Sanctioned as a text-book by the Educational Department)

SÂHITYA RATNA.

(Gems of Gujarati Literature.)

With a short history of Gujarati Literature.

COMPILED AND PUBLISHED BY

Ishwarlal Pranlal Khansaheb, B. A.

Head Master, Sarvajanik High School, SURAT.

AND

Narharilal Trimbaklal, M. A., LL. B.

Resident First Class Magistrate, NADIAD.

"Why are not more gems from our great authors scattered over the country? Great books are not in everybody's reach; and though it is better to know them thoroughly than to know them only here and there, yet it is a good work to give a little to those who have neither time nor means to get more."—*Coleridge.*

Seventh Edition.

3100 copies.

PRINTED AT THE 'DIAMOND JUBILEE" PRINTING PRESS,
SALAPOS ROAD, AHMEDABAD,
BY DEVIDAS CHHAGANLAL PARIKH.

Price Rs. 1-10-0.

1919.

Sâhitya Ratna is undoubtedly the best of all collections of its kind.

A very eloquent testimony:—

Sahitya Ratna

was first published in

October 1908.

In $10\frac{1}{2}$ Years.

it has run through

7 editions

comprising more than

14000 copies.

Sole Agents for this edition

Messrs. Karsandas Narandas & Sons.

BOOK-SELLERS, *Nanavat*, **Surat.**

(શાળોપયોગી પુસ્તક તરીકે સરકારે મંજૂર કરેલું)

સાહિત્ય રત્ન.

પ્રાચીન અર્વાચીન ગુર્જર લેખકોના ગદ્ય પદ્યના ઉત્તમ નમુનાનો સંગ્રહ.

સંયોજક અને પ્રકાશક,

ઇશ્વરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબ, બી. એ.

હેડમાસ્તર, સાર્વજનિક હાઇસ્કુલ, સુરત.

નરહરિલાલ ત્ર્યંબકલાલ એમ. એ., એલ એલ. બી.

રેસીડંટ ફર્સ્ટકલાસ મેજીસ્ટ્રેટ—નડીયાદ.

The literature of a people is the best expression
of their life, their thoughts, their
hopes and their ideals.

(સાતમી આવૃત્તિ.)

અમદાવાદ—સલાપોસ રોડ,
ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલિ" પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

સંવત ૧૯૭૫. પ્રત ૩૧૦૦. ઇ. સ. ૧૯૧૯.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૧૦-૦.

"જે સંગ્રહો બહાર પડયા છે ત્હેમાંથી જે વિદ્યાર્થીઓ એકજ પુસ્તક ખરીદી શકે તેમ હોય તેમણે તો સાહિત્ય રત્નનું જ પુસ્તક ખરીદવા જેવું છે."

સમાલોચક અંક. ૧-૧૯૦૯.

પ્રેમાનંદની પ્રાર્થના.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ભાષા ગુર્જરી આર્યવર્ત અખિલે ફેલાય વ્હાલી ઘણી,
સર્વે દેશ વિદેશ ગુર્જર ગિરા, સોહાય સોહામણી;
વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય થઈ છે, આ થાય શિરોમણિ,
અર્પો તો વિભુ એજ અર્પણ કરો, એ આશ પ્રેમી તણી. ૧
સાંગોપાંગ સુરંગ વ્યંગ અતિશે, ધારો ગિરા ગુર્જરી,
પાદે પાદ રસાળ ભૂષણવતી, થાઓ સખી ઉપરી;
જે ગીર્વાણ ગિરા ગણાય ગણતાં, તે સ્થાન એ લ્યો વરી,
થાઓ શ્રેષ્ઠ સહુ સખીજન થકી એ આશ પુરો હરિ. ૨
જેવો આ ગુજરાત દેશ સહુમાં શ્રેષ્ઠત્વ પામી રહ્યો,
તે મધ્યે અતિ શ્રેષ્ઠ ચારૂતર છે, બ્રહ્મે ન જાયે કહ્યો,
એવા દેશની જે ગિરા ગુણવતી નામે મહાગુર્જરી;
વાધો તે સુરસે કસે ગુણગણે જો પ્રિય વાંછો હરિ. ૩

આ આવૃત્તિના સોલ એજંટ,

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ,

બુકસેલર્સ, નાણાવટ, સુરત.

ગ્રંથાર્પણ.

ગુર્જરગિરાના પરમભક્ત સદ્‌ગત સાક્ષર શિરોમણિ શ્રીયુત્ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના

અમર આત્માને.

(ગોવર્ધનરામભાઈની અવસાન વેળા ગુર્જરી માતાનો અશ્રુપ્રવાહ.)

ગરબી.

મીઠા મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા !
વિશ્વવિલાસ સુવાસ ભર્યા તુજ વેણુ જો !
ક્યાં તુજ પગલાં તેજ પનોતાં પાંથરે !
સ્વર્ગપ્રભા ઝરતાં રસિયાં તુજ નેણુ જો !
મીઠા મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા ! ૧
ઉંડા દિવ્ય પ્રદેશ થકી સરી આવતી,
મોંઘેરી ત્હારી મોરલીની તાન જો !
મધુરાં, કોમળ, સ્નેહરસ્યાં, સુગુણવતી;
ગંભીર ઉંડાં મનુજ હૃદયનાં ગાન જો !
દૈવી મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા ! ૨
સુની સુની લાગે આ મુજ વાટિકા,
બાલુડાં પંખીડાં દીન મુંઝાય જો;
તું જ્યાં બેઠો ત્યાં નહિ કોઇ ઉડી શકે,
વિલાસ મ્હારા અધુરા રે રહી જાય જો !
મોંઘા મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા ! ૩
મુજ ઉંડી આશાના વ્હાલા વીરલા !
મુકી ગયો જે મોરલી તુજ આ ઠાર જો,
એમાં ત્હારાં અધુરાં સ્વપ્ન કળીશ હું;
એ મુજ દંડ અને મુજ કરશણગાર જો !
મંગલ મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા ! ૪
તુજ રવ મધુરા મધુરા સઘળે સાંભળું,
તેજ તિમિરમાં હસતું મુખ તુજ જોઉં જો,
પ્રેમઝરણમાં નિર્મલ ઉર ન્હાતો દીસે;
એ તુજ રાસ અખંડ વિષે ચિત્ત પ્રોઉં જો !
મોહન મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા ૫

ખબરદાર.

PREFACE TO THE 2nd EDITION.

The following improvements are made in this edition.

1. Classical authors like Premanand and Samal are more fully represented. The best portion of Nalakhyan (722 lines) has been put in, for use in Std. V. Nearly 75 pages of extra matter, have been added from old poets, in this edition. Some passages of modern poetry have been omitted.

2. The article on the development of Gujarati prose, has been dropped, at the desire of Mr. Ranjitram, its author.

3. The arrangement has been altered in deference to the views of some eminent Gujarati scholars. Authors have been arranged in a chronological order in poetry, dramatic pieces and prose respectively.

4. The pieces that may be read in each standard, are indicated in the Table of Contents.

Borsad, } **I. P. K**

12th October 1909. } **N. T.**

PREFACE TO THE 6th EDITION.

The third, fourth and fifth editions were reprints; so is the present one. Owing to the war the cost has greatly increased. The price of paper which is the principal item of the cost has nearly doubled. The same get up has however been maintained, while the price of the book is not raised.

Godhra, } **I. P. K.**

20th April 1916. } **N. T.**

PREFACE TO THE 7th EDITION.

This edition is also a reprint. Owing to the very heavy cost of materials we have been obliged to raise the price of this edition to Rs. 1-10-0. The same getup has been maintained.

Nadiad, } **I. P. K.**

1st May 1919 } **N. T.**

PREFACE.

THE introduction of a vernacular paper in the Matriculation Examination, has necessitated the compilation of a book that would give the caadidates a fairly good idea of Gujarati language and literature. The compilers of these gems had considerable difficulty in selecting a suitable Gujarati text book for High-School-classes and they had to adopt the rather circuitous and inconvenient course of dictating prose and poetical passages to the class. In the absence of a suitable book some schools have taken up only modern writers while others content themselves with the ancients. Poetry only is read in some places and only prose in a few others.

It is hoped that the present compilation will supply a longfelt and a now urgent want. The book is primarily intended to be read in High-Schools and among its leading features are :—

1. Selections have been made from the writings of ancient as well as modern authors.

2. Poetry, prose and literary dramas have all been drawn upon.

3. An outline history of Gujarati literature has been given in the introduction.

4. Great care is taken to avoid everything that would have an unhealthy effect on young minds. An attempt has been made to convey moral lessons through the medium of these gems. While trying to secure instructive and ennobling passages,

the compilers have at the same time eschewed the dull and dry.

5. Prose passages in the book may also be used for translation into English and thus the necessity of a separate book for translation may be done away with.

6. The poet Akho is in many places hard to understand. Some of his best lines have been picked up and put together in the present collection. It is hoped that they will be found instructive and easily intelligible.

7. Though the book is meant primarily for High-School students it will also be found useful to the general reader, wishing to have an idea of Gujarati literature and yet not having sufficient leisure on his hands to dive deeper and consult the originals.

Tastes may and do differ and some passages to which the compilers have given place in this collection may appear to some to be out of place in a book of gems. Some may also question why particular passages of great merit have been omitted. All collections are more or less open to these objections, and on that score the compilers only request the indulgence of the reader.

Suggestions that would tend to increase the usefulness of the work are invited from all quarters.

Sarvajanik High School,
Surat.
1st October 1908.

Ishvarlal P. Khansaheb,
Narharilal Trimbaklal.

અનુક્રમણિકા.

શુદ્ધિ પત્રિકા.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૪	૨૧	પડાઇ	પડઈ
૨૪	૪	અને	એને
૪૩	૧૬	તુજને	મુજને
૫૧	૧૧	ધેર	ઘેર
૫૭	૧૪	થ	થૈ
૬૯	૯	કરવા	કરતા
૭૦	૨૭	ૅવ	ધ્રુવ
૭૫	૧૬	તું	હું
૮૨	૨૯	કરી	ફરી
૮૬	૨૯	વિચારશો	વિસારશો
૮૮	૭	કરી	ફરી
૯૯	૭	ફેરો	કરો
૧૦૨	૨૪	ભોગવવા	ભોગવવી
૧૧૨	૨૯	વભવ	વૈભવ
૧૨૫	૨૬	જીવતા	જીતવા
૧૪૩	૧૬	નરણા	તરણા
૧૫૯	૧૫	મનનાં	મનમાં
૧૬૧	૧૮	અલ્પગતિ	અલ્પમતિ
૧૬૮	૧૫	પ્રેમ શાર્ય	પ્રેમ શૌર્ય
૧૭૧	૨૪	રસ્તામાં	રસ્તાનાં
૧૯૭	૧-૯	રસ અકથ	રસઐક્ય
૨૧૦	૪	ચક	ચક્ર
૨૧૯	૨	કંઇ	કંઇ
૨૨૨	૫	એમ	એજ
૨૨૩	૪	સા	સૌ
૨૨૯	૧૭	રસ ધર	રસધર
૨૪૧	૧૩	પીંડ	પીડ
૨૪૩	૩	જા	જો
૨૪૫	૨૮	ગ્રહણ	ગ્રહણું
૨૪૬	૧૮	કૈંક	કૈંક
૨૫૬	૮	વાધ	વાઘ
૨૫૭	૩	લાડકી	લાકડી
૨૬૧	૨૬	તરવર	તરવાર
૨૬૪	૯	મોકળ્યો	મોકલ્યો
૨૬૬	૧૦	બરોબરિયો	બરોબરિયો; હવે
,,	૧૭	મળ્યો	મળ્યા
૨૭૨	૬	કે જે	તે જે
,,	૧૫	ગયા	ગયો
૨૭૮	૨૨	શત્રુ	શત્રુને
૨૮૭	૨૪	પોત્તાની	પોતાની
૨૮૯	૩	સઘળી	સઘળાની
૨૯૩	૧૨	ક્વચિત	ક્વચિતજ
૨૯૬	૩૧	ત્હારી	ત્હમારી
૨૯૮	૨૩	ધાગ્રી	ધાગી
૨૯૯	૨૮	પહેલા	પડેલા
૩૦૦	૨૩	તેઓએ	તેઓને
૩૦૫	૧૨	યુક્તિુબાજ	યુક્તિબાજ
૩૦૯	૪	પાછી	પછી
,,	૧૬	વરાગી	વૈરાગી
૩૧૦	૨૮	શાર્ય	શૌર્ય
૩૧૭	૨૫	રહેલા	રહેલા છે
,,	૧૯	witn	with
૩૨૪	૯	behavionr	behaviour
,,	૧૦	humbe	humble
૩૨૫	૧૨	જળાશઇ	જળશાઈ
૩૨૬	૧	શિરોણિ	શિરોમણિ
,,	૧૫	અયોગ્યચરણ	અયોગ્યાચરણ
૩૩૦	૧૭	વિદ્વાન	વિદ્વાનમાં
,,	૨૦	હૃદયફાટ	હૃદયાફાટ
૩૩૬	૧૭	અપાવશે	અપાવશો
૩૫૦	૧૫	કુંવારા	કુંવારા
૩૫૧	૨	દોડતો	દોડતો
૩૫૫	૧૭	પરણાવાનો	પરણાવવાનો
૩૬૧	૨૭	અતે	અને

ગુર્જર સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

(સિંહાવલોકન.)

કવિતા એ કવિના મનનું ચિત્ર છે. કવિજીવન એ રસસરિતાનું ઉદ્ભવસ્થાન છે; કવિનું જીવનવૃત્તાંત જાણ્યા વિના કવિતાના હાર્દનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન અસંભવિત નહિ હોય પણ અતિ કઠિન તો છેજ. નવલકથાકારો અને જનસમુદાયના સ્વભાવચિત્રના સર્વ ઉલ્લેખકોને માટે પણ એમ કહી શકાય. કલ્પિત કે અર્ધકલ્પિત પાત્રોના સ્વભાવવર્ણનમાં કાં કવિ નાટચકાર કે કથાકાર જાણ્યે અજાણ્યે પોતાનાજ દૃશ્ય અદૃશ્ય હૃદયભાવનું, પ્રબળ વા નિર્બળ મનોવિકારનું અને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સંસ્કારનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. પોતાનાજ વિચારનું પ્રત્યારોપણ કરે છે અને સર્વ પ્રકારે પોતાના અનેક અનુભવનું મિશ્ર ચિત્ર આલેખે છે.

કવિતા એટલે સુંદર અર્થનો સુંદર શબ્દમાં પ્રયોગ; અન્ય જનના હૃદયસંસ્કારને જગવવા કવિના અંતઃકરણમાંથી વ્હેતો હૃદયભાવનો પ્રવાહ તેજ રસ. પર હૃદયને ઉદ્બોધવાની જે હૃદયશક્તિ તે કવિનું રસમન્દિર, એ રસને ત્વરાથી ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તે રસિકતા. કાવ્યમાં ગદ્ય પદ્યનો મેળ નથી, રસ એજ આવશ્યક છે. શિષ્ટ ભાષા એ કાવ્યનું બીજું જરૂરનું અંગ છે. ક્લિષ્ટ કે ગ્રામ્ય ભાષા રસનો નાશ કરે છે. સુંદર સરળ અને સ્વચ્છ ભાષા રસવૃદ્ધિ કરે છે. ભાષાજ્ઞાન વિના કવિને ચાલે તેમ નથી. એમ પણ બને છે કે રસ ઉત્કૃષ્ટ હોય તો સુંદર શબ્દ આપોઆપ આવી મળે છે; ઉત્તમ કવિની શ્રેષ્ઠ કવિતા એ પ્રતિની હોય છે.

જુની ગુજરાતી.

કાળક્રમે સંસ્કૃત શબ્દોના અપભ્રંશ થવાથી ને દેસ્ય શબ્દોના મિશ્રણથી સંસ્કૃત ભાષા પલટાઇને પાંચ પ્રાકૃત ભાષા થઈ. ત્હેમનાં નામ-૧ પ્રાકૃત ૨ શૌરસેની ૩ માગધી ૪ પૈશાચી ૫ અપભ્રંશ. પ્રાકૃત ભાષાના ઘણા શબ્દ અધિક અપભ્રંશ પામીને ગુજરાતીમાં આવ્યા છે. અપભ્રંશ ભાષા જુની ગુજરાતીને ઘણી મળતી આવે છે.

શૌરસની, માગધી ને પૈશાચીને ગુજરાતી સાથે નહિ જેવો જ સંબંધ છે. ઉપર ગણાવેલી પાંચ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં દેશ્ય શબ્દો ઘણા થોડા છે પણ જુની ગુજરાતીમાં તો ગુર્જર દેશ (મહી અને આબુ તથા પાવાગઢ ને ખંભાતના અખાતની વચ્ચેનો પ્રદેશ) સૌરાષ્ટ્ર (કાઠીઆવાડ) ને લાટ દેશ (મહીની દક્ષિણનો મૂલક, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત વિગેરે) ના મૂળ વતનીઓની દેશ્ય ભાષાના ઘણા શબ્દ છે.

અલાઉદીન ખીલજીએ ઈ. સ. ૧૨૯૭ માં ગુજરાત જીત્યું ત્યારથી જુની ગુજરાતીમાં ઘણા ફારસી શબ્દનો પ્રવેશ થયો. મુસલમાની રાજ્યમાં સંસ્કૃત ભાષા વિસારે પડી અને તે સાથે ગુજરાતીનો ત્હેની સાથેનો સંબંધ ઓછો થવા માંડયો. આ ક્રિયા સુમારે સવાસો દોઢસો વર્ષ ચાલુ રહ્યા પછી નવી ગુજરાતી આપણી હાલ બોલાતી ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ થયો, એમ કહીએ તો ચાલે. ભાષાવિકાર ધીમે ધીમે થાય છે. ભાષાનાં જન્મ મરણ એક બે વર્ષમાં થતાં નથી. પણ અભ્યાસની અનુકૂળતા માટે ઐતિહાસિક બનાવોને માટે પ્રખ્યાત વર્ષ મુકયાં છે.

જુની ગુજરાતી ઈ. સ. ૧૦૨૪ (મહમદની સોમનાથ પર ચઢાઈ,) થી તે ઈ. સ. ૧૪૧૪ (તઘલખવંશનો અંત) સુધી સમજવી; ત્યાર પહેલાં ગુજરાતમાં મિશ્ર અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી હશે એવું અનુમાન થાય છે.

જુની ગુજરાતીના નમુના.

૧ વૃક્ષ તણિ પાન પડાઈ. ૨ કુંભાર ઘાડા ઘડવા માટી આણ્ઇ. ૩ શિષ્ય શાસ્ત્ર પઢી અર્થ પુછઈ. ૪ કરસણી હલ ખેડતઉ બીજ વાવઈ. ૫ સાપ મરઈ નઇ લાઠી ભાજઈ. ૬ બિલાડી નઈ કર્મિંસીકાં ત્રુટાં.

તઘલખ વંશના અંતથી ઈ. સ. ૧૪૧૪ થી નવી ગુજરાતી જાણવી. થોડા ફેરફાર સાથે એ ભાષા હાલ બોલાય છે. આ અંગ્રેજના શાંતિ રાજ્યમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો પ્રચાર વધવાથી ગુજરાતી ભાષાનો નવો યુગ બેઠો છે. અંગ્રેજી શબ્દો ને અંગ્રેજી વાક્ય રચનાનો પણ ભાષામાં પ્રવેશ થઈ ચુકયો છે. ગુજરાતી ભાષા હાલ સંક્રાંતિ દશામાં છે.

આદિકાળ ૧૪૧૪*-૧૫૨૬

(બાબરની પાણીપતમાં જીત.)

નરસિંહ મ્હેતો (૧૪૧૫-૧૪૮૧) **મીરાંબાઈ** (૧૪૦૩-૧૪૭૦) **ભાલણ** (૧૪૪૯-૧૫૩૯.)

નરસિંહ મ્હેતો-(૧૪૧૫-૧૪૮૧.)

ગુજરાતના આદિ કવિ **નરસિંહ મ્હેતાનો** જન્મ **જુનાગઢના** વડનગરા **નાગર** બ્રાહ્મણના કુટુંબમાં થયો હતો. ભાભીનાં મ્હેણાંથી **નરસિંહ** મ્હેતાએ ઘર છોડયું ને **શિવને** આરાધી વૈકુંઠની રાસલીલાનું દર્શન માગી લીધું એવી દંતકથા છે. રાસલીલાનું **નરસિંહ** મ્હેતાનું વર્ણન એવું આબેહુબ છે કે અજ્ઞાન લોકવર્ગમાં આવી કલ્પના ઉત્પન્ન થાય અને મનાય એ સ્વાભાવિક છે. **રાસલીલાવાળાં ભાગવતની કૃષ્ણકથાથી નરસિંહ** મ્હેતામાં **કૃષ્ણભક્તિનાં** અંકુર ફુટયાં ને તે ફાલીને મોટું પ્રેમભક્તિનું વૃક્ષ થયું. એ વૃક્ષનાં વેરાયલાં બીજ ઠેર ઠેર રોપાયાં અને **નરસિંહ** મ્હેતાના મરણ વખતે માત્ર બે વર્ષના બાળક શ્રી વલ્લભાચાર્યને માર્ગદર્શક થઈ પડચાં. મ્હેતાની કવિતામાં ભક્તિ સર્વત્ર વ્યાપક છે પણ ભક્તિને લઇને એમના પદોના શૃંગાર, નીતિ તથા અધ્યાત્મ એમ ત્રણ વિભાગ થઈ શકે. મ્હેતાની કવિતામાં શુદ્ધ શૃંગારની સીમા સચવાઇ નથી પણ પ્રેમભક્તિમાં તલ્લીન કવિને સ્વપ્નેયે ખ્યાલ નહોતો કે ભક્તિને બાદ કરતાં મ્હારાં પદોનો ઉઘાડો અર્થ અનર્થકારક છે. કૃષ્ણચરિત્રનું અનુકરણ સંસારમાં થઇ શકે નહિ એમ તો જનસમાજ હજી પણ માને છે. **નરસિંહ** મ્હેતાને **પ્રભુ** પ્રત્યક્ષ હતા ને એમના પુત્ર **શામળદાસના** વિવાહ વખતે, **કુંવરબાઈનાં** સીમંતમાં મામેરા પ્રસંગે ને એમના પિતાના શ્રાદ્ધપર શ્રી **કૃષ્ણે**

---

*મીરાંબાઈની ઉમ્મર સદ્ગત સાક્ષરવર્ય **ગોવર્ધનરામે** આપેલી તારીખ પ્રમાણે ૧૧ વર્ષની ખરી. પણ નવી શોધ પ્રમાણે **મીરાં કુંભારાણાની** પત્ની નહિ પણ **મેવાડના** સુપ્રસિદ્ધ રાણા **સંગના** કુંવરની પત્ની થતી હતી. જો આ નિર્ણય થઈ શકે તો **મીરાં** ઇ. સ. ના સોળમા સૈકામાં ગણવી પડે ને તેમ થાય તો સોળમા સૈકાના કાવ્યને નિર્માલ્ય ગણી શકાય નહિ. શ્રીજીમાં સ્થાપેલું **મીરાંનું** મંદિર છે ને **મીરાંની** ભક્તિની **અકબર** બાદશાહે પરીક્ષા કરી હતી એવી દંતકથા છે. નવો મત ગ્રહણ કરીએ તો આ વાત કંઈક સપ્રમાણ ઠરે છે.

સાક્ષાત દર્શન દીધાં હતાં ને એમની હુંડી શ્રી ભગવાને જાતે સ્વીકારી હતી એવી લોકવાર્તા છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદે એ ચારે પ્રસંગનું રસિક વર્ણન કર્યું છે.

નરસિંહ મ્હેતાના જ સમયમાં પદ્મનાભ નામે જૈન કવિએ કહાનડદે પ્રબંધ નામે ગ્રંથ જુની ગુજરાતીમાં લખ્યો છે.

મીરાંબાઇ—(૧૪૦૩-૧૪૭૦.)

બાળવયથી કૃષ્ણને વરેલી પ્રેમઘેલી મીરાં શિવમાર્ગી સાસરે સમાઈ નહિ અને દ્વારિકામાં જઈ કૃષ્ણભક્તિમાં ને સત્સંગમાં પોતાનો કાળ ગાળવા લાગી. એનાં પદોમાં નરસિંહ મ્હેતા જેવું અધ્યાત્મજ્ઞાન કે ભક્તિ રહસ્ય નથી પણ એની પ્રીતિ ગાઢ અને દર્દવાળી છે ને ભાષા જોસ્સાભરી છે. એનાં પદ ઠેર ઠેર ગવાય છે ને એના વિષે ઘણી દંતકથા ચાલે છે. મીરાં બેધડક સાધુસંગ કરતી હતી તેથી એની વિશુદ્ધિની પરીક્ષા એના પતિ કુંભારાણાએ અનેક વખત કરી હતી પણ તે સર્વેમાં તે નિર્દોષ ને શુદ્ધજ નીવડી હતી. ઝેરનો પ્યાલો મીરાં હરિચરણામૃત કરી પી ગઇ હતી એમ લોકમાં મનાય છે.

ભાલણ—(૧૪૪૯-૧૫૩૯.)

પંદરમી અને સોળમી સદીનું અનુસંધાન કરાવનાર આ કવિ પાટણનો શ્રીમાલી બ્રાહ્મણ હતો. "કાદંબરીનું" એણે ભાષાંતર કર્યું છે ને કૃષ્ણ, રામ તથા શિવની કથામાંથી ટુચકા લઇ તે વિષે કવિતા લખી છે. ઈશ્વર એક છે ને એક દેવનો ભક્ત બીજાનો પણ ભક્ત છે એમ એ માનતો હતો. કૃષ્ણભક્તિ પર એણે ઘણું લખ્યું છે. ભાલણ ઘણું ખરૂં તરજુમાજ કરતો જેવી રીતે શેક્સપીઅરે આગલા કવિઓનાં નાટકો સુધાર્યાં તેવીજ રીતે મહાકવિ પ્રેમાનંદે પણ ભાલણના કેટલાક ગ્રંથો સુધારી રસમય કર્યા છે. ભાલણને ચાર દીકરા હતા જેમાંના ભીમે "પ્રબોધચંદ્રોદય નાટક" પદ્યમાં ઉતાર્યું.

એજ અરસામાં વિષ્ણુદાસે કેટલાંક આખ્યાન લખ્યાં હતાં, તેમાંથી કેટલાંકનો પ્રેમાનંદે ને બીજા કવિઓએ કૈંક ઉપયોગ કર્યો છે.

(શુષ્ક કાળ ૧૫૨૬-૧૬૦૫. અકબરનું મરણ.)

દીલ્હીના પઠાણ સુલતાનોની સત્તા ધીમે ધીમે પડી ભાંગવાને લીધે ગુજરાતના સુબા સ્વતંત્ર થઈ પડ્યા. ગુજરાતના હાકેમ મહમ્મદ બેગ-

ડાની સત્તાનો માંહોમાંહેના કલહથી નાશ થયો, અને એ ટંટા જારી રહેવાથી ગુજરાતમાં સોળમા સૈકામાં ઘણું અંધેર ચાલ્યું. અકબરે ૧૫૭૩ માં ગુજરાત જીત્યું પણ બંડ તો ઠેકાણે ઠેકાણે થયાંજ કરતાં હતાં અને દેશનો પાકો કબજો લઇ શકાયો નહોતો. આખો સોળમો સૈકો આમ રાજ્યકીય અવ્યવસ્થા ચાલી. કવિતાવૃક્ષ શાંતિકાળમાંજ બરાબર ફાલી શકે છે માટે સોળમા સૈકામાં કોઇ મહાકવિ થયા નથી. માત્ર વસ્તો, વચ્છરાજ, ને તુલસી નામે ત્રણ ઉપકવિઓ થયા છે. આ કાળને શુષ્કકાળ કહીએ તોયે ચાલે.

વસ્તો—બોરસદનો લેઉઓ પાટીદાર; ન્હાનપણમાં વૈરાગ્ય આવવાથી એણે લગ્ન ન્હોતું કર્યું ને સાધુસંતની સંગતમાં રહેતો. એણે "શુકદેવાખ્યાન" "સુભદ્રા હરણ" લખ્યાં છે,

વચ્છરાજ—એ કબીરપંથી જંબુસરનો વતની હતો. એનું મુખ્ય કાવ્ય "રસમંજરી" છે. રસમંજરીની વાર્તા ઘણી રસિક છે.

તુલસી—સારસ્વત બ્રાહ્મણ. એણે "ધ્રુવાખ્યાન" લખ્યું છે.

(મુગલાઈ યુગ.) ઉર્ધ્વકાળ.)

૧૬૦૫—૧૭૪૮

અખો	જન્મ	૧૬૧૫ થી ૧૬૨૦	સુધીમાં
	મરણ	૧૬૭૫ થી ૧૬૮૦	સુધીમાં
પ્રેમાનંદ		૧૬૩૬—૧૭૩૪	
શામળ	જન્મ	૧૬૩૫—૧૬૪૦	સુધીમાં
	મરણ	૧૭૨૫—૧૭૩૫	સુધીમાં

વલ્લભ, રત્નેશ્વર, વીરજી ને સુંદર, (પ્રેમાનંદના શિષ્યો) ગોપાળદાસ વિગેરે.

અકબર બાદશાહના મરણ પહેલાં થોડો કાળ આગમજ ગુજરાતમાં શાંતિ ફેલાઈ હતી; તે શાંતિ ઔરંગજેબના અંત સુધી લગભગ પ્હોંચી. જો કે ઔરંગજેબના રાજ્યના પાછલા ભાગમાં અહીં તહીં અવ્યવસ્થા વધી પડી. મરાઠાઓનું બળ વધ્યું ને ૧૭૩૨ માં ગાયકવાડે વડોદરામાં ગાદી સ્થાપી. તેજ સમયે મોગલ સુબાઓ પણ અમદાવાદ ને આજુબાજુના મુલકપર હકુમત ચલાવતા હતા. ઈ. સ.

૧૭૪૮ માં છેલ્લો મોગલ સત્તાધીશ બાદશાહ મહમ્મદશાહ મરણ પામ્યો. ત્હેની સાથે મોગલ શહેનશાહતને અપાતું નામનું માન પણ નષ્ટ થયું. નિઝામ ઉલ મુલ્ક ને શાહુ પણ તેજ વર્ષમાં મરણ પામ્યા, ને આખા હિંદમાં અશાંતિ વ્યાપી રહી. ૧૭૦૭ સુધી ખરેખરી અને ત્યાર પછીના ૪૧ વર્ષ સુધી થોડી ઘણી પણ શાંતિ ગુજરાતમાં હતી. આ શાંતિકાળમાં ગુજરાતમાં ત્રણ મહાકવિઓ થયા. એ ત્રણેની કવિતા એક એકથી અત્યંત ભિન્ન છે. આ ત્રણ સિવાય આ મુગલાઈ યુગમાં ઉપકવિઓ પણ કેટલાક થયા છે જેમાં પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભની કવિતા ઘણી જોસ્સાભરી છે. ગોપાળદાસે ગોપાળગીતા નામે વેદાંત કાવ્ય લખ્યું છે.

અખો.

પોતાની ઇચ્છા ઉપરાંત ગુજરાતના મહાકવિઓમાં લેખાતો અમદાવાદનો સોની અખો સમર્થ વેદાંતી હતો. પંદર વર્ષની ઉમ્મરે એનો બાપ એને જેતલપુરથી અમદાવાદ લઇ આવ્યો. એની બ્હેન ન્હાનપણમાં મરી જવાથી એને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો, ને સાધુસંતની સંગત કરવા માંડી પણ ત્હેમની અનીતિથી એ કંટાળ્યો લાગે છે. અમદાવાદની ટંકશાળનો એ ઉપરી હતો, ને નવાબે કોઇની ભંભેરણીથી વ્હેમાઈ એ સિક્કામાં ભેળ કરે છે કે નહિ ત્હેની તપાસ કરી. અખો નિર્દોષ ઠર્યો પણ આથી સંસારપરની એની પ્રીતિ ઉઠી ગઈ. બીજો એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે કોઇ બાઇ કે જેને એ બ્હેન જેવી ગણતો હતો તેણે એને પોતાના ત્રણસો રૂપિયા રાખવા આપ્યા હતા. બાઇને કોઇએ ભંભેરી કે "સોની ભાઇનો વિશ્વાસ શો? માટે તું ત્હારા પૈસા પાછા લઇ લે." આ ઉપરથી બાઇએ અખાને કહ્યું "ભાઈ મ્હને મ્હારા ત્રણસો રૂપિયાની કંઠી કરી આપ." અખાએ માંહે સો રૂપિયા ઉમેરી ચારસોની કંઠી કરી આપી. તે બાઇએ આ વાત પેલા માણસને કહી અખાની પ્રશંસા કરી, ત્યારે તેણે કહ્યું, "સોનીભાઈ સગી બ્હેનનું ચોરે તો ત્હને સો રૂપિયા ભલો આપતો; તપાસ કર વખતે માંહે કંઇ ભેગ કર્યો હશે." બાઇએ કંઠી કપાવીને કિંમત અંકાવી તો ચારસોની થઇ. પછી કંઠી આખી કરાવવા તે બાઈ અખા કને ગઇ ત્યારે અખાએ સમજાવીને કંઠી ભાંગવાનું ખરૂં કારણ જાણી લીધું. આથી અખાને લાગ્યું કે સૌ સ્વાર્થનુંજ સગું છે; ને એણે ઓજાર કુવામાં નાંખી સદ્ગુરૂની શોધ કરવા માંડી.

અનેક મહારાજો, ગોસાંઇઓ ને સાધુઓ એણે જોયા પણ તે સર્વે એને દંભી સ્વાર્થી ને લંપટ માલમ પડયા. વલ્લભકુળના ગોકુળનાથજી મહારાજ સાથે એને ઘણો પરિચય થયો ને ગાઢ દોસ્તી જેવું થઈ ગયું. અખો ઘણી ભારે ભેટ મુકતો ને મહારાજને ખુશ રાખતો પણ ત્યાં એને કંઈ શીખવાનું મળ્યું નહિ. ભાતભાતના સ્વાદિષ્ટ પ્રસાદ ખાઇ-પીને મોજશોખ કરવાનું અખાને રૂચ્યું નહિ ને એ કંટાળીને કાશી ગયો. કાશીમાં એને બ્રહ્માનંદ નામે નિસ્પૃહી સંન્યાસીનો યોગ થયો. અખાએ બ્રહ્માનંદને કનક કામનીથી લલચાવવા યત્ન કરી જોયા પણ તે સૌ વ્યર્થ ગયા. આ બ્રહ્માનંદ કોઇ બીજા સંન્યાસીને મોઢે વેદાંતની કથા કરતો હતો, તે એણે ભીંત પાછળ છુપાઇને એક વર્ષ સુધી સાંભળી. સાંભળનાર સંન્યાસીને ઝોકું આવવાથી એણે પાછળથી હોંકારો ભણ્યાથી વાત માલમ પડી ને એ બ્રહ્માનંદનો શિષ્ય થયો. ત્રણેક વર્ષ કાશીમાં રહી એણે વેદાંતનું સારૂં જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. જ્ઞાન થયા પછી અખાએ પોતાની મીલકત માત્ર ધર્માદા કરી દીધી ને વિ-રક્ત સાધુ જેવો થઇ ગયો. ફરતાં ફરતાં એ ગોકુળનાથજી મહારાજને ત્યાં જઈ ચઢ્યો, તો દરવાને એને અંદર જવા દીધો નહિ. એણે કહ્યું "ભાઇ હું અખો સોની છું" દરવાને કહ્યું તુમ અખા શેઠ કૈસા, ઓ તો બડે પૈસેવાલે થે," એટલામાં મહારાજે બારીએથી અખાને જોયો ને ઓળખ્યો પણ કશું લક્ષ આપ્યું નહિ ને એને કાઢી મુ-કાવ્યો. આપરથી અખાએ લખ્યું છે કે

"ગુરૂ કીધા મ્હેં ગોકુળનાથ, ઘરડા બળદને ઘાલી નાથ.

ધન હરે ધોકો ના હરે, એ ગુરૂ કલ્યાણ શું કરે?"

એણે દંભી સ્વાર્થસાધુ ધર્મગુરૂઓને ઠીક સપાટા લાગાવ્યા છે. એનાં વાગ્બાણ તીક્ષ્ણ ને સોંસરાં હૃદયમાં પેસી જાય એવાં છે. એનાં દૃષ્ટાંતો પરથી દુનિયા એણે ઘણી જોઇ હોય એમ માલમ પડે છે. વે-દાંતજ્ઞાનના એના ગ્રંથો વિદ્વતાભરેલા છે પણ આવા ગહન વિષયને માટે ગુજરાતીમાં જોઈતા સરળ શબ્દો નહિ હોવાથી એની ભાષા ઘણી ક્લિષ્ટ થઈ ગઈ છે. ઘણી વખત એણે તાણી તોડીને શબ્દના અર્થ બેસાડયા છે. આથી વેદાંતના એના ગ્રંથો કઠિન છે, પણ જન-સમાજના દોષને તીવ્ર કટાક્ષબાણથી વીંધી નાંખવામાં એ એકકો છે. છ ચરણના એના છપ્પા વાંચવાલાયક ને બોધદાયક છે. વેદાંતનાં

મૂળતત્વો જાણ્યાં હોય ને સંસ્કૃત ભાષાજ્ઞાન સારૂં હોય તો કાળજીથી વાંચનારને એના વેદાંત કાવ્યો ઘણું જ્ઞાન આપે છે. એના મુખ્ય ગ્રંથો "અખેગીતા" 'અનુભવબિંદુ" "ગુરૂ શિષ્ય સંવાદ" "ચિત્ત વિચાર સંવાદ" "પંચીકરણ" "કૈવલ્ય ગીતા" વગેરે છે. છુટક છપ્પા ને પદોમાં એણે લોકાચારને ઉધડો લેવામાં બાકી મુક્યું નથી.

પ્રેમાનંદ—(૧૬૩૬-૧૭૩૪)

ગુજરાતી ભાષાને બીજી મહાભાષાઓના જેવાં સાહિત્યથી શણગારૂં તોજ પાઘડી પ્હેરૂં એવું આકરૂં પણ લેનાર, જન્મપર્યંત તે પાળનાર, ગુર્જરી ગિરાને વિવિધ પ્રકારના અનેક ગ્રંથોથી દીપાવનાર ગુર્જર કવિશિરોમણી ભટ પ્રેમાનંદનો જન્મ વડોદરામાં સને ૧૬૩૬ કે તે અરસામાં થયો હતો.

પ્રેમાનંદ ન્હાનો બાળક હતો ત્યારનાજ ત્હેના પિતા ત્હેને નિર્ધન અવસ્થામાં મુકી મરણ પામ્યા હતા. એની માએ ઘણું કષ્ટ ભોગવીને એને થોડોક કાળ ઉછેર્યો પછી તે પણ મરણ પામી. ત્યાર પછી એની મામીને ત્યાં થોડો વખત રહ્યો. પ્રેમાનંદની બુદ્ધિ ઘણી ચંચળ હતી પણ પંદર વર્ષ સુધી એણે કાંઇ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો નહતો. એવામાં રામચરણ હરિહર નામે કોઇ વિદ્વાન સંન્યાસી વડોદરામાં આવ્યો હતો ત્હેને ત્યાં એ જતો આવતો હતો. પ્રેમાનંદની સતેજ બુદ્ધિથી ખુશ થઈ એ સાધુ એને પોતાની સાથે તેડી ગયો. આ વિદ્વાન સાધુની સાથે એ કેટલાંક વર્ષ રહ્યો તે અરસામાં એણે ઘણું સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું ને હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગમાં મુસાફરી કીધી. પ્રેમાનંદને સંસ્કૃત સાહિત્યનું ઘણું સારૂં જ્ઞાન હતું. "મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત ને પુરાણો" નો એણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો ને વેદાંત વિગેરે કઠિન વિષયોમાં પણ એનો પ્રવેશ હતો. રામચરણ હરિહર સાથેનો પ્રવાસ પુરો થયા પછી એણે અભ્યાસ ઘણો આગળ વધારી મુક્યો હશે. આ વખતે હિંદી ભાષા સર્વમાન્ય હતી ને ઘણા કવિઓ ત્હેમાં જ કવિતા કરતા. પ્રેમાનંદે પણ હિંદીમાં જ કવિતા કરવાનું શરૂ કર્યું, ને એના ગુરૂ રામચરણ વડોદરે આવી પહોંચ્યા ત્યારે ત્હેમને બતાવી. ગુરૂ જાતે ગુજરાતી હતા. તેમણે કહ્યું "ત્હને આપણી ગુજરાતી ભાષાનું અભિમાન નથી ને તું પરભાષામાં કવિતા કરે છે એ ઘણી ખેદની વાત છે." ગુરૂના વચનની અસર આબાદ

થઈ ને પ્રેમાનંદે ત્યાર પછી પ્રતિજ્ઞા કરી કે ગુજરાતીને દીપાવું નહિ ત્યાં સુધી પાઘડી પહેરવી નહિ. આ દૃઢ નિશ્ચય એણે મરતાં સુધી પાળ્યો. ધન્ય છે આવા વીર નરને!

કવિ પ્રેમાનંદ કથા કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા પણ ઉત્તરાવસ્થામાં નંદુબારના રાજાનું રાજ્યગુરૂપદ પ્રાપ્ત થયું હતું. નંદુબારના રાજાનો એમને આશરો હતો તો પણ કવિએ તેના ગુણ ગાયા નથી. કવિતામાં ઇશ્વિર સિવાય બીજા પાત્રની સ્તુતિ ન કરવી એવો એમનો દૃઢ સંકલ્પ હતો. કવિએ પૈસો સારો પેદા કર્યો હતો, ને આઠ ઘર બંધાવ્યાં હતાં. શામળભટ સાથે કવિતા સંબંધે એમનો વાદ થયો ત્યારે સો મ્હોર એમણે પંડિતોને દક્ષિણામાં આપી હતી. નાતવરામાં પણ કવિએ ઘણા પૈસા ઉડાવ્યા હતા. તેમ છતાં પ્રેમાનંદ પોતાની પાછળ પૈસો ઠીક મુકી ગયા હતા. ઇ. સ. ૧૭૩૪ માં ૯૮ વર્ષની વયે પ્રેમાનંદે દેહ મુકયો તે વેળા ભાગવતનો "દશમ સ્કંધ" લખવા માંડેલો તે અધુરો હતો. મરણ સમયે પોતાના ચાર મુખ્ય શિષ્યો, વલ્લભ, રત્નેશ્વર, વીરજી ને સુંદરને પોતાની પાસે બોલાવી "દશમ સ્કંધનું" એક કડવું બનાવી લાવવા દરેકને કહ્યું. વલ્લભ, રત્નેશ્વર ને વીરજીનું લખાણ સુંદર કરતાં સારૂં હતું પણ તે સર્વેએ પોતાના નામની સાથે કડવાને છેડે કવિ વિશેષણ લગાડયું હતું તેથી ચ્હીડવાઇ પ્રેમાનંદે "દશમ સ્કંધ" પુરો કરવાનું કામ સુંદરને સોંપ્યું. પ્રેમાનંદે પોતે કવિ ઉપનામ ધારણ કર્યું નહોતું ને કોઈ એમને કવિ કહે તો એમને માઠું લાગતું. પોતાના શિષ્યોનો આડંબર આવા અપ્રતિમ મનુષ્યને પસંદ ન પડે એ સ્વાભાવિકજ છે. પ્રેમાનંદે મહાભારતથી ત્રણગણાં કાવ્યો ને ૧૧ સંસ્કૃત નાટકોની બરોબરી કરે એવાં નાટકો લખ્યાં છે. એમની કેટલીક કવિતા ને ૮ નાટકો માલમ પડતાં નથી. ભાગવતના પહેલા નવ સ્કંધ પણ કોણ જાણે કયાં ગુમ થઇ ગયા છે. "સત્યભામા રોષદર્શિકા આખ્યાન" "તપત્યાખ્યાન" ને "પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન" એ ત્રણ પ્રસિદ્ધ થયેલાં નાટકો એવી ઉત્તમ પ્રતિનાં છે કે રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવ તથા અન્ય સાક્ષરવર્ગ શોચ કરે છે કે "કયાં છે તે મોંઘા મૂલના આઠ નાટકો?" એના કાવ્યોમાં "નળાખ્યાન" "ઓખાહરણ," "સુદામાચરિત્ર," "નરસિંહ મ્હેતાનું મામેરૂં" ને "દશમસ્કંધ" એ શ્રેષ્ઠ છે. એનાં બીજાં કાવ્યો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"દ્રૌપદીહરણ?" "હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન," "અષ્ટાવક્રાખ્યાન?" "વિવેકવણજારો," "મદાલશા આખ્યાન," "હારમાળા," "રૂક્મણી હરણ," "દેવી ચરિત્ર," "દાણલીલા," "અભિમન્યુ આખ્યાન," "રણયજ્ઞ," "પ્રલ્હાદ આખ્યાન." "વામન ચરિત્ર," "નરસિંહ મ્હેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ," "શામળદાસનો વિવાહ," "હુંડી," "સુધન્વા આખ્યાન," "ચંદ્રહાસ આખ્યાન," "ડાંગવ આખ્યાન," "રામાયણ," "સંપૂર્ણ ભાગવત," "મહાભારત," "અશ્વમેધ," "લક્ષ્મણા હરણ," "ઋષ્યશૃંગાખ્યાન," "ભ્રમર પચ્ચીસી" ને "દ્રૌપદી સ્વયંવર."

કેવો અથાગ શ્રમ! કેવી અદ્‌ભુત શક્તિ! આટલું બધું લખવું અને તે આવું રસિક એ કવિત્વશક્તિની પરિસીમા નહિ તો બીજું શું? નરસિંહ મ્હેતા સંબંધીનાં એનાં ચારે કાવ્યો "મામેરૂં" "શામળદાસનો વિવાહ" "હુંડી" "નરસિંહ મ્હેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ" ઘણાં રમુજી છે, ને શાંત હાસ્ય રસથી ભરપૂર છે. નરસિંહ મ્હેતા સંબંધી એ કાવ્યો પ્રેમાનંદના પુરોગામિ કોઇ કવિએ લખેલાં ત્હેને પ્રેમાનંદે રસથી ઝમાવી પોતાના સમયને અર્પણ કર્યા છે. જુના કવિઓનાં કાવ્ય સુધારી નવાં સુંદર કાવ્ય લખવાનો આ રિવાજ સર્વ દેશમાં સામાન્ય છે. એનાં કેટલાંક કાવ્યો ઘેર ઘેર ગવાય છે, ને બાળ યુવા ને વૃદ્ધ સર્વને રસમાં તલ્લીન કરી મુકે છે. કરૂણારસ તો પ્રેમાનંદનો જ. ઉચ્ચ શૃંગારરસ ને શાંત હાસ્યરસ પણ એની કવિતામાં ઉભરાય છે. એની ભાષા સુંદર ને સરળ પણ બળવાન છે. પ્રસંગોપાત ગહન વિષયોના કઠિન કાવ્યોમાં ક્લિષ્ટ થઈ જાય છે, પણ તેમાં એનો ઝાઝો દોષ કાઢવા જેવું નથી. ગુર્જરગિરાને રસથી રેલાવનાર, સુંદર અલંકારયુક્ત મહાકાવ્યો ને નાટકોથી શણગારનાર, "શું શાં પૈસા ચાર" ને ભરતખંડની મહાભાષાઓની તોલે બેસાડનાર, અજ્ઞાન વિદ્વાન સર્વને કાવ્યરસ ભેગો જ્ઞાન બોધનો મિષ્ટરસ પાનાર, વિદ્વાન કવિવર પ્રેમાનંદ, ત્હમને અમારી ગુજરાતના હજારો હજાર પ્રણામ છે.

પ્રેમાનંદને બાવન શિષ્ય હતા જેમાં બાર તો શિષ્યાઓ હતી. વલ્લભ, રત્નેશ્વર, વીરજી ને સુંદર એ ચાર એના મુખ્ય શિષ્યો હતા ને ત્હેમની કવિતા ઘણી સારી છે. દ્વારકાંદાસ નામે પ્રેમાનંદના શિષ્યે પણ ઘણી સારી કવિતા કરી છે. પ્રેમાનંદ સાથે એનો પ્રથમ મેળાપ

થયો ત્યારે એની ઉમ્મર ૫૦ વર્ષની હતી, છતાં ઇશ્વિરદત્ત શક્તિથી ને પ્રેમાનંદના પ્રસાદથી એ ઉંચા પ્રકારની કવિતા કરી શક્યો.

પ્રેમાનંદે સાહિત્યને ખીલવવાના કામની વ્હેંચણી કરી સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતના જેવી કવિતા કરવાનું પોતાને માથે રાખ્યું હતું. હિંદી રીત પ્રમાણે કવિતા કરવાનું કામ પોતાના પુત્ર વલ્લભને સોંપ્યું હતું, રત્નેશ્વરને મરાઠીનું અનુકરણ કરવાનું હતું, વીરજીને ઉર્દુ ને ફારસીના જેવી કવિતા બનાવવાનું સોંપ્યું હતું ને સુંદરને સંસ્કૃત પુરાણના જેવી કથાઓ લખવાનું સોંપ્યું હતું.

વલ્લભે "દુઃશાસન રૂધિર પાન આખ્યાન" "યક્ષપ્રશ્નોત્તર" "યુધિષ્ઠિર વૃકોદર સંવાદ" "પ્રેમાનંદકથા" વિગેરે લખ્યાં છે. રત્નેશ્વરે "રામાયણ" "મહાભારત" વિગેરે લખ્યાં છે. મરાઠી કવિઓનું અનુકરણ એણે સારૂં કર્યું છે. ઘણાં સંસ્કૃત કાવ્યોનું એણે ભાષાંતર કર્યું છે.

વીરજીએ ફારસીના જેવી કલ્પિત કેટલીક વાર્તાઓ લખી છે. વાર્તાઓ લખવામાં એ કવિ શામળ સાથે વાદમાં ઉતર્યો હતો, પણ ત્હેમાં એણે હાર ખાધી. સુંદરે પ્રેમાનંદે અધુરો મુકેલો ભાગવતનો "દશમ સ્કંધ" પુરો કર્યો.

શામળભટ.

ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક એવો પણ કાળ હતો કે જ્યારે ગુજરાતના કવિઓમાં પ્રથમ પદ શામળભટને અપાતું હતું. વળી એક વખત એમ પણ બોલાતું હતું કે એવી ઉટંગ વાતો જોડી કાઢનાર કથાભટને તે મહાકવિનું પદ કેમ છાજે. શામળભટની અપૂર્વ કલ્પનાશક્તિ, એની વાર્તાઓની ચમત્કૃતિ, ત્હેમાં સમાયલો અમૂલ્ય ઉપદેશ, એની ઘડેલી સેંકડો કહેવતો, એનાં સચોટ દૃષ્ટાંતો, એની સરળ અને સુંદર ભાષા સર્વેનો યથાર્થ વિચાર કરતાં શામળભટની અદ્‌ભુત કવિત્વશક્તિ વિષે કશો પણ સંશય રહેતો નથી. પ્રેમાનંદની ખુબીઓ સંપૂર્ણપણે સમજવાના સંસ્કારરહિત જન શામળભટને કવિશ્રેષ્ઠ માને ત્હેમાં કાંઈ નવાઈ નથી; તેમજ બીજી ભાષાનાં કાવ્યોથી ભ્રમિત મન શામળની થોડિક કવિતા ઉપલક વાંચી જોઇ શામળભટના વિષે ગમે તેમ બોલે તે પણ સ્વાભાવિક છે.

શ્રીનગરના (અમદાવાદ) વેગણપુર (ગોમતીપુર) નામે પરામાં રહેનાર **વીરેશ્વર** અને **આનંદબાઈ** નામના બ્રાહ્મણદંપતીના પુત્ર **શામળભટ**નો જન્મ લગભગ ઈ. સ. ૧૬૪૦ પ્હેલાં થયો હતો. એના ગુરૂ **નાનાભટ** હતા. અને સંસ્કૃત ને હિંદુસ્થાનીનું સારૂં જ્ઞાન હતું. પુરાણ જ્યોતિષ વિગેરે એણે વાંચેલાં હતાં. સંસ્કૃત ને ફારસીના અલ્પ પાયા પરથી કલ્પિત ઘણી વાર્તાઓ એણે લખી છે. **શામળભટે** પોતાના પુરોગામી જૈન કવિઓ, ભાટ ચારણો, હિંદી લેખકો, વસ્તો, વચ્છરાજ વિગેરેનાં લખાણોમાંથી લૌકિક વિષયો લઇ તે સંબંધી રસિક વાર્તાઓ લખી છે. ગુજરાતમાં અત્યાર સુધી ધાર્મિક વિષય સંબંધી જ કવિતા લખાતી ત્હેને **શામળે** જ પ્હેલ વ્હેલું નવું રૂપ આપ્યું. **માતર** પરગણામાં **સુંઝ** નામે ગામમાં **રખીદાસ** કરીને એક ધનાઢ્ય લેઉઓ કણબી હતો. તેણે **શામળ**ની ખ્યાતિ સાંભળી પોતાના ગામમાં તેડાવી ઉદાર આશ્રય આપ્યો. રખીદાસનાં **શામળે** ઘણાં વખાણ કર્યાં છે. એની કલ્પના " **એરેબીયન નાઇટસ** " ના કર્તા જેવીજ તીવ્ર બળવાન ને અગમ્યગામી છે. **શામળ**ની કેટલીક કવિતા બીભત્સ છે અને ફક્ત એટલા જ કારણથી કેટલાક એને છેક ઉતારી પાડે છે. પણ એકંદરે અસર ખોટી નથી. શામળનો પોતાનો આશય ઉચ્ચ હતો. એણે લખ્યું છે કે—

" મહાન પુરૂપ માખણ ગ્રહે, ગ્રહે છતહીણા છાશ,
નીચ બુદ્ધિ નરકે પડે, વડાને વૈકુંઠ વાસ."

એની વાર્તાના રસમાં વાંચક તલ્લીન થઇ જાય છે ને વાત પુરી થતાં સુધી ચોપડી હાથમાંથી મુકવાને મન માનતું નથી. વધારે ખુબી એ છે કે બીજી વખત વાંચતી વેળા પણ રસ કાયમ રહે છે. આવી ગામડીઆઓને ને સાધારણ લોકોને રીઝવવાની વાર્તામાં પણ **શામળ**ની ઉચ્ચ કવિત્વશક્તિ, વિદ્વતા, ને સંસારજ્ઞાન ઠેર ઠેર માલમ પડે છે. જો ને વેળા ગદ્ય લખવાનો પ્રચાર હોત તો બેશક **શામળ** એક ઉત્તમ પ્રતિનો નવલકથાકાર થાત. **શામળ**નાં મુખ્ય કાવ્યો નીચે પ્રમાણે છે.

"**સિંહાસન બત્રીસી**," "**વૈતાલ પચ્ચીશી**," "**સુડાબહોંતેરી**," "**નંદબત્રીસી**," "**ભદ્રાભામિની**," "**વિદ્યાવિલાસિનીની વાર્તા**," "**મદન મોહના**," "**બરાસ કસ્તુરીની વાર્તા**," "**અંગદ વિષ્ટિ**," "**રાવણ મંદોદરી સંવાદ**," "**ઉદ્યમ કર્મ સંવાદ**," "**રેવાખંડ**," "**શિવપુરાણ**" વિગેરે.

(અશાંતિ યુગ.) લઘુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૪૮ થી ૧૮૫૭.

મહમ્મદશાહના મરણ પછી મોગલાઈ તો નામની જ રહી. મરેઠાઓનું બળ દિનપરદિન વધતું ચાલ્યું. મરાઠા અને મોગલની મારામારીથી ને મરાઠાઓના માંહેમાંહેના કલહથી દેશ અવ્યવસ્થ છિન્નભિન્ન થઈ ગયો. આ હિંદુ મુસલમાનના પરસ્પર ઝઘડાને લીધે રાજ્યસત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં ગઈ. ઓગણીશમા સૈકાની શરૂઆતમાં દેશનો મ્હોટો ભાગ તેમના તાબામાં હતો પણ જોઇએ તેવી શાંતિ સર્વત્ર ફેલાઈ ન્હોતી. કાર્યભારની નવી રીતિઓ સ્થાપવાની હતી. જુનાં વેર અહીં તહીં ફરીફરી જાગૃત થતાં હતાં ને આપોઆપ કે વિ-દેશી રાજ્યકર્ત્તાની કળેબળે શમતાં હતાં. સમુદ્રમંથનને અંતે વ્યાપેલી આ શાન્તિ હજુ તો સ્થાયી થવા માંડે છે એવામાં ફરી આગનો ભભુકો ઉઠયો ને ઘણો વખતથી ધુંધવાયાં કરતાં સત્ત્વો એકદમ ચો-મેર સળગી ઉઠયાં. આ ભભુકો શાંત થયા પછીજ શાંતિરાજ્ય સ્થપાયું એમ કહીએ તો ચાલે. આ સમયમાંજ ગુજરાતમાં સ્વામી-નારાયણ પંથ સ્થપાયો ને તે પંથની ધર્મનીતિએ ગુજરાતની કવિતાપર કંઇક નવીન અસર કીધી.

આ અશાંતિમાં, અખો, શામળ, પ્રેમાનંદ અને તેના શિષ્યવર્ગે પ્રગટાવેલો કાવ્યપ્રદીપ ઓલાયો તો નહિ જ પણ ત્હેનું તેજ ઝાંખું પડયું ખરૂં. નવા નવા પંથો આ અંધકારમાં સ્થપાયા અને ભૂત-કાળની કવિતામાંથી ત્હેમને પોપણ મળ્યું. થોડા પણ મહાન્ કવિ-ઓને સટે આ યુગમાં ઘણા લઘુ કવિઓ તનખા જેવા થયા. અપ-વાદરૂપ માત્ર આ યુગનો મુખ્ય કવિ દયારામ આ તનખાઓમ ઝગ-હળતા અંગાર પેઠે પ્રકાશે છે.

આ યુગના કવિઓ દયારામ, ગિરધર, ધીરો, પ્રીતમદાસ, ભોજો, નીરાંત, બાપુસાહેબ ગાયકવાડ, દ્વારકો, બ્રહ્માનંદ, નરભેરામ, દીવાળીબાઈ, રાધાબાઈ વિગેરે છે.

દયારામ—૧૭૬૭—૧૮૫૨.

આ રંગીલો ફક્કડ, છટેલ કવિ, નર્મદાતટે ચાણોદમાં ઇ. સ. ૧૭૬૭ માં સાઠોદરા નાગર પરભુદાસ પંડયાને ત્યાં જન્મ્યો હતો. એની માનું નામ રતનબાઇ હતું. બાળપણમાં કવિને ગામઠી નિશાળની

કેળવણી મળી હતી ને એને વડોદરે સંસ્કૃત શીખવા મોકલવાનો વિચાર ચાલતો હતો એવામાં એના પિતા પરભુદાસ એની ૧૨ વર્ષની વયે મરણ પામ્યા; દોઢ વરસ પછી એની માનું મૃત્યુ નીપજ્યું ને એ ત્યાર પછી એની માના કાકાની દીકરીને ત્યાં રહ્યો હતો.

ચાણોદની પાસે કરનાળીમાં કેશવાનંદ સાધુ રહેતા હતા તેણે દયારામને સાક્ષાત કૃષ્ણનાં દર્શન કરાવ્યાં ને ત્યારપછી એ કૃષ્ણનો ભક્ત થયો એમ કહેવાય છે. માસીના મરણ પછી ૨૧ વર્ષની વયે દયારામે ચાણોદ છોડ્યું. ડાકોરની જાત્રાએ ગયો ને ત્યાં કૃષ્ણલીલાનાં રસિક પદો બનાવી રણછોડજીના ભક્તોનાં મન હરી લીધાં. ચોવીશ વર્ષની વયે એક સંઘ ભેગો તે જાત્રાએ ગયો ને શ્રીનાથજીનાં દર્શન કર્યાં. શ્રીનાથજીમાં એનાં પદોથી જાત્રાળુઓ ઘણા ખુશ થયા ને મહારાજે પણ એને બોલાવ્યો ને ત્રણ માસ રાખ્યો. મહારાજ અગાશીમાં બેઠક રાખતા ને સારંગી નરઘાં સાથે દયારામ કને પદો ગવડાવતા. ગોકુલ, મથુરાં, વૃંદાવન થઈ કાશી ગયો, કાશીમાં એને કાશીવિશ્વનાથને બદલે હરિહરની તેજોમય, ઝળહળતી મૂર્તિનાં એક વાર દર્શન થયાં હતાં એમ કહેવાય છે. ક્ષણમાં વિષ્ણુનાં ને ક્ષણમાં શિવનાં દર્શન થતાં. મહાકાળેશ્વરના દર્શન કરી નાશક જતાં કવિને અને ત્હેમના થોડા સાથીઓને આનાજી આંગડિયા નામે લુંટારાએ પકડ્યા હતા. દયારામ ત્યાં પાંચ છ માસ કેદ રહ્યા હતા ને પછી આનાજીને ભજન ગાઈ ખુશ કરી છુટ્યા હતા. રામેશ્વર આદિ સર્વે સ્થળે યાત્રા કરી આવી દયારામ સાત વર્ષે ચાણોદ પાછા આવ્યા. આ સાત વરસના પ્રવાસથી કવિની સ્વાભાવિક કવિત્વશક્તિ અત્યંત વિકાસ પામી. ચાણોદમાં કોઇ સગું વ્હાલું નહિ હોવાથી કવિએ હવે ડભોઇમાં રહેવા માંડ્યું. ત્યાં એમને કેટલાક શિષ્યો થયા ને કંઠ ઘણો સારો હોવાથી કૃષ્ણકીર્તન ગાઇને તથા શિષ્યો તરફથી જે કંઇ મળે તેથી નિર્વાહ ચલાવતા હતા. ડાકોરના ઇચ્છારામજી મહારાજે એની કીર્તિ સાંભળી તેડાવ્યો ને એનાં પદ સાંભળી આશીર્વાદ દીધો કે 'તારી નામના આખા હિંદુસ્થાનમાં થશે.' દયારામને આ અરસામાં વડોદરાના હરિભટ સાથે કવિતા કરવાનો વાદ પડ્યો ને તેથી એ વધારે ઉત્સાહી થયો. અલબત હરિભટ વાદમાં હાર્યો. ધીરે ધીરે કવિની કીર્તિ પ્રસરતી ગઇ ને વડોદરા, ભરૂચ, ડભોઈ, ચાણોદ આદિ ઘણે સ્થળે એના શિષ્યો થયા.

જનસમાજની અશિક્ષિત સ્થિતિમાં પ્રત્યેક મહાપુરૂષ ગુરૂ રૂપે દેવરૂપે પુજાય છે તેમ દયારામને થયું. એના શિષ્યો એને નરસિંહ મ્હેતાનો અવતાર માનતા હતા. આવી રીતે લોકોએ માનેલા દેવાંશી પુરૂષો મનુષ્યો જ હોય છે ને મનુષ્ય હૃદયની નિર્બળતા તેઓ તજી શકતા નથી. નરસિંહ મ્હેતા અને મીરાંબાઇ પ્રેમભક્ત હતાં પણ તે સંસારથી વિરક્ત હોઇ માયામાં લુબ્ધ થતાં ન્હોતાં. દયારામ ભક્ત હતો પણ સંસારમાં રક્ત હતો. દયારામ માત્ર જીવશિવની એકતાની વાત કરતો હતો; નરસિંહ મ્હેતા અને મીરાંબાઇએ તે એકતા અનુભવી હતી. દયારામ ફરી ચાર વર્ષ જાત્રાને મસે ભરતખંડમાં ફરી આવ્યા હતા. દયારામને જાત્રા કરવાનો ઘણો શોખ હતો, અને ત્રીજીવાર પણ હિંદુસ્થાનના સકળ તીર્થોમાં જઇ આવ્યા હતા. શ્રીનાથજીનાં દર્શન તો એણે ૭ સાતવાર કીધાં હતાં.

એક વેળા દયારામ વડોદરે આવ્યા ત્યારે ત્હેમના શિષ્ય ગિરિજાશંકર અને રણછોડ ઘણા લોક આગળ દયારામનાં પદ ગાતા હતા. ગિરિજાશંકરની નરઘાં વગાડવામાં કોઇ બાવાએ ભુલ કાઢી. શિષ્યનું અપમાન થયું જોઇ દયારામ બોલી ઉઠયા "એ કંઇ મ્હોટી ભુલ નથી, ને ભુલ તો સહુથી થાય." બાવાએ કહ્યું "જેણે ઉસ્તાદી મેળવી હોય તે ભુલ કેમ કરે?" દયારામે કહ્યું "આવી જાઓ જોઉં ત્હમે કેવી ભુલ નથી કરતા?" દયારામે પછી ગાવા માંડયું ને બાવાએ બજાવવાનું શરૂ કર્યું. દયારામે કંઈ કંઇ રાગ ગાયા પણ બાવાએ ભુલ નજ કીધી. હજારો લોકો આ રસિક ઝઘડો જોવા ભેગા થયા. પ્રાતઃકાળ થવા આવ્યો પણ બાવાએ નમ્યું નજ આપ્યું. છેવટે દયારામે એક અટપટો ને પ્રસાદની ગુંચવણીથી ભરેલો રાગ પસંદ કર્યો ને બાવાજી ગુંચવાયા; લોકોએ તાલીઓ પાડી પણ દયારામે પોતાની સોનાની કંઠી બાવાને પ્હેરાવીને કહ્યું "શાબાશ છે બાવાજી, ત્હમારી ઉસ્તાદીમાં બાકી નથી." દયારામ વૈષ્ણવ હતો પણ મહારાજને માનતો ન્હોતો. ઘણાં વર્ષ પીલાઇને કવિએ ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં ૮૫ વર્ષની વયે દેહ મુક્યો.

દયારામે ૪૦ ગ્રંથ ગુજરાતીમાં ને ૪૦ હિંદુસ્થાનીમાં લખ્યા છે. દયારામની ગરબીઓ ને એનાં પદો સુપ્રસિદ્ધ ને લોકપ્રિય છે. દયારામના હિંદુસ્થાનીમાં લખેલા "શતસૈયા" હિંદુસ્થાની ભાષાના શ્રેષ્ઠ કવિઓની કવિતાની તોલે મુકી શકાય તેવા છે.

ગિરધર—૧૭૮૭—૧૮૫૨.

એ કવિ જ્ઞાતે દશાલાડ વાણિયો હતો ને વડોદરાની પાસેના એક ગામમાં જન્મ્યો હતો. એક ગોરજી કને સંસ્કૃત ને હિંદુસ્થાનીનો એણે અભ્યાસ કર્યો હતો. એણે "રામાયણ" "રાજસૂય યજ્ઞ" "અશ્વમેધ" "કૃષ્ણચરિત્ર" આદિ ગ્રંથો લખ્યા છે. એનું "રામાયણ" સરળ ને સારૂં હોઇ બાળકોને તેમજ સ્ત્રીઓને અત્યંત રૂચિકર છે. હિંદુસ્થાનીમાં પણ એણે કવિતા કરી છે.

ધીરો—૧૭૫૪—૧૮૨૫.

ધીરો ભક્ત જ્ઞાતે ભાટ હતો. બ્રહ્મજ્ઞાન ને આત્મબોધ વિષે એની કવિતા અતિ ઉત્તમ સરસ ને સરળ છે. ધીરા ભક્તની કાફીઓ ઘેર ઘેર ગવાય છે ને સાક્ષર નિરક્ષર સર્વને આનંદ સાથે બોધ આપે છે. સાદી સુંદર ભાષામાં ઉત્કૃષ્ટ બોધ સમાવવાની ધીરાની ખુબી ઓરજ છે. કવિતા પ્રસિદ્ધ કરવાની સગવડ તે વેળા હાલના જેવી નહિ હોવાથી ધીરો પોતાની કવિતા કાગળપર લખી વાંસના કટકા કે તુંબડામાં મુકી બંધ કરી મહી કે નર્મદામાં વ્હેતી મુકતો કે જ્યાં જાય ત્યાં એની કવિતા પ્રસિદ્ધ થાય.

પ્રીતમદાસ.

આ ભક્ત કવિ પણ જ્ઞાતે બારોટ હતો. સાધુસંતના સમાગમમાં એ ઘણો કાળ ગાળતો. એની કવિતા બીજા ઘણા ભક્તોની માફક જ્ઞાન અને પ્રેમભક્તિના વિષયોપરજ છે. એને ચરોતરનું રત્ન કહેવામાં આવે છે.

ભોજો.

ભોજા ભગતના ચાબખા સુપ્રસિદ્ધ છે. દોરંગી દિવાની દુનિયાને ઝુકાવનારા ખળજ્ઞાની ને બગભગતોને એણે ખુબ ઝાટક્યા છે. એ કાઠિયાવાડી હોવાથી કોઇ વેળા એની ભાષા શિષ્ટ ગુજરાતીથી જુદી પડે છે.

નીરાંત.

નીરાંત ભક્ત જ્ઞાતે પાટીદાર હતો. ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં એ ઘણી વૃદ્ધ વયે મરણ પામ્યો. એની કવિતા વેદાંતજ્ઞાન ને કૃષ્ણ ભક્તિ વિષે છે. એને દર પુનેમે તુલસી લઈ ડાકોર જવાનો નિયમ હતો. એકવાર કોઇ મુસલમાને એને કહ્યું કે "અલ્યા ઈશ્વર તો ત્હારી

કને છે ને તું હાથમાં તુલસી લઇ શું ઢુંઢતો ફરે છે." આથી એને જ્ઞાન થયું ને તે મુસલમાનને ગુરૂ ગણી પ્રણામ કર્યા. ત્યાર પછી એનું મન વેદાંત પર ચોંટયું. એ કૃષ્ણચરિત્ર ગાતો પણ એની ભક્તિ ઘેલી નહોતી. બાપુસાહેબ ગાયકવાડ એનો મુખ્ય શિષ્ય હતો.

નરભેરામ–જન્મ ઈ. સ. ૧૭૬૮.

આ કવિ જ્ઞાતે મોઢ બ્રાહ્મણ હતો ને અમદાવાદ પાસે ગોમતીપુરમાં રહેતો. એની કવિતાનો કેટલોક ભાગ લોકપ્રિય છે.

બ્રહ્માનંદ.

એ સ્વામીનારાયણ પંથનો સાધુ હતો. તે ભાવનગર પાસે ગઢડા ગામમાં રહેતો હતો.

કાળીદાસ વસાવડનો.

એની કવિતા સ્ત્રીઓને ઘણી પ્રિય છે. એણે "ધ્રુવાખ્યાન" "પ્રલ્હાદ આખ્યાન" વિગેરે લખ્યાં છે. "પ્રલ્હાદ આખ્યાન" ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં પુરૂં થયું હતું.

સ્ત્રી કવિઓથી ગુજરાતી ભાષા બેનસીબ નથી. દીવાળીબાઇ–રાધાબાઇ–કૃષ્ણાબાઈ–વિગેરે સ્ત્રીઓએ કોમળ સરળ ભાષામાં સ્ત્રીઓના મનોભાવ ને શુદ્ધ પ્રેમભક્તિ આલેખ્યાં છે. દીવાળીબાઇ રામભક્ત હતી ને એની કવિતાનાં કેટલાંક પદ ઘણાં સુંદર છે. ઉદયરત્ન-જસવિજય આદિ જૈન કવિઓએ પણ ગુજરાતી સાહિત્યને શણગારવામાં પોતાનો હિસ્સો આપ્યો છે.

કવિ તુલના.

ગુજરાતના લોકો સાધારણ રીતે શ્રદ્ધાળુ પ્રકૃતિના ને એકમાર્ગી હાલ છે ને આગળ હતા. વળી સેંકડો વર્ષ થયાં પરતંત્રતાની ઝુંસરી વહ્યા કરતા હોવાથી સ્વતંત્રતાનો જોસ્સો નરમ પડયો હતો. રાજ્યસત્તાની ને રાજ્યલક્ષ્મીની લાલસા દબાઈ ગઈ હતી, કારણ કે પ્રયાસ કરવા છતાં પણ તે મળવી અશક્ય હતી. લોકો પોતાના ઉદરનિર્વાહ અર્થે વ્યાપાર આદિ પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા હતા. ભૌતિક સત્તા સંપત્તિ ઓછી થવાથી પારમાર્થિક સુખ તરફ ત્હેમનું લક્ષ લાગ્યું ને ધર્મપર વૃત્તિ ચોંટી. આવા સંજોગમાં ધર્મપ્રવર્તકોનું જો પ્રાબલ્ય હોય તો ત્હેમા કંઈ નવાઈ નથી. ગુજરાતી કવિતાએ મૂળથીજ ધર્મસ્વરૂપ પકડયું છે,

ને તે ક્ષેત્રમાં જ પોતાની ઉત્કૃષ્ટતા સિદ્ધ કરી છે. કવિ એટલેજ ભક્ત; આ વ્યાખ્યામાં **શામળ** અને ત્હેના અનુયાયીઓ જ માત્ર અપવાદરૂપ છે. શિષ્યવર્ગને ગમત સાથે બોધ આપવા ઘણા ભકતો કવિતા કરી કવિ તરીકે કીર્તિ મેળવી ગયા છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી એમ પણ બન્યું છે કે કેટલાકની કવિતા માત્ર પદ્યબંધ ગદ્યજ છે. મહા કવિઓમાં લેખાય એવા તો માત્ર પાંચજ છે. **નરસિંહ** મ્હેતો, **અખો**, પ્રેમાનંદ, **શામળ** ને દયારામ. આમાંથી પણ **નરસિંહ** મ્હેતો ને અખો બીજા વર્ગમાં મુકી શકાય.

અખો મહા સમર્થ વેદાંતી અને બ્રહ્મજ્ઞાની હતો. જ્ઞાની તરીકે સર્વ ભકતોમાં એને પ્હેલું પદ અપાય છે. પણ એની વેદાંત વિષેની કવિતા ઘણી ખરી નીરસ છે ને રસ એ કવિતાનું આવશ્યક અંગ છે. અધમ આચાર અને અધમ આચાર્યોપર એના પ્રહાર વજ્રપાત જેવા છે. એની કવિતા અનેક સચોટ દૃષ્ટાંતોથી ભરપૂર છે. એનું સરળ લખાણ જે થોડું છે તે શ્રેષ્ઠ છે. (Where Akho is simple he is sublime.) એના ચાબખા (satires) ઘણા અસરકારક, બળવાન. વેગવાન છે અને તેથીજ એ મહાકવિમાં લેખાય છે; પણ હૃદયભાવ આલેખવાની કે જનમનરંજન કરવાની એણે રજમાત્ર પણ દરકાર કરી નથી. કવિ થવાની એને લલુતા ન્હોતી ને તેથી રસ પ્રદેશમાં એ ઉતર્યો ન્હોતો. સંસારમાં ડૂબેલા ક્ષુદ્ર જંતુઓ આ વિરક્ત જ્ઞાનીના તેજમાં અંજાઈ એને ગુજરાતના કવિ તરીકે લેખે છે. તેમ છતાં રસાભાવને લીધે આ જ્ઞાનીને પ્હેલા વર્ગના કવિમાં મુકી શકાય નહિ. અખાની કવિતામાં રસનો અત્યંતાભાવ નથી, પણ કાવ્યના શૃંગાર કરૂણાદિ જે મુખ્ય રસ તેજ માત્ર નથી. અખામાં શાંતરસ પ્રધાનપણે છે. વાંચકના હૃદય પર સ્થાયી છાપ અખાની કવિતાથી પડી શકે છે અને કવિતાનો ખરો રસ પણ તેજ છે.

નરસિંહ મ્હેતાને બીજા વર્ગમાં મુકતાં મન ખંચાય છે. એની કવિતા રસમય, હૃદયરંજક તથા મનોવેધક છે. વિશેષમાં એ ગુર્જર કવિતાનો ઉત્પાદક પિતા છે. પ્રભાતિયાં તો **નરસિંહ** મ્હેતાનાંજ. એની કવિતા છેક એકદેશીય પણ નથી. જ્ઞાન, ભક્તિ, નીતિ, વૈરાગ્ય, શૃંગાર આદિ સર્વ વિષયોપર એણે સુંદર પદો લખ્યાં છે. એને બીજા વર્ગમાં મુકવાનું કારણ તો એજ કે, પ્રેમાનંદ, દયારામ **શામળ**ની જગ્યા-

જાતી જ્યોત આગળ એનો પ્રકાશ ઝાંખો પડે છે. તેમજ **નરસિંહ** મ્હેતાનાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં કાવ્યોનું કદ એ ત્રણ કરતાં ન્હાનું છે.

નરસિંહ મ્હેતાની કવિતા હાલ આપણે વાંચીએ છીએ તેવીજ હતી કે કાળક્રમે ત્હેમાં ઘણા વિકાર થયા છે એ પણ સંદેહભૂત વાત છે. **નરસિંહ** મ્હેતાના સમકાલિન કવિ પદ્મનાભની ભાષા ને એની ભાષામાં આસમાન જમીનનો ફેર છે. તેથી કદાચ એમ પણ અનુમાન થઈ શકે કે **નરસિંહ** મ્હેતાની ભાષામાં પાછળથી ઘણા ફેરફાર થયા છે. કવિ કરતાં ભક્ત તરીકેની **નરસિંહ** મ્હેતાની કીર્તિ વિશેષ તેજોમય છે. પ્રેમભક્તિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજનાર, તે પ્રમાણે પ્રભુને સ્વાત્મા સમર્પણ કરી પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખી કૃષ્ણ કીર્તનમાં લીન થનાર, ભક્તશિરોમણિ **નરસિંહ** મ્હેતાની કીર્તિ આજપર્યંત તેવી ને તેવીજ ઝળકી રહી છે.

શામળ, દયારામ ને પ્રેમાનંદ ગુજરાતના પ્રથમ વર્ગના કવિ સિદ્ધ થઈ ચુક્યા છે. હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગના મહાકવિઓ સાથે હરીફાઈમાં ઉતરી શકે એવી આ ગુર્જર કવિત્રિપુટી ગુજરાતીઓને આનંદ, બોધ અને અભિમાનનું પ્રબળ કારણ છે.

અદ્ભુત કલ્પનાશક્તિથી **શામળ** નવી નવી સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેમ કરતાં એને જરા પણ શ્રમ પડતો હોય એમ લાગતું નથી. “પેરેડાઇસ લોસ્ટ” અને “એરેબીયન નાઇટ્સ” ના લેખકોના જેવી વિચિત્ર શક્તિ ધરાવનાર એ મહાકવિ સામાજીક ઉન્નતિનાં માર્ગદર્શક અનેક સુંદર ચિત્રો અને ઉચ્ચ આશયોનો અમૂલ્ય વારસો ગુજરાતને આપી ગયો છે. એક વેળા ગુર્જર કવિઓમાં **શામળને** પહેલું પદ અપાતું હતું પણ આજે તો બીજા પદમાંથી પણ એને ખસેડવા દયારામ એકે પગે થઈ રહ્યો છે. **શામળની** ભાષા સાધારણ રીતે સરળ છે. પણ કેટલીક વેળા પદ્યરચના અર્થે એ શબ્દને ઘણા મચરડી નાંખે છે. એનું લખાણ ઘણી વેળા પદ્યબંધ ગદ્ય જેવુંજ લાગે છે. પણ વખતોવખત અને ખાસ કરીને છપ્પા જે **શામળ** પોતાના જ કહેવડાવે છે ત્હેમાં એની ઉચ્ચ શક્તિ બહાર પડ્યા વિના રહેતી નથી.

સ્થૂલવાસનાનો બહિષ્કાર કરવા અશક્ત પ્રેમભક્ત કવિ દયારામની બાનીની ખુબી ઓરજ છે. આ ફક્કડ કવિની ભાષા અત્યંત રસિક મોહક અને દ્રાવક છે. શબ્દરચનામાં તો આ કવિ પ્રેમાનંદથી કોઈ

પણ રીતે ઉતરે તેમ નથી. દયારામની શિથિલ રહેણીને લીધે કેટલાક લોકો એનાં કાવ્ય તરફ પણ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જુએ છે, અને એણે ચિત્રેલા કૃષ્ણ ગોપીના ઉઘાડા શૃંગારને લીધે એની કવિતા બીભત્સ પણ લેખાય છે. કવિની કરણીને લીધે ત્હેની કવિતાને ઉતારી પાડવી એ તો દેખીતુંજ અયોગ્ય છે. નીતિ ભક્તિ અને વૈરાગ્ય વિષે પણ દયારામે ઘણું લખ્યું છે ને તે લખાણ પણ અતિ ઉત્તમ છે. શૃંગારની કવિતાની અસર કેવી થાય છે ત્હેનો આધાર વાંચનારની મનોવૃત્તિ-પર રહેલો હોય છે. મનુષ્ય હૃદયમાં પ્રેમવૃત્તિ સર્વ શિરોમણિ છે, અને તે વૃત્તિનો અનાદર કવિતામાં થવો અશક્ય છે. ઉઘાડો ને ઢાંકયો શૃંગાર એ ભેદ સકારણ છે પણ ઉઘાડો કીયો ને ઢાંકયો કીયો એ વિષે ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય હોઇ શકે અને હોય છે.

સદ્‌ગત સાક્ષરમણિ ગોવર્ધનરામ સરસ્વતીચંદ્રને મુખે કહેવડાવે છે કે દયારામના લખાણમાં બીભત્સભાવ નથી. (I protest there is no lascivious tone in the writings of our good friend Dayaram.) એમના અવસાન પછી પ્રકટ થયેલાં "દયા-રામનાં અક્ષરજીવન"નાં પુસ્તકમાં દયારામની કવિતાનાં ગૂઢ તત્ત્વો ને ઉન્નત વિચારો સમજાવવા એમણે સબળ પ્રયત્ન આદર્યો છે. દેખીતા ખુલ્લા શૃંગારમાં કૈં કૈં ધર્મમર્મ રહ્યાં છે એમ એમણે બતાવી આપ્યું છે. હૃદયભાવ આલેખવામાં ને ભાષાપ્રયોગમાં દયારામ શામળ કરતાં બેશક ઘણોજ ચઢે પણ તેમજ શામળની વેગવાન કલ્પના ને બહોળું સંસારજ્ઞાન દયારામને કયાંનો કયાં ફેંકી દે. પ્રથમ પદ પ્રેમાનંદનું નિર્વિવાદ છે પણ બીજું પદ દયારામનું કે શામળનું ત્હેનો નિર્ણય થવો બાકી છે. હાલ તરત વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય દયારામની તરફેણ-માં હોય એમ લાગે છે.

કવિવર પ્રેમાનંદની અપૂર્વ ઇશ્વરદત્ત શક્તિ ને ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યકળા કયારનાંએ સિદ્ધ થઇ ચુકયાં છે. રસ એ પ્રેમાનંદની કવિતાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. ને ત્હેમાં પણ કરૂણારસમાં તો કવિએ હદ વાળી છે. "નળાખ્યાન" વાંચતાં કીયો રસિક પુરૂષ અશ્રુપ્રવાહ ખાળી શકે છે? "ઓખાહરણ" માં કવિએ શૃંગારની પણ પરિસીમા દેખાડી દીધી છે, પણ ત્હેમાં દયારામે પાછળથી સુધારા વધારા કર્યા છે એમ મનાય છે. શાંત હાસ્યરસ જમાવવાની પ્રેમાનંદની શક્તિ અલૌકિકજ છે. પ્રેમાનંદની કલમ નવે રસ રંગી શકે છે એટલુંજ નહિ પણ એ જે

રસ હાથમાં લે છે ત્હેમાં વાંચકને તલ્લીન કરી મુકે છે. પ્રેમાનંદનાં નાટકો પ્રાચીન નાટયકલાના અનુકરણના સુંદર નમુના છે ને આ મહાકવિની સર્વગ્રાહી શક્તિને કંઈ પણ અગમ્ય નથી એમ સાબિત કરે છે. પ્રેમાનંદને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં ત્રણ નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી એમ માનવા મનાવવા પ્રયત્ન થવા માંડયા છે અને દિનપ્રતિદિન એ પક્ષ બળવત્તર થતો જાય છે, પણ કોઇ પણ પક્ષના નિશ્ચિત પ્રમાણને અભાવે કંઇ નિર્ણય થઇ શકતો નથી. પ્રેમાનંદની ભાષા સાધારણ રીતે સુંદર સરળ અને સબળ છે. પણ પ્રસંગોપાત કઠણ વિષયોના કાવ્યોમાં રૂઢ, પ્રૌઢ ને વખતે ક્લિષ્ટ પણ થઇ જાય છે. "નળાખ્યાન," "ઓખાહરણ" ને "સુદામા ચરિત્ર" વગેરેમાં જે સાદી પણ ભભકભરી ભાષા કવિએ લખી છે તેથી સર્વ વર્ગના વાંચકો મોહ પામે છે.

પ્રેમાનંદની કવિતા સુંદર છે, રસમય છે, ભવ્ય છે. એ કવિશિરોમણિનું કાવ્ય ફાલીફુલી વનસ્પતીએ ભરચક ઉત્તુંગ ગિરિશિખર છે જેમાંથી ન્હાની મ્હોટી નવ રસસરિતાના ધોધ નિરંતર જોસભેર વહ્યા જાય છે. દયારામની કવિતા એ શૃંગાર સજેલી અતિસુંદર પ્રેમઘેલી વનિતાના જેવી છે. મહામૂલ્યવાન આભૂષણો ને વસ્ત્રોથી અલંકૃત આ રમણી સર્વ કોઇનું મન આકર્ષે છે, રસિકજન માત્રને પ્રિય લાગે છે. **શામળ**ની કવિતા એ કોઈ ઉંચા નભની સંચારી, ગમ્ય અગમ્ય, સર્વ પ્રદેશમાં ગતિ કરનારી મહામનોહર પરી જેવી છે. મ્હોટા મ્હોટા મુનિઓની બુદ્ધિ પણ જ્યાં પહોંચતી નથી ત્યાં **શામળ**ની વેગવાન કલ્પના અસ્ખલિત ગતિ કરે છે. " જ્યાં ન પ્હોંચે રવિ ત્યાં પ્હોંચે કવિ " એ લોકોક્તિ **શામળ** અર્થવતી કરે છે.

ઉપજાતિ.

જોગી જતિની જતી ના મતિ જ્યાં,
થતી હતી **શામળ**ની ગતિ ત્યાં;
દયાકવિતા પ્રિય પ્રેમઘેલી,
રેલી રસે શૈલશી પ્રેમશૈલી.

સાંપ્રતકાળ—૧૮૫૮.

અંગ્રેજી વિદ્યા ને **અંગ્રેજો**ની સાથેના સંસર્ગને લીધે જે જાગૃતિ દેશમાં વ્યાપી ગઈ ત્હેની અસર હવે પછીના લેખકોમાં સ્પષ્ટપણે

માલમ પડે છે. દેશની ફેરવાયલી સ્થિતિમાં નવા જ પ્રકારના વિચારો ઉદ્ભવવા લાગ્યા ને આજ સુધી નહિ જણાયલું ચેતન સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું. આ નવીન યુગના લેખકો સર્વેની સ્મરણશક્તિમાં તાજા છે ને ત્હેમનાં ઘણા સંબંધીઓ ને સ્નેહીઓ વિદ્યમાન છે. સાહિત્યમંડપમાં કીયું સ્થાન કોને આપી શકાય ત્હેનો યથાસ્થિત નિર્ણય થવાને હજી વાર છે. આધુનિક લેખકોનાં જીવનની નોંધ આપવાની જરૂર જણાતી નથી.

નર્મદાશંકર ને દલપતરામ.

જુની અને નવી વિદ્યાએ માંડેલા દેશમંથનથી બહાર આવેલાં પ્રથમ બે રત્ન તે કવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામ છે. કવિ દલપતરામ, વ્યવહારકુશળ, શાન્ત પ્રકૃતિના, ઠરેલ શબ્દચતુર કવિ હતા. અને તેથી ત્હેમની કવિતામાં કોઈ પણ જાતનું દર્દ નથી. શાંત હાસ્યરસ, બોધવાર્તા, શબ્દચાતુર્ય ને સરળતા, એ એમની કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણ છે.

નર્મદાશંકર ઉછળતા હૃદયના, સાહસિક, ઉત્સાહી, રસજ્ઞ કવિ હતા ને એમની કવિતા મર્મશોધક પ્રસંગે મર્મદારક પણ છે. દલપતરામ પોતાની જાતને ભુલી જઈ સ્હામાને રંજન કરવા શ્રોતાજનને અનુકૂળ કવિતા લખે છે. નવલરામ લખે છે કે "નર્મદની કવિતામાં સ્વભાવ તથા શાસ્ત્રનું બળ ઘણું, પણ ચાતુર્યનું થોડું. દલપતશૈલી **સભારંજની** ચાતુર્યશૈલી કહેવાય, નર્મદશૈલી **મસ્ત** કહેવાય."

સભારંજની કવિતા હૃદયના ઉમળકાની નહિ હોવાને લીધે હૃદયપર ઘણી જ થોડી અસર કરે છે, વળી અમુક પ્રસંગે અમુક જનવર્ગને માટે રચેલી કવિતા સર્વ કોઇને અનુકૂળ થઈ શકે નહિ એટલે એવી કવિતાનું આયુષ્ય ઘણું દીર્ઘ હોવાનો સંભવ ઓછો.

પ્રાસંગિક કાવ્ય (An occasional poem) અમર થયાના દાખલા અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલા છે અને ત્હેની પ્રત્યેકની કીર્તિનાં નિરાળાં કારણ છે. પણ હૃદયની ઉર્મિઓ જેવી આજ ઉછળે છે, તેવીજ સેંકડો હજારો વર્ષ પૂર્વે ઉછળતી હતી ને ભવિષ્યમાં ઉછળશે. તેટલા માટેજ કવિના હૃદયનું ગીત સર્વ સ્થળે સર્વ સમયે સર્વ રસિકજનને પ્રિય લાગે છે. નર્મદાશંકર માત્ર કવિજ ન હતા. એમની પ્રવૃત્તિ સર્વદેશીય હતી. ગુજરાતી ભાષામાં રૂઢ ગદ્ય લખવાનો પ્રથમ પ્રયાસ કરનાર ને ત્હેમાં અસાધારણ

સફળતા મેળવનાર એજ મસ્ત કવિ છે. કવિચરિત્ર લખવાનો રીવાજ પણ એમણે પાડયો. ગુજરાતી ભાષાનાં કોષ ને વ્યાકરણ પણ પ્રથમ એમણેજ લખ્યાં. પિંગળ ને અલંકારશાસ્ત્રને પણ એમણેજ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચલિત કર્યાં. સુધારાનો સબળ ઝુંડો પણ એમણેજ ઉપાડયો, રાજ્યરંગમાં વિવિધ પ્રજાઓનો ઇતિહાસ પણ એમણેજ લખ્યો, દેશાભિમાનની મસ્તી પણ એમણેજ જારી કરી. "દેશાભિમાન" શબ્દ પણ એમણેજ પ્હેલીવાર ગુજરાતીમાં વાપર્યો. ઇતિહાસ ને જુનાં શાસ્ત્રનાં અધ્યયનથી સુધારાની નિષ્ફળતા માલમ પડી ત્યારે સુધારા વિરૂદ્ધ લખાણ પણ કવિએ જોસભેર ઉલટભેર કીધું. નર્મદાશંકરની બુદ્ધિ સર્વગ્રાહી હતી તે વિષે કશો સંશય નથી. સર્વ પ્રદેશમાં નીડરપણે ધુમનાર આ વિરલ નરે પ્રત્યેકમાં પોતાનું તેજ ઝળકાવ્યું છે, પણ કોઇમાં પણ એવી ઉત્કૃષ્ટતા મેળવી નથી કે જેથી એનું તદ્દેશીય લખાણ અમર થાય. નવલરામ, દલપતરામ ને નર્મદાશંકરનો શૈલીભેદ બતાવી બન્નેને સમાન ગણવા લલચાય છે. બુદ્ધિબળમાં તો એ સમાન નથીજ. નર્મદાશંકરનું મન આરસી જેવું હતું, જેમાં તે સમયની સારી નઠારી સર્વ પ્રવૃત્તિનું યથાર્થ પ્રતિબિમ્બ પડયું છે. માટે જ એને સમયમૂર્તિ નામ નવલરામે આપ્યું છે. પોતાના સમયની સંસારસ્થિતિ યથાર્થ અવલોકવાની, તે રંગે રંગાવાની ને તે બરાબર ચિતરવાની શક્તિ અલબત અસાધારણ છે. તે માટેજ બુદ્ધિબળમાં નર્મદાશંકર દલપતરામથી ચઢે પરંતુ કાવ્યપ્રદેશમાં દલપતરામે પોતે પસંદ કરેલી શૈલીમાં ઘણું કૌશલ્ય દાખવ્યું. જ્યારે નર્મદાશંકરે પોતાનું સમગ્ર બળ હૃદયગીત ગાવામાં વાપર્યું હોય એમ જણાતું નથી. નર્મદાશંકરે માત્ર નવી ગુજરાતને માર્ગ બતાવવા વિવિધ સ્થળે પાયો નાંખી બાકીનું ચણતર ભવિષ્યની પ્રજાને માટે રહેવા દીધું છે. આથી ન્હાના દીવાનું ઝળહળતું તેજ મ્હોટા પણ ઝાંખા બળતા દીવાની બરાબરી કરતું જણાય છે; પરંતુ કવિ નર્મદાશંકરની વિશેષતા એ છે કે આ નવીન યુગની સકળ પ્રવૃત્તિના એ ઉત્પાદક પિતા છે. એકલે હાથે એ યશસ્વી નરે અમર કાર્ય કર્યું છે અને આત્મબળની અલૌકિકતા સિદ્ધ કરી છે. કદાચ નર્મદાશંકરની કૃતિઓ ભુલાય પણ એમનું કાર્ય તો ચિરસ્મરણીય રહેશેજ. કવિ દલપતરામને અંગ્રેજી રાજ્યથી દેશને લાભ થશે એવી આસ્થા હતી તેથી તે વાતનો પ્રચાર કરવા તરફ એમનું લક્ષ હતું. બદલાતા જમાનામાં લોકોને ઉકેલવાના અનેક મહાન્ પ્રશ્નો એમણે યથાશક્તિ યથામતિ પોતાના કાળમાં ચર્ચ્યા છે.

આ સ્થળે એટલું પણ કહેવું ઉચિત છે કે નર્મદાશંકર કે દલપતરામ ગુજરાતના જુના મહાકવિઓની તો બરાબરી કરી શકેજ નહિ. નવીનતા માત્રથીજ લોભાયલા અથવા જુના કવિઓના રસમંદિરમાં પ્રવેશ કરવા અપ્રવૃત્ત કે અસમર્થ જનો ગમે તેમ કહે પણ પ્રેમાનંદ, દયારામ, શામળ કે નરસિંહ મ્હેતાના જેટલા આ કવિયુગલ લોકપ્રિય નથી. વિદ્વાન વર્ગમાં "નર્મ કવિતા" ને "દલપત કાવ્ય" વાંચનારા ઓછા થતા જાય છે. કારણ માત્ર એટલું જ કે એમાંથી એક પણ કવિએ અમર થાય એવો એક પણ અપ્રતિમ ગ્રંથ લખ્યો નથી. જે લખ્યું છે તે છુટું છવાયું, પ્રાસંગિક ને તત્સમયાનુકૂળ છે. છુટક છુટક વખતે કંઈ ઉત્તમ નમુના મળી આવે છે. બન્નેનાં કાવ્યમાંથી ભવિષ્યકાળને માટે સંઘરવા લાયક રત્નો નર્મદાશંકરમાંથી કદાચ વધારે નીકળે.

આ બે કવિઓ વિષે લખતાં ઈંગ્લાંડના બે સમકાલિન કવિઓ વૉલર ને ડેનહામ યાદ આવે છે. ડ્રાઇડન ને પોપે અંગ્રેજી ભાષાને જનમોહક સ્વરૂપ આપી વિવિધ સુંદર કાવ્યોથી શણગારી, ત્યાર પ્હેલાં આ કવિયુગલે જુના લેખકો કરતાં નવીજ શૈલી ને નવીજ પદ્ધતિ પકડી માર્ગદર્શક પ્રયાસ કર્યા હતા. વૉલર ત્હેના વખતમાં ઘણોજ પ્રખ્યાત હતો ને મહાકવિઓમાં એની ગણના થઇ હતી. સરળ ગદ્ય લખવાની શરૂઆત પણ વૉલરેજ કરી હતી. એ શૈલીમાં એના અનુયાયીઓ ઘણા સમર્થ નીવડ્યાથી એની કીર્તિ ઝાંખી પડી છે, ને હવે માત્ર ત્હેની કવિતાના કોઇ કોઇ ફકરાજ વંચાય છે. ડેનહામની પણ એજ દશા થઈ છે પણ એનાં કાવ્યોમાં ઉત્તમ નમુના થોડા જડે છે. એની કીર્તિનો આધાર મુખ્યત્વે કરી ટેમ્ઝ નદીનાપર લખેલી ચાર લીટીપર રહેલો છે. દલપતરામનાં કાવ્યોમાંથી ઉત્તમ કવિતાના નમુના કોઇ કોઈ વખતે જડે છે. દાખલા તરીકે:—

ઉપજાતિ.

અરે ન કીધાં ફુલ કેમ આંબે ?
કર્યા વળી કંટક શા ગુલાબે ?
સુલોચનાને શિર અંધ સ્વામી
અરે વિધાતા ! તુજ કૃત્ય ખામી.

પરદેશીય પરજાતીય પ્રજાના કવિઓ સાથેની સરખામણી બરોબર બંધબેસતી હોવી ઘણી કઠિન, લગભગ અશક્યજ. અત્રે માત્ર સાધારણ મળતાપણુંજ સુચવ્યું છે.

આધુનિક લેખકો.

દલપતશૈલી, સભારંજનીમાં અતિ ચાતુર્યનો ખપ હોવાથી એ ક્ષેત્રમાં દલપતરામના અનુયાયીઓ ઝાઝા ફતેહમંદ નીવડ્યા નથી. કવિ નર્મદાશંકરના બે મુખ્ય શિષ્યો સવિતાનારાયણ ને વિજયાશંકરે ત્હેમની શૈલીને અનુસરી કેટલુંક લખ્યું છે. કવિ નર્મદના જીવનલેખક ગુજરાતના પ્હેલા સમર્થ ટીકાકાર નવલરામ લક્ષ્મીરામે "બાળલગ્ન બત્રિસી" અને "બાળ ગરબાવળી" રચી, સરળ ને સાદાં કાવ્યોના કેટલાક ઉત્તમ નમુના સાહિત્યમાં ઉમેર્યા છે. તત્ત્વવિદ્યા અને ગૂઢ વિદ્યાઓમાં મચી રહેલા વિદ્વદ્વર મણિલાલ નભુભાઇએ પણ કેટલીક સુંદર કવિતા લખી છે. એમણે સંસ્કૃત ભેગી ફારસીની મીઠાસ ગુજરાતી કવિતામાં લાવવાનો કંઇક સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. આવી રીતે ફારસી ગઝલની મીઠાસ અને ત્હેનો જોસ ગુજરાતી કવિતામાં આણવાનું માન બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારીઆને ઘટે છે. કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટે "કેશવ કૃતિ" નામનો એક કવિતાનો ગ્રંથ લખ્યો છે, ત્હેની ભાષા સાદી અને સરળ છે. બુલાખીરામ આદિ લેખકોએ પણ કવિતાક્ષેત્રમાં પ્રશંસનીય પ્રયાસ કર્યા છે.

ભીમરાવ ભોળાનાથ ને હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવમાં હાલ પ્રચલિત નવીન શૈલીના બીજાંકુર દૃષ્ટિએ પડે છે. હરિલાલ ધ્રુવની કવિતા ખરા હૃદયના જોસ્સાની છે. ભાષા સાધારણ રીતે સુંદર છે; પણ પ્રસંગોપાત ક્લિષ્ટ થઇ જાય છે. અજ્ઞાત પણ લાયક લેખકોને ઉત્તેજન આપનાર એમના જેવા થોડા હોય છે. સાક્ષરવર રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવની ભાષાંતર કરવાની કલા અનુપમ છે. "ગીતગોવિંદ" ના એમના ભાષાંતરને માટે એમ કહેવાય છે કે કદાપિ મૂળ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે એ વાત વિસારે પડે તો મૂળ કીયો ને ભાષાંતર કીયું એ નિર્ણય કરવાનું કામ ઘણું કઠણ થઇ પડે. "અમરૂશતક" ના ભાષાંતરમાં પણ સંસ્કૃતની ઘણી ખરી ખુબીઓ આવી છે. "મુદ્રા રાક્ષસ" નું ભાષાંતર વિદ્વાનોમાં માન્ય થાય તેમજ જનસમાજને અનુકૂળ પડે તેવું શુદ્ધ ને સુંદર છે.

રા. રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા સાંસ્કૃતિક શૈલીના સમર્થ રક્ષક ને અનુયાયી છે. "કુસુમાવલી" નામની એમની નવલકથા ગુજરાતની "કાદમ્બરી" છે. "ઇંદ્રજીતવધ કાવ્ય" માં પણ સંસ્કૃત મહા-

કાવ્યોના ઘણુખરા ગુણો છે. "સુમન ગુચ્છ" એ ન્હાનાં ન્હાનાં સુંદર કાવ્યખંડોનો રસિક સમુદાય છે.

પારસી લેખકો પૈકી પણ કેટલોક ભાગ શિષ્ટ ગુજરાતી લખવા તરફ વળતો જાય છે. મી. મલબારી જુની શૈલીના પણ શુદ્ધ ગુજરાતી લેખક છે. દમણના રહીશ મી. અરદેશર ફરામજી ખબરદાર પોતાની શિષ્ટ ગુજરાતી લખવાની ચમત્કારિક શક્તિથી ગુજરાતના સાક્ષર વર્ગમાં પ્રવેશ પામી ચુક્યા છે. મી. ખબરદારનાં "કાવ્યરસિકા" ને "વિલાસિકા" તેમ જ "પ્રકાશિકા" નામે ત્રણ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. ત્હેમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો નવીન શૈલીની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓની તોલે મુકાય તેવાં છે.

રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ નવી શૈલીના પ્રમુખ છે. શેલી, કીટ્સ ને વર્ડ્ઝવર્થનાં જેવાં કાવ્યોપર ગુજરાતીઓની પ્રીતિ કરાવવાના નમ્ર ઉદ્દેશથી એમણે જે "કુસુમમાળા" નામનો ન્હાનકડો ગ્રંથ બ્હાર પાડયો તેણે ગુજરાતના અંગ્રેજી ભણેલા વર્ગના મ્હોટા ભાગનું ચિત્ત આકર્ષ્યું છે. "હૃદયવીણા" નામનું એમનું બીજું પુસ્તક પણ એ જ પ્રકારનું છે. સૃષ્ટિસૌંદર્યના વર્ણનની ગુજરાતી કવિતામાં મ્હોટી ખોટ હતી તે પુરી પાડવા આવા પ્રયત્નની જરૂર હતી. ગયા જમાનાના અંગ્રેજ કવિઓની ખુબી બતાવવામાં રા. રા. નરસિંહરાવે ઘણી ફતેહ મેળવી છે. ગુજરાતી ભાષા હજી જોઇએ તેવી ખેડાયલી નહિ હોવાથી આ નવા વિચારોને માટે નવા શબ્દ જડવા મુસ્કેલ પડે છે, તેથી ભાષા કોઈ વાર શ્રમસાધિત જણાય છે.

"સ્નેહમુદ્રા, "સરસ્વતીચંદ્ર," "લીલાવતી જીવનકલા" આદિના કર્તા પ્રખ્યાત સાક્ષર શિરોમણિ ગોવર્ધનરામભાઇએ ગુર્જર સાહિત્યની અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે. અભણ, વિદ્વાન સર્વ વર્ગનાપર "સરસ્વતીચંદ્ર" ની છાપ પડી છે. આ યુગમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો વેગ ઉછળતો ચાલ્યો જાય છે. મુંબઇની યુનીવર્સીટીને સ્થપાયાને હજી તો ત્રીશ વર્ષ થયાં નહિ એટલામાં "સરસ્વતીચંદ્ર" જેવો અપ્રતિમ ગ્રંથ રચાયો એજ એ પ્રવૃત્તિનું સબળ દૃષ્ટાંત છે. ઓછામાં ઓછાં ૫૦ વર્ષ સુધી ગોવર્ધનરામના વિચારની અસર ગુજરાતપર રહેશે. આ સમર્થ વિચારકે જુના ને નવા વિચારની સુદૃઢ સંધિ કરાવી છે, અને કંઇ કંઇ ઉચ્ચ આશયો ખડાં કર્યાં છે. "સરસ્વતીચંદ્ર" માં નવલકથાનો અંશ જોઇએ તેથી ઓછો છે. પ્હેલો ભાગ નવલકથા

છે; બીજો કુટુંબકથા છે; ત્રીજો રાજ્યકથા છે; ચોથો જ્ઞાનકથા છે; "સરસ્વતીચંદ્ર" એ લેખકના વિચારનું મહાન પ્રદર્શન છે, જેમાંથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને રૂચતા પદાર્થ મળી આવે છે. "સ્નેહમુદ્રા" એ સદ્ગત મહાત્માની ઉચ્ચતમ ભાવનાઓનો ભંડાર છે. કાળક્રમે ગોવર્ધનરામનું નામ અને એમના લેખ કદાપિ ભુલાય, પણ જે વેગભર્યો ઉત્સાહ એમણે નવી પ્રજામાં પ્રેર્યો છે ત્હેની અસર ચિરકાળ રહેશે. એમના અવસાન વેળા જે શોકભર્યો ઉદ્ગાર સમસ્ત ગુજરાતમાંથી નીકળ્યો તેજ એમની કીર્તિનો અમરસ્થંભ છે. "વસંત" ને "સમાલોચકે" પ્રગટ કરેલાં એ પુસ્તકોમાં ભિન્ન ભિન્ન લેખકોને હાથે આ યશસ્વી નરનાં ઉદાર ચરિતની યોગ્ય પ્રશંસા થઈ છે.

કવિ દ્હલપતરામના પુત્ર રા. ન્હાનાલાલે "કેટલાંક કાવ્યો" તથા "વસન્તોત્સવ" નામે બે ન્હાનાં પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે. એમાં નવી શૈલીથી પણ નવીનતર પદ્ધતિ પકડી રા. ન્હાનાલાલ ગદ્યાત્મક પદ્ય લખવાનો પ્રયાસ કરે છે. એમના વિચાર કેટલાક અતિ ગહન છે અને શબ્દશોધન કંઈક અંશે સારૂં નહિ હોવાથી ઠેકાણે ઠેકાણે કાવ્યની રસિકતામાં ન્યુનતા આવી જાય છે; છતાં એમનાં કાવ્યોમાં શુદ્ધ કવિતાના ચમત્કાર કોઈ વેળા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

વળી નવી શૈલીના અનુયાયીઓમાં 'કેકારવ' ના કર્તા કલાપી અગ્રણી છે. મનુષ્ય હૃદયની વૃત્તિઓ આલેખવામાં કલાપી કહેતાં લાઠીના સ્વર્ગસ્થ ઠાકોરસાહેબ શ્રી સુરસિંહજીએ સફળ પ્રયત્ન આદર્યો છે. કલાપીની કેટલીક કવિતા ઘણી દર્દભરી ને ભાવાત્મક છે. શુદ્ધ કવિત્વના કેટલાક ઉચ્ચ ગુણો એમનામાં ઘણા વિકાસ પામ્યા છે. આ શૈલીમાં આપણી પુરાણુકથાઓમાંથી વસ્તુ લઈ નવી ઢબની કવિતા રચવાના ઘણા પ્રયત્ન થયા છે ને થાય છે. રા. રા. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટે 'કાન્ત' નામથી સુંદર સંગીત કવિતા ને કેટલાંક ખંડકાવ્ય લખ્યાં છે. એ સિવાય લલિત, મકરન્દ, ભ્રમર, અરવિન્દ, જટિલ, સુમન્ત, સેહેની, એવા એવા ઉપનામથી કેટલાક રસિકજનો કવિતાક્ષેત્રમાં વિહરે છે. એમાંનાં ઘણા ખરાની કવિતા છુટી છવાઇ માસિકોમાં છપાયલી માલમ પડે છે.

ગુજરાતી કવિતાની હાલ આ સ્થિતિ છે. નિશાળો, કોલેજો, વર્તમાનપત્રો, માસિકો, ને પુસ્તકો દ્વારા ગુજરાત ધીમે ધીમે કેળવા-

તું જાય છે; ને જેમ કેળવાયલા લોકની સંખ્યા વધતી જાય છે તેમ સાધારણ જનસમાજને અનુકૂળ પડે એવી સુંદર મોહક ભાષાની આવશ્યકતા છે. ભાષાને જનમોહક સાહિત્ય સ્વરૂપ આપ્યા વિના વર્ડ્ઝવર્થ, શેલી આદિ કવિઓની ખુબીઓ સંપૂર્ણપણે ગુજરાતીમાં આવી શકે એ વિષે સંદેહ રહે છે. ગુજરાતી ભાષામાં જુના વખતમાં સમર્થ કવિઓ થઇ ગયા છે. પણ તે વખતની ભાષા આપણા વિસ્તૃત વ્યવહારને માટે બસ નથી; માટે પ્રથમ ભાષા ખેડાવી જોઇએ છે અને ભાષાને કેળવવાને ડ્રાઇડન ને પોપ જેવા કવિઓની ગુજરાતને જરૂર છે.

હાલ જે જુની નવી વિધાનું દોહન થાય છે ત્હેને પરિણામે થોડા કાળમાં કોઇ મહાકવિ થશે એવી વકી રખાય છે અને એ મહાકવિના કાવ્યમાં નવી અને જુની શૈલીનું અદ્દભુત મિશ્રણ થવાનો સંભવ છે. આર્યપ્રજામાં રહેલા જુના સંસ્કાર એવા સુદૃઢ છે કે પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના અનુકરણરૂપ કવિતા લોકને એકદમ રૂચિકર થતી નથી. સાધારણ ભણેલા માણસના હૃદયમાંથી રસઝરણ ઉત્પન્ન કરવા અસમર્થ કવિ, મહાકવિના નામને યોગ્ય ગણાતો નથી. મહાકવિ, સાક્ષર, નિરક્ષર, સર્વ જનોને બોધે છે, ઉત્તેજે છે, સંસ્કારે છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ફારસી, સર્વે પ્રદેશનાં પુષ્પોમાંથી મધુ ચુસી પોતાના મધપુડાનો વૈભવ વધારનાર કોઈ કવિવર થોડા સમયમાં ગુજરાતને ગજાવશે એ કાન્તની આશા હરિ પુરી પાડો!

છેવટે એટલી પ્રાર્થના કરી વિરમીશું કે

અનુષ્ટુપ.

રસાળી ગુર્જરી ત્હારૂં, સાહિત્યતરૂ ફાલીને;
પત્રો પુષ્પો ફલો ચારૂ, પંકાઓ પૃથિવી વિષે.

સાહિત્ય રત્ન.

(આદિકાળ.)

નરસિંહ મ્હેતો.

ભક્તિ,

પદ પ્રભાત.

ધ્યાન ધર હરિતણું, અલ્પમતિ આળસુ, જે થકી જન્મનાં દુઃખ જાયે;
અવર ધંધો કરે, અરથ કાંઇ નવ સરે, માયા દેખાડીને મૃત્યુ વ્હાયે. ધ્યા.
સકળ કલ્યાણ શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં, શરણ આવે સુખપાર ન્હોયે;
અવર વેપાર તું, મે'લ મિથ્યા કરી, કૃષ્ણનું નામ તું રાખ મ્હોંયે. ધ્યા.
પટક માયા પરી, અટક ચરણે હરિ, વટક્ય મા વાત સુણતાંજ સાચી;
આશનું ભવન આકાશ સુધી રચ્યું, મૂઢ એ મૂળથી ભીંત કાચી. ધ્યા.
અંગ જોબન ગયું, પલિત પિંજર થયું, તોય લ્હેતો નથી કૃષ્ણ કહેવું;
ચેત રે ચેત દિન ચાર છે લાભના, લીંબુ લ્હેકાવતાં રાજ લેવું. ધ્યા.
સરસ ગુણ હરિતણા, જે જનો અનુસર્યા, તે તણા સુજશ તો જગત બોલે;
નરસૈંયા રંકને, પ્રીત પ્રભુશું ઘણી, અવર વેપાર નહિ ભજન તોલે. ધ્યા.

પદ પ્રભાત.

હરિતણું હેત ત્હને, ક્યમ ગયું, વીસરી, પશુરે ફેડીને નરરૂપ કીધું;
હાડ ને છેડ કરી, સહુ ત્હને હાંકતું, આજ વધારીને માન દીધું. હરિ.
ઘાંચીનું ગાળિયું, કંઠથી ટાળિયું, નેત્રના પાટા શ્રીનાથે છોડ્યા;
તે તણા ચરણને, નવ ભજ્યો કૃતઘ્ની, ત્હેં ન ગુણ પાડના હાથ જોડ્યા. હ.
પગ ઠોકી કરી, માગતો મૂઢમતિ, ઘાસપાણી કરી શબ્દ ઝીણા;
આજ ગોવિંદ ગુણ, ગાઇને નાચતાં, લાજ આવે ત્હને કર્મહીણા, હ.
લાંબીશી ડોક ને કાંકોલ ચાવતો, ઉંટ જાણી ઘણો ભાર લાદે;
આજ અમૃત જમે, હરખે હળવો ભમે, વૈકુંઠનાથને નવ આરાધે. હ.
પીઠ અંબાડી ને, અંકુશ માર સહી, રેણુ ઉરાડતો ધરણી હેઠો;
આજ ચુવા ચંદન, આભ્રણ અંગ ધરી, વેગે જાયે છે તું વ્હેલે બેઠો. હ.

અન્ન ને વસ્ત્ર ને ભૂષણ સર્વ જે, તેહનો તુજને હતો ઉધારો;
નરસૈંના સ્વામીયે સર્વ સારૂં કર્યું, તે પ્રભુને ત્હમે કાં વિસારો. ૯.

પદ પ્રભાત.

બાપજી પાપ મ્હેં, કવણ કીધાં હશે, નામ લેતાં ત્હારૂં નિદ્રા આવે;
ઉંઘ, આલસ્ય, આહાર મ્હેં આદર્યાં, લાભ વિના લવ કરવી ભાવે. બાપ.
દિન પુંઠે દિન તો, વહી જાય છે, દુરમતિનાં મ્હેં ભર્યાં રે ડાલાં;
ભક્તિ ભૂતલ વિષે, નવ કરી તાહરી, ખાંડ્યાં સંસારનાં થોથાં ઠાલાં. બાપ.
દેહ છે જૂઠડી કરમ છે જૂઠડાં, ભીડભંજન ત્હારૂં નામ સાચું;
ફરી ફરી વરણવું, શ્રીહરી તુજને, પતિતપાવન ત્હારૂં નામ જાચું. બાપ.
ત્હારી કરૂણાવિના, કૃષ્ણ કોડામણા, કળ અને વિકળનું બળ ન ફાવે;
નરસૈંયા રંકને ઝંખના તાહરી, હેડ બેડી ભાગો શરણ આવે. બાપ.

પદ પ્રભાત.

શા સુખે સુતો સંભાર શ્રીનાથને, હાથ તે હરિ વિના કોણ સ્હાયે;
તાત ને માત સુત, ભ્રાત ટોળે મળ્યાં, દોહલી વેળા સૌ દૂર જાયે. શા.
ઉંધે મસ્તક હતો, ઉગ્ર તપ આચરી, ભક્તિ કીધી ભગવાન કેરી;
અવતરી પાશ બંધાયો માયાતણે, લંપટી લાલચે લીધો ઘેરી. શા.
દિવસ ચોદશ ભમ્યો, રાત નિદ્રા વિષે, સ્વપ્નમાં સાંભરે મોટી માયા;
પલક પરવાર નહિ, હરિને ભજવાતણો, જ્યાંલગી જીવ સંજોગ કાયા. શા.
ધન ધામે કરી, મોહી રહ્યો લોભિયા, વેદના વીસરી ગર્ભ કેરી;
નાથ ત્રિલોકના હરિ ન સંભારિયા, જ્યારે રાખ્યોતો જઠરામાં ઘેરી. શા.
જાગ્યરે જીવડા વાજ આવ્યો ઘણું, કેટલોએક પ્રતિબોધ દીજે;
નરસૈંના સ્વામીને, નિત્ય સંભારતાં, દેહનાં દુકૃત દૂર કીજે. શા.

પદ.

ગિરિ તળાટી ને કુંડ દામોદર, ત્યાં મ્હેતાજી નહાવા જાય;
ઢેડ વરણમાં દૃઢ હરિભક્તિ, તે પ્રેમ ધરીને લાગ્યા પાય. ગિરિ.
કર જોડીને પ્રાર્થના કીધી, વિનતિ તણાં બહુ વધારે વચન;
મહંત પુરૂષ અમારી અરજ એટલી, અમારે આંગણે કરોરે કિરતન. ગિરિ.
પ્રેમ પદારથ અમો પામિયે, વામિયે જન્મ મરણ જંજાળ;
કર જોડતાંમાં કરૂણા ઉપજી, મ્હેતાજી વૈષ્ણવ પરમ દયાળ. ગિરિ.
પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર, સમદૃષ્ટિને સર્વે સમાન,
ગોમૂત્ર તુલસી વૃક્ષ લીપજો, એવું વૈષ્ણવે આપ્યું વાક્યદાન. ગિરિ.

મ્હેતાજી નિશાએ આવ્યા, લાવ્યા પ્રસાદ ને કર્યો ઓચ્છવ;
ભોર થયા લગી ભજન કીધું, સંતોષ પામ્યા સઉ વૈષ્ણવ. ગિરિ.
ઘેર પધાર્યા હરિજશ ગાતા, વાતા તાળ ને શંખ મૃદંગ;
હસી હસી નાગર તાળિયો લે છે, આ શારે બ્રાહ્મણના ઢંગ. ગિરિ.
મૌન ગ્રહીને મ્હેતાજી ચાલ્યા, અધવધરાને શો ઉત્તર દેઉં;
જાગ્યા લોક નર નારી પૂછે, મ્હેતાજી ત્હમે એવા શું? ગિરિ.
નાત ન જાણો જાત ન જાણો, ન જાણો કાંઈ વિવેકવિચાર;
કર જોડીને કહે **નરસૈંયો** વૈષ્ણવતણો મ્હને છે આધાર. ગિરિ.

પદ.

એવારે અમો એવારે એવા, ત્હમે કહોછો વળી તેવા રે;
ભક્તિ કરતાં જો ભ્રષ્ટ કહેશો તો, કરશું દામોદરની સેવા રે. એવારે.
જેનું મન જે સાથે બંધાણું, પ્હેલું હતું ઘરરાતું રે;
હવે થયું છે હરિરસમાતું, ઘેર ઘેર હીંડે છે ગાતું રે. એવારે.
સઘળા સાથમાં હું એક ભુંડો, ભુંડાથી વળી ભુંડો રે;
ત્હમારે મન માને તે કહેજો, સ્નેહ લાગ્યો છે મ્હને ઉંડોરે. એવારે.
કર્મ ધર્મની વાત છે જેટલી, તે તુજને નવ ભાવે રે;
સઘળા પદારથ જે થકી પામે, મ્હારા પ્રભુની તોલે નાવે રે. એવારે.
હળવાં કર્મનો હું **નરસૈંયો**, મુજને તો વૈષ્ણવ વ્હાલા રે;
હરિજનથી જે અંતર ગણશે, ત્હેના ફોગટ ફેરા ઠાલા રે. એવારે.

પદ—પ્રભાત.

ભાગ્ય જો જો બાઈ કૃપણ ભિક્ષુકતણું, રૂકૂમિણી આદિ સૌ નારી બોલે;
હળધર જોગ્ય તે,ભોગ પહોંચાડિયા, અજઅંબરિષથી અધિક તોલે. ભા.
આ કૃપણરૂપ તે, પ્રગટિયું ક્યાં થકી, વસ્ત્ર મેલાં દીસે કર્મ ફુટયો;
ત્રિગુણ ને દુર્લભ, સેજ રમાતણી, વશ કરી નાથ ને પાપ છૂટયો. ભા.
અંગ અતિ કમકમે, ધમણ મ્હોંડે ધમે, ઉધરશે ને વળી નાક લૂતો;
જો જો કૌતક હરી, દેહ દશા ફરી, કૃપણ તે કૃષ્ણને સંગ સૂતો. ભા.
પ્હોડીને ઉઠિયા, સ્નાને બેસાડિયા, વદન પખાળવા નીર દીધું;
કનક ઝારી ભરી, શીત જળ આપિયું, કનક કટોરે તે પાણી પીધું. ભા,
શ્રીમુખે બોલિયા, ક્હોને બાંધવ તમો, બ્રહ્મચારી કે ગૃહધર્મ કીધો;
કુશળ છે બાલગોપાલ સહુ તમતણાં, ભાગ્ય મોટું મ્હને ચિત્ત લીધો. ભા.
ગૃહસ્થનાં ધર્મમાં, હુંય વળગી રહ્યો, હું તે મ્હારી વળી ગત્ય ભૂલ્યો;

મિત્ર સુદામાની, શુદ્ધ લીધી નહીં, કામની કેફમાં હું જ ડુલ્યો. ભા.
સાંદીપનિ ગોરને, ઘેર આપણ ભણ્યા, ધન્ય ધન્ય દીવસ તે સફળ કહાવ્યો;
એક રેણી રહ્યાં, વન વિષે આપણે, સર્પણ ભાંગતાં મેઘ આવ્યો. ભા.
અન્ન લીધા વિના, ભૂખ્યા બેસી રહ્યા, ગોરાણીએ આપણી પીડ જાણી;
વિસરી ગયું છે કે, વીર ત્હને સાંભરે, સાંદીપનિ ગોરની અચળ વાણી. ભા.
ભાભીએ ભેટ જે, મોકલી મુજ ભણી, ભાવશું ભાઇ તે લાગે મીઠી;
સંકોચતો ગાંઠડી, વિપ્ર આઘી ધરે, નરસૈંના સ્વામીએ નજરે દીઠી. ભા.

પદ—પ્રભાત.

રાત રહે જ્યાહરે પાછલી ખટઘડી, સાધુ પુરૂષને સુઇ ન રહેવું;
નિદ્રાને પરહરી, સમરવા શ્રીહરી, એક તું એક તું એમ કહેવું.
જોગિયા હોય તેણે જોગ સંભાળવા, ભોગિયા હોય તેણે ભોગ તજવા;
વેદિયા હોય તેણે વેદ વિચારવા, વૈષ્ણવ હોય તેણે કૃષ્ણ ભજવા,
સુકવિ હોય તેણે સદગ્રંથ બાંધવા, દાતાર હોય તેણે દાન કરવું;
પતિવ્રતા નારિયે કંથને પુછવું, કંથ કહે તેહ તો ચિત્ત ધરવું.
આપણે આપણા ધર્મ સંભાળવા, કર્મનો મર્મ લેવો વિચારી;
નરસૈંના સ્વામીને સ્નેહથી સમરતાં, ફરી નવ અવતરે નર ને નારી.

જ્ઞાન.

પદ—પ્રભાત.

અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જુજવે રૂપ અનંત ભાસે,
દેહમાં દેવ તું તેજમાં તત્વ તું, શૂન્યમાં શબ્દ થઇ વેદ વાસે.
પવન તું પાણી તું, ભૂમિ તું, ભૂધરા, વૃક્ષ થઈ ફુલી રહ્યો આકાશે;
વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને, શિવ થકી જીવ થયો એજ આશે.
વેદ તો એમ વદે શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ દે, કનક કુંડલ વિષે ભેદ ન્હોયે;
ઘાટ ઘડ્યા પછી નામ રૂપ જુજવાં, અંત તો હેમનું હેમ હોયે.
વૃક્ષમાં બીજ તું બીજમાં વૃક્ષ તું, જોઉં પટંતરો એજ પાસે;
ભણે નરસૈંયો એ, મનતણી શોધના, પ્રીત કરૂં પ્રેમથી પ્રગટ થાશે.

પદ—પ્રભાત.

જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચિન્યો નહીં ત્યાં લગી સાધના સર્વે જુઠી;
માનુષ દેહ ત્હારો એમ એળે ગયો માવઠાંની જેમ વૃષ્ટિ વૂઠી.
શું થયું સ્નાન સેવા ને પૂજા થકી, શું થયું ઘેર રહી દાન દીધે;
શું થયું ધરી જટા ભસ્મ લેપન કરે, શું થયું લાલ લોચન કીધે.
શું થયું તપને તીરથ કીધા થકી, શું થયું માળ ગ્રહી નામ લીધે;

શું થયું તિલક ને તુલસી ધાર્યા થકી, શું થયું ગંગજલ પાન કીધે.
શું થયું વેદ વ્યાકરણ વાણી વદે, શું થયું રાગ ને રંગ જાણે;
શું થયું ખટ દર્શન સેવા થકી, શું થયું વરણના ભેદ આણે.
એ છે પરપંચ સહુ પેટ ભરવા તણા, આત્મારામ પરિબ્રહ્મ ન જોયો;
ભણે નરસૈંયો કે, તત્વ દર્શન વિના, રત્નચિંતામણિ જન્મ ખોયો.

પદ.

વૈષ્ણવ જન તો ત્હેને કહીએ, જે પીડ પરાઇ જાણે રે;
પરદુઃખે ઉપકાર કરે, તે મન અભિમાન ન આણે રે,
સકળ લોકમાં સહુને વંદે, નિંદા તે ન કરે કેની રે;
વાચ કાચ મન નિશ્ચલ રાખે, તો ધન્ય જનની ત્હેની રે.
સમદૃષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે;
જીવ્હા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન ન ઝાલે હાથ રે;
મોહ માયા વ્યાપે નહિ ત્હેને, દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે;
રામનામ શું તાળી રે લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે.
વણલોભી ને કપટ રહિત છે, કામ ક્રોધ ને નિવાર્યા રે;
ભણે નરસૈંયો ત્હેનું દર્શન કરતાં, કુળ ઇકોતેર તાર્યા રે.

પદ—પ્રભાત.

જે ગમે જગતગુરૂ દેવ જગદીશને, તે તણો ખરખરો ફોક કરવો;
આપણો ચિંતવ્યો, અર્થ કાંઇ નવ સરે, ઉગરે એક ઉદ્યોગ ધરવો;
હું કરૂં હું કરૂં એજ અજ્ઞાનતા, શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે;
સૃષ્ટિ મંડાણ છે સર્વ એણીપેરે, જોગી જોગેશ્વરા કોઇક જાણે.
નીપજે નરથી જો, કોઇ ના રહે દુઃખી, શત્રુ મારી સૌ મિત્ર રાખે;
રાય ને રંક કોઇ દૃષ્ટ આવે નહિ, ભવન પર, ભવન પર છત્ર દાખે.
ઋતુ લતા પત્ર ફળફુલ આપે થયાં, માનવી મૂર્ખ મન વ્યર્થ શોચે;
જેહના ભાગ્યમાં જે સમે જે લખ્યું, તેહને તે સમે તેજ પ્હોંચે.
સુખ સંસારી મિથ્યા કરી માનજો, કૃષ્ણ વિના બીજું સર્વ કાચું;
જુગલ કરજોડી કરી નરસૈંયો એમ કહે, જન્મ પ્રતિજન્મ હરિનેજ જાચું.

પ્રભાત.

શરીર શોધ્યા વિના, સાર નહિ સાંપડે, પંડિતા પાર નહિ પામો પોથે;
તાંદુલા મેલીને, તુષને વળગી રહ્યો, ભૂખ નહિ ભાંગે એમ ઠાલે થોથે.શ. ટેક.
રસના સ્વાદમાં, સર્વ રૂંધાઈ રહ્યા, વિગતિ ગુરૂ જ્ઞાન વિનારે ગુંથે;

વાણી વિલાસમાં, વિવિધ વાણી વદે, પરહરી વસ્ત્રને વળગે ચુંથે. શ.
શબ્દ શીખે ખરો, સકળ વિદ્યા ભણે, અધ્યાત્મ ઉચરે આવી ઓથે;
પ્રપંચ પિંડમાં રહ્યો, અહંકાર નવ ગયો, આથડ્યો એમ અનંત કોઠે. શ.
શાસ્ત્ર કથા કહે, રજનીમાં આથડે, એમ અજ્ઞાનમાં શીશ ગોઠે;
ભણે નરસૈંયો જે, ભેદ જાણી જુઓ, મ્હેં તો રચી કહ્યું પદ ચોથે. શ.

પ્રભાત.

જાગીને જોઉં તો, જગત દીસે નહિ, ઉંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે;
ચિત્ત ચૈતન્યવિલાસ તદ્રુપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે. જા૦
પંચ મહાભૂત પરિબ્રહ્મ વિષે ઉપજ્યાં, અણુઅણુ માંહી રહ્યાંરે વળગી;
ફુલ ને ફળ તે તો વૃક્ષનાં જાણવાં, થડ થકી ડાળ તે નહિરે અળગી. જા૦
વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ દે, કનક કુંડળ વિષે ભેદ ન્હોયે;
ઘાટ ઘડ્યા પછી, નામરૂપ જુજવાં, અંત તો હેમનું હેમ હોયે. જા૦
જીવને શિવતો આપ ઇચ્છાએ થયા રચી પરપંચ ચૌદ લોક કીધા;
ભણે નરસૈંયોએ, તેજ તું તેજ તું, એને સમર્યાથી કંઇ સંત સીધ્યા. જા૦

પ્રભાત.

રઝળતી રાંડનાં રડવડે છોકરાં, કોણ શિક્ષા દઇ ઠાર આણે;
અંધ ગુરૂએ વળી નિરંધ ચેલા કર્યા, પરબ્રહ્મની વાત તે શુંરે જાણે.
તું ના જાણીશ જો, હું હરિજન થયો, વિષ્ણુપદ ગાઇને ભક્તિ ભવમેં;
કરણી તો કાગની હોડ કરે હંસની, એતો વાતો હરિ કાઢે લવમેં.
નિરગુણ નાથને નીરખી નવ શકો, સગુણ સુરતી ત્યારે કેમ જાણે;
ચૈતન્ય નિંદા કરે, જડને વંદન કરે, અચેત ભૂલ્યો ભિન્ન ભાવ આણે.
એકાકાર નિરાધાર જોયે જો નહિ મન ગળે, ભિન્ન સંસારની ભ્રાંત ભાંગે;
દાસ નરસૈંઓ કહે ત્હેને ચર્ણે નમું, જ્ઞાન વિજ્ઞાનની જ્યોત જાગે.

પદ.

સુખ દુઃખ મનમાં ન આણિયે, ઘટ સાથે રે ઘડિયાં;
ટાળ્યાં તે કોઇનાં નવ ટળે, રઘુનાથનાં જડિયાં. સુખ દુઃખ-ટેક.
નળ રાજા સરખો નર નહીં, જેની દમયંતી રાણી;
અરધે વસ્ત્રે વનમાં ભમ્યાં, ન મળ્યાં અન્ન ને પાણી. સુખ દુઃખ—
પાંચ પાંડવ સરખા બાંધવા, જેને દ્રૌપદી રાણી;
બાર વરસ વન ભોગવ્યાં, નયણે નિદ્રા ન આણી. સુખ દુઃખ—
સીતા સરખી સતી નહીં, જેના રામજી સ્વામી;

રાવણ ત્હેને હરી ગયો, સતી મહા દુઃખ પામી. સુખ દુઃખ–
રાવણ સરીખો રાજિયો, જેની મંદોદરી રાણી;
દશ મસ્તક છેદાઇ ગયાં, બાધી લંકા લુંટાણી. સુખ દુઃખ–
હરિશ્ચંદ્રરાય સતવાદીયો, તારાલોચની રાણી;
ત્હેને વિપત્તિ બહુ પડી, ભર્યાં નીચ ઘેર પાણી. સુખ દુઃખ–
શિવજી સરખા સતા નહીં, જેની પારવતી રાણી;
ભોળવાયા ભીલડી થકી, તપમાં ખામી ગણાણી. સુખ દુઃખ–
સર્વે દેવને જ્યારે ભીડ પડી, સમર્યા અંતરજામી;
ભાવટ ભાંગી ભૂધરે, મ્હેતા નરસૈંને સ્વામી. સુખ દુઃખ–

નાગદમન.

જળ કમળ છાંડી જાને બાળા, સ્વામી અમારો જાગશે;
જાગશે ત્હને મારશે, મ્હને બાળહત્યા લાગશે.—ટેક.
કહેરે બાળક તું મારગ ભુલ્યો, કે ત્હારા વેરીએ વળાવિયો;
નિશ્ચે ત્હારો કાળજ ખુટયો, અહિંયાં તે શીદ આવિયો. જળ૦
નથી નાગણ હું મારગ ભુલ્યો, નથી મ્હારા વેરીએ વળાવિયો;
મથુરા નગરીમાં જુગટું રમતાં, નાગનું શીશ હું હારિયો.
રંગે રૂડો રૂપે પૂરો, દીસતો કોડીલો કોડામણો.
ત્હારી માતાએ કેટલા જણ્યા, ત્હેમાં તું અળખામણો.
મ્હારી માતાએ બેહુ જનમિયા ત્હેમાં હું નટવર ન્હાનડો;
જગાડ ત્હારા નાગને, મ્હારૂં નામ કૃષ્ણ કહાનડો.
લાખ સવાનો મ્હારો હાર આપું, આપું રે તુજને દોરીઓ;
એટલું મ્હારા નાગથી છાનું, આપું તુજને ચોરીઓ;
શું કરૂં નાગણ હાર ત્હારો, શું કરૂં ત્હારો દોરીઓ;
શાને કાજે નાગણ ત્હારે, કરવી ઘરમાં ચોરીઓ.
ચરણ ચાંપી મૂછ મરડી, નાગણે નાગ જગાડિયો;
ઉઠોને બળવંત કોઈ, બારણે બાળક આવિયો.
બેઉ બળિયા સાથે વળગિયા કૃષ્ણે કાળિનાગ નાથિયો;
સહસ્ર ફેણા ફુંફવે જેમ, ગગન ગાજે હાથિયો.
નાગણ સૌ વિલાપ કરેજે, નાગને બહુ દુઃખ આપશે;
મથુરા નગરીમાં લેઇ જશે, પછી નાગનું શીશ કાપશે.
બેઉ કરજોડીને વિનવે, સ્વામી ! મૂકો અમારા કંથને;
અમે અપરાધી કાંઈ ન સમજ્યાં, ન ઓળખ્યા ભગવંતને.

થાળ ભરી સૌ મોતીએ, **શ્રીકૃષ્ણને** રે વધાવિયો;
નરસૈંયાના નાથ પાસેથી, નાગણે નાગ છોડાવિયો.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

મીરાંબાઈ.

પદ.

મુજ અબળાને મોટી મીરાંત બાઈ, **શામળો** ઘરેણું મ્હારે સાચું રે—ટેક.
વાળી ઘડાવું વિઠ્ઠલવર કેરી, હાર હરિનો મ્હારે હઇએરે,
ચિત્ત માળા **ચતુરભુજ** ચૂડલો, શીદ સોની ઘેર જઇએરે—મુજ૦
ઝાંઝરિયાં જગજીવન કેરાં, કૃષ્ણજી કલ્લાં ને કાંબીરે,
વિંછુવા ઘુઘરા **રામ નારાયણના**, અણુવટ **અંતરજામીરે**—મુજ૦
પેટી ઘડાવું પુરુષોત્તમ કેરી, ત્રિકમ નામનું તાળુંરે,
કુંચી કરાવું કરૂણાનંદ કેરી તેમાં ઘરેણું મ્હારું ઘાલું રે—મુજ૦
સાસરવાસો સજીને બેઠી, હવે નથી કાંઈ કાચું રે,
મીરાંબાઇ કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર, હરિને ચરણે જાચુંરે—મુજ૦

પદ.

બોલ મા બોલ મા બોલ મારે, રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલ મારે ટેક.
સાકર શેરડીનો સ્વાદ તજીને, કડવો લીમડો ઘોળ મા રે, રાધાકૃષ્ણ.
ચાંદા સૂરજનું તેજ તજીને, આગિયા સંઘાતે પ્રીત જોડ મા રે, રાધાકૃષ્ણ.
હીરા રે માણેક ઝવેર તજીને, કથીર સંઘાતે મણિ તોળ મા રે, રાધાકૃષ્ણ.
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, શરીર આપ્યું સમતોલમા રે, રાધાકૃષ્ણ.

પદ.

લેહ લાગી મ્હને ત્હારી, અલ્યાજી લેહ લાગી મ્હને ત્હારી. ટેક.
કામકાજ મૂક્યું ને ધામજ મૂક્યું, મનમાં ચાહું છું મોરારી; અલ્યાજી.
ખભે છે કામળી ને હાથમાં છે વાંસળી, ગોકુળમાં ગાયો ચારી; અલ્યાજી.
સોળ સહસ્ત્ર ગોપિયોને તમે વરિયા, તોય તમે બાળબ્રહ્મચારી. અલ્યાજી.
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, ચરણકમળ બલિહારી અલ્યાજી.

રાગ પરજ.

ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, મ્હને જગ લાગ્યો ખારો રે;
મ્હને મ્હારો **રામજી** ભાવેરે, બીજો મ્હારી **નજરે** ન આવે રે—ટેક

મીરાંબાઇના મેહેલમાં રે, **હ**રિ સંતનનો વાસ;
કપટીથી **હ**રિ દૂર વસે, મ્હારા સંતનકેરી પાસ. ગોવિંદો.
રાણોજી કાગળ મોકલે રે, દો રાણી **મી**રાંને હાથ;
સાધુની સંગત છોડી દ્યો, તમે વસોને અમારે સાથ. ગોવિંદો.
મીરાંબાઈ કાગળ મોકલે રે, દેજો રાણાજીને હાથ;
રાજપાટ ત્હમે છોડી રાણાજી, વસો સાધુને સાથ. ગોવિંદો.
વિષનો પ્યાલો રાણે મોકલ્યો રે, દેજો **મી**રાંને હાથ;
અમૃત જાણી **મી**રાં પી ગયાં, જેને સહાય શ્રી વિશ્વનો નાથ. ગોવિંદો.
સાંઢવાળા સાંઢ શણગારજે રે, જાવું સો સો રે કોશ;
રાણાજીના દેશમાં મ્હારે, જળ રે પીવાનો દોષ. ગોવિંદો.
ડાબો મેલ્યો મેવાડ રે, **મી**રાં ગઈ પશ્ચિમમાંય;
સરવ છોડી **મી**રાં નીસર્યાં, જેનું માયામાં મનડું ન કાંય. ગોવિંદો.
સાસુ અમારી સુષુમણા રે, સસરો પ્રેમ સંતોષ;
જેઠ જગજીવન જગતમાં મ્હારો, નાવલિયો નિર્દોષ. ગોવિંદો.
ચુંદડી ઓઢું ત્યારે રંગ ચુવે રે, રંગ બેરંગી હોય;
ઓઢું હું કાળો કાંબળો, દુજો ડાઘ ન લાગે કોય. ગોવિંદો.
મીરાં હરિની લાડણી રે, રહેતી સંત હજૂર;
સાધુ સંઘાતે સ્નેહ ઘણો, પેલા કપટીથી દિલ દૂર. ગોવિંદો.

(શુષ્કકાળ.)

તુલસી.

ધ્રુવ અને નેત્રવતી.

તૃષા તે તુજને લાગશે, સાંભળ મ્હારા વીર;
એકલડા વનમાં જશો, નહિ હોય પાસે નીર.
પુત્ર ધરણપર પોઢવું, નથી રે તિહાં પલંગ;
ચરણ ત્હારા કોણ ચાંપશે, નથી સેવક પણ સંગ.
બોરડી, બાવળ, ગોખરૂ, કઠણ કાંકરા ધરણ;
પંથપાળા કેમ ચાલશો, કોમળ ત્હારા ચરણ.

ગિરિ, જંગલ, બહુ ડુંગરા, માંહે વાનરના ઠાઠ;
પંથ આગળથી નથી દીઠો; કેમ તું જાણીશ વાટ.
સાદ કરૂં હું કેહને, પુત્ર પુત્ર કહી નામ;
સજ્જનડા ચાલ્યા પછી, ઉજ્જડ દીસે ગામ.
દૈવજ દુરબલ ઘાતકી, મ્હેં જાણ્યો છે તેહ;
શું પ્હેલું સુખ આપિયું, હવે કાં દીએ છેહ.
અંધાકેરી લાકડી, હું દુબલીનું ધંન;
હું વિદેશજ એકલી, કઠણ કરો છો મંન.
ધ્રુવ તો વળતો બોલિયો, મુખે એવી વાણ;
માતા મુજને શીખ દો, નહિ તો તજવા પ્રાણ.

કાવ્યદોહન.

(ઉર્ધ્વકાળ.)

અખો.

ધર્મગુરૂ વિષે.

ગુરૂ થઈ બેઠો હોંશે કરી, કંઠે પ્હાણ શકે ક્યમ તરી;
(જ્યમ) નાર ન્હાનડી હવું પ્રસૂત, વળતી વાધે નહિ અદ્‌ભુત;
શિષ્યને ભારે ભારે રહ્યો, અખા એમ મૂલગેથો ગયો.
પોતે હરિ નહિ જાણે લેશ, કાઢી બેઠો ગુરૂનો વેષ;
સાપને ઘેર પરોણો સાપ, મુખ ચાટી ચાલ્યો ઘેર આપ;
એવા ગુરૂ ઘણા સંસાર, તે અખા શું મૂકે ભવપાર.
તું ત્હારૂં સમજીને બેસ, કાં ચોળે દિલ પ્યારી મેશ;
જો તુંબડું માંહેથું મરે, તો તારે ને પોતે તરે.
તરૂવર ફલ દેવા નવ જાય, અખા આવી જાચે તે ખાય;
તું ત્હારા મન માંહી પ્રીછ, શાને મ્હોટપ લે છે શીશ.
ઝીણું મળતાં મ્હોટું થાય, મ્હોટું કણ્યકા થઈને જાય;
પ્હેલો તું પરમારથ પ્રીછ, પછે ગુરૂ થવાને ઇછ.
પ્રાપત રામ કહે તે ગુરૂ, બીજા ગુરૂ તે લાગ્યાં વરૂ;
ધન હરે ધોખો નહિ હરે, સંબંધ સંસારી સાચો કરે.

અખા શું સમજ્યો ગુરૂ કરી, સચરાચર દીઠા નહિ હરિ;
ગુરૂજ અખા નવ જાણે રામ, તે શિષ્યને શું આપે નામ.
આતમ સમજ્યો તે નર જતિ, શું થયું ધોળાં ભગવાં વતી;
ઓડે તોડે જોડે વાળ, એ તો સર્વે ઉપલો જંજાળ.
સાચો ગુરૂ જાણી જે જક્ત, કનક કામની નોહે આસક્ત
બીજા સઘળા આળ પંપાળ, ધનને અર્થે માંડે જાળ.
તેથી કહો તે શું નીપજે, અખા અંતર માયાને ભજે;
ગુરૂ શિષ્યની ત્યાં એવી વાત, શુદ્ધ પારસને સઘળી ધાત.
શુદ્ધ પારસને જે જે અડે, તે તે કંચન થઈ નીવડે;
તે આદર કેનો નવ કરે, સ્હેજ ઐશ્વર્ય અખા તે ધરે.
વ્યાસ વેશ્યાની એકજ પેર વિદ્યા બેટી ઉછેરી ઘેર; ૨૫
વ્યાસ કથા કરે ને રડે, જાણે દ્રવ્ય અદકેરૂં જડે.
જો જાણે વાંચ્યાની પેર, અખા કાં ન વાંચે પોતાને ઘેર;
કથા કરી તે શુકજી ખરી, પરીક્ષિતને મેળવિયા હરિ;
શીખ થઇ ત્યારે આપ્યું શું, નગન થઈ ગયા વનમાં પશુ;
નિસ્પૃહીની છે એવી કથા, અખા બીજી પેટ ભર્યાની વ્યથા.
દેહાભિમાન હતું પાશેર, વિદ્યા ભણતાં વાધ્યું શેર;
ચરચા વદતાં તોલુ થયો, ગુરૂ થયો ત્યાં મણમાં ગયો.
અખા એમ હલકાથી ભારે હોય, આત્મજ્ઞાન તે મૂળગું ખોય;
સસાશિંગનું વ્હાણુજ કર્યું, મૃગતૃષ્ણામાં જૈને તર્યું.
વંઝયાસુત બે વ્હાણે ચઢ્યા, ખંપુષ્પનાં વસાણાં ભર્યાં;
જેવી શેખસલીની કથા, અખા હમણાં આગળ એવા હતા.
જ્યાં જોઇએ ત્યાં કૂડે કૂડ, સ્હામે સ્હામાં બેઠાં ઘૂડ;
કોઇ આવી વાત સૂરજની કરે, તે આગળ જઈ ચાંચજ ધરે.
અમારે હજાર વર્ષ અંધારે ગયાં, તમો આવા ડાહ્યા ક્યાંથી થયા;
અખા મ્હોટાની તો એવી જાણ્ય, મુકી હીરો ઉપાડ્યો પ્હાણ.
નીલા વૃક્ષને ઓથે રહે, જેમ પારધી પશુને ગ્રહે;
એમ હરિને ઓથે ધુતે ઘણા, ઉપાય કરે કનક કામની તણા.
અખા ગુરૂ શું મૂકે પાર, જેના શિષ્ય ગર્દભ ને ગુરૂ કુંભાર;
અંગ આળસ ને તપસી થયો, ઘર મેલીને વનમાં ગયો.
કામ બાણુ ન શકો જાળવી, રડવડતી એક આણી નવી;
સમજુને છે સરખો ભાવ, તે ગુરૂના મનમાંય અભાવ.

વિષયી જીવથી પ્રીતજ કરે, તત્વદર્શી ઉપર અભાવજ ધરે;
ખાનપાન વિષયાદિક ભોગ, તત્વદર્શીને સર્વે રોગ.
અખા તે ગુરૂના મનમાં ખરા, આવકાર દઈ બેસારે પરા;
ગુરૂ થઇ બેઠો શાનો સાધ, સ્વામિપણાની વળગી વ્યાધ. ૫૦
જ્ઞાનીને તો સર્વે ફોક, બ્રહ્માદિ લગી કલ્પ્યાં લોક;
ત્હેની વાત ન જાણે ગૂઢ, અખા ગુરૂ થઇ બેઠો મૂઢ.
સ્વામી થઇને બેઠો આપ, એ તો મનને વળગ્યું પાપ;
ગુરૂ થઈ મૂરખ જગમાં ફરે, બ્રહ્મવેત્તાની નિંદા કરે.
પ્હાણો કહે હું પર્વત લહું, એ આશ્ચર્ય તે કેને કહું;
જ્ઞાની ગુરૂ ન થાયે કેનો, બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ્વર ત્હેનો.
અન્ય જીવની ત્હેને શી પડી, જે ત્હેને ઘેર નિત કાઢે હડી;
સ્હેજ સુભાવે વાતજ કરે, અખા ગુરૂપણું મનમાં નવ ધરે.
વૈષ્ણવ ભેખ ધારીને ફરે, પરસાદ ટાણે પત્રાવળાં ભરે;
રાંધ્યાં ધાન વખાણતા જાય, જેમ પીરસે તેમ ઝાઝા ખાય.
કીરતન ગાઇને તોડે તોડ, અખો કહે જુવાનીનું જોર;
સો અંધામાં કાણો રાવ, આંધળાને કાણાપર ભાવ.
સૌનાં નેત્રો ફુટી ગયાં, ગુરૂ આચારજ કાણા થયા;
શાસ્ત્ર તણી છે એકજ આંખ્ય, અખા અનુભવની ઉઘડી નહિ આંખ્ય.
મુંડ મુંડાવી હરિને કાજ, લોક પૂજે ને કહે મહારાજ;
મન જાણે હરિએ કૃપા કરી, માયામાં લપટાણો ફરી.
સૌને મન તે કરે કલ્યાણ, અખા એને હરિ મળ્યાની હાણ;
જ્ઞાતાનો એવો ઉપદેશ, પંચના ગુરૂ તે સઘળો વેષ.
ઘર ઘર માહાત્મ્ય વધારતા ફરે, દામ ચામનાં જતનજ કરે;
અખા જ્ઞાતાની ન માને વાત, સાચું કહેતાં ખીજે સાત.

કવિ વિષે.

કવિતા ઘણા કવિ કવી ગયા, અદ્યાપિ કવે પ્રત્યક્ષ રહ્યા;
વળી આગળ કવશે બહુ કવિ, મનની વૃત્ય જો જો અનુભવી;
અખા મનાતીત ત્યમનું ત્યમ, મનની વૃત્યમાં મનની ગમ્ય.
જ્ઞાનીને કવિમાં ના ગણીશ, કિરણ સૂર્યનાં કેમ વરણીશ;

શબ્દ તણો છેડો ક્યમ થાય, આકાશને કેમ તોળ્યું જાય;
એવું વચન અલિંગી તણું, અખા નહિ કોઇ પર આપણું.

જીવને બોધ.

વારંવાર માનવ દેહ નથી, પામ્યો તો ચેતે ઘરથી;
જ્યારે જર્જર થાશે અંગ, ઇન્દ્રિય મૂકી જાશે સંગ.
ત્યારે અખા જપમાલા ગ્રહે, ભાંગ્યે ઘડે પાણી કેમ રહે;
વૃદ્ધ થયો વંઠ્યું મન તન, ઉપાય ટળ્યો ને ખુટ્યું ધન.
ત્યારે ધર્મ સાધવા જાય, કૂહોયું કાપડ મોદો થાય;
અખા ભજી નહિ જાણ્યો નાથ, ભોંયે પાડ્યો ચારે હાથ.
વણ સમજે સબળો સંસાર, સમજે જાયે સઘળો ભાર;
જેમ જેમ સાચું માને જન, તેમ તેમ વાધે દને દન.
અખા પ્રેત મ્હીનાને ખાય, (પણ) ધીરજવાન તે કુશળે જાય;
એક અફીણ બીજો સંસારી રસ, અધિક કરે તેમ આપે કસ.
જેમ જેમ અદકું ખાતો જાય, અંગે અકલે હીણો થાય;
જો મૂકે તો મુવે સરે, નહિ તો અખા તે ખાતો મરે.
ભુખ્યો નર બહુ તક્રજ પીએ, જાણે ઉદર ભરીને તુષ્ટિ પામીએ;
તેણે ક્ષાય નહીં ને વાધે રોગ, એમ અખા નોહે આતમ ભોગ.

તિલક કરતાં ત્રેપન વહ્યાં, જપ માળાનાં નાકાં ગયાં;
તીરથ ફરી ફરી થાક્યા ચર્ણ, તોય ન પોતા હરિને શર્ણ.
કથા સુણી સુણી ફુટ્યા કાન, અખા તોય નાવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન;
એક મૂરખને એવી ટેવ, પત્થર એટલા પૂજે દેવ.
પાણીને દેખી કરે સ્નાન, તુળશી દેખી તોડે પાન;
એ તો અખા બહુ ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર એ ક્યાંની વાત.
જોજોરે મ્હોટાના બોલ, ઉજ્જડ ખેડે વાગ્યો ઢોલ;
અંધે અંધ અંધારે મળ્યા, જેમ તલમાંહી કોદરા ભળ્યા;
ઘેંસ ન થાયે ન થાયે ધાણી, કહે અખો એ વાતો જાણી;
આંધળો સસરો ને સણગટ વહુ, કથા સુણવા ચાલ્યું સહુ. ૧૦૦
કહ્યું કાંઈ ને સમજ્યા કશું, આંખ્યનું કાજળ ગાલે ઘસ્યું;
ઊંડો કુવો ને ફાટી બોખ, શીખ્યું સાંભળ્યું સર્વે ફોક.

બળદની તે કેમ થાયે ગાય, મૂરખ મિથ્યા કરે ઉપાય;
જ્ઞાન વિના તે સાધન એવાં, અખા ત્હેમાં ન લેવા દેવા.

દેહદમન મુંડાનું કર્મ, મૂરખ જાણે માંડયો ધર્મ;
પીડે પિંડ તે પેટને કાજ, કાયા કસી જાચે મહારાજ.
ત્હેં જાણ્યો છે તે નોહે ધર્મ, અખા કુસકા કુટે શ્રમ;
ચૈતન્ય બ્રહ્મ વદે વેદ વાણ, તું તો પૂજે પીત્તળ પ્હાણ.
ઊલાં ટપકાં કાઢે ખાસ, જાણ્યો મારગ પણ છે મેવાસ;
વંદે ચરણ ને નંદે પિંડ, ભક્તિ નોમે અખા પાખંડ.
પંડ પખાળે પૂજે પ્હાણ, મનમાં જાણે હું તે જાણ;
કોઈ વર્ણ વેષ અહંકારે મરે, વ્હાણ સોનાનું તે નવ તરે.
મન જાણે હું પાવન થયો, પણ રેખ દોષ પેલો નવ ગયો;
પરને વળગ્યો હીંડે અંધ, આંખ્યાળો નવ વળગે ખંધ.
દયા દાન શીળ કહેતા જાય, મંત્ર જાપ તીરથ મહિમાય;
અખા બાળકની પેરે થયું, બોરાં સાટે ઘરેણું ગયું.
ખરાબ થયો જીવ વ્યસને કરી, કર્મ વેર્યાં ને ખોયા હરિ.
મરડી મૂછ મુખ વાંકા બોલ, કાલ વાગશે ઢીલા ઢોલ.
અખા વરણાગી વણશી જશે, ભુંડાં ભગળ ઉઘાડાં થશે;
એક મેલો મંત્ર ને બીજો કુતર્ક, સાધકને મુખે મુકે નર્ક.
અખા ઇશ્વરને નહિ છેતરે, લાંબો દાંતો વ્હેલો ખરે;
કુળવકળ કાળ મન કશી, શું બાળક છે જે છેતરશો હસી;
હિરણ્યકશ્યપે વર માંગ્યો છળે, હરિયે તે ઘાટ ઘાલ્યું કળે.
તો અખા તે હરિશું શી હોડ, હથેલીથી ઉજળો તે કહોડ;
અખા અહંકારને ટાળી જોય, તું ન રહે તો સિદ્ધિ સાથે શીદ મ્હોય.૧૨૫

કોઇ કહે મોટા શિવદેવ, કોય કહે વિષ્ણુ મોટા અહમેવ;
કોઇ કહે આદ્યભવાની સદા, બુધ કુલ્કીના કરે વાયદા.
જૈન કર્મની સદા દે શીખ, યવન માને કલમે શરીક;
અખા સૈ બાંધે બાકરી, કોય ન જુએ હરિ પાછો ફરી.
ઘણા શબ્દ પડયા જે કાન, ત્હેને ત્હેનું લાગ્યું ધ્યાન;
એમ ગોથાં ખાતો સંસાર, અખા વિના વસ્તુ વિચાર.

બ્રાહ્મણ કહે સત્ય કરવા યજ્ઞ, પશુવધ કીધે હોયે પુણ્ય;
જૈન કહે એ હિંસા પાપ, અખા ધર્મ પણ જુજવા થાપ.
માણસપેં દેવ ઉત્તમ લખે, ત્યાં મદ્ય માંસને ભખે;
બુદ્ધિ પ્રમાણે લખી લખી ગયા, બુદ્ધિ પ્રમાણે વાંચે રહ્યા.
બુદ્ધિ પ્રમાણે સૌ સાંભળે, બુધ્યાતીતથી સૌ ચળવળે;
મ્હોટી તાણ છે પંથજ તણી, નથી જુજવા એક છે ધણી.
પોતાના ઇષ્ટની પાળવી ટેક, સકળ ઇષ્ટનો અધિપતિ એક;
જેમ રાજા એકને પ્રજા જુજવી, અખો એ રીત જુએ અનુભવી.
જ્યાં શુચિઅગ્ર રહેવા નહિ ઠામ, એમ ભરી પૂરણ રહ્યો રામ.
કોને કર્તા ન જાણ્યો જડે, વઢે ઢીકે ને કટારી કડે;
કહે અખો હું ઘણુંએ રટ્યો, હરિને કાજે મન આવટ્યો;
ઘણાં કૃત્ય કર્યાં મ્હેં બાહ્ય, તોય ન ભાંગી મનની દાઝ.

બ્રહ્માદિક નવ પામ્યા પાર, એમ જાણીને ખાશો માર;
અગમ અગોચર સૌને હરિ, બ્રહ્મા કીટ લગી માયા આવરી.
અખા હરિ જો મળનારા થાય, ન ગણે ઉંચ નીચ રંક રાય;
કુળ, અધિકાર અધ્યયન ચાતુરી, પાપી મૂર્ખ ત્યાં ન જુએ હરિ.
જેમ વાયની વળગે લાગે લ્હાય, પણ ડાબું જમણું ન ગણે વાય;
ત્યમ ઉંચ નીચ ન ગણે નારાણ, અખા એમ ખરાખરી જાણ.
ઉંચ ખરા તે ઉંચ ન જાણ, નીચ તે નોહે નીચ નિર્વાણ. ૧૫૦
ઉંચમાં રામ બમણો નથી ભર્યો, નીચ પિંડ ઠાલો નથી કર્યો.
સાચો મારગ જે કોઇ લીયે, મિથ્યા મારગ મૂકી દીયે;
અટળ વસ્તુને અહોનિશ ધાય, ટળને બાંધણે બાંધ્યો ન જાય.
ટળમાં રહે અટળશું પ્રીત, અખા એવા પુરૂષની થાશે જીત;
ગવરાવ્યા જશ હરિના ગાઓ, હરિના છો ને હરિના થાઓ.
હરિજનને ગ્રહ કહો શું કરે, જે ગ્રહ બાપડા પરવશ ફરે;
રવિ ભમતો ને શશિનો ખે, રાહુ તો ધડવોણો રહે.
કાણો શુક્ર ને લુલો શનિ, બૃહસ્પતિએ સ્ત્રી ખોઇ આપણી;
અખા નહિ ઉધારે પડી, હરિજન મુક્તિ આપે રોકડી.

જ્ઞાની વિષે.

સકળ લોક ત્યમ જ્ઞાતા પુરૂષ, એમ જાણે તે નર છે મૂરખ;
અખા અમૃત તે પાણી ન્હોય, રસ જાણી ગણશો મા તોય.

જેમ જીવ્હા પંચામૃત ખાય, ખાતી કરતી નહિ લેપાય;
વણ ખાધે કર થાય ચીકણો, એવો ભેદ અણુલિંગી તણો.
અખા અનુભવી ઇશ્વર રૂપ, સાગર આગળ શું કુદે કૂપ;
આવી નગરમાં લાગી લ્હાય, પંખીને સ્યો ધોખો થાય.
ઉંદર બિચારા કરતા શોર, જેને નહિ ઉડયાનું જોર;
અખા જ્ઞાની ભવથી કેમ ડરે, જેની અનુભવ પાંખ આકાશે ફરે.
તૃણ તરૂવરને અગ્નિનો ભે, આકાશ દાઝયું તે કોય ન કહે;
એમ અલ્પ આનંદી સદા અલ્પાય, અખા પ્રેમાનંદનો પ્રલે ન થાય.
પ્રેમાનંદી જ્યાં ગાય ને વાય, અલ્પાનંદીને અટપટું જણાય;
અલ્પાનંદી પોતાને પ્રેમાનંદી ભણે, જેમ વાંઝણી પુત્ર ખોળામાં ગણે.
વાંઝણી પુત્ર શોભા અભિમાન, પણ ઉદરમાં નથી ઉપનું ગણે સંતાન:
એમ અલ્પાનંદી પોતાને ગણે ભલ, અખા પ્રેમાનંદ નથી ઉપનો પલ;
અણસમજુ તે આંધળા કુવા, સમજુ સજ્જન સર સોગાઉ જુવા.

જ્ઞાનદગ્ધ વિષે.

જ્ઞાનદગ્ધ તે બળ્યા બીઆણા, કથતાં વધતાં દીસે ઘણા;
વાવ્યા ન ઉગે અન્ન ન થાય, તેમ બ્રહ્મ કર્મ બેઉથી જાય.
બ્રહ્મ કર્મ ઉભેથી ભ્રષ્ટ, જેમ અધછેદ્યા કુકુટ ને કષ્ટ;
યદ્યપિ કથે જીવ બ્રહ્મજ્ઞાન, મનમાં તો જ્ઞાનીનું માન,
કહે અખો હરિની નહિ મયા, સાંભળીને સ્હામા શઠ થયા:
ઓછું પાત્ર ને અદકું ભણ્યો, વઢકણી વહુએ દીકરો જણ્યો.
મરકટ ને વળી મદિરા પીએ, અખા એથી સૌકો બ્હીએ;
જાણ થાય બહુ વિદ્યા વડે, તેમ તેમ આવરણ અદકાં ચડે,
નિત્ય ધોતાં પટ રાતું થાય, પાણીનું પડ ચઢતું જાય;
દોષ દૃષ્ટિને દુરમત વધી, વંઠયું દૂધ થયું નહિ દધિ.
કેટલાકને જુદ્ધ કથાનું જોર, અખા સિદ્ધાંત ન સમજે કરે બકોર;
સાચી કથણી કથતા જાય, ઉદર અર્થે કરે અન્યાય.
કહે અખો એનું શું ભણ્યું, ગુંજાતાપ વાનરતાપણું;
સદ્વિચાર તે સાચી ભક્તિ, જેણે જીવ શિવની લહિયે વ્યક્તિ.
સદ્વિચાર વિણ કરે જે ઘણું, તે ધુળ્ય ઉપર અખા લીપણું.
રહેણી વિના કહેણી જે કથે, મહી વિના પાણી જે મથે.
જેમ કોયલસુતને પાળે કાગ, વસંત રૂતુએ ઉડી જાયે જાગ.

સુક્ક જ્ઞાનને વ્યંઢળ મુછ, કરપીધન કુતરનું પુંછ;
એ ચારેથી અર્થ ન થાય, સ્હામું એમ ઉઘાડે કાય.

જ્ઞાન વિષે.

સર્વ સુખની સીમા જ્ઞાન, જે સકલ તેજનું આપે ભાન;
રવિરથ બેઠે જે નર ફરે, હેને તિમિર કેમ આવરે.
અખા ખસ જેમ સંસાર્યે થાય, (અને) ઘસી ફેંદી તો સમૂળી જાય;
જાય સમૂળો તેમ સંસાર, કરતાં આતમતત્ત્વ વિચાર.
અન્ય ઉપાય નથી એ જવા, સ્હામા બંધ બંધાયે નવા;
તેને જગત માને હરિ કરી, તે કૃષ્ણે ગીતા ઉચ્ચરી.
"અર્જુન મ્હારે નહિ અવતાર, ગુણગુણ શું વરતે નિરધાર. ૨૦૦
મ્હારૂં ને હું બે જ્યાં નહિ, તેજ શકે અખા મુજ લહી;"
હરિના હોય તે હરિને લહે, બીજા હરિની મ્હોટપ કહે.
કામ સકળ હરિથી નીપજે, પણ હરિ શિર પોતે નવ લે રજે;
જીવ થકી કાંઇ નવ થાય, હું હું થ ફોગટ બંધાય.
પૂર્વે જન્મ કર્મ અનુસાર, ઉત્તમ મધ્યમ ભોગ સંસાર;
નિવૃત્ય પ્રવૃત્ય સમણાનું ધન, ઉંઘ્યો નર હેનું કરે જતન.
તત્ત્વજ્ઞાન વિણ બીજું અખા, તે રમવું જેમ કાચ કાંચકા;
કહે અખો મુજ આવે હસું, એ ક્યાંથું ટીખલ મનમાં વસ્યું.
હરિ પામવા સૌ તપ કરે, અખો હરિમાં મેળે ફરે;
મ્હારે મ્હોટો હુનર જડ્યો, જે ઇશ્વરરૂપી જહાજે ચઢ્યો.
પંચ સહિત ઉતરિયો પાર, પગ નહિ બોળું જળ સંસાર;
હું હસતો રમતો હરિમાં ભળ્યો, અખો જાણે તે વળણે વળ્યો.
એ સુખ મારગ મેલીને શઠ, કાયાક્લેશ કરે ક્યાં હઠ;
અખે રામ એવો ઓળખ્યો, કાગળ મશે ન જાએ લખ્યો.
પેરે પેર મ્હેં જોયું મથી, જે હરિ વિના પદારથ નથી;
તો આઠ વેંતનો હું જે ઘડ્યો, તે તે ક્યાં અળગો જઈ પડ્યો.
વિશ્વ વસ્તુમાં શાનો ફેર, જે મણુ એકના ચાળીશ શેર;
ન્હાને કાટલે સઘળા પિંડ, મણુ ક્હીયે વૈરાટ બ્રહ્માંડ.
હરિમાં વિશ્વ ને વિશ્વમાં હરિ, એમ અખા નખ શીખ રહ્યો ભરી;

જ્ઞાન વિના ભક્તિ તે અસી, ભસે શ્વાન જેમ ઉઠે ભસી.
લ્હારે લ્હાર જેમ ચાલ્યો શોર, ત્યાં કોણે દીઠો તો ચોર;
જે જેણે દીઠું સાંભળ્યું, અખા તે તે વળગે વળ્યું.
ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, પદાર્થ એક ત્રણ નામ વિભાગ;
જક્ત ભાવ હૃદેથી ગયો, ત્યારે ત્યાં વૈરાગ્યજ થયો.
જ્યાં જુવે હરિ દૃષ્ટિ પડે, ત્યારે ભક્તિ શરાડે ચઢે;
દ્વૈતભાવ અખા જ્યારે ગયું, ત્રણ પ્રકારે જ્ઞાનજ થયું.
જેમ તેમ કરી સમજવો મર્મ, હું તે શું ચૈતન કે ચર્મ;
એજ સમજવું પરથમ જને, પછી ઘેર રહેજે કે જાજે વને;
અખા રામ નથી ઘેર કે વને, જ્યાં જાશે ત્યાં પોતા કને.
વર્ણાશ્રમ શું વળગે અંધ, જાણ એહ માયાનો ફંદ;
ઇંદ્રિગ્રાહ્ય પરમેશ્વર નથી, ભરમે કોઈ ન મરશો મથી.
પણ રિધ આવે જેમ રૂપૈયા વડે, તેમ અખા આતમથી આતમ જડે;
તરણા ઓથે ડુંગર રહે, એવો ઉખાણો સરવે કહે.
તરણું તે જીવનો અહંકાર, તે પાછળ રહ્યો કિરતાર;
નિજપણની ભુલ્યે કરી જીવ, ભુલ ટળી તો સદા એ શિવ.
વાજું વજાડો તો વાજે તદા, વણવજાડ્યું ન વાજે કદા;
વાજું હું તમો વજાવણહાર, તો વાજું શ્યાને ધરે અહંકાર.
અખા અહંતા લોઢું ભાર્ય, મર્યા પછી તે તરશે વાર્ય;
જે જળમાં લોહ બુડી જતું, તે ઉપર દીસે રમતું.
તેમ ભવસાગર હરિસાગર થયો, જ્યારે આપોપાનો ભારજ ગયો;
અખે જક્તથી અવળું કર્યું, જીવત મુકી મૃતક આદર્યું;
મૃતક સમું મીઠું કાંઇ નથી, સારમાંથી સાર કાઢ્યું મથી;
મૃતક જ્ઞાની તે સજીવન સહી, અખા જીવપણે જીવે તે જીવતો નહિ,
સાચું જેમ લીંબડાનું પાન, તેમ કડવું લાગે સર્વે જ્ઞાન;
કડવે રોગ કાયાનો જાય, અખા મીઠાણે રોગ બમણો થાય.
રોગીને તો કડવું ધટે, લીંબડો પીધે રોગ માંહીથી મટે.

માયા વિષે.

સુખિયા દુઃખિયા દીસે બહુ, પણ માયાના કીધા છે સહુ;
સુખિયા પળમાં દુઃખિયા થાય, ધન તન લજ્જા ફીટી જાય.
રંક હોય તે થાયે રાય, અખા એહ માયા મહિમાય;

માયાના મર્કટ સહુ લોક, પલકે સુખ ને પલકે શોક.
કપિને જેમ શણગાર્યો નટે, ભીખ મંગાવે રહ્યો ચૌવટે;
પલકે રિધ સિધ આવે ઘણી, જીવ જાણે હું સૌનો ધણી.
જેમ વરઘોડે મળી બહુ વના, પલક રહીને થાયે ફના;
અખા માયા કરે ફજેત, ખાતાં ખાંડ ને ચાવતાં રેત.
બાળકપે ઘરડો તે શૂન્ય, સત્ય માન્યું સમણાનું ધન;
બાળક રમતને માને ફોક, ઘરડો સત્ય માને હરખ શોક.
ધન તન દોલત ઉડી જાય, રહ્યો રૂવે પણ કાંઇ નવ થાય.
મરડે મૂછ પણ માંહે ક્લીબ, અખા એહનું લક્ષણ જીવ;
બાળક જેમ રમાડે શ્વાન, દૂર થકી દેખાડે ધાન,
પુંછ હલાવે ચાટે લાલ, ઉંચું કરી ભરાવે ફાળ;
લલચાવ્યો દેશાંતર જાય, અખા એમ રમાડે માય.
આહાર આશાએ જીવ સૌ થાય, આશાએ દેવ ક્ષીરસાગર જાય;
આશાએ તપિઆ દેહને દમે, આશાએ વ્રત તીર્થ સૌ ભમે,
રાય રંક આશાના દાસ, આશા અખા માયાનો પાશ,
આશા જનને બહુ પરભવે, દેવ આગળ જઈ દુઃખ દાખવે.
દશે આંગળાં મુખમાં ધરે, દીન વચન નેત્રે નીર ભરે;
ત્યાંથી ટાંક ન પામે ધુળ, અખા લાલચે ન મળે મૂળ.
કહે અમને કોણ શકે છેતરી, એવું બરદ બાંધે આદરી,
ક્ષણે ક્ષણે લુંટાતો જાય, ધન તન સજ્જન સૌને ખાય.
છાનો નહિ પ્રગટ ઠગે કાળ, પંડિત જાણ શ્રીમંત ભૂપાળ;
ઝોંટી લે રાજાનાં રાજ, તપસીનાં તપ કરે અકાજ.
શ્રીમંત કેરાં ધનને હરે, પંડિતની વિદ્યા ભક્ષ કરે;
યુવતિનાં યૌવન હરે કાળ, તોય અખા નવ જાગે બાળ.
ખોખાં કરી નાંખે તત્કાળ, અખા એહવો કરડો કાળ;
ધોડાપૂર આવે જેમ નદી, ક્ષણમાં સંપત દીસે વધી,
પળમાં ત્હેનો થાયે વરો, જેવો છાશ તણો આફરો;
શરીર ત્હારૂં ત્હારે વશ નહિ, તો બ્હાર બળ દેખાડે કહીં.
ઇંદ્રિય વણશે વણશે કાય, ગમે નહિ વાળ ધોળા થાય;
સ્વર્ગ સુધી તે ઘાલે હામ, પોતાનું ન રખાયે આમ.

ઝીણી માયા તે છાની છરી, મીઠી થઇને મારે ખરી;
વળગી પાછી અળગી નવ થાય, જ્ઞાની પંડિતને માંહીથી ખાય.
પણ ઝીણા થઇને ઝીણી હણે, અખો સાચી પ્રીત ત્હેની ગણે,
ન્હાયા ધોયા ફરે ફુટડા, ખાઇ પીને થયા ખુંટડા.
જગત પ્રમોદે જાડા થઇ, પણ ઝીણી માયા તે માંહી રહી,
કાય કરે તે ઝીણીની પક્ષ, તે ઝીણી જાડાને કરશે ભક્ષ.
છતી આંખ ને જઈ આથડે, જેમ પતંગીઓ દીવામાં પડે;
જો કદાપિ ઉપજે વૈરાગ, તો મીઠી માંહીથી ન દીયે માગ,
અનેક રૂપે માયા રમે, ત્યાં તેવી જ્યાં જેવું ગમે;
વળી જો કોઇને જ્ઞાન ઉપજે, તો જ્ઞાની થઇને ભેળી ભજે.
જે કર્મ હોય મુકવા જોગ, અખા ત્હેનો પડાવે ભોગ;
એવા માયાના ઘણા છે ઘાટ, જ્યાં જોઇએ ત્યાં માયાનાં હાટ.
ઇંદ્રિયાલ્ય નહિ હરિલિંગ, જીવને જોઇએ નાના રંગ;
રંગ ઢંગ માયામાં ઘણા, સૌકો સેવક માયાતણા.
સૌકોની માયા છે માત, મળવા ન દીયે કેને તાત;
તાત ભજંતાં આડી થાય, અખા સહુ માયા ગુણ ગાય.
અખા પશુ જેમ જવનને હળે, મહાજન મુકી તે સંગે પળે.
અણસમજ્યો જીવ ને બીજું ઝાંખરૂં, જ્યાં દેખે ત્યાં વળગે ખરૂં.

જ્યમ સર્પે નર સમણે ડસ્યો, તે દેખે વેખે મરતક જસો;
મણિ મંત્ર મેલી ઔષધિ, મૃત્યુ પામ્યો કરતાં વિધિ,
સર્વ મંત્ર ઔષધ ઉપચાર, જાગે અખા ટળ્યો સંસાર,
જન કોય ભુખ્યો ઉંઘી ગયો, કરે આહાર સ્વપ્નવશ થયો;
ભક્ષ કરે પણ માંહે ભુખ, ઠાલીની ઠાલી રહે કુખ.
તેમ અખા સઘળો સંસાર, ત્રિગુણ ભોગનો કરતો આહાર.
ઉંઘ્યો કહે ઉંઘ્યો સાંભળે, તેણે જડપણું એનું નવ ટળે.
જેમ ચિત્રામણના દીવા વડે, કેમ રાત અંધાની દષ્ટે પડે;
ઘાણીનો બળદ ઘરમાં ફરે, દશ ડગ માંહી થાકી મરે.
એમ અખા સઘળો સંસાર, સમજવિના નહિ પામે પાર.
અંતર ઉપજી મોટી બલા, હું ભુંડો ને હરિ તે ભલા;
એ આરોપણ બેને વિષે, એને વેદ માયા કરી લખે.

જ્યારે જંતે તપાસ્યું આપ, રજ્જુ નહિ તો શેનો સાપ;
વસ્તુ વિચારે વિશ્વજ નથી, હરિને કર્તા કહું ક્યાવતી;
હરિને કર્તા કહો શા તણો, જો કલ્પિત ભ્રમ અખા આપણો.
વિશ્વનિયંતા જો કહેવાય, અખંડ બ્રહ્મની ખંડણા થાય;
સ્વપ્ને દીસે નરો અનંત, તેમજ અછતાં પ્રગટે જંત.
અખા વસ્તુપણે જાગશે, ત્હેને એનો અનુભવ હશે;
અછતો દ્વેષ ને અછતો રાગ, રાગ દ્વેષ માયાનો ભાગ.
સુખિયો દુખિયો થઇને દળાય, એવી ગડબડ કેમ કળાય;
અખા તેહનો આણુ જવાબ, જે સુખ દુઃખથી હરિ અળગા આપ.
જેમ લુણ આવી આંધણમાં ઉકળે, તો અર્ણવ તેથી શેને બળે;
તેમ સુખ દુઃખ સઘળાં જીવને, ત્હેમાંથી કાંઇ નથી શિવને.
ચુસે અસ્થિ શ્વાન મહાદુઃખે, નીસરે રૂધિર પોતાને મુખે;
રાતો રંગ દેખી મલકાય, પણ કારણ પડયું પોતામાંય.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

પ્રેમાનંદ.

સુદામા ચરિત્ર (સંક્ષિપ્ત).

ઢાળ.

શુક સ્વામી કહે સાંભળ રાજા, પરીક્ષિત પુણ્ય પવિત્ર;
દશમ સ્કંધ અધ્યાય એંશીમે, કહું સુદામા ચરિત્ર.
સાંદીપનિ ઋષિ સુર ગુરૂ સરખા, વિદ્યાવંત અનંત;
ત્હેને મઠ ભણવાને આવ્યા, હળધર ને ભગવંત.
ત્હેની નિશાળે વડો વિદ્યાર્થી, ઋષિ સુદામો કહાવે;
પાટી લખી દેખાડવા રામ કૃષ્ણ સુદામા પાસે આવે.
સુદામો, શ્યામ, સંકર્ષણ, અન્ન ભિક્ષા માગી લાવે;
એકઠા બેસી અશન કરે તે, ભૂધરને મન ભાવે.
સાથે સ્વર બાંધીને ભણતા, થાય વેદની ધુન્ય;
એક સાથરે શયન કરતા, મોરલીધર, બળ, મુન્ય.
ચોસઠ દહાડે ચૌદ વિદ્યા શિખ્યા બેઉ ભાઈ;
ગુરૂને ગુરૂદક્ષિણા આપી, વિઠ્ઠલ થયા વિદાઈ.
કૃષ્ણ સુદામો ભેટી રોયા, બોલ્યા વિશ્વાધાર;

મહાનુભાવ ફરીને મળજો, માગું છું એક વાર.
ગદ ગદ કંઠે કહે સુદામો, માગું દેવ મુરારિ;
સદૈવ તમારા ચરણ વિષે, મનસા રહેજો મ્હારી.
મથુરામાંથી કૃષ્ણ પધાર્યા, પુરી દ્વારિકાં વાસી;
સુદામે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડયો, મન જેનું સન્યાસી.
પતિવ્રતા પત્ની છે પાવન, પતિને પ્રભુ કરી પ્રીછે;
સ્વામી સેવાનું સુખ વાંછે, માયાસુખ નવ ઇચ્છે.
દશ બાળક થયાં સુદામાને, દુઃખ દરિદ્રે ભરિયાં;
શીતળાએ અમી છાંટો નાંખ્યો, થોડે અન્ને ઉછરિયાં.
અજાચક વ્રત પાળે સુદામો, હરિ વિના હાથ ન ઓડે;
આવી મળ્યું તો અશન કરે, નહિ તો ભુખ્યાં સાથરે પોઢે.

વલણ.

પોઢે ઋષિ સંતોષ આણી, સુખ ન ઇચ્છે ઘરસૂત્રનું;
ઋષિપત્ની ભિક્ષા માગીને લાવે, પૂરૂં પાડે પતિ પુત્રનું.

રાગ વરાડી.

ભિક્ષાનું કામ કામિનિ કરે. કોનાં વસ્ત્ર ધુએ ને પાણી ભરે;
જેમ તેમ કરીને લાવે અન્ન, નિજ કુટુંબ પોખે સ્ત્રીજન.
ઘણા દિવસ દુઃખ ઘરનું સહ્યું, પુરમાં પછે અન્ન જડતું રહ્યું;
બાળકને થયા બે ઉપવાસ, ત્યારે સ્ત્રી આવી સુદામા પાસ.
હું વિનવું જોડી બે હાથ, અબળા કહે સાંભળીએ નાથ;
બાળક ભૂખ્યાં કરે રુદન, નગરમાં નથી મળતું અન્ન.
ન મળે કંદ મૂળ કે ફળ, બે દિવસ થયાં પીઇ રહે જળ;
સુખ શય્યા ભૂષણ પટકૂળ, પ્રભુ ક્યારે થશે સાનુકુળ.
ભૂખ્યાં બાળક જુએ માનું મુખ, સ્ત્રી કહે સ્વામીને દુઃખ;
હું કહેતાં લાગીશ અળખામણી, સ્વામી જુઓ આપણા ઘરભણી.
અન્ન વિના પુત્ર મારે વાગલાં, તો ક્યાંથી ટોપી આંગલાં;
અબોટિયું પોતિયું ન મળે, સ્નાન કરે છે શીતળ જળે.
નખ વાધ્યા ને વાધી જટા, માંહે ઉડે રક્ષાની ઘટા;
દર્ભતણી તૂટી સાદડી, નાથજી તે પર રહો છો પડી.
બીજે ત્રીજે પામો છો આહાર, તે સુજને દહે છે અંગાર;
હું તો દરિદ્રસમુદ્રમાં બૂડી; હેવાતનમાં એકજ ચૂડી.

સૌભાગ્યના નથી શણગાર, નહિ કાજળ નહિ કીડિયાંહાર;
નહિ લલાટે દેવા કંકુ, અન્ન વિના શરીર રહ્યું સૂકું.
હું પુછું છું લાગી પાય, આવું દુઃખ ક્યાં સુધી સ્હેવાય;
ત્હમે દહાડી કહો છો ભરથાર, માધવ સાથે છે મિત્રાચાર,
જે રહે કલ્પવૃક્ષને તળે, ત્હેને શી વસ્તુ નવ મળે;
જે જીવ જળમાં ક્રીડા કરે, તે પ્રાણી કેમ તરસે મરે.
જેને સ્નેહ શામળિયા સાથ, ત્હેનું ઘર નવ હોય અનાથ;
છેલ્લી વિનતી દાસી તણી, પ્રભુ પધારો ભૂધર ભણી;
તે છે ચૌદ લોકનો મહારાજ, બ્રાહ્મણને ભીખતાં શી લાજ.

વલણ.

લાજ ન કીજે નાથ મ્હારા, માધવ મનવાંછિત આપશેરે;
દીન જાણીને દયા આણી, દરિદ્રનાં દુઃખ કાપશેરે.

રાગ ગોડી.

જઈને જાચો જાદવરાય, ભાવઠ ભાંગશેરે;
હું તો કહું છું લાગીને પાય, ભાવઠ ભાંગશેરે.
ધન નહિ જડે તો ગોમતીમાં જઈ, દર્શન ફળ નહિ જાય; ભાવઠ.ટેક.
સુદામો કહે સ્ત્રીને, નથી માગતાં પ્રતિવાય;
પણ મિત્ર આગળ માન મૂકી, માગતાં જીવ જાય; માન ન મૂકીએરે.
જાચવા ન જઇયે ને પડી રહિયે તો, ક્યમ જીવે પરિવાર;
એકવાર જાચો જાદવા, ત્હમને નહિ કહું બીજી વાર. ભાવઠ૦
સુદામો કહે નારને, ક્યમ ચાલે મ્હારા પાય;
મિત્ર આગળ માન મૂકીએ, ધિક્ક પડો મ્હારી કાય. માન ન૦
કહેવું નહિ પડે કૃષ્ણજીને, નથી અંતરજામી અજાણ;
ઘટઘટમાં વ્યાપી રહ્યા છે, પૂરણ પુરૂષ પુરાણ. ભાવઠ૦
ત્હમો જ્ઞાની વૈરાગી ત્યાગી થઇ બેઠા, પંડિત ગુણ ભંડાર;
હું જુગતે જાચું ક્યમ કરી અબળાનો અવતાર. ભાવઠ૦

વલણ.

અવતાર સ્ત્રીનો અધમ કહીને, ઋષિપત્ની આંસુ ભરે;
દુઃખ પામતી જાણી પ્રેમદા, પછે સુદામોજી ઉચરે.

રાગ રામગ્રી.

પછે સુદામોજી બોલિયા, સુણ સુંદરીરે;
શી કહું હું શીખામણ, ઘેલી કોણે કરીરે.

જે નિરમ્યું છે તે પામિયે, સુણ સુંદરીરે
વિધિયે લખી વૃદ્ધિ હાણ્ય, ઘેલી કોણે કરીરે.
દીધા વિના ક્યાંથી પામિયે, સુણ સુંદરીરે;
નથી આપ્યું જમણે હાથ, ઘેલી કોણે કરીરે.
જો ખડધાનજ વાવિયે, સુણ સુંદરીરે;
તો ક્યાંથી જમિયે શાળ, ઘેલી કોણે કરીરે.
જળ વહી ગયે શી શોચના, સુણ સુંદરીરે;
જો પ્રથમ ન બાંધી પાળ, ઘેલી કોણે કરીરે.
સંતોષ અમૃત ચાખીએ, સુણ સુંદરીરે;
હરિચરણે સોંપી મન, ઘેલી કોણે કરીરે.
ભક્તિયે નવનિધ્ય આપશે, સુણ સુંદરીરે;
ધરો ધીર તમે સ્ત્રીજંન, ઘેલી કોણે કરીરે.
આંખ્ય ભરી અબળા કહે, ઋષિરાયજીરે;
મ્હારૂં જડ થયું છે મંન, લાગું પાયજીરે.
એ તો જ્ઞાન મ્હને ગમતું નથી, ઋષિરાયજીરે;
રૂએ બાળક લાવો અન્ન, લાગું પાયજીરે.
અન્ન વિના ચાલે નહીં, ઋષિરાયજીરે;
મોટા જોગેશ્વર હરિભક્ત, લાગું પાયજીરે.
અન્ન વિણ ભજન સુઝે નહીં, ઋષિરાયજીરે;
જીવે અન્ને આખું જગત, લાગું પાયજીરે.
ફેરાનું ફળ જાશે નહીં, ઋષિરાયજીરે;
જઈ જાચો કૃષ્ણ બળદેવ, લાગું પાયજીરે.
વિધિએ લખ્યા અક્ષર દરિદ્રના, ઋષિરાયજીરે;
ઘોશે ધરણીધર તતખેવ, લાગું પાયજીરે.

વલણ.

તતક્ષણ ત્રીકમ છેદશે, દરિદ્ર કેરાં ઝાડરે;
નાથ પધારો દ્વારિકાં, હું માનું તહમારો પાડરે.

ઢાળ.

જાવું પડશે સર્વથા, ઘણું રૂએ, અબળા રાંક;
અન્નવિના બાળક ટળવળે એમાં માતતણો શો વાંક.
પત્ની પ્રત્યે કહે સુદામો, તું સાંભળ મ્હારી વાત;

કહો ભામની ભગવંત આગળ, ભેટ શી મૂકું હાથ.
કાકા કહીને કુંવર આવે, કૃષ્ણસુતસમુદાય;
ખાવા માગે મુજકને, ત્યારે શું મેલું કરમાંય.
સુણી હરખ પામી પ્રેમદા, ગઈ પડોશણની પાસ;
બાઈ આજ કામ કરો મ્હારૂં, જાણે વણ મૂલે લીધી દાસ.
દ્વારામતી મમ પતિ જાય છે, જાચવા જાદવરાય;
અમો બમણું કરીને આપશું, કાંઈ આપો ઉછિતું માય.
પાડોશણને દયા આવી, આ દુર્બળ આવી લેવા;
સુપડું ભરીને કાંગ આપ્યા, આ બાઈ ત્હમારે દેવા.
ઉખળે ઘાલી ઓખણ્યા, તેને કીધા શ્વેત;
તગતગતા કરી કરમાં આપ્યા, ઋષિજી પામ્યા હેત.
મારગમાં છોવાય નહીં, છે ત્રીકમના તાંદુલ;
લેઈ જાવા છે દ્વારામતી, નથી બાંધવા પટકુલ.
ઉપરાઉપરી બંધન બાંધ્યાં, ચીંથરાં દશવીશ;
રત્નની પેરે જત્ન કીધું, જ્યમ ચઢે છોડતાં રીસ.
ઋષિ સુદામાને કહે બાળકડાં, કરીને રોતાં મુખ;
પિતાજી એવું લાવજો, જ્યમ જાય આપણી ભૂખ.
દીન વાણી સાંભળીને, મુનિયે મૂક્યો નિશ્વાસ;
સુદામો કહે પુત્રને, પરિબ્રહ્મ પૂરશે આશ.
ઋષિ સુદામો સંચર્યા, વોળાવી વળ્યો પરિવાર.
ધસમસે ને ધાય મુનિવર, મુખે શ્વાસ ન માય;
જે મારગમાં મળે તે દેખી વિસ્મય થાય.

રાગ સારંગ.

ઋષિ કહે સાંભળ નરપતિ, સુદામે દીઠી દ્વારામતી.
કનકકોટ ચળકારા કરે, મણિમય રત્ન જડયાં કાંગરે
ત્યાં તો ગોમતી સંગમ થાય, ચારે વર્ણ ત્યાં આવી ન્હાય;
પરમ ગતિ પ્રાણી પામે ઘણા, નથી મુક્તિપુરીમાં મણા.
ઋષિ સુદામે કીધું સ્નાન, પછી પુરમાં પેઠા ભગવાન.
રૂપ જોઈ જોવા સૌ મળે, ખીજવે બાળક પુંઠળ પળે;
જાદવસ્ત્રી તાળી દઇ હસે, ધન્ય નગર આવો નર વસે.
કીધાં હશે વ્રત તપ અપાર, તે સ્ત્રી પામી હશે આ ભરથાર;

કોઈ કહે ઈંદ્ર કોઇ કહે કામ, એને રૂપે હારશે કેશવ રામ.
પતિવ્રતાનાં મોહશે મન, મર્મ વચન બોલે સ્ત્રી જન;
કોઇ કહે હાઉ આવ્યો વિકાળ, દેખાડો રોતાં રહેશે બાળ.
ઘણી ચેષ્ટા પુંઠળથી થાય, સુણી સુદામો હસતા જાય;
પુંઠે બાળક કાંકરા નાંખે, ઋષિજી રામકૃષ્ણ મુખથી ભાખે.
પાડે તાળી વજાડે તાળ, પુંઠે ફરી વળ્યાં ન્હાનાં બાળ;
કોઈ વૃદ્ધ જાદવે દીઠા ઋખી, સાધુની દૃષ્ટિ તેણે ઓળખી.
તેણે બાળક સહુ કાઢયાં હાંકી, પુછયા સમાચાર ઉભા રાખી.
કૃપાનાથ ક્યાંથી આવિયા, આ પુરને કયમ કીધી મયા.
પ્રતિઉત્તર બોલ્યા ઋષિજન, મને હરિદર્શનનું મન;
તે જાદવે કીધો ઉપકાર, દેખાડી દીધું રાજદ્વાર.
અનંત યોદ્ધા ઉભા પ્રતિહાર, સાચવે શામળિયાનું દ્વાર;
ત્યાં સુદામો ફેરા ફરે, સંકલ્પ વિકલ્પ મનમાં કરે.
ગહન દીસે છે કર્મની ગતિ, એક ગુરૂના વિદ્યાર્થી;
એ થઈ બેઠો પૃથ્વીપતિ, મ્હારા ઘરમાં ખાવા રજ નથી.
રમાડતો ગોકુલ માંકડાં, ગુરૂને ઘેર લાવતો લાકડાં;
તે આજ બેઠો સિંહાસન ચઢી, મારે તુંબડી ને લાકડી.
વળી ઋષિને આવ્યું જ્ઞાન, અલ્પજીવ હું એ ભગવાન;
એકવાર પામું દર્શન, તો હું જાણે પામ્યો ઇંદ્રાસન.
છે વિવેકી હરિના છડીદાર, પુછયા સુદામાને સમાચાર;
મહાનુભાવ કેમ કરૂણા કરી, તવ સુદામે વાણી ઓચરી.
છું દુર્બળ બ્રાહ્મણ અવતાર, માધવ સાથે છે મિત્રાચાર;
પ્રભુને જઇ કહો મ્હારા પ્રણામ, આવ્યો વિપ્ર સુદામો નામ.

વલણ.

નામ સુદામો જઇ કહો, ગયો ઘરમાં પ્રતિહારરે;
એક દાસી સાથે કહાવિયો, શ્રીકૃષ્ણને સમાચારરે.

રાગ મારૂ.

સુતા શય્યાએ શ્રી અવિનાશરે, અષ્ટ પટરાણીયો છે બે પાસરે;
રૂકમિણી તળાંસે પાયરે, મિત્રવિન્દા ઢોળે છે વાયરે.
એવે દાસી ધાતી આવીરે, જોઈ નાથે પાસે બોલાવીરે;
બોલી સાહેલી શિર નામીરે, દ્વારે દ્વિજ આવ્યો કોઈ સ્વામીરે.

દુઃખી દરિદ્ર સરખો ભાસેરે, એક તુંબીપાત્ર છે પાસેરે;
પિંગળ જટા ભસ્મે ભરિયોરે, ક્ષુધારૂપી નારીને વરિયોરે.
શેરિયે શેરિયે થોકાથોકરે, ત્હેને જોવા મળ્યા બહુ લોકરે;
તેણે કહાવ્યું કરી પ્રણામરે, મ્હારૂં વિપ્ર સુદામો છે નામરે.
એમ દાસી કહે કરજોડરે, ખરો ખરો કહે રણછોડરે;
મ્હારો બાળસ્નેહી સુદામોરે, હું દુઃખિયાનો વિસામોરે.
ઉઠી ધાયા જાદવરાયરે, નવ પહેર્યાં મોજાં પાયરે;
પીતાંબર ભૂમિ ભરાયરે, રાણી રુક્મિણી ઉંચાં સાયરે.
અતિ આનંદે ફુલી કાયરે, હરિ દોડે ને શ્વાસે ભરાયરે;
પડે આખડે બેઠા થાયરે, એક પળ તે જુગ જેવી જાયરે.
સ્ત્રીઓને કહી ગયા ભગવાનરે, પૂજા થાળ કરો સાવધાનરે.
હું જે ભોગવું રાજ્યાસંનરે, તે તો એ બ્રાહ્મણનું પુન્યરે.
જે કોઇ નમશે એના ચરણ ઝાલીરે, તે નારી સહુપે મ્હને વ્હાલીરે;
તવ સ્ત્રી સૌ પાછી ફરતીરે, સામગ્રી પૂજાની કરતીરે.
સહુ કહે માંહોમાંહી બાઇરે, કેવા હશે શ્રી કૃષ્ણના ભાઇરે;
જેને શામળિયા શું સ્નેહરે, હશે કંદર્પ સરખી દેહરે.
લઇ પૂજાના ઉપહારરે, રહી ઉભી સોળ હજારરે.
બાઈ લોચનનું સુખ લીજેરે, આજ જોડનું દર્શન કીજેરે.
ઋષિ શુકજી કહે સુણ રાયરે, શામળિયોજી મળવા જાયરે;
છબીલોજીએ છૂટી ચાલેરે, દીધી દોટ તે દીનદયાળેરે.
સુદામે દીઠા કૃષ્ણદેવરે, છૂટયાં આંસુ શ્રાવણનેવરે.
જુએ કૌતક ચારે વર્ણરે, કયાં આ વિપ્ર કયાં અશરણશર્ણરે.
જુએ દેવ વિમાને ચઢિયારે, પ્રભુ ઋષિજીને પાય પડિયારે;
હરિ ઉઠાડ્યા ગ્રહી હાથરે, ઋષિજી લીધા હૈડા સાથરે.
મળ્યા જાદવ જોવા પૂઠેરે, પ્રેમનાં આલિંગન નવ છૂટેરે;
સુખ અન્યો અન્યે જોયાંરે, હરિનાં આંસુ સુદામે લ્હોયાંરે.
તુંબીપાત્ર ઉલાળીને લીધું રે, દાસત્વ દયાળે કીધુંરે;
ઋષિ પાવન કર્યું મુજ ગામરે, ત્હમે પવિત્ર કર્યાં રંક ધામરે.
તેડી આવ્યા વિશ્વાધારરે, મંદિરમાં હરખથી અપારરે;
હસ્ત ઝાલી હરખે મુરારીરે, જોઈ હાસ્ય કરે સઉ નારીરે.
ઘણું વાંકાં બોલાં સત્યભામારે, આવા કુટડા મિત્ર સુદામારે.
હરિ ત્હેને ઉઠી શું ધાયારે, ભલી ન્હાનપણાની માયારે.

ભલી જોવા સરખી જોડીરે, હરિને સોંધો એને રાખોડીરે;
જો કોઈ બાળક બ્હાર નીકળશેરે, તો તે કાકાને દેખી છળશેરે.
તવ બોલ્યાં રુકિમણી રાણીરે, ત્હમે બોલો શું જાણીરે.

વલણ.

શું બોલો વિસ્મય થઈ, હરિભક્તને ઓળખો નહીં;
બેસાર્યા મિત્રને શય્યા ઉપર, ઢોળે વાયુ હરિ ઉભા રહી.

રાગ સોરઠી.

ભક્તાધીન દીનને પૂજે, દાસ પોતાનો જાણી;
સુખશય્યા પર ઋષિને બેસારી, ચમર કરે ચક્રપાણિરે. ભક્તા.
વિશ્વામિત્ર સરખા તાપસને, દોહલે દર્શન દીધું;
તેણે સુદામાના પગ પખાળી, પ્રીતે પાદોદક પીધુંરે. ભક્તા.
પોતાને ઓઢવાની પીત પછેડીએ, લ્હોયા ઋષિના પાય;
ઉભા રહી કર વીંઝણો ગ્રહીને, વિઠ્ઠલ ઢોળે વાયરે. ભક્તા.
થાળ ભરી વૈદરભી લાવ્યાં, ઘૃતપક્વ પકવાન;
શર્કરા સંયુક્ત ઋષિને, કરાવ્યાં પય પાનરે. ભક્તા!
શુક્લચમન તંબોળ ખવરાવ્યાં, ધરી પ્રેમ શામળવાન;
વાધ્યું તે પ્રસાદ પ્રમાણે, આરોગ્યું ભગવાનરે. ભક્તા.
જે સુખ આપ્યું સુદામાને, તે હરિ બ્રહ્માદિકને નાપે;
ફરી ફરી મુખ જુએ મુનિનું, આનંદ મુકુંદને વ્યાપેરે. ભક્તા.
સુદામાને ચિંતા મોટી, રખે દેખે કાયા કાંપે;
પેલી ગાંઠડી તાંદુલ તણી તે, જંઘા નીચે લેઈ ચાંપેરે. ભક્તા.

વલણ.

જંઘા નીચે ચાંપે ઋષિ, ગાંઠડી તાંદુલ તણી;
પ્રેમાનંદપ્રભુ પરમેશ્વરને, જાણ્યા તણી ગત્ય છે ઘણી.

રાગ મલાર.

ગોવિંદે માંડી ગોઠડી, કહોને મિત્ર અમારા;
સાંભળવા આતુર છું, સમાચાર ત્હમારા. ગોવિંદે.
શે દુઃખે ત્હમો દુબળા, એવી ચિંતા કેઈ;
મન મૂકીને કહો મ્હને, મ્હારા બાળસનેહી. ગોવિંદે.
પછી સુદામોજી બોલિયા, પ્રભુને શીશ નામી;

ત્હમારૂં અજાણ્યું કાંઇ નથી, છો અંતરજામી. ગોવિંદે.
અમને તો દુઃખ વિજોગનું, નહિ પ્રભુજી પાસે.
આજ હરિ હુંને જો મળ્યા. પિંડ પુષ્ટજ થાશે. ગોવિંદે.

રાગ રામગ્રી.

પછી શામળિયો બોલિયા, ત્હને સાંભરેરે;
હાજી ન્હાનપણાની પેર, મ્હને કેમ વિસરેરે.
આપણ બે મહિના પાસે રહ્યા, ત્હને. હાજી સાંદીપનિ ઋષિને ઘેર. મ્હને.
અન્ન ભિક્ષા માગી લાવતા, ત્હને. હાજી જમતા ત્રણે ભ્રાત; મ્હને.
આપણ સુતા એક સાથરે, ત્હને. સુખ દુઃખની કરવા વાત. મ્હને.
પાછલી રાતના જાગતા, ત્હને. હાજી કરતા વેદની ધુન્ય. મ્હને.
ગુરુ આપણા ગામે ગયા, ત્હને. જાચવા કોઇક મુન્ય. મ્હને.
શરીર આપણાં ઉકળ્યાં, ત્હને. હાજી માથે તપ્યો અરીષ્ટ; મ્હને.
સ્કંધે કહોવાડા ધર્યા, ત્હને. ઘણું દૂર ગયા રણછોડ. મ્હને.
આપણે વાદ વધ્યા ત્રણે બાંધવા, ત્હને. હાજી ફાડયું મોટું ખોડ. મ્હને.
ત્રણે ભારા બાંધ્યા દોરડે, ત્હને. હાજી આવ્યા બારે મેહ; મ્હને.
શીતળ વાયુ વાયો ઘણો, ત્હને. ટાઢે થરથર ધ્રુજે દેહ. મ્હને.
નદીએ પૂર આવ્યું ઘણું, ત્હને. ઘન વરસ્યો મૂશળધાર; મ્હને.
એક દિશા સુઝી નહી, ત્હને. થયા વીજતણા ચમકાર. મ્હને.
ગુરુજી ખોળવા નીસર્યા, ત્હને. કહ્યું સ્ત્રીને કીધો ત્હેં કેર. મ્હને.
આપણને હદિયા શું ચાંપિયા, ત્હને. પછે તેડીને લાવ્યા ઘેર. મ્હને.

રાગ વસંત.

સકળ સુંદરીઓ દેખતાં ,ગોષ્ટિ ગોવિંદે કીધી;
પછે દરિદ્ર ખોવા દાસનાં, ગાંઠડી દૃષ્ટિમાં લીધી. સકળ—ટેક.
મનવાંછિત ફળ આજ પામ્યો, મિત્રજી મળવા આવ્યા;
ચતુર ભાભીએ ભેટ મોકલી, કહો સખા શું લાવ્યા. સકળ.
અઢળક ઢળિયોરે શામળિયો, મુષ્ટિ તાંદુલ માટે;
ઇંદ્રનો વૈભવ સ્હેજમાં આપ્યો, સ્વલ્પ સુખડી સાટે. સકળ.
ચરણ તળે ચાંપી રહ્યો સુદામો, કૃષ્ણજી કહે છે કહાડો;
અમ જોગ જો ભેટ ન હોય તો, દૂર થકી દેખાડો. સકળ.
એ દેવતાને દુર્લભ દીસે, જાચે જાદવરાય;
જો પવિત્ર સુખડી પ્રેમે આપો, તો ભવની ભાવટ જાય. સકળ.

ભગવાનની સ્ત્રીઓ ભ્રમમાં ભૂલી, જુએ મળી સમસ્ત;
અમૃત ફળ કે સંજીવન મણિ, હરિ હોડે છે હસ્ત. સકળ.
આમ હરિ જ્યારે હાથ લગાડે, ઋષિ ખસેડે આમ;
ભક્ત હેત પોતે દેખાડે, સઉને સુંદરશ્યામ. સકળ.
અવલોકવા ઉભી સઉ નારી, કર ધરી કનકનાં પાત્ર;
જદુપતિને જાચે સઉ નારી, અમને આપજો તિલમાત્ર. સકળ.
સુદામો ચિંતામાં પડિયો, લજ્જા મ્હારી જાશે;
ભર્મ ભાંગશે તાંદુલ દેખી, કૌતક મ્હારૂં થાશે. સકળ.
સ્ત્રીને કહેથી હું થયો લોભી, તુચ્છ ભેટ અહિંયા આણી;
લજ્જા લાખ ટકાની ખોઇ, ઘર ઘાલ્યું ઘણિયાણી. સકળ.
સુદામાના મનની શોચના, શામળિયે સઉ જાણી;
હસતાં ખસતાં પાસે આવી, તાંદુલ લીધા તાણી. સકળ.
હેઠળ હેમની થાળી મેલી, વસ્તુ લેવા જગદીશ;
છોડે છબીલો પાર ન આવે, ચીંથરાં દશવીશ. સકળ.
પટરાણિયો જોઇ અચરજ પામી, છે પારસ કે રત્ન;
અમરફળ કે સંજીવન મણિ આવડું કીધું છે જત્ન. સકળ.
કણ વેરાણા ને પાત્ર ભરાણું, જોઈ રહ્યો જુવતીનો સાથ;
તાંદુલકણ હૃદયે ચાંપી, બોલ્યા લક્ષ્મીનાથ. સકળ.
સુદામા મ્હેં આ અવનિમાં, લીધા બહુ અવતાર;
આ તાંદુલનો સ્વાદ છે એવો, નથી આરોગ્યો એકવાર. સકળ.
મોટા મોટા મિત્ર મ્હેં જોયા, ધ્રુવ અંબરિષ પ્રલ્હાદ;
આ તાંદુલનો એકે મિત્રે, દેખાડયો નથી સ્વાદ. સકળ.
તુચ્છ ભેટ ભારે કરી માની, વિચાર્યું ભગવાન;
સાત જન્મ સુધી સુદામે, નથી કીધાં પુણ્યદાન. સકળ.
જાચક રૂપ થયા જગજીવન, પ્રીત હૃદેમાં વ્યાપી;
મુખમાં મુષ્ટિ તાંદુલ મુક્યા, દરિદ્ર નાખ્યાં કાપી. સકળ.
કર મરડીને ગાંઠડી લીધી, સાથેથાં દુઃખ મોડ્યાં;
જેમ જેમ ચીંથરાં છોડ્યાં નાથે, ભવનાં બંધન તોડ્યાં. સકળ.
જ્યારે તાંદુલ મુખમાં મૂક્યાં, ઉડી છાપરી આકાશ;
તેણે સ્થાનક સુદામાને થયા, સપ્તભૂમિના અવાસ. સકળ.
ઋષિપત્ની થયાં રૂકિમણી સરખાં, શાંબ સરીખા પુત્ર;
એ વૈભવને કવિ શું વખાણે, જેવું કૃષ્ણનું ઘરસુત્ર. સકળ.

બીજી મુઠી જ્યારે મુખમાં મૂકે, ત્યાં ગ્રહ્યો રુક્મિણીએ પાણ;
એમાં શું ઓછું છે સ્વામી, અમને આપો ચતુર સુજાણ. સકળ.
અષ્ટ મહા સિદ્ધિ ને નવ નિધિ, તે મોકલી વણ માગી;
તે સુદામો નથી જાણતા, જે ભવની ભાવઠ ભાંગી. સકળ.

રાગ મેવાડો.

દ્વારિકાં આપવા ઇચ્છા કરી, વળિ મુઠ્ઠી શ્રીનાથે ભરી;
ત્યારે રૂક્મિણીએ સાહ્યો હાથ, અમે અપરાધ શો કીધો નાથ.
સામું જોઇ રહ્યાં દંપતી, સોળ સહસ્ત્રમાં પ્રીછતી નથી;
સકળ નારીને કરૂણા કરી, તાંદુલ વ્હેંચી આપ્યા હરિ.
ત્હેમાં મૂક્યો સ્વાદ અપાર, સ્ત્રી આગળ રાખ્યો મિત્રનો ભાર;
હાસ્યવિનોદ કરતાં વહી શર્વરી, થયો પ્રાત સુદામે જાચ્યા હરિ.
મ્હને વિદાય કરો જગજીવન, હરિ કહે પધારીયે સ્વામીન;
વળી કૃપા કરજો કોઇ સમે, ઠાલે હાથે નરહરિ નમે.
પ્રભુ પોળ લગી વોળાવા જાય, કોડી એક ન મૂકી કરમાંય;
સત્યભામા કહે સુણો જાંબુવતી, કૃપણ થયા કેમ કમળાપતિ.
બ્રાહ્મણ વળી મિત્ર પોતાતણો, દરિદ્ર દુઃખે પીડેલો ઘણો;
ત્હેને વાળ્યો નિર્મુખ કરી, રુક્મિણી કહે શું સમજો સુંદરી.
એલડિયે વળગ્યા વિશ્વાધાર, સુદામે જાતાં કર્યો વિચાર;
એના વૈભવ આગળ વળીયો છેક, પણ મ્હને ન આપી કોડી એક.
સ્ત્રીની ચોરી મનમાં ધરી, પણ કાંઇક ગુપ્ત મને આપશે હરિ;
માધવ માર્ગે વોળાવા ગયા, પછી સુદામાજી ઉભા રહ્યા.
વિઠ્ઠલજી હવે પાછા વળો, તવ ભેટીને રોયા શામળો;
વળ્યા કૃષ્ણ ફરી મળજો કહી, પણ કરમાં કાંઇ મૂક્યું નહીં.
ઋષિ સુદામે મૂક્યો નિશ્વાસ, ચાલ્યો બ્રાહ્મણ થઇને નિરાશ;
ઋષિ પામ્યો મનમાં સંતાપ, નિંદા કરવા લાગ્યો આપ.
હું માંગવા આવ્યો મિત્રકને, તેપેં મૃત્યુ શેં નાવ્યું મ્હને;
ભૂખે મરે બાળક ન્હાનડાં, ખવરાવિયે સૂકાં પાનડાં.
પવન પ્રાશીને ભરિયે પેટ, નીચ પુરૂષની કરિયે વેઠ;
કાષ્ટ કે તૃણનો વિક્રય કરી, અથવા પરઘેર પાણી ભરી.
અથવા વિષ પીને પોઢીએ, પણ મિત્ર કને કર નવ ઓડિયે;
અજાચક વ્રત મૂક્યું આજ, ખોઇ લાખ ટકાની લાજ.
દામોદરે મ્હને કીધી દયા, મૂળગા મ્હારા તાંદુલ ગયા;

કૃપણુને ધન હોયે ઘણું, એને નગર છે સોનાતણું;
એને આપતાં શું ઓછું થાત, હું દુર્બળની ભાવઠ જાત.
સામા મળી મ્હને ભેટ્યા હરિ, પાગ પખાળીને પૂજા કરી;
આસન વ્યંજન ભોજન ભલું, મુજ રાંકને કોણુ કરે એટલું.
એ સર્વે ધૂર્ત કપટીની સેવા, લટપટ કરી મ્હારા તાંદુલ લેવા;
જેવું લે ત્હેનો નવ રાખે ભાર, હરિને નિંદુ તો મને ધિક્કાર.
જો ભાજી પત્રનો કીધો આહાર, તો વિદુર તાર્યો સંસાર;
કૃપા કરી મ્હને જગદાધાર, પણુ મ્હારૂં કર્મ કઠોર અપાર.
વિવેકજ્ઞાન સુદામે ગ્રહ્યું, ધન નાપ્યું તો સારૂં થયું;
ધને કરી મદ મુજને થાત, ભક્તિ પ્રભુની ભુલી જાત.
કૃષ્ણે મુજને કરૂણા કરી, દારિદ્રય દુઃખ ન લીધું હરી;
સુખમાં વ્યાપે ક્રોધ ને કામ, દુઃખમાં સાંભરે કેશવ રામ.

વલણ.

રામ સાંભરે વૈરાગ્યથી, ઋષિ જ્ઞાનઘોડે ચઢ્યા;
વિચાર કરતાં ગામ આવ્યું, ધામ દેખી ભુલા પડ્યા.

ઢાળ.

ઠામ ભૂલ્યો પણુ ગ્રામ નિશ્ચે, ધામ કોઈ ધનવંતનાં;
એ ભવનમાં વસતા હશે, જેણે સેવ્યાં ચરણુ ભગવંતનાં.
એવું વિચારી વિપ્ર વળિયો, બધું નગર અવલોકન કરી;
ઋષિ ઇચ્છા આણી સર્વે જોતા, તે ભવન પાછળ ફેરા ફરી.
પછી સુદામો પડ્યા આંસામાં, વિચાર કરે વેગળા જઈ;
આ ભવન કોણે કર્યાં હશે, પર્ણકુટી મારી ક્યાં ગઈ.
એ વિશ્વકર્મા રચી રચના, મનુષ્ય પામર શું કરે;
કુટુંબ મ્હારૂં ક્યાં ગયું, ઋષિ વામ દક્ષિણુ ફેરા ફરે.
જોઇ સુદામે નિશ્વાસ મૂક્યો, કોઇ છત્રપતિનાં ઘર થયાં;
આશ્રમ ગયાનું દુઃખ નથી, પણુ બાળક મ્હારાં ક્યાં ગયાં.
હોમશાળા રૂદ્રાક્ષમાળા, મ્હારી પત્રકુશની સાદડી;
ગોપીચંદન સન્માર્જની ગઇ, વિપત્ત આવડી ક્યમ પડી.
તુટી સરખી ઝુંપડી ને, લુંટી સરખી નાર;
સડચાં સરખાં છોકરાં, નવ મળ્યાં બીજીવાર.
સંકલ્પ વિકલ્પ કોટિ કરતા, ઋષિ આવાગમન હીંડોળે ચઢ્યા;
બારીએ બેસી પંથ જોતાં, નિજકંથ સ્ત્રીની દષ્ટે પડ્યા.

સાહેલી એક સહસ્ર લઇને, સતી ગઇ પતિને તેડવા;
જળઝારી ભરીને નારી જાએ, જાણે હસ્તિની કળશ રેડવા.
સાહેલી સહુ વીંટી વળી, પદ્મિની લાગી પાય;
પૂજા કરીને પાલવ ગ્રહ્યો, તવ ઋષિજી નાઠા જાય.
ઋષિપત્ની કહે સ્વામી મ્હારા, ત્હમે રખે દેતા શાપ;
દારિદ્રય ગયાં નવાં ઘર થયાં, શ્રી કૃષ્ણ ચરણ પ્રતાપ.
એવું કહી કર ગ્રહીને ચાલી, તું સાંભળ પરીક્ષિત ભૂપ;
સુદામો પેઠા પોળમાં, થયું કૃષ્ણ સરખું રૂપ.

રાગ ધનાશ્રી.

નિજ મંદિર સુદામો ગયા, તતક્ષણ કૃષ્ણજી સરખા થયા;
દંપતી રાજ્ય શોભાએ ભર્યાં, **શ્રીકૃષ્ણે** દુઃખ દોહલાં હર્યાં. ૩૫૦

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

દશાનન પ્રતાપ.

(રણયજ્ઞમાંથી.) ભુજંગીની ચાલ.

મહારાજ લંકા તણો એમ ભાખે, નથી મરણ થાતું લખ્યા લેખ પાખે;
ત્હારે મન હું સુંદરી નાથ ઘેલો, કીધો જ્ઞાન વિચાર મ્હેં સર્વ પ્હેલો.
પરિબ્રહ્મ એ રામ આનંદકારી, મ્હને મારવા માનવી દેહ ધારી;
જાણી જોઇને જાનકી હરણ કીધું, ઘેલી નાર મ્હેં મરણ માગીજ લીધું.
એને પામવા અષ્ટ જે જોગ સાધે, ખટ દર્શનો માંહી ખોળ્યો ન લાધે;
તપે તીર્થસ્નાને જપે જજ્ઞદાને, નાવે રામ સ્વમામાં વૈરાગ્ય ધ્યાને;
ન પામે એનો પાર દાનવ દેવે, જેને પામવા શિવ શ્મશાન સેવે.
ધર્યું માનવી રૂપ તે મુજ માટે, આવી ઉતર્યા રામ સમુદ્રઘાટે;
ધન્ય તાત મ્હારો ધન્ય માત મ્હારી, મ્હારે કારણે અવતર્યા શ્રીમુરારિ.
ઘણું ખાધું પીધું ઘણા ભોગ કીધા, ઘણા રાય રાણા જીતી દંડ લીધા.
ત્હને નાર મંદોદરી વાત પુછું, મ્હારે ભોગ વિલાસમાં શું છે ઓછું;
હવે માયાના સુખથી મન ભાંગ્યું, રઘુનાથને હાથ હું મર્ણ માગું.
શુણી કંથના મુખની ગુહ્ય વાણી, ઘણું રીઝ પામી નમી પાય રાણી.

* * * * * *

ત્યાં મંદોદરી માતને પાય લાગી, ચઢ્યો ઇંદ્રજીત રથે વેણ માંગી;
અતિકાય કુમારની જોઈ માતા, વખાણે ભલી માતરે તું વિધાતા.

કેવી જુક્તિથી આપ્યો ત્હેં તેજ ધડિયો, મુજરંક માતા તણે પેટ પડિયો;
જઈ રામ સામેજ સંગ્રામ લેવો, ન જાણું સમાચાર પામીશ કેવો,
કહે પુત્રને માવડી શીખ છાની, રખે બાપ મ્હારા કરો પાછી પાની;
રઘુનાથ સાથે રૂડું જુદ્ધ કરવું, ધરી દેહ ત્હેને એકવાર મરવું.
પ્રસૂતા તણી શીખ માથે ચઢાવી, અતિકાય બેઠો પછી રથ આવી;
વાયુવેગી તોખાર ત્યાં ચાર જોડ્યા, કરે ઉડવા મંન આકાશ ઘોડા.
નહિ નીર બોળે નહિ હિમ ગાળે, નહિ શસ્ત્ર ભેદે નહિ અગ્નિ બાળે.
પેસે સપ્ત પાતાળ આકાશ ઉડે, ઇંદ્રજીત બેઠો એવે રથ રૂડે;
રાજા રાવણે પાટવી પુત્ર નિરખ્યો, દીસે શૂર સોહામણો સૂર્ય સરખો.
એતો મ્હેં વખાણ્યું ઇંદ્રજીત રૂપ, હવે હું વખાણું કુંભકર્ણ ભૂપ;
જોજન દોઢનો રથ છે લાંબો પ્હોળો, અર્ધ કોશ ઉંચો એક કોશ ચોડો.
મુખ આગળે કેસરી સોળ જોડયા, ત્હેણે ત્રેળિયા ત્રણસેં શ્રેષ્ઠ ઘોડા;
ખર જાતના સાતસેં બેહુ પાસે, હાંકે જુજવા સારથિ હેમરાશે;
ખુંખારે હોકારે બહુ નાદ ઉઠે, રથ ઠેલવા હાથી પંચાસ પૂંઠે.
ગ્રથાં વાંસલાં વીજણાં નિજ હાથે, શત એક સુથાર છે રથ સાથે;
ગદા ત્રણસેં પરિઘ પંચાસ ધરિયાં, ભાથા પાંચસે માંહી બહુ બાણ ભરિયાં.
ઘણા ચાપ ખાંડા તણાં નાદ થાયે, છત્રીસે આયુધો ભર્યા રથ માંહે;
બહુ અન્ન પકવાન્ન ભર્યાં માંસ સાથે, લાગે રાયને ભૂખ સંગ્રામ થાતે.
કવચ લોહ પ્હેર્યું ધર્યો ટોપ માથે, ઇંદ્રિચાપ જેવું ધર્યું ચાપ હાથે;
નમ્યો ભાઇને ભૂપ તે કાળભાથી, રથે તે ચઢયો છે કુંભકર્ણ હાથી.
કીધી ગર્જના ક્રોધશું મીટ માંડી, નાઠાં વાંદરાં લંકની પોળ છાંડી;
રૂડું રૂપ ત્હેનું કવિ શું વખાણે, ચાલ્યો કુંભકર્ણ મેરૂશૃંગ જાણે.
લંકામાંહીથી મસ્તકે ટોપ જોઇ, નાઠાં વાંદરાં લોચને ચાલ્યાં લોહી;
વિભીષણ પ્રત્યે રઘુનાથ પુછે, મ્હારૂં સેન ન્હાસે તે કારણ શું છે?
વિભીષણ કહે એ કુંભકર્ણ નામે, એ છે વીર મ્હારો ચઢયો છે સંગ્રામે;
એતો મ્હેં વખાણ્યું કુંભકર્ણ રૂપ, વખાણું હવે રાય લંકેશ ભૂપ.
અણુભંગ નવરંગ છે રથ સાર, જોડયા મનવેગી વડા અશ્વ ચાર;
કવિતા કરીને કવિ કીર્ત્તિ બોલે, નફેરી શરણાઇએ ચિત્ત ખોલે.
વાગે તાન તાળી ગાયે ગીત સારાં, ગજ ઘંટ બોલે નોબતો નગારાં;
સાથે લખ છત્રીસ વાજીંત્ર બોલ્યાં, ચળ્યો ચંદ્ર ને ઇંદ્રઆસન ડોળ્યાં.
ધરા ધ્રુજી ડોલ્યાં છે પાતાળ સાતે, અસ્વારી કીધી જ્યાં લંકેશનાથે.
ત્હેના ફરફરે થરહરે સંગ ભાલા, કરી કડકડાટી કોટી જોદ્ધ ચાલ્યા.

ચતુરંગનું સેન સંગ્રામ જાયે, થઇ ભીડ ભારે લંકામાં ન માંયે.
રૂપે સુંદરી રાક્ષસી ગોખ આવે, દશગ્રીવને પુષ્પ મોતી વધાવે.
ભાઈ પુત્ર દોહિત્ર ભત્રિજ સાથે, લીધા સાથ સંગ્રામ તે લંકનાથે.
આવ્યા ભેટ લેવા સહુ દેવ આપે, રખે રામ હારે પછે એ સંતાપે.
વાયુ વાટ મુહારે છે બીક ધરતો, વળી આગળે મેઘ છંટકાવ કરતો.
નાચે અપ્સરા ગીત ગાંધર્વ ગાય, અર્પે શારદા નારદ વેણુવાય.
મહારાજ આવ્યો રઘુવીર સ્હામો, નાઠો વાંદરાસાથ બહુ ત્રાસ પામ્યો.

દોહરો.

ત્રાસ પામ્યાં જોઇ વાંદરાં, શંકાણા રઘુરાય;
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, યુદ્ધ કેઇ પેર થાય.

કાવ્યદોહન.

જસોદા વિલાપ.

(દશમ સ્કંધમાંથી.)

મ્હારૂં માણકડું રીસાવ્યું રે શામળીઆ.
ત્હારા મનમાં એ શું આવ્યું રે શામળીઆ.
તું અપરાધણ માતાને મૂકી શા માટે ઝંપલાવ્યુંરે—શામળીઆ.
કાલિન્દીનું કાળું પાણી; માંહે વસે કાળો કાળી;
હવે આશા તે શી મળવાની, કેમ આવે વનમાળીરે—શા. મ્હા. ૧
સંતાન રૂપી મોટું ધન તે, કરમે લીધું લુંટી;
મ્હેં નવ જાણ્યું જતન કરીને, રતન પડ્યું કેમ છુટીરે—શા. મ્હા. ૨
પુત્ર પામી હું છેલ્લે આશ્રમે, ઉછેર્યો પ્રતિપાળી;
નીપનો રસ ઢળી ગયો હું, વિજોગ આગે બાળીરે—શા. મ્હા. ૩
નાકે મોતી પાય ઘુઘરી, મોર મુગટ શિર ધારી;
ફરી રૂપ હું ક્યાંથી દેખું, હાંરે આવે ગૌચારીરે—શા. મ્હા. ૪
કાને કુંડળ મુખમાં મોરલી, સાંજે ગોકુળ આવે;
ભૂખ્યો છાં કહી પેટ દેખાડે, મા કહી મને બોલાવે—શા. મ્હા. ૫
પીત પીછોડી કાછ કછે, મુજ કને નેતરૂ માંગે;
હું ઘરડી માને થાકી જાણી, કોણ વલોવવા લાગેરે—શા. મ્હા. ૬
તું પ્રાણેશ્વર તું ગોપેશ્વર, ગોપી દેહ કેમ ધરશે;
બાળસખાની કોણ વલે, આ ગાયો હીસી હીસી મરશેરે—શા. મ્હા. ૭

ઉંડા જળમાં વાસો કીધો, પાણીમાં કેમ ગમશે;
મોર પોપટ ને પુતળી, ત્હારે રમકડે કોણુ રમશેરે—**શા.** મ્હા. ૮
કાંઈ તું ગયોને હું જીવુંછું, ઓછા સગપણ માટે;
સાચું વહાલ તો તાંહાં જણાએ, સાંભળતાં હૈડું ફાટેરે—**શા.** મ્હા. ૯
કાષ્ટપે પાષાણુ કઠિણુ છે, તેપે કઠિણુ છે લોઢું;
વજ્રતુલ્ય છે કાળજ મ્હારૂં, લોકને શું દેખાડું મોઢુંરે—**શા.** મ્હા. ૧૦
ત્હેં મખાંતર દડાનું કીધું, મનમાં દુઃખ કાંઈ આવ્યું;
ઉખળનું બંધન આજ સંભાર્યું તે માટે ઝંપાવ્યુંરે—**શા.** મ્હા. ૧૧
નંદ જસોદા ગાય ગોવાળા, વ્યાકુળ વ્રજની નારી;
ચાર ઘડી પુઠે સર્વે પડજો, હળધર રાખે વારીરે—**શા.** મ્હા. ૧૨

શ્રીમદ્‌ભાગવત.

અનિરૂદ્ધ યુદ્ધ.

ઓખાહરણમાંથી (રાગ સોરઠી.)

કામનીએ જ્યારે કટકજ દીઠું, અને થઈ નિરાશ,
અરે દૈવ ત્હેં એ શું કીધું, મુને હુતી મોટી આશ.
વ્હાલા કેમ વઢશોરે, મ્હારા નાંધડીઆ ભરથાર. વ્હાલા. ટેક.
બોલાવી બોલે નહીં, પડી થઇ આશાભંગ;
ઉઠાડી બેઠી કરી, ત્હેનું વદન નિહાળે કંથ. વ્હાલા.
સ્વામી તું કેમ સાંખીઓરે, રાંકને ઘેર રતન;
ઘાડે કષ્ટે હું પામી, મ્હારો મદનમનોહર કંથ. વ્હાલા.
તીવ્ર બાણુ જ્યારે છુટશેરે, કેમ સેહેશો કોમળ શરીર;
એવું શ્રવણે સાંભળીને, હાંકી ઉઠયો વીર. વ્હાલા.
મ્હારા પિતાનેરે જાણુ થયું છે, કટક મોકલ્યું પ્રૌઢ;
બાણાસુર નથી જાણતો, એવો કેમ થયો છે તે મૂઢ. વ્હાલા.
અરે સ્વામી તમે ઠાલે હાથે આયુધ નથીરે એક;
ચાર લાખ વીર પાઠવ્યા, સામા થતાં ધરો વિવેક. વ્હાલા.
અબળા તુંને શું કહું રે, તું તો થઈ અજાણુ;
બાર તણી ભોગળ કાઢીને લેઉં સર્વેના પ્રાણુ. વ્હાલા.
ઓખા તુંને શું કહું રે, તું તો ઘેલી નાર;
ત્હારા બાપે વીર મોકલ્યા, તે તો મારે લેખે ચાર. વ્હાલા.

અજાતણાં ત્હાં જૂથ મળીઆં, પંચાનન મળીઓ એક;
ત્હેનું પ્રાક્રમ કેટલું, ત્હમે કોહોની વિનતા વિશેક. વ્હાલા.
એમ કરતાં નહીં છુટીએરે, કાલાવાલા તે ફોક;
જુવોની વ્હાલી હું જુદ્ધ કરૂં, જેમ જુએ ગામના લોક. વ્હાલા.
અનિરૂદ્ધ મરડીને નીસર્યો રે, ઓખાએ સહાયો હાથ;
પ્રીતમ વઢવા નહીં દઉં, મ્હારા મદનમનોહર નાથ. વ્હાલા.

રાગ મારૂની દેશી.

ઓખા કહે કંથ એમ ન કીજે, બળિયાશું વઢતાં બ્હીજે;
એ ઘણા તમો એક જાતે, સેના મોકલી મ્હારે તાતે.
દૈત્યને વાહન ને ત્હમે પાળા, નાથજી ત્હમે ઠાલામાલા;
એને ટોપ કવચ ને બખ્તર, ત્હમારે અંગે સોહે પીતાંબર.
દૈત્યને સાંગ બાણ બહુ ભાલા, એ કઠણ ત્હમે સુંવાળા;
એ તો મદોન્મત્ત બહુ બળિયા, ત્હમે સકોમળ પાતળિયા.
સ્વામી પછે અસુરને ભેદો, પહેલાં મસ્તક મ્હારૂં છેદો;
ત્હમને દેખી દેખીનેરે મોહું ત્હમે જુદ્ધ કરો તે કેમ જોઉં ?
ઇચ્છા અંતરની ગઈ રીટી, દૈત્યે માળિયું લીધુંરે વીંટી;
પ્રભુ પ્રાણ કંપે છે મ્હારા, મુવા દૈત્ય કરે છે હોંકારા.
ઘણું ક્રોધી વિરોધી છે બાણ, હાકે ઈંદ્રનું જાએ ઓસાન;
જક્ત ભય પામે બાણની હાકે, બાણે પૃથ્વી ચઢાવી ચાકે.
જેને નાદે મેરૂ હાલે, ચક્રવર્તી સાથે નહીં ચાલે;
ક્ષત્રી સાથ રહે સર્વ બ્હીતો, નાથજી તમે કઈપેરે જીતો ?
મંત્રી દાંત રહ્યો છે કરડી, શું જાઓ છો મૂછરે મરડી;
માટે પ્હેલાં તે મુજને મારો, પછે નાથજી રણમાં પધારો.
શશી સૂર્યવંશી નૃપ જેહ, ત્હેની થરથર ધ્રુજે દેહ;
પ્રધાન ક્રોધી પાવકની જ્વાળ, તેથી વિશેષ બાણ ભૂપાળ.
એમ કહી ભરતી લોચન, દેખી વારે છે સ્વામીજ;
કંથ કહે ન કરૂં સંગ્રામ, તો ન્હાસી જવાનો કુણ ઠામ,
અંતે જીવતા છૂટશું નહીં, કાં ન મરીએ સામા થઈ;
નથી ઉગરવાનો ઉપાય, માટે ભય પામે શું થાય ?
નાઠે લાંછન લાગે કુળમાં, પ્રતિષ્ઠા જાએ એક પળમાં;
મૌઅર બોલે ને મણિધર ડોલે, ન ડોલે તો સર્પને તોલે.

ઘન ગાજે કેસરી દે ફાળ, ન ઉછળે તો જાણવો શિયાળ;
ક્ષત્રી ન્હાસે દેખીને દળ, ન હોય પુરૂષ જાણવો વ્યંઢળ.
હાકયો વાઘ ન માંડે દા, શાર્દૂલ નહીં જાણવો શ્વાન;
ઘરમાં ઘોઝારો રહે પેશી, યુદ્ધે ચરણવહોણો રહે બેસી.
એમ કહીને ઓખા અળગી કીધી, ભડ ગાજ્યો ને ભોગળ લીધી;
અસુર સેનાપર કોપિયો, છજે થકી ઠેકીને પડિયો.
જેમ ગ્રાહ પેસે બહુ જળમાં, તેમ અનિરૂદ્ધ પેઠો દળમાં;
જેમ ઈન્દુ પેશે વાદળમાં, તેમ અનિરૂદ્ધ ધાયો બળમાં.
દૈત્યને આવ્યો મૃત્યુનો દહાડો, ગાજ્યો અનિરૂદ્ધ ઘન અખાડો;
પડતામાં બહુ પડતાળ્યા, ભોગળ પ્રહારે ધરણીએ ઢાળ્યા.
કૌભાંડે સેનાને પ્રેરી, જાદવ જોદ્ધા લીધો ઘેરી;
ગજજૂથમાં લઘુ કેસરી, બહુ વીંટી વળ્યા છે વેરી.
ચંદનને બાવળીએ ઝીટી, અસુરે અનિરૂદ્ધ લીધો વીંટી;
દાનવ કહે માનવ શુંય, અમે સિંહમાં મૃગબાળ તુંય.
મુગટ મંત્રીને ચરણે ધરો, તો મૃત્યુ થકી ઉગરો;
મંત્રીવાયક એવાં સાંભળી, ધાયો અનિરૂદ્ધ બહુ ઉકળી.
નાંખે દૈત્ય ભારી મુદ્દગલ, તેમ અનિરૂદ્ધ ભુજભોગળ;
વીશ સહસ્ત્ર અસુર ત્યાં તુટયા, એકીવારે શર બહુ છુટયા.
આયુધધારા રહી છે વરસી, પડે પરીઘ પટ્ટી ને ફરસી;
દાનવ ધાયા છે ટોળે ટોળાં, વરસે ભિંડીમાલ ને ગોળા.
થાય દુંદુભીના ગડગડાટ, થાય ખાંડા તણા ખડખડાટ.
હાક્યા હસ્તી દે હલકાર, થાય ખડગ તણા ચળકાર.
મંત્ર અગ્નિના ધુધવાટ, બોલે બાણતણા સુસવાટ;
રથ ચક્ર ગાજે ગડગડાટ, હોય હયતણા હણહણાટ.
છૂટે બાણો સમસમાટ, થાય ગગને ધજા ફડફડાટ;
દેખી દોહલો નાથનો ઘાટ, થાય ઓખાને ઉચાટ.
દાનવનો વાળ્યો દાટ અનિરૂદ્ધ મૂકાવે વાટ;
કોઇને ઝીક્યા ઝાલીને કેશે, કોઇને ઉડાડયા પગની ઠેશે.
કોઇને હણ્યા ભોગળને ભડાકે, કોનાં મુખ ભાગ્યાં લપડાકે;
કોઈ અધસસ્તા કોઈ પૂરા, એમ સેના કરી ચકચૂરા.
તે રણ ભયાનક ભાસે, બળ દેખીને ઓખા ઉલ્લાસે;
મ્હેં તો આવડું નહોતું જાણ્યું, ચિત્રલેહાએ રત્નજ આણ્યું.

શોણિતસ્પર્શ થયો છે દિલે, નાથજી રણ રૂધિર ઝીલે;
ભડ ગાજ્યો ને પડ્યું ભંગાણ, નાઠો કૌભાંડ લઇને પ્રાણ.
હવું બાણાસુરને જાણ, એક પુરૂષે વાઢ્યો ઘાણ;
અસુરેશને ચઢિયો કોપ, સજ્યાં ક્વચ આયુધ ને ટોપ.
સર્વે સૈન્ય તે તત્પર કીધું; ચઢ્યો રાય દદામું દીધું;
પ્રલયઅગ્નિ જેવો જાજવલ્ય, બાણરૂપ થયું મદતુલ્ય.
ચઢ્યો રાય ક્રોધે ગડગડિયો, જાણ્યું ઓખાએ રણ તાત ચઢિયો;
સૈન્યના લોક આગળ ચાલ્યા, કરમાં બહુ ભાલા ઝાલ્યા.
વાગી હાક ને ચઢિયો બાણ, તે તો થયું ઓખાને જાણ.

વલણ.

જાણ થયું જે તાત ચઢિયો, કુણ જીતશે સહસ્ર હાથરે;
આંસુડાં ભરતી ને શોક ધરતી, ઓખા સાદ કરતી નાથરે.

હરિહર યુદ્ધ.

ઓખા હરણમાંથી.

(ઢાળ)

રાય રીઝ્યો અસુરનો, તે શરણ શંકરને ગયો;
પાય લાગી પંચવદનને, સમાચાર સઘળો કહ્યો.
પુત્ર પ્રદ્યુમનતણો, તેણે લગાડ્યું લાંછન;
જામાત્ર પદવી ભોગવી, છાનું સેવ્યું ઓખાનું ભવંન.
બંધને અનિરૂદ્ધ રાખ્યો, મ્હને હણતાં તે દયા આવી;
એવા અપરાધ ઉપર આવ્યા, કૃષ્ણ કટકને ચઢાવી.
વાત વિરોધની સાંભળી, શિવને તે ચઢિયો ક્રોધ;
જાઓ જાદવની સેના સંહારો, શિવે વકારયા જોધ.
શાકણી શીકોતરી સંચરી, ભક્ષ ભક્ષ વદતી વાચ;
જુદ્ધે ચાલ્યા ભૂત ભૈરવ, પ્રેતને પીશાચ.
મહા સુભટ બળિયા પ્રાક્રમી, દ્વંદ્વ જુદ્ધનું કરૂં શું વખાણ;
ગડગડિયા સાત્યકી અહંકારી, સન્મુખ મૂકે બાણ.
બાણાસુર બળિભદ્ર સામો, શંકર ને શ્રીકૃષ્ણ;
સાત્યકી ને સ્વામી કાર્તિક, નંદી ને ચારૂદ્રષ્ટ.
શોણીતાક્ષ ને સોમકેતૂ, ગણપતિ ને પ્રદ્યુમંન.
રથી સામા રથી આવ્યા, હસ્તી સામા હસ્તી;
જાદવને શ્રીહરિ હકારે, હણો શિવના ઉપસ્તી.

અસુર જાદવ મળ્યા એકઠા, સામેસામા ધીર;
છપ્પન કોટી ને બોતેર કોટી, વઢતાં પાડે વીર.
ભોગળે ભોગળ પડે ફરસી, ગુરજના ઝળકારા;
ગગનમાં જેમ વીજળી ચમકે, તેમ ખડગતણા ચળકારા;
સાંગ લીધી પરિઘ ભાલા, ભોગળને ભિંડીમાળ;
શૂર ચક્રથી ચૂર થાતા, વઢે વીર વિકાળ.
સરખા ને મહા સુભટ બળિયા, થયો રણસંહાર;
હસ્ત ચરણને શ્રવણ નાસિકા, છેદે થાય હાહાકાર.
પ્રબળ માયા આસુરી, થયો ઘોર અંધકાર;
શૂર ચક્રે ચૂર થાતા, વહી શોણિતની ધાર.
અસ્થિ ચર્મ ને મેદ કાદવ, જાદવ દૈત્ય દળાય;
ધર્મ ચૂકી મામ મૂકી, કાયર પુરૂષ પળાય.
શોણિતની સરિતા વહી, ભયાનક ભાસે ભોમ;
પગ પ્રહારે રૂધિર ઉડાડે, શું સાયર થાશે વ્યોમ;
કુતૂહલ દેખી દેવ કાંપ્યા, હવો તે હાહાકાર;
બળભંગ ભુજંગ હવો, કેમ સેહેશે તે ભૂમિભાર.
નયણે નિરખી નવ શકે, શામ રૂધિર પ્રવાહ;
જોગણીનું ભક્ષ ચાલ્યું, સુખી સીંચાણા થાય.
વ્યાઘ્ર સિંહ ને ભૂત પ્રેત, શિવ સેનાની વૃત્ય;
સંતોષ પામી શાકીણી, કલ્લોલ કરતી કૃત્ય.
ઓખા અનિરૂદ્ધ કારણે, રોલાણા તે રાણી જાયા;
કુસુમ સજ્જાએ પોઢતા, તે રુધિર નદીએ તણાયા.
સાગરશું સંગમ મળ્યો, શોણિતની સરિતા વહી;
અસ્થિ ચર્મ ને માંસની, બે પાળ બંધન થઈ રહી.
માતંગ અંગ મસ્તક વિના, શું ગ્રાહ છે વિકાળ;
કુંભસ્થળ જાણે કાચબા, નરશીશકેશ શેવાળ.
ભાસે ભુજંગ સમ નરકરો, મુખકમળશું કમળ;
નેત્ર મચ્છ ને મુગટ બગલા, નર નામ શું વમળ.
દેખીને દારુણ નદી, કોપે ચઢ્યા ત્રિશૂલપાણ.

વલણ.

ત્રિશૂલપાણી સાંઢિયા, વૃષભ હાક્યો ભૂધર ભણી;
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, હવે કહું રાઢ હરિહરતણી,

રાગ સારંગ.

શંકર આવ્યા છે સંગ્રામે, ધર્યું ચાપ તે સુંદરસ્યામે;
ગાજે ગરુડે છેલછબીલો, હાંકે પોઠીઓ હરજી હઠીલો.
કૃષ્ણે ચક્ર ચઢાવ્યું ચાક, મુક્યું શંકરે પિનાક;
આવી મળિયા એ ભગવાન, થયો સંસાર આંદૂલમાન.
વાગી હરિહરતણી હાક, પુરમાં રાંધ્યા રહ્યા છે પાક;
ચળ્યા વિધાત્રિના લેખ, ધ્રુજે ધરા ને સળક્યો શેષ.
ફાટયું આકાશ તુટયાં અભ્ર, પડયા ગર્ભિવંતીના ગર્ભ;
કરી ચાપ તે મંડલાકાર, શિવે બાણ મૂક્યાં છે બાર.
જાદવસેના નાંખી ઉરાડી, લઈ સમૂદ્રમાંહી પાડી;
આવે બાણ તે મેઘની ધાર, કરે ભૂત પ્રેત પુકાર.
તે પુઠે મૂકયાં પંચવીશ, છેદ્યાં આવતાં શ્રીજગદીશ;
શત સહસ્ત્ર અયુત લક્ષ કોટ, વરસે બાણ તે દોટાદોટ.

છૂટે બંદુક નાળ ને ગોળા, ફેરવે ક્રોધે ભિંડીમાળા;
સણસણતાં શર બહુ છુટે, તેણે કપાળ ભડનાં ફુટે.
વળગે ભૂત પ્રેત આવર્ણ, વઢે ચુડેલ અવળે ચર્ણ;
મસ્તક શગડી ધીકધીકાવે, કિલકિલ કરતી ઉપર આવે.
હરખી શાકીણી ડાકણી સર્વ, આવ્યું જાણે ઉજાણીનું પર્વ;
ચુસે કંઠ ને ઘુંઢડા ભરે, મુખે રૂધિરના રેલા ઉતરે.
કેટલી વારૂણીમાં થઇ મગ્ન, વસ્ત્રવેણી ફરે છે નગ્ન;
ગ્રહી ભમાવે જોદ્ધ ગગ્ન, જાદવ સેના કીધી ભગ્ન.
કેટલીની તે આંખ્ય કપોળ, કોનાં મુખ જાણે મ્હોટી પોળ;
લંબસ્તની વિપરીત વાન, કોનાં ભૂમિએ ભરાય કાન.
જીભ સળકે સર્પાકાર, મુખે કિલકિલ કરે ઉચ્ચાર;
ઘણા જાદવ ખાધા કરડી, નાઠી સેના તે મારગ મરડી.

ધાયા રાક્ષસ દેતા માર, જદુસેનાએ ખાધી હાર;
છૂટે દુર્ગે નાળ ને ગોળા, નાઠા જાદવ ટોળેટોળાં.
પ્રગટયો મહાદેવને વળી ખાર, વાળ્યો જાદવનો સંહાર;
વઢે ડાકિની શાકિણી સંહારી, એમ કોપ્યા શ્રીત્રિપુરારી.

નાઠું સૈન્ય દીઠું ચોપાસ, ત્યારે કોપિયા શ્રીઅવિનાશ;
હરિયે ચક્ષુ કીધી વક્ર, પછે મૂક્યું સુદર્શન ચક્ર.

છેદ્યાં ડાકીની શાકીણીનાં શીશ, રંડા ન્હાસે ને પાડે ચીશ;
કોને ભાલા વાગ્યા ભચોભચ્ચ, કોઇનાં નાક છેદાયાં ટચ્ચ.
છેદ્યાં હસ્ત શ્રવણ ને ચરણ, નયણે ઉડે રૂધિરનાં ઝરણ;
ફરી જાદવ જુદ્ધે વળિયા, ઠામઠામથી આવીને મળિયા.
આવ્યા સામા જાદવ જંન, દેખી ખીજ્યા પંચવદન;
મૂકે શિવ અપરિમિત બાણ, ભલા સુભટ તજે છે પ્રાણ.
કૃષ્ણે મૂક્યું મોહાસ્ત્ર બાણ, મોહ પામ્યા પિનાકપાણ;
કીધું પોઢિયા ઉપર શયંન, સાંભળ પરિક્ષિત રાજંન.
રણે કોપ્યો બળીનો બંધ, ધાયા ગણપતિ ને વળી સ્કંદ;
મહાક્રોધ અભ્યંતર આણી, ધાયા ધનુષ વિષે શર તાણી.
ધણી જાદવ સેના મારી, ક્રોધ થકી કો ન ઉગારી;
ધસ્યા રાક્ષસ કરતાં માર, જાદવમાં થયો હાહાકાર.
ત્યારે ધાયો સાત્યકી શૂર, કીધી અસુરસેનાને ચૂર;
પ્રગટ્યું માયાતણું તિમિર, મંત્રે નિવારે તે જદુવીર.
છેદ્યાં કવચ ભાલા તે છેક, નાઠા અસુર મુકીને ટેક;
ગાજ્યો બાણાસુર ઉન્મત્ત, તાણ્યા ધનુષ તે પંચ શત.
નાંખે બાણ તે દાનવ દક્ષ, શત સહસ્ત્ર અયુત ને લક્ષ;
નાઠી સેના તે ભડભડાટ, હસ્તિ ચીસ પાડે ચડચડાટ.

પડે જાદવમાં બહુ ભંગ, ત્યારે કોપ્યા શ્રી સારંગ;
શ્યામે આકર્ષ્યું સારંગ, બાણે ભેદ્યું તે બાણનું અંગ.
કૃષ્ણે છેદ્યો ધ્વજાનો દંડ, રથ કીધો તે શતખંડ;
છેદ્યું છત્ર અતિ અનોપ, કાપ્યાં કવચ આયુદ્ધ ને ટોપ.
બાણે પાડ્યો મસ્તકનો ટોપ, દેખી કૃષ્ણને ચઢિયો કોપ;
કીધા વાહન વિના વીર, ગતિભંગ થયાં શરીર.
છેદવા માંડ્યા જ્યારે હાથ, આવી બાણાસુરની માત;
કોટરા એવું ત્હેનું નામ, દેખી નગ્ન ને લાજ્યા શામ.

નવ મૂક્યું સુદર્શન, ન્હાસી છુટ્યો બાણ રાજંન;
પાછો ક્રોધ કરી તે વાર, થયો જુદ્ધ કરવા તૈયાર.
રાયે કરી કટક સજ કીધું, બાણે વઢવા દદામું દીધું;
જ્યાં ઉભા શ્યામ ને રામ, આવી કીધો મહાસંગ્રામ.
પછે માંડ્યું આસુરી કર્મ, વરસે માંસ રૂધિર ને ચર્મ;
ધાયો સમુદ્ર વાધે જેમ પર્વ, વરસે અસ્થિ ઉપદ્રવ.

ન્હાસે જાદવ બળિયા સર્વ, ભલા સુભટ તજે ગર્વ;
હલધર નાઠા મૂકી મામ, દૈત્યે દારૂણ કીધો સંગ્રામ.
નાખે કર્દમ કાંટા સર્પ, વરસે શલ્યા દાનવ નર્પ;
પાડ્યું જાદવમાં ભંગાણ, નાઠા હલધર લઇને પ્રાણ.
દાનવ રાય મૂકે દોટ, કોની ગ્રહીને મરડે કોટ;
કોનાં ગ્રહી અફાળે શીશ, ખેદ પામ્યા શ્રીજુગદીશ.
ગરુડ થયો છે ગતિભંગ, શલ્યાપ્રહારે ભાંગ્યું અંગ;
રથવોણા કીધા રામ, મૂકી મામને નાઠા કામ.
સુંદરશ્યામજી કીજે સહાય, જાદવ કરે છે ત્રાહ ત્રાહ;
દેખીને દેવ પામ્યા બીક, બાણે વાળી રુધિરની નીક.
ખીજ્યા કૃષ્ણ ખેડયો ખગજંન, અતિ ક્રોધ ચઢયો છે મંન;
ચક્ર લીધું છેદવા હાથ, કીધી ઇચ્છા તે વૈકુંઠનાથ,
એમ કોપ્યા શ્રીજદુનાથ, હવે છેદું બાણના હાથ;
મૂક્યું ચક્ર તે બીજીવાર, દૈત્યમાં થયો તે હાહાકાર.
નાઠો બાણ વાળીને મુંઠ, હરિયે ચક્ર તે મૂક્યું પુંઠ;
અંગો અંગમાં લાગી જ્વાળ, જેમ છેદે કો વડની ડાળ.
એમ કપાય બાણના પાણ, ત્રાહ ત્રાહ વદે મુખ વાણ;
અંગે વહે શોણિત ધાર, કાપ્યા કર બાણના તે વાર.
આવી બેઠું સુદરશંન, અકળાયો બાણ રાજંન;
જેમ છેદે વૃક્ષની ડાળ, તેમ કર કાપ્યા ગોપાળ.
જેમ ઝુડે વૃક્ષને વંન, તેમ કર કીધા છેદન;
પછે રાખ્યા કર ત્યાં ચાર, પડયો બાણ તે ભૂમિ મોઝાર.
અંગે રુધિર વહે વિવર્ણ, જેમ પર્વતથી નીસરે ઝરણ;
સુતો કરે શિવનું ધ્યાન, પ્રભુ રાખો સેવકનું માન.

વલણ.

બાણાસુર પૃથ્વી પડયો, પીડા પામ્યો પંડરે;
વળી સદાશિવ કોપે ચઢયા, કંપ્યા ચૌદ બ્રહ્માંડરે.

મ્હેતાનું મામેરૂં.

રાગ ધનાશ્રી.

ઓખલે પંડે પત્ર જ આપ્યું, મહેતાજીને હાથજી;
વધામણી કાગળમાં વાંચી, સમર્યા વૈકુંઠનાથજી.

મામેરૂં પુત્રીને કરવું, ઘરમાં નથી ખોટો દામજી;
ત્રીકમજી ત્રેવડમાં રહેજો, દ્રવ્યતણું છે કામજી.
ભોજન કરાવી દક્ષણા આપી, મ્હેતો લાગ્યા પાયજી;
મોસાળું લેઇ અમે આવીશું, પંડ્યો કીધો વિદાયજી.
નરસૈં મ્હેતે ઘેર તેડાવ્યા, સગાં તે વૈષ્ણવ સંતજી;
મોસાળું લેઇ આપણે જાવું, છે કુંવરબાઈનું સીમંતજી.
જુની વેલ ને ધુંસરી વાંકી, સાંગી સોટાભાંગીજી;
કોના તળાવા ને કોની પિંજણિયો, બળદ આણ્યા એ માંગીજી.
મ્હેતાજી મામેરે ચાલ્યા, સમર્યા શ્રીજગદીશજી;
ત્રણ સખિયો સંઘાતે ચાલી, વેરાગી દશ વીશજી.
સંપુટ ત્રાંબાની ડાબલીનો, તેમાં બાળમુકુંદજી;
કંઠે હાર કરીને રાખ્યા, દામોદર નંદનનંદજી.
વ્હેલની પુંઠે કોથળો બાંધ્યો, માંહી ભર્યાં વાજિંત્રજી;
ગાંઠડી એક ગોપીચંદનની, તુળસીકાષ્ટ પવિત્રજી.
મોસાળાની સામગ્રીમાં, તિલક ને તુળસીમાળજી;
નરસૈંયાને નિર્ભય છે જે, ભોગવશે ગોપાળજી.
બળહીણા બળદો શું હીંડે, ઠેલે વૈષ્ણવ સાથજી;
સોર પાડે ને ઢાળ ચઢાવે, જે જે વૈકુંઠનાથજી.
એક બળદ ગળિયો થઈ બેસે, આખલો તાણી જાયજી;
પડયાને પુંછ ગ્રહી ઉઠાડે, કૌતક કોટી થાયજી.
સાલે સાલ જૂજવાં દીસે, રથતણાં બહુ વક્રજી;
સાંગીનો બહુ શબ્દ જ ઉઠે, ચૂચવે છે બહુ ચક્રજી.
ચઢે બેસે ને વળી ઉતરે, લે રામ કૃષ્ણનું નામજી;
મધ્યાહ્ને મ્હેતાજી આવ્યા, જોવા મળ્યું ઉના ગામજી.
શું જાણે વૈષ્ણવનો મહિમા, વિષયી પુરનાં લોકજી;
કોડ પહોંતા કુંવરવહુના, મામેરું છે રોકજી.

વલણ.

રોક મામેરૂં મહેતો લાવ્યા, જુઓ વૈષ્ણવની વસાતરે;
અકેકી માળા આપશે તો, પહેરશે નાગરી નાતરે.

રાગ મારૂ.

સુણી શ્રીરંગ મહેતો આવ્યા ધાઇ, ભાવે ભેટયા બંને વેવાઈ;
મળ્યો જમાઈ જમાઇનો ભ્રાત, મળ્યો સહુ નાગરનો સાથ.

કપટે ભેટી પાછા ખસે, જોઈ જોઇ સામગ્રીને હસે;
ઉતરવા ઘર આપ્યું એક, ઝાઝા ચાંચડ મચ્છર વિશેક.
ખાડા ટેકરા વસમો ઠામ, ઉપર નળિયાનું નહિ નામ;
કોહ્યું છાજ ને જૂની વળી, ભીંત્યો દોદશ એવડ વળી.
ઝાઝા માંકડ ઝાઝા જૂઆ, ત્યાં મ્હેતાના ઉતારા હુઆ;
વેવાઇ ગયા ઉતારો કરી, બોલે હસણી નાત નાગરી.
કુંવરવહુનો વૈષ્ણવ બાપ, દર્શન કરીને ખોઇએ પાપ;
મ્હેતાને જોવા હરખે ભરી, ઘેર ઘેરથી ચાલી સુંદરી.
મન વિના મહેતાને નમે, સારૂં થયું જે આવ્યા તમે;
માંહોમાંહે કહે સુંદરી, મ્હેતો દીઠે દીઠા હરિ.
જુઓ સાથ કેવો ફુટડો, એને પરમેશ્વર ત્રૂઠડો;
કુંવરવહુનું ભાંગ્યું દુઃખ, એવું કહીને મરડે મુખ.
જુઓ બળદ મ્હેતાજી તણા, બગાઇઓ શબ્દ કરે છે ઘણા;
વજાડશે મંડપમાં ચંગ, નાગરી નાતમાં રહેશે રંગ.
આ ગાંઠડી વળગાડી લટકે, તાળના જોડા બાંધ્યા પટકે;
તુળસી કાષ્ટ તણો એ ભારો, હવે મામેરાનો શો ઉધારો.
છાબમાં તુળસીદળ મૂકશે, ઉભો રહીને શંખ ફુંકશે;
વૈરાગી હરિના ગુણ ગાશે, એટલે મોસાળું પુરું થાશે.
એમ નાગરી કૌતક કરે, ટોળ કરીને પાછી ફરે;
કુંવરબાઇએ જાણી વાત, મોસાળું લઇ આવ્યા તાત.
ઉતાવળી મળવાને ધસી, બોલી નણદી મર્મે હસી;
આ શું પિતા પુત્રીનું હેત, શાને કરવા આવ્યો ફજેત.
લજાવ્યું સાત પેઢીનું નામ, સાથે વૈરાગીનું શું કામ;
શું મળવા ચાલ્યાં એકલાં, એ બાપથી નબાપાં ભલાં.
કઠણ બોલ એવો સાંભળી, કુંવરબાઈ બોલી પાછી વળી;
નણદી શું મચ્છર આવડો, પુંઠળથી બાઇ શું બડબડો.
સુખી પિતા હશે જે તણો, તે પુત્રીને લાભજ ઘણો;
કોનો પિતા લખેશરી કહાવે, તે તો મારે શે ખપ આવે.
રાંક પિતા આવ્યો મુજ ઘેર, એક કાપડું સોનાનો મેર;
તમે મન માને તે કહો, એ પિતા મ્હારે જીવતો રહો.
મર્મ વચન નણદીને કહી, પછે પિતા પાસે પુત્રી ગઈ;
દૂર થકી દીઠી દીકરી, મ્હેતાએ સમર્યા શ્રી હરિ.
અન્યોઅન્ય નયણાં ભરી, ભેટ્યાં બેઉએ આદર કરી;

મ્હેતે મસ્તક મૂકી હાથ, પાસે બેસાડી પૂછી વાત.
કુંવરબાઈ કહો કુશળક્ષેમ, સાસરિયાં કાંઇ આણે છે પ્રેમ;
રૂડો દિવસ આવ્યો દીકરી, તો મોસાળું કરશે શ્રી હરિ.
કુંવરબાઇ બોલી વિનતી, મોસાળું કાંઇ લાવ્યા નથી;
નાગરી નાતે રહેશે કેમ લાજ, વિના દ્રવ્ય આવ્યા શે કાજ.
નિર્માલ્ય નિર્ધનનો અવતાર, નિર્ધનનું જીવ્યું ધિક્કાર;
નિર્ધનને કોઇ નવ ગણે, નવ રાખે ઉભો આંગણે.
ચતુરપણું નિર્ધનનું જેહ, ઘેલામાંહી ગણાએ તેહ;
લોક બોલાવે દુર્બળ કહી, એથી માઠું કાંઇ બીજું નહીં.
પિતાજી કાંઇ ઉધમ નવ કરો, ધનનો નવ રાખો સંઘરો;
આ અવસર સચવાશે કેમ, પિતાજી ત્હમે વિચારો એમ.
નથી લાવ્યા કંકુની પડી. નથી લાવ્યા મોડ નાડાછડી;
નથી માટલી ચોળી ને ઘાટ, એમ શું આવ્યા બારે વાટ.
કેમ કરી લજ્જા રહેશે તાત, હું શેં ન મુઇ મરતે માત;
માતા વિના સુનો સંસાર, માતા વિના તે શો અવતાર.
જે બાળકની માતા ગઇ મરી, બાપની સગાઇ સાથે ઉતરી;
જેવું આથમતા રવિનું તેજ, મા વિના એવું બાપનું હેત.
સુરભિ મરતાં જેવું વચ્છ, જલ વિણ જેવું તલફે મચ્છ;
ટોળાં વછોઇ જેવી મૃગલી, મા વિના દીકરી એકલી.
લવણ વિના જેવું ફીકું અન્ન, ભાવ વિના જેવું ભોજન;
કીકી વિના જેવું લોચન, મા વિના તેવું બાપનું મન.
ઘડો ફુટે રઝળે ઠીકરી, મા વિના એવી દીકરી;
ગોળ વિના મોળો કંસાર, માતા વિના સુનો સંસાર.
શીદ કરવા આવ્યા ઉપહાસ, સાથે વેરાગી પાંચ પચાસ;
શંખ તાળ ને માળા ચંગ, એ મોસાળું કરવાના ઢંગ.
ન હોય તો પિતા જાઓ પાછા ફરી, એવું કહી રોઇ દીકરી.
હેતે મુસ્તક મૂક્યો હાથ, કરશે મોસાળું વૈકુંઠનાથ,
પહેરામણી કરવી હોય જેટલી, આસામી લખી લાવો તેટલી;
લખજો સાસરિયાં સમસ્ત, વિચારશો માં એકે વસ્ત.
વચન મહેતાજીનાં શુણી, કુંવરબાઈ આવ્યાં સાસુભણી;
મ્હારે પિતાએ મોકલી હુંય, લખો કાગળમાં જોઇએ શુંય.
મુખ મરડીને બોલી સાસુ, શો કાગળ ચીતરવો ફાંસુ;
છાબમાં તુલસીદળ મૂકશે, ઉભો રહીને શંખ ફુંકશે.

નળાખ્યાનમાંથી.

રાગ મેવાડો.

હાર્યો નળ ને પુષ્કર જીત્યો, જૈ બેઠો સિંહાસનજી;
આણ પોતાની વર્તાવી પુરમાં, કહે નળને જાઓ વનજી.
વનફળ પહેરી વન વસો ને, કરો વનફળ આહારજી,
એક વસ્ત્ર રાખો શરીરે, બાકી ઉતારો શણગારજી.
સર્વે તજી એક વસ્ત્ર રાખી, ઉઠયો નળ ભૂપાળજી;
દમયંતીને કહાવિયું તું, પીયેર જાજે આ કાળજી.
રુદન કરતી રાણી આવી, બાળક ઝાલ્યાં હાથજી;
શીશ નામીને સ્વામીને કહે, મુને તેડો સાથજી,
સુખ દુઃખની કહીએ વાર્ત્તા, એકલાં નવ સોહાયજી;
હું સેવાને આવું સહીરે, થાકો તો ચાંપું પાયજી.
કંથ કહે હો કામની, તું આવે મુજને જંજાળજી;
એ દુઃખ સઘળાં વેઠીએ પણ, ટળવળી મરે બંને બાળજી.
રોતી કહે છે કામનીરે જેમ છાયા દેહને વળગીજી;
તેમ હું તમારી તારુણીરે, કેમે ન થાઉં અળગીજી.

વલણ.

જો અળગી કરશો નાથજી, તો પ્રાણ તજું તત્કાળરે;
નળ કહે આવો વન વિષે તો, પીયેર વળાવો બાળરે.

રાગ મેવાડો.

મોસાળ પધારોરે, મોસાળ પધારો–
મોસાળ પધારો બાળુઆંરે મ્હારાં લાડવાયાં બે બાળ;
નમાયાં થઈ વરતજો, સેહેજો મામીની ગાળ–મોસાળ૦
હૃદયા ચાંપેરે, રાણી હૃદયા ચાંપે,–
હૃદયા ચાંપે પેટનેરે, એ છેલ્લું વેલ્લું લાડ;
હવે મળવાં દોહલાંરે, મળીએ તો પ્રભુનો પાડ–મોસાળ૦ ૨૫
થયાં માત વોહોણાંરે, થયાં માત વોહોણાં,—
માત વોહોણાં થયાં દામણાંરે, નહીં કો રુડો સાથ;
રુવે રાણી હૃદયા ફાટેરે, કોણ માથે ફેરવશે હાથ–મોસાળ૦
મંદિરના ગુરુજીરે, મંદિરના ગુરુજી,–

મંદિરના ગુરુજી સુદેવજીરે, ત્હમારે ખોળે સોંપું બે તંન;
જઇ કહેજો મ્હારી માતનેરે, જીવની પેરે કરજો જતંન—મોસાળ૦
પુત્રી જમાઇરે, તમતણાં, પુત્રી જમાઈ,—
પુત્રી જમાઇ તમતણાં, કહેજો વનમાં પુર્યો વાસ;
જઇ કહેજો મ્હારા તાતનેરે, અમ જોગીનો લે તપાસ—મોસાળ—૦
ચુંબન કરતીરે, માવડી ચુંબન કરતી—
ચુંબન કરતીરે, માવડીરે, ફરી ફરી મુખ જોય;
હૈયેથકાં નવ ઉતરેરે, એમ કહી દમયંતી રોય—મોસાળ૦

વલણ.

રોયે રાણી અતિ ઘણું, વત્સ સોંપ્યા ગુરુકર માંહેરે;
ઋષિ સાથે બે બાળકાં, વળાવ્યાં નળરાયરે.

રાગ વેરાડી.

બાળકો વોળાવ્યાં ઋષિ સંઘાતે, દમયંતી કરે આક્રંદ;
હાહાકાર હવો પુર મધ્યે, મળ્યાં સહિયરનાં વૃંદ.
પડો વાગ્યો પુષ્કર પાપીનો, નળને કો નવ રાખે;
એક અંજલી જળ ન પામ્યાં, જો ભમ્યાં પુર આખે.
દ્વાર અડકાવે નળને દેખી, જે પોતાનાં લોક;
તરસી દમયંતી પાણી ન પામી, કંઠે પડીઓ શોષ.
એક રાત રહ્યાં નગરમાં, ચાલ્યાં વહાણું વાતે;
પુણ્યશ્લોકની પૂઠજ લીધી, કળી થયો સંઘાતે.
જ્યાં વાવ સરોવર કુવા આવે, પાકાં ફળની વાડી;
રિપુ કળિજુગ આગળ જઇને સર્વે મેલે ઊડાડી.
ફળ જળ ને પત્ર ન પામ્યાં, રાણી કરે આંસુપાત;
વનમાં ફરતાં રુદન કરતાં, વહી ગયા દિન સાત.
એકેકું પટકૂળ પહેર્યું, પ્રેમદા કોમળ કાયા દાઝે;
પાય પંકજપત્ર જેવા, તીવ્ર કાંટા ભાજે.—
એક માનસરોવર આગળ આવ્યું, તેમાં દીઠું પાણી;
ઘણા દિવસની તૃષા શમાવવા, પીધું રાય ને રાણી.
વારંવાર પાણી પીએ ને, બેસે વળી હીંડે;
નર નારી વારિએ તૃપ્ત થયાં, પણ ક્ષુધા પાપણી પીડે.
સ્વામી કેહે સાંસતાં થઇએ, શ્યામા બેસ થઇને સ્વસ્થ;

જઇ સરોવરમાં શોધી લાવું, જો જડે એક બે મચ્છ.
થોડા જળમાં પેઠો નળરાજા, ઢીમરનું આચરણ;
સાધુ રાયને શ્રમ કરતાં, મચ્છ જડીઆં ત્રણ.
આણીને અબળાને આપ્યાં, વામા કહે થયું વારૂ;
નળ કહે આપણ બે પ્રાણીને, શું હોશે એટલા સારૂ.
ભાર્યાના ભુજ મધ્યે સોંપી, ભૂપ ગયો બીજી વરાં;
કળીજુગ સર્પ થઇને બીહાવે, મચ્છ ન્હાસે અરાંપરાં.
નળે શ્રમ કીધો ઘડી બે, મચ્છ ન ચઢીઆં હાથ;
પેલાં ત્રણે મચ્છ વહેંચીને લીજે, વિચાર્યું મન સાથ.
નળ આવ્યો નિરાશ થઇને, ત્રણ મીનમાં ચિત્ત;
એટલામાં દમયંતીજીને, થઇ આવ્યું વિપરીત.
અમૃતસ્ત્રવિયા કર અબળાના, સજીવન થયાં મચ્છ પળમાં;
હાલ્યાં મહીલા મૂકી દીધાં, ઉડી પડયાં જઈ જળમાં.
ઘેલી સરખી મીનને કાજે, પાણીમાં વેવલાં વીણે;
હવે સ્વામીને શો ઉત્તર આપીશ, રૂદન કરે સ્વર ઝીણે.
બ્હીલે મુખ દીઠી વૈદરભી, નાથ આવતો નીરખે;
ચોદશ ભાળે આંસુ ઢાળે, સ્વાતિબિંદુ શું વરસે.
રોતી પત્ની પતિએ દીઠી, ઘોળું મુખ થયું દીન;
કહેરે પાપણી શકે મુજ પાખે, ભક્ષ કર્યાં ત્હેં મીન.
હું ક્ષુધાતુર ફરીને આવ્યો, રઝળ્યો પાણી માંહે;
દોઢ દોઢ મચ્છ ભોજન કીજે, લાવ પાપણી કાંહે.
હદે ફાટતે બોલી રાણી, આંસુ પડે મોતી દાણા;
ક્ષુધાતુર પાપણીએ મચ્છ ભક્ષ્યાં, મ્હેં ન રહેવાયું રાણા.
નળ કહે હંસે શીખામણ દીધી, વિદાય થયો આકાશ;
એક દ્યુત ન રમીએ, બીજું ન કીજે, નારીનો વિશ્વાસ.
બે વાનાં વાર્યાં તે કીધાં, હાવે દુઃખ લીધું માગી;
હું ભુખ્યો ને ત્હેં મચ્છ ખાધાં, આગ શું પેટમાં લાગી.
દમયંતી હા હા કરે, જાણે સમ ખાઉં શાને;
સજીવન થયાં ઉડી ગયાં, કહું તો રાય નવ માને.

વલણ.

ન માને રાજા એ આશ્ચર્ય મોહું, ઉઠી ચાલ્યો નળ રાયરે;
અણુતેડી રાણી દમયંતી, પતિની પૂંઠે ધાયરે.

રાગ વેશાડી.

આગળ નળ પૂંઠે પ્રેમદા, સતીને અંતર આપદા;
નળ તિરસ્કાર હીંડતાં કરે, હૃદે ફાટે અબળા આંખ ભરે.
ખાધાં મચ્છ હશે ગત ઘણી, તો હીંડેછે રે પાપણી;
પીએ પાણી ફરી ફરી, કાં જે મચ્છ ખાધાં પેટ ભરી.
એ મારગ આવ્યા આગળે, વિદાય કીધી નારી નળે;
તું નહીં નારી હું નહીં કંથ, આ ત્હારા પીયરનો પંથ.
મારો સંગ તુજને નહીં ગમે, પીયરમાં પેટ ભરીને જમે;
મુને નાથજી કરજો ક્ષમા, મ્હારે નથી પીયરની તમા.
ફોકટ કરો મુજપર રીસ, અજુગત આળ ચઢાવો શીશ;
દેવતાનું મુને વરદાન, તે કાં નવ જાણો રાજન.
હોતી વાત કામનીએ કહી, કળીને જોગે નળ માને નહી;
આગળ પાછળ બંને જાય, કળીએ કીધી બગની કાય.
થોડી પાંખ ને માંસ જ ઘણું, લોભાણું મન રાજાતણું;
પંખીમાં દીસે ઘણો ભાર, નર નારીનો પૂરણ આહાર.
કોણ પ્રકારે બગને હણું, ઉપર વસ્ત્ર નાખું મુજતણું;
ઉફરાટી કરી સુંદરી, નળ ચાલ્યો દેહ નગ્ન કરી.
લાજ્યાં પંખી ને લાજ્યું વંન, લાજ્યા સૂરજ મીચ્યાં લોચન;
સ્વાદ ઇંદ્રિયે પીડ્યો મહારાજ, થયો નગ્ન લોપીને લાજ.
પીતાંબર ઝાલી ભૂપાળ, જેમ માછી ગ્રહી નાંખે જાળ;
બગ નિકટ ગયો જવ રાય, તેમ તેમ કળી આઘેરે જાય.
ધાઈ વસ્ત્રનો નાખ્યો પાસ, કળજુગ લઇ ઉડ્યો આકાશ;
એક વસ્ત્ર પંખી ગયો લેઇ, નળ બેઠો કપાળે કર દેઇ.
અરે દૈવ ત્હેં એ શું કરયું, વસ્ત્ર જતાં કાંઇ ન ઉગરયું;
ગયું રાજછત્ર મહિમા ઘણો, ન રહ્યો અંગે સૂત્રતાંતણો.
વિહંગમ વસ્ત્ર ગયોરે હરી, દમયંતી માં જોશો ફરી;
પાછે પગે ગઈ સ્ત્રીજંન, આપ્યું અર્ધું વસ્ત્ર સ્વામી ઢાંકો તંન.
એકેકો છેડો પહેર્યો ઉભે, તીરથ નાહે તેવાં શોભે;
અંન વિના અડવડીયાં ખાય, સતને આધારે ચાલ્યાં જાય.
મહાવનની આવી જંખજાળ, તે સ્થાનકે થયો સંધ્યાકાળ;
બંને બેઠાં દ્રુમને તળે, ચુંટી પત્ર પાથર્યાં નળે.
દુઃખની વાત કરી નવનવી, દમયંતી નિદ્રાવશ હવી;

ક્ષુધા અંગોઅંગ રહી હસી, મુખ જાણે પૂનેમને શશી.
નળે સુતી દીઠી સુંદરી, નિઃશ્વાસ મૂક્યો બે નયણાં ભરી.
કોણ દિવસ આવ્યો શ્રીહરિ, એ દુઃખે પ્રાણ ન જાય નીસરી.
વૈદરભી વસુધાવશ પડી, દુઃખ નોતું દીઠું એક ઘડી;
ઘણે દોહેલે વરી મેં એહ, રુએ રાજા જોઇને દેહ.
નખથી નિરખતાં જોયું મુખ, ત્યારે મનમાં લાગ્યું દુઃખ;
કળી વળી તેનું ચિત્ત ફેરવે, રાજા મનમાં દ્વેષ મેળવે.
શી સગાઈ પરતનયાતણી, દુષ્ટ દમયંતી એ પાપણી;
શી પ્રીત છેહ દીધો જેણીએ, હું વિના મચ્છ ખાધાં એણીએ.
મલીન મન એનું નિર્ધાર, કો સમે મ્હારો કરે આહાર;
ન ઘટે એશું રહેવું મળી, રાયને ઉપજાવે બુદ્ધિ કળી.
તે સમેની હૃદેની દાઝ, મૂકું વનમાં એકલી આજ;
બુદ્ધિભ્રષ્ટ મન રાજાતણું, કળીનો પ્રેર્યો ક્રોધે ઘણું.
મનમાંહે આશંકા ગણે, એક વસ્ત્ર પહેર્યું બે જણે;
મધ્યે ચીર ફાડું બળ કરી, થાય શબ્દ જાગે સુંદરી.
હોય ક્ષુરી તો છેદું પટકુળ, કળી થયો કાતું અનર્થનું મૂળ;
નળે લીધું ક્ષુરીકા શસ્ત્ર, વચ્ચેથી વહેર્યું અડધું વસ્ત્ર.
કટકા એ પટકુળના કરી, મૂકી નળ ચાલ્યો સુંદરી;
ગયો ડગલાં સાતજ ભરી, પ્રીત શ્યામાની સાંભરી.
નળ વિમાસણ મનમાં કરે, એકલી એ ફાટીને મરે;
વર્યો હું દેવતા પરહરી, વળી વનમાં સાથે નીસરી.
ત્રૈલોકમોહન એ માનની, કેમ વેદના સેહેશે રાનની;
ન ઘટે મૂકી જાવું મ્હને, નળ આવ્યો દમયંતી કને.
દીઠું મુખ અંતર પરજળ્યો, સંભારી મચ્છ ને પાછો વળ્યો;
કળી તાણે વાટ વનતણી, પ્રેમ તાણે દમયંતી ભણી.
વિચાર વારિનિધિમાં પડ્યો, આવાગમન હીંડોળે ચઢયો;
સાત વાર આવ્યો ફરી ફરી, તજી ન જાયે સાધુ સુંદરી.
બળ પ્રબળ કળીનું થયું, પ્રેમ બંધન ત્રુટીને ગયું;
સર્પ કંચુકીને તજે જેમ, મ્હેં દમયંતી તજવી તેમ.
વૃક્ષ પત્રને જેમ પરહરે, પુનરપિ તે અંગી નવ કરે;
જેવું હોય વમનનું અંન, તેવી મારે એ સ્ત્રી જંન.
કો વેળા મુને મારે નેટ, હુંપે વહાલું એને પેટ;

એવું કહીને મૂકી દોટ, ઉવાટે દોડચો સાસોટ.
ત્યાં લગે ધાયો ભૂપાળ, રહ્યો જ્યાં થયો પ્રાતઃકાળ.

વલણ.

કાળ ઉદે અરુણુ તણો, ત્યાં લગે ધાયો ધીશરે;
જાગ્યો હૃદે થયું દુઃખ ઉદે, જ્યારે દીઠો દીસરે.

રાગ સામગ્રી.

નળ જળ નયણે ભરે ને, કરે વિવિધ વિલાપ;
વ્યાકુળ અંગ પોતાતણું, અવનિ પછાડે આપ.
વૈદરભી વામા, રંક રામા, એકલડી વન મધ્ય;
ભય ધરશે, ને ફાટી મરશે, જીવ્યાની ટળી અવધ્ય.
નહીં મળે ફરી, કોકીલા સ્વરી, શે ઉપન્યો વિખવાદ;
મનગમયંતી, બોલ દમયંતી, નળે માંડચો સાદ.
વિશ્વમોહિની, સૃષ્ટિદોહિની, સુંદરી સુજાણ;
વિરહિણી વલ્લભ, દર્શન દુર્લભ, બોલ પિયુના પ્રાણ.
વન ફરતો રુદન કરતો, જોતો આવ્યાની વાટ;
કળીએ ચરણુ ધરણુનાં ભુસ્યા, વન કીધું નિર્વાટ.
વડડાળે ભૂપાળ વળગ્યો, તે રુએ હૃદયા ફાટે;
મોહધારણુ, કર્મકારણુ, કહે ભુજ દઈ લલાટે.
રાય વિલપે, ઘણું કળપે, સંભારે સુખ સ્નેહ;
કુબુધ આવી મન ભાવી, અન્યાયે દીધો છેહ.
અજગર, વાઘ, વરુ, નાગ, છે દારુણુ વનની હધ;
કરાડ કોતર, સિંહના સ્વર, શ્યામા ફાટી મરશે સધ.
દોહલે પામી, ગજગામી, દેવ ગયા નિર્મુખ;
સ્વયંવર સાથ, સાંભળી વાત, સર્વે પામશે સુખ.
કોણુ નેત્ર લુંહે, રાય રુએ, એવે શબ્દ સાંભળ્યો ગાઢો;
"લોહ પ્રેમજળ, મૂકાવ રાય નળ, બળતાને બાહેર કાઢો."
સાંભળી વાણી, જાણી રાણી, રોઇ રોઈ બેઠો સ્વર;
હરખે ભરાયો, સ્વરે ધાયો, વીરસેન કુંવર.
પાડે બરાડા, બળે દવાડા, તરફડે મોટા બ્યાળ;
કહે દયાસિંધુ, દીનબંધુ, કાઢ નળ ભૂપાળ.

વહ્નિ વરદાન ગયો સુજાણ, નાગે કીધો નમસ્કાર;
આપ પ્રાણદાન હો ગુણવાન, કાંઇ હુંએ કરીશ ઉપકાર.
વિષથી ન બીધો નાગ લીધો જોજન દેહ પ્રમાણ;
ખાંધે ચઢાવી, મૂકયો બહાર લાવી, શાતા પામ્યો પ્રાણ.
પુણ્યશ્લોક સાચા, વિપ્ર વાચા, મળ્યો વૈદર્ભીકાંત;
પૂછે નળ દાધો સબળ મુને કહે માંડી વૃત્તાંત.

વલણ.

વૃત્તાંત કહે ભાઈ કોણ છે, પામ્યો બહુ પરિતાપરે;
સર્પ કહે રાય સાંભળો, મુને હવો ઋષિનો શાપરે.

રાગ દેશાખ.

બોલ્યો નાગ કરી પ્રણામ, રાય મ્હારૂં કરકોટક નામ;
હું પ્રાચીન કર્મે પામ્યો સંતાપ, સપ્તઋષિએ દીધો શાપ.
વિમાન જાતું હતું સ્વર્ગ ભણી, અજ્ઞાનતા જાગી મુજ તણી,
ફુત્કારી ફણા નાંખી જવાળ, દાધા સપ્તઋષિ ચઢયો કાળ.
પતિત ત્હેં નાંખી વિષની લહેર, બળ દવમાં અવનિ ઉપેર;
બહુ કાળ લગે વસો વહ્નિમાંય, ભોગવ દુઃખ જીવ નહીં જાય.
મ્હેં જાણ્યું શાપ ટળે નહીં ખરો, મુને શાપનો અનુગ્રહ કરો;
વહ્નિ વેદના દોહેલી ઘણું, કહ્યું દર્શન થાશે નળતણું,
પુણ્યશ્લોક બાહેર કાઢશે, તે તુને શાતા પમાડશે;
તે દિવસનો વન દાઝું છૌં અહીં, સાત સહસ્ત્ર વરસ ગયા વહી.
તે તમો આજ દુઃખ ટાળીયું, પુણ્યશ્લોકપણું પાળીયું;
મ્હારી દેહને અતિ સુખ થયું, ઋષિ વચનનું ફળ લહ્યું.
એવું કહીરે સર્પ જ ધસ્યો, કરકોટક નળને કંઠે ડસ્યો;
લાગી વિષજવાળ દાધો ભૂપ, કાળી કાયા થયું કુબડું રૂપ.
કાજળપેં શ્યામતાં વિશેષ, વાંકું મુખ પંચવર્ણા કેશ; ૨૦૦
છતે દાંતે ડાચાં ગયાં મળી, નીસરી ખુંધ કટી બેવડ વળી.
નળ કહે ધન્ય કદ્રુકુમાર, ઘણો રુડો કર્યો ઉપકાર;
તુંને મ્હેં આપ્યું પ્રાણદાન, ત્હેં હુંને કીધો સાહી સમાન.
નાગ કહે રે રખે દુઃખ ધરો, જોતાં એ ઉપકાર છે ખરો;
ગુપ્ત રહેવું સંવત્સર ત્રણ, કો નવ ઓળખે એવું વર્ણ.
ત્રણ વસ્ત્ર આપું છઉં ભૂપ પરિધાને થાશે મૂળગું રુપ;

તે જોયાં પહેરી પરીક્ષા કરી, તત્ક્ષણ કાંતિ ભૂપની ફરી.
હરખ્યો નળ થયું દિવ્ય કામ, નાગે બાહુક ધરિયું નામ;
ભૂપાળ વ્યાળ થયા વિદાય, ગયો અયોધ્યા નૈષધરાય.
દેખી માણસ નાહાસે અરાંપરાં, ધાયે બાહુક પૂઠે છોકરાં;
જે જે મારગ મહીપતિ પળે, ત્યાં માણસ જોવાને મળે.
હસે લોક રુપે લીહ વાળી, પૂઠે છોકરાં પાડે તાળી;
રાજ સભામાં રાજા ગયો, પ્રતિહાર સાથ ખસીને રહ્યો.
હસી સભા, હસ્યો ઋતુપર્ણ, વિધિયે આ ક્યાં નિર્મ્યું વર્ણ;
હારે કાજળ ને જાંબુફળ, જાણે રૂપે બીજો નળ.
કહો કોણ છો સ્વરુપના ધામ, કેમ આવવું પડ્યું શું કામ,
નળ કહે મ્હારૂં બાહુક નામ, આવ્યો ઉદર ભરવા કામ.
અશ્વમંત્ર જાણું રાજન, એક દિવસે ખેડું શત જોજન;
કહે ઋતુપર્ણ મોટું કારણ, આ રુપને વિદ્યા અસાધારણ.
નળ ઈંદ્રિ વિના કો જાણે નહીં, મંત્રપ્રાપ્તિ તુંને ક્યાંથી થઇ;
મંત્રપાઠ કરતો નળરાય, હું નળનો સેવક શીખ્યો વિદ્યાય.
કો સમે પ્રકાશી ભણતા તેહ, ત્યાંથી વિદ્યા હું પામ્યો એહ;
નૈષધનાથ તે વનમાં ગયો, તે દુઃખે હું આવો થયો.
આવ્યો છઉં રહેવા તમકને, અનવસ્ત્ર આપજો મ્હને;
નહીં કરૂં હું નીચું કામ, નહીં ધરાવું સેવક નામ. ૨૨૫
રાયજી તહમને નહીં નમું, સ્વયંપાક કરીને જમું.
રાજા કહે રહો જેમ તેમ, વિદ્યાવાન જવા દેઉં કેમ.
હયદાસપતિનો અધિકાર, સેવક માત્ર કરે નમસ્કાર;
જદ્યપિ માન પામે ઘણું, પણ કહેવાયે દાસત્વપણું.
અશ્વપતિ મહારાજા થયો, હયશાળામાં વાસો રહ્યો;
છે વિજોગની વેદના ઘણી, નિત્યે સુવે શ્લોક એક ભણી.

વસંતતિલકા છંદ.

"જે ચક્રવાક દિવસે વહુ સાથ રાખે, તે સંગ રંગ રમતાં રવિતાપ સાંખે;
રાતે વિજોગ થકી ચંદ્રપ્રકાશ ખૂંચે, જો દુઃખ હોય દિલમાં કશુંએ ન રુચે."

રાગ ચાલતો.

એવું કહીને કરે શયન, વિસ્મય થાય પાડોશી જન;
બાળ બીહામણો આવી વસ્યો, કદરૂપને વિજોગ તે કશો.

તે સ્ત્રીએ સુકૃત શું કર્યું, જેણે આ સ્વરૂપને વર્યું;
વારુ થયું જે વિપત પડી, આ ભૂતથી છૂટી બાપડી.

વલણ.

બાપડી છૂટી લોક કહે, રહ્યા રાયને રીઝવીરે;
બૃહદશ્વ કહે યુધિષ્ઠિરને, દમયંતીની થી ગત હવીરે.

દોહરા.

સ્વપ્નું આવ્યું નારને, મૂકી જાય છે નાથ;
જાગી ઉઠી અચાનકે, ગ્રહેવા પ્રભુનો હાથ.
વૈદર્ભી થઇ ગાભરી, વળી જુએ ચોપાસ;
અમ અબળાનાં હૃદે કારમાં, બીહું તહમારે હાસ.
જોયું વન ફરી ફરી, સમ દેઈ કીધા સાદ;
પછી રુએ બહુ વિધ કરી, પામી અતિ વિષાદ.

વલણ.

શો અપરાધ મ્હારો સ્વામી, દારુણ વનમાં મૂકી ગયારે;
અલ્પ બ્રાંતે હું તજી, અંતર ન ઉપજી દયારે.

રાગ રામગ્રી.

વૈદરભી વનમાં વલવલે, અંધારી રાત;
ભામની ભય પામે ઘણું, એકલડીરે જાત. વૈદરભી.
રસનાએ નામ જ નળતણું, મુખ જપતીરે જાય; ૨૫૦
શુદ્ધ નથી શરીરની, ભાંજે કંટક પાય. વૈદરભી.
રોઇ રોઈ રાતી આંખડી, ભરે આંસુ નીર;
નયણે ધારા બબ્બે ઝરે, વહે અંગ રુધિર. વૈદરભી.
હીડંતાં તે આખડે, પગમાં વાગે ઠેસ;
ચાલંતી ઉભી રહે, ભરાયે કાંટે કેશ. વૈદરભી.
અંગે ઉઝરડા પડ્યા ઘણા, વહે શોણિતધાર;
હો નળ હો નળ બોલતી, બીજો નહીં વિચાર. વૈદરભી.
ઉંડાં કોતર ઉતરે, ચઢે ગિરિ કરાડ;
અશુદ્ધે ઉધડકે નહીં, પાડે વાઘ બરાડ. વૈદરભી.
વાંકી વાટ ટીંબા ટેકરા, ભયાનક ખોહ;
રાફ માંહે સાપ ફુંફવે, ઘણું ક્ષુધવે ઘોહ. વૈદરભી.

શબ્દ પશુ પંખી તણા, ન પડે કાંઇ પ્રીછ,
વરુ વણીઅર બીહાવે અરણ્યમાં, ધાયે વળગવા રીંછ. વૈદરભી.
શૂકર રોઝ ચિકારડાં, ચીતરા દે ફાળ;
ફાલુ નાદ હોયે ઘણા, બહુ બોલે શિયાળ. વૈદરભી.
આંબા આંબલી લીંબડા, અરીઠા અપાર;
શીમળ સમળી સેગઠા, ન સુઝે પંથ વિચાર. વૈદરભી.
ખેર ખાખર ને કાચકી, કંટાળા થુએર;
બાવળીયા બહુ બોરડી, સરગુવા સમેર. વૈદરભી.
આખડી પડતી સુંદરી, ચરણે વેલા વીંટાય;
છૂટા કેશ કામનીતણા, ઝાંખરે ઝીટાય. વૈદરભી.
વૃક્ષ અથડાએ અંગશું, મૂકે કાંટામાં પાય;
શુદ્ધ નથી રે શરીરની, ભજતી નળરાય. વૈદરભી.
દિવસ નિશા પ્રીછે નહીં, એવું ઘાડું અરણ્ય;
દમયંતી ભૂલી ભમી, ત્યાં દિવસ ત્રણ. વૈદરભી.
અન્ન ઉદક પામી નહીં, નહિ બેસવું શયન;
ત્રણ દિવસ એમ વહી ગયા. ભમયંતાં વંન. વૈદરભી.

વલણ.

વન ભયાનક ભામિની ભમી, દિવસ ત્રણ ગયા વહીરે;
વાટ ઘાટ ને ગામ ઠામ કાંઇ, પ્રેમદા પામી નહીરે,

રાગ રામગ્રી.

ભૂલી ભમે છે ભામિની, નૈષધનાથની નારરે;
હો નળ હો નળ બોલતી, ભીમકરાજ કુમારરે. ભૂલી.
ધોવાયું કાજળ આંસુએ કરી, વેદનાએ બ્યાકુળરે.
અર્ધ ઉઘાડી દેહડી, નાથે ફાડયું છે પટકુળરે. ભૂલી,
એવે દીઠો એક ચીતરો, ધાઈ દમયંતી ઉલટરે;
પુછે ભાળ નળ ભૂપાળની, છે તારા જેવી કટરે, ભૂલી.
શાર્દૂલ દીઠો વાટમાં, વૈદરભી પુછે ધરી વહાલરે;
નૈષધનરેશ વાટે મળ્યા, છે ત્હારા જેવી ચાલરે. ભૂલી.
સાવજ થાયે ગાભરા ભય પામી ન્હાસી જાયરે;
રખે વનદેવી અમને ઝાલતી, પશુઅરિ કંપાયરે. ભૂલી.
પુછે ઉંચા દ્રૂમને, ત્હારી ગગને ગઇ ડાળરે;

તરુવર જો મ્હારી વતી, કહીં દીસે ભૂપાળરે. ભૂલી.
પર ઉપકારી સદા તમો, વળી શીતળ ત્હારી છાંયરે;
નૈષધનાથ કહું દીઠડા, જોઉં છૌં વનમાંયરે. ભૂલી.
તરૂ ઉત્તર આપે નહીં, તેમ તેમ રાણી રોયરે;
પુણ્યશ્લોકે જ્યારે પરહર્યાં, શત્રું થયાં સર્વ કોયરે. ભૂલી.
અજગર પડયો છે વાટમાં, વિકાસી મુખ ભાગરે;
દમયંતીએ જાણ્યું નહીં, તેના મુખમાં મૂકયો પાગરે. ભૂલી.
ચરણ ગળ્યો જાનુ લગે, વિષ ચઢી ગયું શરીરરે;
પડી ભોમ સાદ નળને કરે, મુખે પાડે રીડરે. ભૂલી.
અજગર આનંદ પામીઓ, ભલું જડયું ભક્ષરે;
વૈદર્ભી ઘણું વલવલે, ઉંચાં ચઢી ગયાં ચક્ષરે. ભૂલી.
કંઠે બંધાઇ કાચકી, મુખે પડીઓ શોષરે;
મરણ સમે મૂકે નહીં, હૃદે રસના પુણ્યશ્લોકરે, ભૂલી.
રોતી રાણી સાંભળી, પારધી આવ્યો ધાઇરે;
પગ દીઠો અજગર મુખમાં, તેણે શ્યામાને સાહીરે. ભૂલી.
પારધીએ અજગર મારીઓ, કોહોવાડાને ઘાયરે;
જત્ન કરીને મૂકાવીઓ, નળપત્નીનો પાયરે. ભૂલી.
વૈદર્ભીને વિષ ચઢ્યું નહીં, છે વાસવનું વરદાનરે;
કરતળ વાસ સુધા તણો, દેહ રહી પરમ નિધાનરે. ભૂલી.

વલણ.

દેહ રહી પરમ નિધાન, હળાહળ ગયું ઉતરીરે,
કહે ભટ પ્રેમાનંદ પછે, શું દુઃખ પામી સુંદરીરે.

રાગ મારુ.

વિષધર માર્યો વ્યાધે આવી, મહિલા મૃત્યુથકી મૂકાવી;
વ્યાધે અજગર લીધો હાથે, ચાલ્યો તેડી દમયંતી સાથે.
પારધી હીંડયો જુગતે જીતી, વૈદર્ભી જાય બ્હીતી બ્હીતી;
ગયો એક તળાવની તીર, પ્રક્ષાલન કીધું સર્પશરીર.
દેખતાં દમયંતી પ્રત્યક્ષ, તે અજગર કીધો ભક્ષ;
મુખનું પાસું રહેવા દીધું, બાકી શરીરનું ભોજન કીધું.
દમયંતી વિસ્મય હવી, આ તો વાર્તા દીઠી નવી;
જીવાંતક કહે હો નારી, તમો દીઠી વિદ્યા અમારી.

મનની ખટપટ સઘળી છાંડો, પ્રેમ કટાક્ષ મુજપર માંડો;
હુંતો પારધીપતિ છૌં વ્યાધી, પટરાણી કરું ભલે લાધી.
કુણ માત તાત કુણ સ્વામી, વન નીસર્યાં વૈરાગ પામી;
એકલાં આવ્યાં આણી દશે, કોણ નામ બોલો રળી રસે.
કોણે વચન કહ્યું કવરહ્યુ, કાં અંબર અંગે અરધું;
શું નળ નળ મુખે જપો, છો ડાહ્યાં ઘેલામાં ખપો,
જદ્યપિ દુઃખ ત્હમને પડિયું, પણ ભાગ્ય મ્હારું ઉઘડિયું;
એમ કહીને ગયો સ્પર્શ કરવા, ત્યારે અબળા લાગી ઓસરવા.
ધસ્યો રાહુ ચંદ્રને ચાંપે, તેમ દમયંતી થરથર કાંપે;
માં ભરિશ ઓરું ડગ, તુજ પર તુટી પડશે ખડગ.
હું તો ભીમકરાયની બાળી, અલ્યા હું નહિ ચુકવાવાળી;
હું તો દમયંતી નળની નારી, પારધિ કહે ભાગ્યદશા મ્હારી.
એવું કહીને પારધિ ધસિયો, અબળાને ક્રોધ મન વસિયો;
મૂર્ખ કહ્યું માનરે મ્હારું, હે જમપુરના વટેસારુ.
ઉપકાર ત્હારો હું જાણું, તે માટે હું દયા કાંઈ આણું;
બળ માં કર તું મુજ સાથે, મૂર્ખ મરણ ચઢ્યું છે માથે.
કેમ જાવા દેઉં ભોળી ભામ, મુજ વિરહી તણો વિશ્રામ;
હુંમાં શો અવગુણ જ દેખો, મ્હને શા માટે ઉવેખો.
મ્હારે મંદિર સ્ત્રી છે તરણ, તે રહેશે તમારે ચરણ,
આપણ બે જીવ જીવશું જડિયાં, કોણ સુકૃતથી સાંપડિયાં.
થનાર હશે તે દેઇશ થાવા, પણ નહિ દેઉં ત્હમને જાવા;
સુખે પારધી વંશમાં વરતો, હું નળથી નથી કાંઇ નરતો.
લક્ષણવંતી મને લોભાવો, પુરી વાસ સદન શોભાવો;
અન્ન વસ્ત્ર વિના ન દુભાવો, લ્યો ગૃહસ્થાશ્રમનો લ્હાવો.
ભક્ષ દુઃખ ન ધરશો ચિત્ત, શત પશુ વેધું છું નિત્ય,
ઉંચું જોઈ કહે ધન્ય વિધાતા, મ્હને દમયંતીનો દાતા.
મ્હારી કર્મ દશા છે ચઢતી, વૈદર્ભી પામ્યો રડવડતી;
દેવ નહીં પામ્યા ખપ કરતાં, મ્હને વાર ન લાગી વરતાં.
તૃણનો મેરુ ને મેરુનું તરણ, ત્હારી લીલા અશરણશરણ;
ભોગવી ન શક્યો નૈષધસ્વામી, નળે ખોઇ નારી મ્હેં પામી.
શું નળ નળ ઝંખના લાગી, પહોર નિશાયે ગયો ત્યાગી;

શે લોભે લ્યો નળનું નામ, જેણે દુઃખિયાં કીધાં આમ.
બોલો આધાર પ્રાણજીવન, ધાયો દેવાને આલિંગન;
ક્રોધે સતિયે સંભાળ્યું સત્ય, રોઇ સમર્યાં કમળાપત્ય.

વિઠ્ઠલજી ચઢજો વ્હારે, હું તો રહી છું તમ આધારે;
છો વિપત સમેના સ્વામ, મધુસૂદન રાખો મામ.
આપ્યું પદ ધ્રુવને અવિચળ, ગ્રાહથી મૂકાવ્યો મદગળ;
રાખ્યો પ્રહ્‌લાદ વસિયા થંભ, રક્ષા કેરો ધરો ન વિલંબ.
સત્ય હોય સદા નિરંતર, અસત્યથી હોઉં સ્વતંતર;
ન મૂક્યા હોય નળ મનથી, કુદષ્ટે ન જોયું હોય અન્યથી.

આપત્કાળ રહી હોઉં સત્યે, નળ સમરી રહી હોઉં શુભ મતે;
પંચ મહાભૂત સાક્ષી ભાણ, ન ચૂકી હોઉં, નળનું ધ્યાન.
સત્યબળે દેઉં છું શાપ, ભસ્મ થજો વ્યાધીનું આપ;
વચન નીસર્યું મહિલાનાં મુખથી, અગ્નિ લાગ્યો પગના નખથી.
સ્તવન કીધું બેહુ કર જોડી, નમતામાં થયો રાખોડી;
પ્રેમદા પામી પરિતાપ, ઉપકારીને દીધો શાપ.

જધપિ વ્રત ન ભાંગું, પણ લૌકિક લાંછન લાગું;
લોકને પારધીનો સંદેહ, માટે પાડું હું મ્હારી દેહ.
પ્રાણત્યાગે નથી હું બ્હીતી, શું કરૂં સ્વામી પાખે જીવી;
કેશનો પાંગરો ગુંથી ગ્રંઠે, લેઇ ભરાવ્યો ફાંસો કંઠે.

હો વિષ્ણુ એટલું માગતી મરૂ, નળની દાસી થઈ અવતરું;
એવે કાળજુગે ધાર્યું મન, કરૂં કૌતક હું ઉત્પન્ન.
મરણથી ઉગારી લીધી, ત્યાં માયા કળીએ કીધી;
દીઠી તાપસ આશ્રમ વાડી, ગઇ દમયંતી ફાંસો કાઢી.
નગ્ન દિગંબર છે મહંત, ગઈ પાસે હરખ્યું ચંત;
બોલે કળીજુગ નાસા ગ્રહી, અપ્રીત મચ્છ માટ થઈ. ૩૭૫

શકે ભીમકસુતા દમયંતી, તજી નાથે હીંડે ભમયંતી;
અલ્પ અપરાધની ભ્રાંતે, કામની તજી છે કાંતે.
ભીમકસુતા આનંદી અપાર, જોગી જગદીશને અવતાર;
ફરી ફરીને પાગે નમે, નળનું પ્રશ્ન કરોજી તહમે.

મુનિ કહે નળને છે ક્ષેમ, પણ ઉતરયો તુજથી પ્રેમ;
નળ નારી શોધે છે અન્ય, તું કરજે જે ઉપજે મન.

તવ હરખ્યો પ્રેમદાનો પ્રાણ, મ્હારા પ્રભુને છે કલ્યાણ;
લક્ષ નારી કરો રાજન, પણ મ્હારે નળનું ધ્યાન.
ઠરી ઠાર તે જાણી નળ, નારીએ લીધાં જળ ફળ;
પામી વિરામ કીધું શયંન, નિદ્રાવશ થઈ સ્ત્રીજન;
સ્વપ્નાંતર દીઠા નળરાય, જાગી તો દુઃખ બમણું થાય.

વલણ.

નળની સ્ત્રી નિદ્રામાં, સ્વપ્ન વિષે પુણ્યશ્લોકરે;
ચાર ઘડીએ જાગી ચતુરા તો, આશ્રમ વાડી ફોકરે.

રાગ મહ્લાર.

ભીમકસુતા જાગી કરીને, ચારે દિશાએ જોયરે;
નહીં તાપસ વન બીહામણું, નળની નારી રોયરે.
હું પાપણીને પગલે કરીને, મુનિએ મૂક્યો ઠામરે;
મ્હેં કોણ કૃત્ય રે આચરયાં જે, વિપત પડે છે આમરે.
હીંડે સાદ કરંતી વનમાં, ત્રિભોવનનાયક નરરે.
ગગને રહ્યા હરખે ઘણું, મ્હેં ઉવેખ્યા અમરરે.
લક્ષણવંતે લોક હસાવ્યા, સ્વયંવરના સર્વેરે;
આજ રિપુને વહી જાય છે, કૌતક કેરૂં પર્વેરે,
એવું જાણી મ્હારા નાથજી, દાસીની લેજો સંભાળરે.
હો વિહંગમ વેવિસાળીઆ, મુને મૂકી નળ ભૂપાળરે.
હો વજ્રૂવતી માવડી મ્હારું, ઢાંક ઉઘાડું ગાત્રરે;
હો ભીમક મ્હારા તાતજી, શોધી મનાવજો જામાત્રરે. ૪૦૦
હો નૈષધ દેશના રાજ્યા, અણચિંત્યું દો દર્શનરે;
ભૂપરુપને જાઉં ભામણે, હો સલુણા સ્વામીનરે;
વૈદરભી નાથ વિજોગણી, વિરહે વ્યાકુળ શરીરરે;
ચતુરાને વન ચાલતાં, આવ્યું સરિતા તીરરે.
આનંદી અબળા અતિ ઘણું ઉતરતા દીઠા લોકરે;
ધાઇને પૂછે પ્રેમદા ભાઈ, દીઠા કહીં પુણ્યશ્લોકરે.

વલણ.

પુણ્યશ્લોક છે એ સાથમાં, પૂછે નળની નારીરે;
નદી ઉતરતાં આશ્ચર્ય પામ્યા, પરદેશી વેપારીરે.

રાગ મારૂ.

શ્વાસ ભરી પૂછે સતી, વેપારીરે; કહું દીઠા છે નૈષધપતિ, વેપારીરે.
પ્રભુ ગયા છે પરહરી વેપારીરે; છે તમમાં વાત્ત કહો ખરી, વેપારીરે.
કાંઇ દેખાડો નળ નાથને, વેપારીરે; રુડું હજો સઘળા સાથને, વેપારીરે.
સાચું બોલો જળ તીરછો, વેપારીરે; ત્હમે વિપત સમેના વીરછો, વેપારીરે.
રુપેબ્રહ્માએ વાળીહઘરે, વેપારીરે; મ્હારો સ્વામી ઓળખીએ સઘરે, વેપારીરે.
છે અદ્ભુત ગૌરું ગાત્રરે, વેપારીરે; દીઠે અડસેઠ વળે જાત્રરે, વેપારીરે.
ગોરું મુખ મુછ વાંકડી, વેપારીરે; મોટી આંખ ચાલ છે ફાંકડી. વેપારીરે.
ચાલ જેની છે લટકતી, વેપારીરે; કાંતિ મણી જેવી ચળકતી, વેપારીરે.
કંઠે મોતીનું લેહેરીયું, વેપારીરે; અરધું પટકુળ પેહેરીયું; વેપારીરે.
મુગટે માણેક ચળકતાં, વેપારીરે; કરણે કુંડળ લટકતાં, વેપારીરે.
અધર આંબાની કાતળી, વેપારીરે; વિશાળ હૃદે કટિ પાતળી, વેપારીરે.
બોલ સાકરપેં મીઠડા, વેપારીરે; એવા નૈષધનાથ દીઠડા, વેપારીરે
વણજારા એમ ઓચરે, સુણ સ્યામારે; નિર્લજ વનમાં શું ફરે, સુણ સ્યામારે.
કો કહે કૃત્યા વન વસી, સુણ સ્યામારે; કો કહે દીસે રાક્ષસી, સુણ સ્યામારે.
કો કહે મોટી પાપણી, સુણ સ્યામારે; કો કહે દીસે શાકણી સુણ સ્યામારે.
કો કહે હું નૈષધપતિ, હો ઘેલીરે; આવ આલિંગન દીજે સતી, હો ઘેલીરે.
વાંકી દૃષ્ટે જોયે ઘણા, હો ઘેલીરે; દુઃખ પામ્યામાં નહીં મણા;હો ઘેલીરે.૪૨૫
રોતી નાવ બેઠી સુંદરી, સુણ રાયરે; લોક માંહે મળી કિંનરી, ધર્મરાયરે.
વેપારી ત્યાં વાસો રહ્યા, સુણ રાયરે; બે પહોર નિશાના ગયા, ધર્મ૦
નયણે આંસુડાં ગળે, સુણ રાયરે; દમયંતી બેઠી ઝાડ તળે, ધર્મ૦
ગજજુથ જળપીવા આવ્યાં, સુણ રાયરે; સિંહથઇકળીએબીહાવીઆં. ધર્મ૦
ભડકી મેગળ મંડળી, સુણ રાયરે; વેપારી માર્યા મગદળી, ધર્મ૦
જે સતીને કુત્સિત વાક્યબોલીયા, સુણ રાયરે; તે પાપી ગજે રગદોળીયા ધ૦
અધિષ્ટાતા વેપારીતણો, સુણ રાયરે; તેડ્યો જીવતો સાથ આપણો. ધર્મ૦
ભાઇઓ કુતુહળ મોટું હવું, સુણ રાયરે; મુને ઘટે છે વન બીજે જવું. ધર્મ૦
એવે કળજુગ પાપી આવીયો, સુણ રાયરે; વેષ તે જોશીનો લાવીયો ધર્મ૦
તિથિપત્ર વાંચીને એમ કહે, રાયરે; ચેતો વેપારી કો જીવતો ન રહે ધર્મ૦

વલણ.

નહીં રહે કો જીવતા, ઉત્પાત દારૂણ હોયરે;
એ કૃત્યા આવી કાલની, તેણે એ ખાધા સર્વે કોયરે.

રાગ મેવાડો.

દેખાડી દીધી હો, કળિયે સુંદરી; ધાયા વેપારી હો લાવ્યા બંધન કરી.
સર્વે ઠરાવી હો, અબળા શાકણી; નળને સમરે હો, મધુર ભાષણી.
બોલ્યો અધીકારી હો,મારો સર્વે મળી; પડ્યા ત્રુટીહો, અબળાનેનાંખીદળી
ગડદા ને પાટુ હો, પહાણા ને લાકડી એણીપેરે મારી હો, બાળા બેઘડી.
રહ્યું બોલાતું હો, કંઠે કાંટા પડે; બંધન ત્રુટ્યું હો, નાહાસતી આખડે,
હું વધ દેખી હો, પૂર્વજ લાજ્યા; મુને રાખો હો, નૈષધ રાજ્યા.
ત્રાસે નાહાસે હો, પાછું ફરી જુએ રાજ માર્ગે હો દમયંતી રૂએ.
અંગે દીમાં હો, રુધીર ધારા ઝરે; બહુ સળ ઉઠયા હો, અવિલોકન કરે,
ઉષ્ણજ રેણુ હો, ચરણે દાઝેરે; કળી પુઠે પડીયો હો દેવા દુઃખકાજેરે.
નગ્ર એક આવ્યું હો, અબળા ઉલ્લાસીરે; રાજ કરેછે હો; ભાનુમતીમાસીરે
પુરમાં પેઠી હો, આપત અવસ્થારે; ઘેલી જાણી હો, લોક સહુહસતારે.
બાળક પૂંઠે હો તાળી પાડેરે, શેં ઢાંકે કાયા હો, રેણુ ઉરાડેરે.
વૈદરભી વીહીલી હો, શેરીચહુટે ફરેરે;નાંખે કાંકરા હો, કરઆડો ધરેરે૪૫૦
છજે બેઠી હો, માસી ભાનુમતીરે, મોકલી દાસી હો તેડાવી સતીરે.

વલણ.

સતી તેડાવી રાણીએ, જૈ અબળા ઉભી રહીરે;
ભાણેજે માસી ઓળખી પણ, માસીએ ભાણેજ ઓળખી નહીરે,

રાગ આડી.

દમયંતી મંદિરમાં પળે, અવાસ ન આવે આંખડી તળે;
ભાનુમતી જોઈ વિસ્મય હવી, “ કહે પ્રેમદા કોણે પરભવી,
પ્રભુતા ત્હારા તનમાં રમે, ભાગ્યવાન દીસે કાં વન ભમે,
છો રૂદ્રાણી બ્રહ્માણી કે વૈષ્ણવી, કોણ કારણરૂપ ધર્યું માનવી.
લૌકિક કષ્ટ વેઠો છો માત, કહો મન મૂકી જથારથ વાત;”
“ બાઇ હું માનવી, સર્વથા, કર્મ જોગે ભોગવવા વ્યથા.
નર નારીએ તીર્થં જાત્રા માંડી, અંતરિયાળ પ્રભુ ગયા છાંડી;
ન જાણીએ શું દુઃખ મનમાં ધરી, નિશાએ નાથ ગયો પરહરી,
કર્મ કથા એ માતા મ્હારી, ” માસી કહે “ સાંભળ નારી;
કહીંએક તું દીઠી છે ખરી, જાણે ભગિનીની દીકરી.
પણ ત્હેને નોહે અવસ્થા એવી; રૂપે છે તું દમયંતી જેવી;
સુખે રહે સદનમાં સતી, તું મ્હારે જેવી ઇંદુમતી.

સુબાહુ મ્હારો સુત જેહ, બ્હેન કહીને રાખશે તેહ,"
કહે દમયંતી રાખી મામ, "નહીં કરું હું નીચું કામ.
દહાડી એક વિપ્રને આપું અંન, હવિષ્યાન્ન કરું ભોજન;"
એવું સાંભળી હરખ્યાં રાણી, રાખી પ્રેમદા ઉલટ આણી.
સતી નામ ધરાવી રહી, દમયંતી ઓળખાઈ નહીં;
રાતદિન કરે નળનું ધ્યાન, વિદેશી વિપ્રને આપે માન.
તેડાવે ટેહેલીઓ વાટે જતો, જાણે નળ સ્વામી થાય છતો;
હવિષ્યાન્ન જમે ને અવનિ સુવે, દેહદમન કરી દિન ખુએ,
સાંભરે સુખ ત્યારે તન તપે, રાત દિવસ નળને જપે;
એમ ઘણા દિવસ ગયા વહી, કળીને મન ચિન્તા થઇ.
નળથી મંન ચળે નહીં સતી, તો કેમ વરાય મ્હારી વતી;
જો દ્વેષ આણે નળ સાથે, દમયંતી આવે હાથે.
કાંઇ વળી વિપત પાડું, એને માસી સાથે વઢાડું;
માસીની કુંવરી ઇંદુમતી, એક દિવસે નહાતી હતી;
દમયંતી પાસે તે સમે, સંગ ઇંદુમતીને ગમે;
મોતીનો હાર કંઠેથી કાહાડ્યો, ભીંતને ટોડલે વળગાડ્યો.
ટોડલામાં પેઠો પાપી કળી, મુક્તાફળની માળા ગળી;
ઇંદુમતીએ માંડ્યો શણગાર, જુએ તો નવ દેખે હાર.
અરોપરો તે ખોળ્યો ઘણું, વિચાર્યું એ કૃત્ય દાસી તણું;
પૂછ્યું તેણીને એકાંત, બાઇ તુજપર આવે છે ભ્રાંત.
લાવ વેહેલી ક્યાં મૂકી માળા, દમયંતીને લાગી જ્વાળા;
બાઈ બેન માં ચઢાવો આળ, પૃથ્વી જાશે રસાતાળ.
જોઈ બોલવું વદને વાંક, સ્વામી દ્રોહી પડે કુંભીપાક.

વલણ.

કુંભીપાક પડે સર્વથા, સાચું ન બોલે જેહરે;
ઘેર રાખી, રંક જાણી, હવે કાં આપો છેહરે.

રાગ પરજીઓ.

ઇંદુમતી કહે બાઇ સાંભળ, લોકને કાં સંભળાવો.
કહે વૈદરભી વણ ચોરીએ, શા માટે અકળાવો.
ઇં—હાથમાંહેથી હાર લઇને, ના કહે કેમ ચાલે;
વૈ—તસ્કર કરીને તો બાંધે, જો વસ્તુ હાથે ઝાલે.

દ—મિથ્યા હું કહેતી નથી, કોણ માળા લે તુજ પાખે;
વૈ—એવી ચોરટી હું હઉં તો, રાજમાતા કેમ રાખે.
દ—માતા મ્હારીએ માન દીધું, સતી સરખી જાણી;
વૈ—અસાધવી મુને કેમ ઓળખી, શું લેતાં ગ્રહ્યો છે પાણી.
દ—અમે પરીક્ષા ત્હારી કરી જો, ભરથારે પરહરી;
વૈ—બાઈ હું મેણા જોગ થઈ, ત્હમારા ઘરની પેટભરી. ૫૦૦
દ—ચોરી કરવી આંખ ભરવી, એ તે ક્યાંનો ન્યાય;
એવે રાજમાતા પધાર્યાં, રોઇ બન્ને કન્યાય,
આપ આપણું દુઃખ કહે, માતાને નયણે ઢાળી આંસુ;
એક કહે મ્હારો હાર લીધો, એક કહે ચોરી ફાંસુ.
ચતુરશિરોમણી રાજમાતા, અંતરમાં વિમાસે;
માળા ગઈ તે મોટું અચરજ, સતીને કેમ કહેવાશે.
તું તો દેવી જેવી દીસે છે, નારાયણની દાસ;
આપો હાર કલેશ નિવર્તે, જો કીધું હોય હાસ.
સરખે સરખાંમાં હોય કૌતક, આપો હાર મોતી તણો;
રાજકુંવર રીસાળ ઘણું છે, જાણે થશે કલેશ ઘણો.
માળા હોયે આપણા ઘરની, તો ફરી શોધ નવ કીજે;
છે શ્વસુર પક્ષની સર્વે જાણે, ત્હેને શો ઉત્તર દીજે.
હૃદે ફાટતે કહે દમયંતી, અપવાદ દીધો એવો;
હાં હાં બાઈજી હાર ત્હમારો, લીધો છે મેં દેવો.
ન ઘટે રાજમાતાજી ત્હમને, દુઃખ દેવું ઘેર રાખી;
અમો ન હોઉં ચોરી કરનારાં, છૌં જશનાં અભિલાખી.
ઈંદુમતી કહે આપે છૂટશો, શો, શોહોર કરવો ઠાલો;
માળા મ્હારી કરમાં મૂકો, જો જશ હોયે વહાલો.
સેવક સખીઓ એમ કહે છે, એણીએ માળા લીધી;
મારો બાંધો તાણો પછાડો, અબળા આકળી કીધી.

વલણ.

કીધી એ નિશ્ચે ચોરટી, રાજમાતાએ જાણાવી રીસરે;
દમયંતી દુઃખ પામી ઘણું, પછે સમર્યા શ્રી જુગદીશરે.

રાગ મારુ.

હો હરિ સત્યતણા સંઘાતી; હરિ હું કહીએ નથી સમાતી;

હરિ મ્હારે કોણ જન્મના કરતુ, પ્રભુ ચોરી થકી શું નરતુ.
હરિ હું શા માટે દુઃખ પામું, પ્રભુ જુઓ હું રાંકડી સામું;
હરિ ત્હમે ગ્રાહથી ગજ મૂકાવ્યો, તો હું ઉપર શો રોષ આવ્યો.
હરિ હું નથી દુઃખની ધીર, તમો છો વિપત સમેના વીર;
હરિ ત્હમે મન અપરાધ ન લાવો, હરિ ત્હમે અનાથબંધુ કહાવો.
હરિ હું હરખે હણાઈ, હરિ હું ચોરટીમાં ગણાઇ;
હરિ હું કેની ને કોણતણી, હરિ જુઓ હું રાંકડી ભણી.
હરિ હું ત્હારી સેવા ચૂકી, તો નળે વનમાં મૂકી;
હરિ મ્હેં વિપ્ર ન પૂજ્યા હાથે, તેથી શું તરછોડી નાથે.
હરિ મ્હેં શિવ ન પૂજ્યા જળે, તો શું રોતી મૂકી નળે.
હરિ દોહ્લે ઉદર ભરવું, હરિ મુજને ઘટે છે મરવું.
હરિ હું ભરથારે છાંડી, હવે દુઃખ કહું કેને માંડી;
હરિ મ્હેં કોણ પાતક કીધાં, હરિ મ્હેં સાધુને મેણાં દીધાં.
હરિ મ્હેં રાખ્યું હોય સત્ય, જો વહાલા હોય નળપત્ય.
મ્હારા કોટિક છે અવગુણ, પણ તમો તો છો રે નિપુણ.
અપરાધ સર્વે વિસારી, ચઢો વિઠ્ઠલા વહારે મારી;
જો નહિ આવો જગદીશ, તો પ્રાણ મ્હારા હું તજીશ.
એવું કહીને આંખે ભર્યું જળ, અમો અબળાતણું શું બળ;
એવું મનમાં ધરિયું ધ્યાન, સતીની બ્હારે ચઢ્યા ભગવાન.
અંતરજામીએ બુધ દીધી, સતીએ આંખ રાતડી કીધી;
કહે માસીને કરી ક્રોધ, ફરી કરો હારની શોધ.
સાખી સૂરજ વિષ્ણુ ને વાય, જો મ્હેં કીધો હોય અન્યાય;
બાઇ હાર ત્હમારો જડજો, લેનારો ફાટી પડજો.
એવું કહેતામાં કળજુગ નાઠો, ત્યારે તડાક ટોડલો ફાટયો;
માંહે થકો પડ્યો નિસરી હાર, સતીને ત્રુઠ્યા વિશ્વાધાર.
અંત્રિક્ષથી અકસ્માત, વરસ્યો હારતણો વરસાદ;
એક એકપેં અદકાં મોતી, રાજમાતા ટગટગ જોતી.
પછે દમયંતીને પાગે, રાજમાતા ફરી ફરી લાગે;
બાઈ તું છે મોટી સાધ, મ્હારો ક્ષમા કરો અપરાધ.
ઇંદુમતી થઈ ઓશિયાળી, મુખડું ન દેખાડે વાળી.

વલણ.

વાળી મુખ દેખાડે નહીં, સત સતીનું રહ્યું રે;
બૃહદશ્વ કહે યુધિષ્ઠિરને, વૈદર્ભ દેશમાં શું થયું રે.

ઉડતી વાર્તારે, ભીમકે સાંભળી કાન;
દમયંતી એકલીરે, નળે રોતી મૂકી રાન.
વણજારે કહ્યુંરે, અમે દીઠી સરિતાને તીર;
રૂપ ઘણું હતુંરે, જાણ્યું શક્તિનું શરીર.
કેશ છૂટા હતારે, વસ્ત્ર તે અડધું અંગ જાણુ;
વાત ખરી મળીરે, વદતી હતી નળ નળ વાણ.
માતા વિલપે ઘણુંરે, દુઃખે દાધું અંતઃકર્ણ;
મેળાવો કયાં હશેરે, દીકરી રવડી પામશે મર્ણ.
વજ્રવતી માતનેરે, નીર આવે નેણ અષાઢ;
પુત્રીને શોધવારે, સુદેવને ચઢાવ્યો પાડ.

વલણ.

પાડ ચઢાવ્યો સુદેવને, કહે રાણીને રાયરે;
ગુરુજી તમ વિના અર્થ ન સરે, એમ કહી લાગ્યાં પાયરે.

રાગ રામગ્રી.

બ્રાહ્મણ ચાલ્યો અનુચર વેશજી, અટણ કરતો દેશદેશજી;
કળા પાડી વરવું ગાત્રજી, જીર્ણ વસ્ત્ર ગ્રહ્યું તુંબીપાત્રજી.

ઢાળ.

પાત્ર કરમાં રહિત જોખમ, જ્યેષ્ટિકા જીર્ણ વસંન;
દુઃખી દરિદ્રી સરખો દેખીએ, જદ્યપિ છે સંપન.
નીરખે ઓવારા નવાણના, જ્યાં નીર ભરતી નાર;
જોયાં જુથ જુવંતિતણા, પણ ન જડી ભીમકકુમાર.
તીર્થ જાત્રા જગન જાગ્રણ, જ્યાં સ્ત્રીઓનો સંવાય;
અજાણ્યો થઈ જુએ બ્રાહ્મણ શીશ ધૂણીને જાય. ૫૭૫
પગે અટણ રસનાએ રટણ, મુખે દમયંતીનું નામ;
એમ કરતાં સુદેવ આવ્યો, રાજમાતા ગામ.
વિપ્ર પુરમાં આવિયો, વધામણી પામ્યો તર્ત;
સાંભળ્યું જે રાજમાતા, ઉજવે છે વર્ત.
પુર્ણાહુતિવેળા હુતી, જોવા મળ્યાં બહુ જંન;
દાસી સાથે દમયંતી, કરે પંથીનું દર્શન.
અપૂર્વ મનુષ્યનું કરે દર્શન, નીરખે નરની કાય;
વિચાર એવો વૈદર્ભીને, આવી મળે નળરાય.

વેદ અધ્યયન કરે વાડવ અભિષેક આશીર્વાદ;
કિંકરી બહુ ગીત ગાયે, હોય ભેરી નાદ.
દિક્ષા લેઇ સુબાહુ, બેઠો તેજસ્વી જંન;
હુતદ્રવ્ય હોમાયે વિવિધ પેરે, ધુમ્ર ગયોરે ગગન.
દાન આપે ગાય સવચ્છી, રાય ભર્યો અહમેવ;
જગન કેરા કુંડની આગળ, આવી રહ્યો સુદેવ.
દેહ દુર્બળ રેણુએ ભર્યો, જ્યેષ્ટિકાએ તુંબી ભરાવ્યું;
સભા સર્વે ખડખડ હસી, આ રત્ન ક્યાંથી આવ્યું.
જગ્નમંડળ જોયો નહિ, નહીં જોયો દિક્ષિત નરેશ;
ઘેલો જસો આવ્યો ધસ્યો, સર્વેને મારે ઠેસ.
લોક કહે હો ઘેલીયા, ટેહેલીયા અંતરના અંધ;
ભિક્ષુક ભ્રષ્ટ વિકળ દૃષ્ટ, શો સ્ત્રી સાથે સંબંધ.
કહ્યું કોનું નવ સાંભળે, છે કલેવરમાં કષ્ટ;
એવે સુદેવ ને દમયંતીની, મળી દ્રષ્ટેદ્રષ્ટ.
નિમેષ થાતી રહી નયણે, વિચારમાં પડયાં બેહ;
મારે પિયેરથી પધારિયો, સુદેવ સાચો એહ.
વિપ્ર કો વિદર્ભનો એ, નહાનપણ મધ્ય નેહ;
માંહોમાંહે જોયાં કરે, સર્વેને થયો સંદેહ.
ગુરુએ ગોરી ઓળખી, જડયું અબળાનું એંધાણ;
ભામિનીના ભાલ ઉપર, વિધિએ નિર્મ્યો ભાણ.
અગોપ રાખતી માસી મંદિર, કેશકેરી લટ;
ખસી વેણી સૂરજ ઝળક્યો, હદે ભરાયું ઉલટ.
સમીપ આવ્યાં સામસામાં, નેત્ર જળ જેમ નેવ;
સાથે બન્યો બોલિયાં, હો દમયંતી સુદેવ.

વલણ.

સુદેવ દમયંતી મળ્યાં, ધરણી ઢળ્યા મૂર્છા હવીરે;
સભા સર્વે વિસ્મય થઈ આ તો વાર્તા દીસે નવીરે.

રાગ ગોડી.

અન્યોન્યે વાત પૂછીને, હૃદયે પામ્યા શોક;
રાજમાતા સુબાહુને, સુદેવે દીધો દોષ.
માસી મૂર્છા પામિયાં રે, હવો હાહાકાર;
દમયંતી પરદાસત્વ ભોગવ્યું, પ્રીછયો નહિ પરિવાર.

રાજમાતા લજ્જા પામ્યાંરે, આવ્યાં દમયંતીને પાસ;
દીકરી દુઃખે દહાડા નિર્ગમ્યારે, વરત્યાં થઇને દાસ.
અધર્મે આળ ચઢાવિયુંરે, ઓછું આપ્યું અન્ન;
ભોજન પેટ ભરી નવ પામિયાંરે, વસ્તું લેખ્યું વન.
છબીલી તું મુજને છાનું ક્હેત, તો નિશ્ચય ન પ્રગટત નેટ;
પરાધીન પિંડ પોખિયોરે, પરવશ ભરિયું પેટ.
રત્ન મ્હારી દીકરી, મ્હેં ગણી દીકરી સમાન;
વૈદરભી વિપત વેઠી ઘણીરે, ખોયું વપુનું વાન.
દાસપણે રહી બાપડીરે, તેણે દુઃખે હું બાળી;
દુર્બળ દારિદ્રય જણાવીયુંરે, તેણે નહીં વાલની વાળી.
સુવાને કાજે સાથરોરે, વસ્ત્ર પહેરવાને જાડું;
શીતળ નીરે નાહી દીકરી ને, નહીં નેહેરી ને નાડું.
દાધું કલેવર મ્હારું રે, ચીરી કોયલા કાઢું;
કુલકુલી મ્હારી દીકરી રે, અન્ન જમી દીધું ટાઢું,
હવે જીવીને શું કરૂં રે, વિષ ખાઇને પોઢું;
થઈ ગોઝારી બેન આગળેરે, શું દેખાડીશ મોઢું.
ઈંદુમતી મુખ સંતાડતીરે, હું થઇ છેક છછોરી;
હું ભુંડી ભવોભવ વાતરે, ચઢાવી હારની ચોરી.
લજ્જા સાગરમાં બુડી ગયોરે, મસીઆઇ જે સુબાહુ;
સુત સૂરજને આવી ગ્રસ્યોરે, અપરાધ રૂપીઓ રાહુ.
એમ ઓશિયાળાં સર્વે થયાંરે, બોલી દમયંતી વાણ;
માસી તમ ઘેર સુખ પામી ઘણુંરે, સાખી સારંગપાણ.
દોહલા દહાડા ઉતર્યારે, રહી મ્હારી લાજ;
પુત્રી સરખી હું ગણીરે, ન દીધું નીચું કાજ.
માસી ભાણેજ બન્યો મળ્યાંરે, ઓળખ્યાનાં આલિંગન;
શત સહસ્ત્ર સ્વાગત માંડી પછેરે, માન્યો ઘણું મુનિજંન.
વસ્ત્ર વાહન આપિયાંરે, વિનવિયો વિપ્રરાય;
ધણું એક દમયંતીને આપ્યુંરે, માસી લાગી પાય.
સુબાહુ સાથે મોકલ્યોરે, વળાવ્યાં કુન્દનપુર;
સુખ શોભાએ જાયે સુંદરીરે, પંથ ઘણો છે દૂર.
ભાનુમતી ભેટી ઘણું રે, દીકરી મ્હારી સાધ;
તું છો છત્રપતિની અંગનારે, મ્હારો ક્ષમા કરો અપરાધ.

પગે લાગી માગી આજ્ઞારે, બેસી ખેડી સુખપાલ;
મ્હેન માસી જાતાં માગીયુંરે, વૈદર્ભી રાખે વહાલ.

વલણ.

વહાલ રાખે વૈદરભી, ક્ષેમે મળજો નૈષધધણીરે;
થોડે કાળે પહોંતી પ્રેમદા, પીયર ગઈ વધામણીરે.

રાગ આશાવરી.

દુઃખે દિવસ નાંખે દમયન્તી, એક વરસ ગયું વહીરે;
ત્રણ સંવત્સરની અવધ વીતી, નાથ આવ્યો નહીરે.
સુદેવને તેડી સ્તુતિ કીધી, આંસુ નયણે ઢાળીરે;
નૈષધનાથને કોણ મેળવે, હો ગુરુજી તમ ટાળીરે.
જન્મના તમો છો હેતસ્વી, કારજ મનથી કરવુંરે;
ન ઘટે કણ્યાની વાટ જોવી, શોધવા નીસરવુંરે.
ધીરજ આપી નૈષધનારને, વેષ નાનાવિધ ધરતોરે;
દમયંતીએ શીખવ્યો હીંડે, ટહેલ સઘળે કરતોરે.
રથે બેઠો ફરે મુનિવર, સેવક સેવા કરેરે;
જ્યાં ગામ આવે ત્યાં કળા પાડી, વેશ ટહેલીઆનો ધરેરે.
દોઢ માસ ગયો અટણ કરતાં, આવ્યો અયોધ્યા માંયરે;
સભા માંહે ટહેલ નાંખી, જ્યાં બેઠો ઋતુપર્ણ રાયરે.
"અલભ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ, પરિત્યાજ ત્હેનો કીધોરે;
ધર્મ ધોરિંધર ધિક તુજને, ફરી તપાસ ન લીધોરે;
રંકે રત્નનું જતન ન થાયે, જાત નીવડી નેટરે;
વિલપે છે વસ્તુ વોહોરતીઆ વિના, કાં ભરે પરઘેર પેટરે.
કુળ લજાવ્યું કરમી માણસે, કીર્તિ કીધી ઝાંખીરે;
જ્ઞાની પુરુષ વિચારી જોજો, ટહેલ સુદેવે નાંખીરે."
સભા સહુ વિસ્મય થઈ, કાંઇ ટહેલ છે મરમાળીરે
ઘેલીયો ટહેલીયો કરીને કાઢ્યો, કોઇ ઉત્તર નાપે વાળીરે.
સુદેવ ગયો હયશાળા મધ્યે, ટહેલ નાખી તેણે ઠારરે;
મહિલાનાં કહાવ્યાં વચન સુણીને, બાહુક નિસર્યો બહારરે.
કદ્રુપ કાયા કામળ ઓઢી, કરમાંહે ખરેરોરે;
પ્રગટ ખારે ખંખારીને બોલ્યો, તીખોને તરેરોરે.

કારમો સરખો કપોળ ચઢાવે, ટુંકડા કર નચાવેરે;
નાસિકાએ સડકા તાણે ને, નયણાં મચમચાવેરે;
" ભારે વચન કહ્યાં ત્હેં બ્રાહ્મણ, નિસર્યો મહેણાં દેવારે;
વસ્તુને વિપત તો વોહોરતીઓ, કરતો હશે પરઘેર સેવારે.
વોહોર્યું તે કાંઇ રત્ન જાણીને, કાચ થઇ નિવડીયુંરે;
તત્ત્વરહિત માટે તજ્યું છે, નથી છૂટી પડીયુંરે.
તેહ મિત્રને તજીએ જેનું, મળવું મન વિના ઠાલુંરે;
તે સ્ત્રીને પરહરીએ જેનું, પિયુ કરતાં પેટ વહાલુંરે.
વાંક નહીં હોયે વોહોરતીઆનો, રહ્યો હોશે નિજધર્મેરે;
વસ્તુ વિપત પામતી હશે તે, પોતે પોતાને કર્મેરે."
ગૂઢ વચન કહી ઘોડારમાં, બાહુક જઇને બેઠોરે;
સુદેવ તો સાંસામાં પડ્યો, પ્રાણ વિચારમાં પેઠોરે.
એ બોલી તો નૈષધનાથની, હારદ અનાહુતરે;
નળ ભૂપ એને કેમ કરી માનું, રૂપે બીજો ભૂતરે;
જઠરભરણ કે રીસનું જાણું, ફરી ન જાય બોલાવ્યોરે;
પાડોશીને પુછી કાઢ્યું, ત્રણ વરસ થયાં આવ્યોરે.
રાજાએ પ્રીત કરીને રાખ્યો, અશ્વવિદ્યા કોઈ જાણેરે,
પવિત્ર નૈવેદ્યને પાળે, વિજોગનું દુઃખ આણેરે.
એવું સાંભળી સુદેવ ચાલ્યો, આવ્યો વિદર્ભ દેશરે;
વૈદરભી તવ આનંદ પામી, વિપ્ર પૂજ્યો વિશેષરે.
શ્યામાએ સમાચાર પૂછ્યો, કહીં સ્વામીની ભાળરે;
સુદેવ કહે નિસાસો મૂકી, અવનિ ખોળી બાધીરે.
દેશવિદેશ ગામ ઉપગામ, જડ્યો નહિ ભૂપાળરે;
અટણ કરતાં અયોધ્યામાં, શોધ કાંઇએક લાધીરે.
સભા નવ સમજી ઋતુપર્ણની, રહ્યાં મસ્તક ડોલીરે;
બાળબીહામણો ઘોડારમાંહેથી, બાહુક ઉઠ્યો બોલીરે.
સ્વરૂપ જોઇ હું છળ્યો છઉં, સ્વપ્નમાં બીહાવેરે;
નાઠો આવ્યો છું ફરી ફરી જોતો, રખે પૂંઠેથી આવેરે.
ભૂત પિશાચ કે જમકિંકર, પ્રેત અથવા રાહુરે;
અયોધ્યામાં રોતા રાખવા, બાળકને તે હાઉરે;
તેણે ટેહેલનો ઉત્તર આપ્યો, કાંઇ સ્વાદઇંદ્રિનો વાંકરે.
કહે વસ્ત ખોટી થઇ નીવડી, શું કરે વોહોરતીઓ રાંકરે.

પિસુજનથી પેટજ વહાલું, ત્હેનો સંગ તે માઠોરે
એહુને દુઃખ સરખાં હોશે, કહી ઘોડારમાં નાઠોરે.
એ બોલી તો બાહુકીઆની, જુઓ વિચારી બાઇરે;
મર્મ વચન સુણી મહિલાનું, હ્રદે આવ્યું ભરાઇરે.

વલણ.

ભરાયું હ્રદે રાણીતણું, ને આંસુ મૂક્યાં રેડીરે;
બાહુક નોહે એ નૈષધપતિ, સુદેવ લાવો તેડીરે.

રાગ સોરઠી મારુ.

આંસુ ભરીને કામની કરે, વાણીનો વિચાર, ગુરુજી;
એ નોહે બાહુકના બોલડા, હોયે વીરસેન કુમાર, ગુરુજી;
એ જીવન પ્રાણાધાર, ગુરુજી, જાઓ માં લગાડો વાર, ગુરુજી;
ભ્રાંત પડે છે રૂપતી, તે પ્રગટયાં મારાં પાપ, ગુરુજી;
રૂપ ખોયું કહીં રાયજી, એ કોણે દીધો હશે શાપ, ગુરુજી;
મ્હારા જાએ તનના તાપ, ગુરુજી, તમવડે થાય મેળાપ, ગુરુજી;
અશ્વરક્ષકનો નોહે આશરોરે, જાણે અંતરની વાત, ગુરુજી;
બોલે બોલજ મારીઓરે, નોહે ઘોડારીઆનો ઘાટ, ગુરુજી;
હું જાણું બોલ્યાની જાત, ગુરુજી, હોય પુષ્કરજીનો ભ્રાત, ગુરુજી;
પુનરપિ જાઓ તેડવારે, જીવન વસે છે જાંહે, ગુરુજી;
પરિક્ષા એ પુણ્યશ્લોકની, એકે દિવસે આવે આંહે, ગુરુજી;
જાઓ અયોધ્યા માંહે, ગુરુજી, હવે બેશી રહ્યા તે કાંહે. ગુરુજી. ૭૨૨

શામળભટ.

સાહસકર્મ.

ચોપાઈ.

ગોકુળપુર ગુણવંતુ ગામ, નરેંન્દ્રપાળ રાજાનું નામ;
સત્યવાદી શૂરો કે'વાય, બાંધી ધર્મ તણી ધજાય.
વર્ણ અરાઢે વાસો વસે, ધર્મ માર્ગ ઉપર સહુ ધસે;
વિપ્ર વિદ્યાવંત વિવેક, શાસ્ત્રતણા જાણે છે નેક.
રહેતો ગોકુળીઆ ગામમાં, ન્યાય શાસ્ત્રતણા નામમાં;
દેવેશ્વર દ્વિજ દેવ સ્વરૂપ, બ્રાહ્મણ બ્રહ્મવિદ્યાનો ભૂપ.
ભણ્યો ગણ્યો સંતોખી સુખી, દામ નહિ ગાંઠે તે દુઃખી;

નિર્મળ કુળની નિર્મળ નાર, પવિત્ર ધર્મ પાળે આચાર.
કંથ પોતાનો છે તે કવિ, નિત્ય નિત્ય વાતો જોડે નવી.
પેરપેર પારખે પુરાણ, મોટમ વિદ્યાનો મે'રાણ;
કોને નવ જાચવારે જાય. જેવું કર્મ લખ્યું તે ખાય.

દોહરા.

નારી બોલી તેહશું, સાંભળ પંડિતરાય;
વિદ્યા બાળ તું તાહરી, કહું મૂકી લજ્જાય.
ભાત ભાત વિદ્યા ભણ્યો, ઘરમાં વેઠે દુઃખ,
બાળ્ય વિદ્યા તું તાહરી, દામ નહિ તે દુઃખ.

છપ્પો.

જેની ગાંઠે ગરથ, તેહ બહુ વિદ્યા ભણિયો;
જેની ગાંઠે ગરથ, તેહ નહિ કોનો રણિયો.
જેની ગાંઠે ગરથ, તેહ પંડિતમાં પૂરો;
જેની ગાંઠે ગરથ, તેહ સામદમાં શૂરો.
વળી જેની ગાંઠે ગરથ છે, પરાક્રમી પૂરો જાણવો;
વિદ્યાવંત દરિદ્રી તો, પંડિત નહિ પ્રમાણવો.
વિદ્યા ન મૂકાયે હાટ, ઘરેણું નવ ઘડાયે;
વિદ્યા વસ્ત્ર ન વણાય, વિદ્યા ચૂલે ન ચડાયે;
વિદ્યા નવ થાયે લોટ, વિદ્યા નવ ભાંગે ભૂખ;
વિદ્યા પાટો ન બંધાય, વિદ્યાથી ન જાયે દુઃખ. ૨૫
વળી વિદ્યાથી વપુ રહે નહિ, વિદ્યા ન પીવાયે પાણીએ;
જો દારિદ્ર વેઠે ડાહ્યા થઈ, શામળ કહે મૂરખ જાણીએ.
વિનતા નવ પામે વસ્ત્ર, તનુજ નવ પામે ટોપી;
ન્યાત નવ પામે રીત, લાજ મરજાદા લોપી.
પિતૃ નવ પામે પિંડ, શરીર નવ પામે સેવા;
સ્ત્રી નવ પામે શણગાર, દાન નવ પામે દેવા.
વળી ભૂખે બાળક તો ભરભડે, દિવસ ધાન્ય નહિ દેહની;
સહુ શાણા સમજુ સમજજો, વિદ્યા બાળ્ય તું તેહની.
વિદ્યા ભણીઓ, જેહ તેહ ઘેર વભવ રૂડો;
વિદ્યા ભણીઓ જેહ, કામની કંચનચૂડો.
વિદ્યા ભણીઓ જેહ, તેહ સદાવ્રત આપે;
વિદ્યા ભણીઓ જેહ, કષ્ટ પરાયાં કાપે.

વળી વિદ્યા ભણીઓ જેહ જન, સકળ કળા ગુણ સારખા;
કવિ **શામળ** કહે બીજા બાપડા, પા'ણ સરીખા પારખ્યા.
વિદ્યાવંત વિદેશે જાય, તેહ તો વિદ્યા શાની;
નગુણાના ગુણ ગાય, તેહ કહો રીતો કોની.
વિદ્યાવંત થાય દરિદ્ર, દીન થઈ માનજ માગે;
તે વિદ્યામાં વાટય, પ્રીત વણ પાયે લાગે.
જો અતિ દુઃખ પામે અર્ભકો, વનિતા ન પામે વીંટી છલો;
કવિ **શામળ** કહે સ્ત્રીને મને, ભરથાર મૂર્ખ તેથી ભલો

દોહરા.

ચટકો લાગ્યો ચતુર નર, સુણી ચંતની ચરિત્ર;
કવિરાજ તે કાળી સમો, પંડિત પૂર્ણ પવિત્ર.
મૂરખ છે તું માનની, વિવેક ન જાણે વર્ત;
પંડિત જીવતો જાણવો, મૂર્ખ જાણવો મર્ત.

છપ્પો.

વિદ્યા આગળ લાછ, રહે છે નિત કર જોડી; ૫૦
વિદ્યા આગળ લાછ, હીંડે છે આછું ઓઢી.
વિદ્યા આગળ લાછ, પાય નમે છે પાસી;
વિદ્યા આગળ લાછ, દીનપણે છે દાસી.
સદ્‌વિદ્યા છે શિરોમણી, સદ્‌વિદ્યા ત્યાં ધન કશું;
શામળ કહે સદ્‌વિદ્યા વિના, પામરજન પ્રૌઢા પશુ.

દોહરા.

કામની તું કાં કળકળે, કૂડા ધનને કાજ;
આ શ્લોક વેચ એક સુંદરી, રામા ભોગવ રાજ.
(એક) લેખ લખીને આપિયો, હેતે નારી હાથ;
ચતુરા વેચ ચૌટે જઈ, કો શ્રીમંતને સાથ.
સવાલાખ ટકા સહી, દે તુજને જે દામ;
ગર્થ લઇ ઘેર આવજે, કામની કરી શુભ કામ.
ચતુરા ચાલી ચૌટડે, કાગળ છે કરમાંય;
હાણી દીપચંદશા તણો, તન એક આવ્યો ત્યાંય.
સોળ વર્ષ સલક્ષણો, સકળકળા સમેત;
દીઠો કાગળ કર કામની, હૈડે પ્રગટયું હેત.

વાંચી જોયો વાણિયે, રૂડો મધ્યે અર્થ;
શામળ કે' શેઠીઓ, લિયે ગણીને ગર્થ.

છપ્પો.

" સહસા ન કરે કામ, હોય જે દિલનો ડાહ્યો;
સહસા ન કરે કામ, તેહ નવ જાયે વાહ્યો.
સહસા ન કરે કામ, હોય જે પંડિત પૂરો;
સહસા ન કરે કામ, હોય સત્યવાદી શૂરો.
વળી સહસા કામ કરે નહિ, તે જશવંતા જાણીઆ;
કવિ **શા**મળ કામ સહસા કરે, પંડિત નહિ તે પા'ણીઆ.
સહસા કામ કરનાર, કોઈ દિન શીશ કટાવે;
સહસા કામ કરનાર, માન મરજાદ મટાવે;
સહસા કરે જે કામ, જર જોતામાં ખોયે;
સહસા કરે જે કામ, સુખ ત્હેને નવ હોયે.
વળી સહસા કામ કરનારને, દુઃખ દાવાનળ આવી અડે;
શામળ કે' સહસા કામ કર્યાથકી, વિમાસણ પિંડમાં પડે."

ચોપાઇ.

વણિકપુત્રે વારૂ વાંચિયું, શાસ્ત્રસાખથી તે સાંચિયું;
ગણીને આપ્યો ત્હેને દામ, કામની કે' થયું મુજ કામ.
પંડિત પાસે આવી તેહ, શીતળ થઇ પોતાની દેહ;
શાહ શ્લોક લેઇને ગયો, પોતાને મંદિર જઇ રહ્યો.
સેજ સુવાની મધ્ય મેડીએ, તે કાગળને ત્યાં ચોઢિયો;
પંદર વર્ષની પરણી નાર, સોળ વર્ષનો શાહ કુમાર.
કોડે ઘેર મંગળ કહાવિયું, તે સ્ત્રીને સીમંત આવિયું;
બાંધી રાખડી શુભ દિન સાચ, થયા મસવાડા પૂરણ પાંચ.
તે દિવસે વિદેશે વા'ણુ, પુર પાટણુ કીધું પ્રયાણ;
પિતાને સોંપ્યું ઘરસૂત્ર, પરદેશ વિષે પરવરિયો પુત્ર.
ઠઠ્ઠાબખ્ખર જાવે જાય, કાળાં પાણી અર્ણવ માંય;
એહ વાત અહીંઆંથી રહી, ઘેર ધરૂણીની શી ગત થઇ.
દિવસ પૂરા થયા દશ માસ, ઇશ્વિરે પૂરી ત્હેની આશ;
તાતથકી સવાયો તન, અમૂલક રૂડો રાજરતન.
અષાઢ તણો જ્યમ વાધે મેહ, વાધે એમ દેવાંશી દેહ.

શુક્લ પક્ષે જ્યમ વાધે ચંદ્ર, અર્ણવ ભરે જ્યમ વાધે ઇંદ્ર.
ઉત્તરાયણ જ્યમ વાધે સુર, નર ભેટે (જ્યમ) વાધે નારીનૂર;
વાયુથી જ્યમ વાધે અગ્ન; ઘૃત હોમે જ્યમ વાધે જગ્ન.
વાધે એમ વણિકનો બાળ, પુત્રપિતા કરે પ્રતિપાળ;
આભૂષણ શોભે તનતણું, રૂપ સ્વરૂપ અનુપમ ઘણું.
કાને કુંડલ લોલક લોલ, લક્ષણ બત્રીશ કળા છે સોળ;
રઢિયાળું સુતકેરૂં રૂપ, ભારે કર્મનો ભોગી ભૂપ.
તન દેખીને માતા ઠરે, અધિક હેત હૈડામાં ધરે;
હરખે વાધ્યું જોબનપણું, અતોલ તોલ છે તરુણીતણું;
વાધે રૂપ એમ અપરંપાર, બુધથી વીત્યાં વર્ષજ બાર;
વિદેશ ગયાં હતાં જે વા'ણ, (તે) આવ્યાં નગર સમીપે જાણ.
અપરંપાર કમાયો ગર્થ, સર્યો વેપારી કેરો અર્થ;
કાળા પાણી કેરો માલ, નાણાવટી થયા સહુ નહાલ.
છીપ્યાં વા'ણ ખરી ખાડીએ, વા'ણવટી ઉતર્યો વાડીએ.

દોહરો.

દીપચંદ દાણીનો દીકરો, દયાળચંદ દાતાર;
(તે) ચતુરશિરોમણિ આગળો, વપુએ કર્યો વિચાર.
જોઉં ચર્ચા મુજ ઘરતણી, જોઉં કુશળ ક્ષેમ;
જોઉં માતપિતા જઇ, હૈડું કરીએ હેમ.
જોઉં મે'લ ને મેડીઓ, જોઉં વણજ વેપાર;
જોઉં ઘરણી ઘરસુત્રને, જોઉં આચાર વિચાર.
કટાર એક કરમાં લિયો, (મધ્ય) રાતે આવ્યો મે'લ;
જોયાં મંદિર માળિયાં, સઘળી શોભા સે'લ.
માનુની મેડીએ ચઢયો, દીઠું ઝાકઝમાળ;
દીપક દશ દિશાથકી, ખરી ખૂબીનો ખ્યાલ.
હીંચોળાખાટ હીરે જડી, પરવાળીના પાટ;
ઘમકે ઘુઘરી ઘોર ઘન, સ્ફાટિકમણિના ઠાઠ.
અર્ભકની પાકી અંગુલી, દેહમાં દારૂણ દુઃખ;
મસ્તક માત ખોળા વિષે, અંગુલિ માને સુખ.
રામા છે રંભા સમી, ભરજોબન છે વેશ;
અંગ ઉર ઉઘાડું ઘણું, શિર છૂટા છે કેશ.

જુલ્ફા છૂટા (છે) સુતતણા, ઉપમા જેવો ઈંદ્ર; ૧૨૫
જાણે દેવ દેવાંશીઓ, જાણે શરદનો ચંદ્ર.
નિદ્રાવશ બેઉ થયાં, એક એક પર હાથ;
આંગળી માના મુખ વિષે, બાંય ભરાવી બાથ.
સત્તાવીશ વર્ષની સુંદરી, સત્તરની તેહ જણાય;
બાર વરસનો બેટડો, ગુણ બાવીશ ગણાય.
દયાળે દિલ વિચારીયું, એ જુવતી કેરો જાર;
ભોગવે મારી ભામની, ખરો આણ્યો દિલ ખાર.
માણે છે મર્દને માનુની, અધિપતિ થઇને આપ;
એ પાપીને મારતાં, પલક ન બેસે પાપ.
અંતરીક્ષ બારીથી ઉતર્યો, તજ્યું હૈડેથી હેત;
હીંચે નરને નારીઓ, જ્યાં સુખસજ્જા સેજ.
કાઢી કટાર ને કોપીઓ, મારે સુતને જેમ;
એટલે ભીતે દીઠડો, કાગળ ચોઢ્યો તેમ.

શ્લોક.

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ॥
वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥

શ્લોક વાંચ્યો ફરી વાણિયે, સહસા ન કરીએ કામ;
સવા લાખ ટકા મ્હેં આપીઆ, ચોઢ્યો આણે ઠામ.
સહસા કામ કરૂં નહિ, વિચાર્યું એ વ્રત;
પાછો વળિયો વાણિયો, તે વેળાએ તર્ત.
બીજે દિવસે (આવ્યો) નગરમાં, વાયે ચાલી વાત;
વહાણ વિદેશી આવિયાં, શ્રીમંત શેઠનાં સાત.
સ્વજન સામું આવિયું, ગરગડિયાં નિસાણ;
સુંદર રથ શણગારિયો, જાણે ઉદિયો ભાણ.
આગળ અબલખ અશ્વપર, પોતાકેરો પુત્ર;
કાને મુક્તાફળ કોટિનાં, શોભા વિધવિધ સુત્ર.
માત તાત મોસાળિયાં, સગાં સહોદર સાથ;
મોતીની થાળી ભરી, શ્રીફળ લીધું હાથ.
મળ્યા ભેટયા માબાપશું, ત્હેની પાસે તન;
પિતા પુત્ર નવ ઓળખ્યો, (તે) મળ્યા મેલીને મન.

પિતાને પુછ્યું પટંતરે, આ કોણ રાજવી રૂપ;
એ કોણ જનુનીનો જણ્યો, ભારે કર્મનો ભૂપ.
તાત કહે તન સાંભળો, એ છે ત્હારો તન;
(એ) કુળદીપક કુળતારણો, આપણું તન મન ધન.
પંચમસવાડા પેટથી, (તમો) ચાલ્યા ચતુરસુજાણ;
ઇશ્વિરે એ ઉછેરીઓ, ત્રુઠયા દિનકર ભાણ.
અમૃત ઝરિયાં આંખથી, વુઠયા અમૃતમેહ;
અમૃત દૃષ્ટે નિરખીઓ, દિવ્ય દેવાંશી દેહ.
એની પાકી છે અંગુલિ, નિદ્રા તજી દિન પાંચ;
એક ઘડી કાલે ઉંઘીઓ, શીતળ થઇને સાચ.
માતામુખમાં આંગળી, પોઢયો પાસામાંય;
એને હરખજ ઉપજ્યો, તેથી આવ્યો આંય.
દેવદુદંભિ વાજતે, ઘણે હેતથી ઘેર;
નરનારી નેહે મળ્યાં, પૂછી સઘળી પેર.
ખોળ કરાવી ખંતથી, જેણે લખીઓ પાદ;
સવાલાખ પહેલા આપિયા, ફરી આપ્યા લખ આદ.
ડાહ્યા દીલમાં દાખજો, જેનાં નિર્મળ નામ.
સહસાએ કરવું નહિ, રૂડું કે ભુંડું કામ.

મોત વિષે–છપ્પા.

કોઈ કહે આવ્યો તાવ, કોઈ કહે થયું કોગળિયું;
કોઈ કહે કરડયો નાગ, કોઈ કહે વાસી વળિયું.
કોઈ કહે વાધ્યો રોગ, કોઈ કહે શસ્ત્રજ વાગ્યું,
કોઈ કહે મારી મૂઠ, કોઈ કહે પાપજ લાગ્યું;
ઇશ્વિર માથે લેતો નથી, જગત માંહી મહિમા જુઓ;
શામળ કહે છે સૌ સાંભળો, મોત આવ્યું તેથી મુઓ.
પેસે અરણ્વનીર, તીર ગંગાને બેસે;
ચઢે જો પર્વત મેર, કદી પાતાળે પેસે.
પર્વત માંહી પ્રવેશ, કરે આપે એકાંતે;
ઔષધ અમૃતાહાર, ભમે ભુલ્યા બહુ ભ્રાંતે.

કિંકર રાખે કોટિધા, સંચ પ્રપંચ ઘણા કરે;
શામળ કહે છે સૌ સાંભળો, મોત આવ્યે નિશ્ચે મરે.
નાઠે ન મૂકે ભૂખ, દુઃખ નાઠે નવ જાયે;
નાઠે ન મૂકે ભોગ, રોગ નાઠે પણુ થાયે;
નાઠે ન મૂકે તાવ, પાપ નાઠે નવ છૂટે;
નાઠે ન રહે લાજ, ચોર કે હાકેમ લુંટે.
નાઠે મોત મૂકે નહીં, પ્રસવ્યો ત્યાંથી પાશ છે;
કવિ **શામળભટ** સાચું કહે, નામ સર્વનો નાશ છે.
જે જાયું તે જાય, જેહ ફુલ્યું તે ખરશે;
ભર્યું તેહ ઠલવાય, ચઢ્યું તે તો ઉતરશે;
લીલું તે સુકાય, નવું તે જૂનું થાશે;
આયુર્દાવિશ સર્વ, કાળ સૌકોને ખાશે;
જે કિન્નર જક્ષ ને રાક્ષસો, દેવ ગાંધર્વ ને દાનવી;
મઘવાદિક પણુ મોતે મરે, કોણુ માત્રમાં માનવી.
ગયા ઇંદ્ર કંઈ ક્રોડ, ગયા બ્રહ્મા કંઇ ભુલ્યા;
ગયા કરોડો કામ, અડગ શૂરા પણુ ડુલ્યા.
ગયા દેવ દિગપાળ, ગયા માંધાતા મહીપત;
ગયા દિલીપ હરિચંદ્ર, ગયા છાકેલ છત્રપત.
વળી ગયા જનક ને જાદવો, જે વળી લાવ્યા જાન્હવી;
થિર થાવર કોઇ રહ્યા નહીં, કોણુ માત્રમાં માનવી.
રાખે લખ રખવાળ, લોહપિંજરમાં પેસે;
જાય જોરાવર શરણુ, પ્રીતે પાતાળે પેસે.
જાય શેષને શરણુ, રવિરથ આગળ ચાલે;
મંત્ર જંત્રના જાપ, કરી મઘવા સંગ મ્હાલે.
કદી સંચ પ્રપંચ કરે ઘણા, રવિમંડળ આખું અટે;
પણુ **શામળભટ** સાચું કહે, મરવાનું તો નહીં મટે.
કોઈ આજ કોઇ કાલ, કોઈ દિવસે કોઇ રાતે;
કોઇ જોબન કોઇ વૃદ્ધ, બાળજન જુવતી જાતે.
કોઇ તાવે તરફડી, આપઘાતે કોઇ મરતા;
કોઇ ભોગ કોઇ રોગ, કોઇ તો સરપ કરડતાં.
કોઇ વાસી વિકાર કે હડકવા, કોઇ મમતે લડીને મુઓ,
કાળ ન મૂકે કોઇને, **શામળ** કહે સમજી જુઓ.

ચિરંજીવી નહિ કોઈ, ગયા માંધાતા મહીપત;
ચિરંજીવી નહિ કોઈ, ગયા વહી અગણિત અહિપત.
ચિરંજીવી નહિ કોઇ, ગયા અધિકારી ઇંદ્ર;
ચિરંજીવી નહિ કોઈ, ગયા કાંઇ સૂરજ ચંદ્ર.
વળી ગયા રામ ને રાવણા, ગયા દેવ ને દાનવી;
સતવાદી સુલક્ષણા ગયા, કોણ માત્રમાં માનવી.
કોઈ આજ કોઇ કાલ, કોઈ માસે ખટમાસે;
કોઈ વર્ષે દશબાર, કોઇ પચીસ પચાસે.
કોઇ સાઠ સિત્તેર, કોઈ પોણોસો એંસી;
જે જાયું તે જાય, નથી રહેવાનું બેસી;
જે નામ ત્હેનો નાશ છે, ધર્મજ એવો ધારવો;
કવિ શામળ કહે મૂરખ કરે, ગંદી દેહનો ગારવો.
ઘડી પલક કે પહોર, સાંજ સવાર કે વ્હાણું;
એ દીપક ઓલાય, ન આવે સાથે નાણું.
રહે ઘરમાં કે ગામ, દેશ પરદેશે પડશે;
જળ પરપોટા જેમ, એક દિન નિશ્ચે મરશે.
રાખ્યો કોઇની રહેશે નહીં, દિવસ નકી નહીં દેહનો;
શામળ કહે કાચો કુંભ છે, તો ભરૂસો શો એહનો.

વચન પાળવા વિષે.

છપ્પા.

વચન કાજ હરિશ્ચંદ્ર, નીચ ઘર ભરિયું પાણી;
વચન એકને કાજ, કૃષ્ણે કુબ્જાને આણી;
વચન એકને કાજ, હરે હલાહલ પીધું,
વચન એકને કાજ, દેવવર દૈત્યે લીધું;
શુભ ધર્મ કર્મ ને શર્મ સૌ, વચન જતાં તે વહી ગયું;
કવિ શામળભટ સાચું કહે, વચન ગયું તો થઈ રહ્યું.
એક વચનને કાજ, રંક રાવણ થઈ બેઠો,
એક વચનને કાજ, બળી પાતાળે પેઠો;
એક વચનને કાજ, વેચી હરિશ્ચંદ્રે નારી,

એક વચનને કાજ, **પાંડવો** હાર્યા પ્યારી;
વળી એક વચનને કારણે, ભડ પાંચે વનમાં ભમ્યા,
કહે **શામળ** વચનજ કારણે, સો **કીચક** સાથે શમ્યા.
પાળે વાચક શૂર, જેહ રણમાં બહુ ઝુઝે;
પાળે વાચક સિદ્ધ, જેહને આગમ સુઝે.
પાળે વાચક ભક્ત, કરે ઇશ્વર વશ આપે,
પાળે દાતા વચન, વૃષ્ટિ જેને પરતાપે;
પાળે જે વાચક પ્રેમથી, વેદે વિવિધ વખાણિયો,
શામળ વાચક સંભાળતાં, જશે જગતમાં જાણિયો.
વચન પાળે તે રાય, બાકી તો રાંડી રાંડો,
વચન પાળે તે શાહ, બાકી ગુણહીણો ગાંડો,
વચન પાળે તે વિપ્ર, ધર્મ સૌ ધાર્યો તેણે,
વચન પાળ્યું તે વીર, જગત જશ લીધો જેણે;
પાળે સદાવાચક પ્રેમદા, પાંચે પૂરણ પક્ષણી,
શામળ કહે વચન ન સાચવે, લલના એજ કુલક્ષણી.

વિદ્યા વિષે.

છપ્પા.

લક્ષપતિ તો લાખ, દીઠા નિર્માલ્ય પ્રમાણે,
જાય રાયનું રાજ્ય, રૂપ પણ રહે ન ટાણે;
કુળ પણ હોય કલંકી, જોર જોતામાં જાયે,
જોબન પણ વહી જાય, વંશ નિર્વંશી થાયે;
નહિ રાજ ચોર કે અગ્નિ ભય, માગ મુકાવે બહુ થકી,
સત પુરૂષો મન માનજો, સદવિદ્યા છે શુભ સહુ થકી.
વિદ્યા મુકાવે માગ, પૂર્ણ જશ વિદ્યા પામે,
વિદ્યા શોભે વાન, નૃપતિ વિદ્યાને નામે;
વિદ્યા માંહી વિવેક, વિમળ વિદ્યાથી વાણી,
વિદ્યાને વશ વિશ્વ, જગતમાં મોહિની જાણી;
સદવિદ્યા રત્ન વિશાલ છે, વિદ્યાથી વડું નહિ કશું;
સદવિદ્યા આગળ ધન કશું, વિદ્યાવિહીન નર તે પશુ.

પંડિત આગળ મૂઢ, હંસ આગળ જયમ બગ્ગા.
પંડિત આગળ મૂઢ, કોકિલા આગળ કગ્ગા;
પંડિત આગળ મૂઢ, રાય આગળ જયમ રાંકા,
પંડિત આગળ મૂઢ, સિંધુ આગળ જયમ ટાંકાં;
પંડિત પ્રાક્રમી પૂરા, પંડિત સઉ શિર મોર છે,
શામળ કહે પંડિત આગળે, મૂઢ તો ચાકર ચોર છે.
મૂરખને વાહન, પંડિત અડવાણો ચાલે,
મૂરખ મોતનમાલ, પંડિત ફુલમાળા ઘાલે;
મૂરખને બહુ માન, પંડિત કદી ગરીબ કહાવે,
મૂરખને અલખત મોજ, પંડિત ખડધાન્યજ ખાવે;
પણ મૂરખ કાચ કથીર છે, દીસંતાં તો દિલ હરે,
પણ પંડિત રત્ન અમૂલ્ય છે, **શામળ** ઝવેરી પરીક્ષા કરે.
પંડિત જાય વિદેશ, તોય જશથી જાણીતો,
પંડિતને પ્રાક્રમ પૂર, મહીપતિનો માનીતો;
પંડિતને પરણામ, કરે જન સૌ કર જોડે,
પંડિતને સન્માન, માન અનમીનાં મોડે;
જે અગમ નિગમ છે ગુણ ઘણા, લક્ષ કોટિધા તે લહે,
છે વિદ્યા મોટી વિશ્વમાં, કવિ **શામળ** સાચું કહે.

પરચુરણ.

લક્ષ્મી.

(છપ્પા.)

નાવે ડહાપણ કીધ, નાવે વિદ્યા ભણતે;
નાવે કરતે કૂડ, નાવે ગુણ જ્ઞાન ગણંતે.
ના આવે ગયે વિદેશ, નાવે વેઠ્યે દેહ દુઃખે;
ના આવે જણાવે જોર, નાવે તજે સુખ ભૂખે.
ના આવે પરાક્રમ પરવશે, ના આવે લોભ લાલચ થકી;
શામળ કહે લક્ષ્મી લહરતો, આવે કર્મ સંચા થકી.
નેડી કહીં નવ જાય, ઘણું ઘણું મહેનત માગે;
ચિત્તમાં એને ચાહે, પ્રણીપત પાગે લાગે.

કસર કરે નવ રહે, નવ રહે વાવરતાં દહાડી;
પરપંચે નવ રહે, નવ રહે ઘરમાં ગાંડી.
આશા કરો મા એહની, માની મમતા મર્મની;
શામળ કહે લક્ષ્મી રહે, કબુલ રેખ જો કર્મની.

ગુણ.

ગુણની આગળ ભૂપ, સરીખા રહે કર જોડી;
ગુણની આગળ રૂપ, જુએ નિત્ય આધું ઓઢી;
ગુણની આગળ ગર્થ, ઘણેરો ફેરા ખાયે;
ગુણની આગળ દાતાર, માન માંગવા જાયે;
ગુણનાં માન ઘણાં કરે, જે માન નહીં ભૂપને;
શામળ કહે ગુણે રાચજો, રખે રાચો કોઈ રૂપને.

હિંમત.

કોઈ દિન અમરત આહાર, કોઈ દિન લુખી ભાજી;
કોઈ દિન પળવું પાય, કોઈ દિન ચઢવા વાજી.
કોઇ દિન સુંદર સેજ, કોઈ દિન ભોમી સુવું;
કોઈ દિન વિવા હોય, કોઈ દિન રીસે રોવું.
કોઇ દિન રળવું ઘણી રીઝથી, કોઇ દિન ખોવા દામને;
શામળ કહે હિંમત ન મુકીએ, સંભારીએ શ્રીરામને.

છુટક દોહરા.

નીચ દૃષ્ટિ તે નવ કરે, જે મોટા કહેવાય;
શત લાંઘણ જો સિંહ કરે, તોય તૃણ નવ ખાય.
રત્ન જડિત હોય મોજડી, શીશ ન બાંધે નેટ;
કનક છરી હાથે ધરી, કોય ન મારે પેટ.
કમળ જળમાં નિત્ય રહે, નિમેષ ન ભેદે નીર;
કામ ન ભેદે તેહને, જેનું શુદ્ધ શરીર.
જીભને ચોકટ અડે નહિ, સોને ન અડે શ્યામ;
ગુણને અવગુણ નવ અડે, જ્ઞાનીને ન અડે કામ.
નીરને અગ્નિ નવ અડે, દુષ્ટ હૃદે નહિ રામ;
લોભને લાજ અડે નહિ, જ્ઞાનીને ન અડે કામ.
બ્રહ્મને કર્મ અડે નહિ, સંતોષીને ન અડે દુઃખ;
જોગીને ભોગ અડે નહિ, રોગીને ન અડે સુખ.

અરૂણને તિમિર નવ અડે, સિદ્ધને નવ અડે શાપ;
સિંહને શિયાળ અડે નહિ, પરિબ્રહ્મને ન અડે પાપ.
વેદ ને ભેદ અડે નહિ, ખળને ન અડે સત્ય;
સાચાને જુઠ અડે નહિ, જો પ્રભુ રાખે પત્ય.
અગ્નિ બાળે સરવને, જીવ બાળ્યો નવ જાય;
મન્મથ જીતે સર્વને, જ્ઞાની નવ જીતાય.
વ્હાલાં પાખંડ અજાણને, હરિજનને વ્હાલા રામ;
સત્યને વ્હાલો ધર્મ છે, પાપીને વ્હાલો કામ.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

રાવણ મંદોદરીનો સંવાદ.

છપ્પા.

રાવણ—શી મૂરખને શીખ, શી ઘેલાશું ગોષ્ટિ;
શી અદાતની કિરત, શી વેરીશું વિષ્ટિ.
શી સજજનશું રાડ; શી રાંકશું રૂઠી;
નાગરા શું ગાન, પ્રીત ત્યાં શી પીઠી.
શી વાત વનિતા તણી, મોટા જન કેમ માનિયે;
શામળ કહે શાણી ઘણું, પણ પ્રેમદા બુદ્ધિ પાનિયે.
મંદોદરી—ગોખરૂ મૂળે હાથ, હેત ઘણેથી ઘાલ્યો;
મણિધર કેરૂં મણિ, લેવા મહીપત તું માલ્યો;
દાવાનલ ધરી દેહ, તાડથી પડીને જીવવું;
શીંગીયો સોમલ વચ્છનાગ, ઝેર હલાહલ પીવું.
રાણા રાવણ ત્યમ **રામ**શું, અકલ ફેલાવે આડિયો;
માગ્યું મોત **શામળ** કહે, સૂતો સિંહ જગાડિયો.
રાવણ—જાય કો પર્વત **મેર**, કે પાતાળે પેસે;
રહે સમુદ્રને શરણ, સૂરજમંડળ જઈ બેસે.
છેકજ થાયે રંક, કે લક્ષ લોકોને લુંટે;
આયુર્દા ઘડી એક, નવ્ય વધે નવ્ય ખૂટે.
લલાટે લખ્યું મટે નહિ, તો નીચ થઈ નમવું કશું;
ગુણવંતને ગમે નહીં, એક હાણ બીજું હસું,
મંદોદરી—જોબન મદ જર મદ, અહંકાર રાખે અલેખે;

કામાતુર નર અંધ, તેહ આંખે નવ્ય દેખે.
સજ્જન મદ ને શૂર, મૂરખ જન મમતી મોટા;
સાચા જે પ્રતિબોધ, તેહને મન સહુ ખોટા.
આખર આવ્યા અંકનો, તે કહો ટાળ્યો ક્યમ ટળે;
અંધો ભીંતે અથડાય છે, ત્યાર પછી પાછો વળે.

રાવણ—કહે તું વાર કરોડ, શીખમાનું નહિ માઠી;
કાંગડું કણુ ન રંધાય, સો મણુ બાળો જો કાઠી.
માંખણુ ન આવે મેલ, વરસ સો વલોવે પાણી;
પત્થર ઉપર જેમ નીર, અધિક શી કહું એંધાણી.
ત્હેને કામની કોડ વસા કહું, મૂક તું વનિતા વારવું;
રાવણને રાઢ રણજંગમાં, રામ થકી નથી હારવું.

મંદોદરી—સુમન તણી સુખ સેજ, હેમ હિંચો હિંડોળા ખાટે;
ચિંતામણિની ખાણુ, રત્ન પરવાળી પાટે;
માગ્યા વરસે મેહ, છયે ઋતુની છાપે;
અશોક સરીખા વંન, અલખત ભોગવિયે આપે;
નવ નિદ્ધ ને રિદ્ધ સિદ્ધ, સમૃદ્ધિ સહુ જોતાં જશે;
મંદોદરી કહે માને નહિ, ધન ત્હારૂં ધુળધાણી થશે.

રાવણ—નિત્યે નંદે જે વિપ્ર, વંશ જારૂરી જાયે;
દ્રવ્ય વિના વ્યાપાર, ત્યાં દેવાળું થાયે;
કાયરમાં રહે શૂર, તેહ કો વેળા ન્હાસે;
રૂડી ભુંડી ખસબોઈ, પટ બેશી રહે પાસે.
જે ઘેર ચાલ ઘરૂણી તણો, કંથ કામનીનું કહ્યું કરે;
ગર્ધવ જાણવો તે ગૃહસ્થને, આખર અર્થ તો નવ સરે.

મંદોદરી—પ્રમદા તેજ પ્રધાન, પ્રીત પ્રમદાની પ્રૌઢી;
પ્રમદાથી શોભે પુરૂષ, કહેવાય નરનારી જોડી,
પ્રમદા વડે ઘરસુત્ર, પુત્ર પ્રમદાથી પામે;
અર્ધાંગ પુન્ય વિભાગ, દુઃખ વનિતાથી વામે;
ઘરછિદ્ર ઢંકાય ઘરૂણી થકી, માન સન્માન મહિમા મળે:
શુભ ઇચ્છે તે સ્વામીતણું, અંતકાળે અગ્નિમાં બળે.

રાવણ—કુળ રૂડે કન્યાય, ધણી બીજો નહિ ધારે;
સિંહ તણી સોબત, ન હોયે વારે વારે.

શાહ પુરુષોના બોલ, એક બોલ્યા તે બોલ્યા;
દંતુસર ગજરાજ તણા, ખોલ્યા તે ખોલ્યા;
મહિપત કહે સુણુ મંદોદરી, રાવણે રાઢ લીધી સહી;
ન આપું કદી નારી હરી, હઠીલો હઠે મૂકે નહીં.

મંદોદરી—નમે સુકુળની નાર, નમે ફળ ફુલે વેલી,
નમે સત્પુરુષ કો સાધ, નમે સરિતા રસરેલી;
કદી નમે નહિ કાઠ, નમે નહિ કુલય કામી,
નમે નહિ કોઈ નીચ, હઠીલો જેહ હરામી;
નમે શ્રીરામ સરીખડા, જેણે ધર્મ મન ધારિયું,
ન નમે રાવણ નરપતિ, જેનું સુખ પરવારિયું, ૧૧૫

રાવણ—બેસી રહે બુદ્ધહીણ, લુણ મ્હારું તું લજાવે,
પ્રગટી કાયરની કૂખ, તોલ મ્હારું તું તજાવે;
વેરીનાં કરે વખાણ, વપુ કરે છે વ્હાલો,
લવરી કરે લખ વાર, કુંવર કંથ જાણી કાલો;
તુજને પૂછી લાવ્યો નથી, જુવતી તુજ કહેતો નહીં જડે;
બેસ માનની જઇ માળિયે, (જો) કંથ ત્હારો કેવો વઢે.

મંદોદરી—રામ સંગાથે રાઢ, કરવા નહીં સમરથ કોઇ.
નરવર તે શ્રીરામ, જોરાવરમાં શું જોઇ;
ધનુષ જે દૃઢ ધીર વળગ્યા બહુ બળિયા બાથે,
ટચલી આંગળિએ તરત, ભાંગ્યું હરિ એકે હાથે;
એવાં પાક્રમ અનેકધા, રાય જોશો ઘણાં રામનાં,
કંથ કેટલું કહુ કરગરી, કથન કામનીનાં કામનાં;

રાવણ—અણબોલી રહે અજાણ. જક મૂક ત્હારી ઝાઝી;
નરમપણું કાં કહે નાર, રાવણ તેથી નહીં રાજી;
ભલું ચિંતવો ભાગ્ય, બોલ ભલાઇ ભાતે;
લક્ષ્મણ સરીખા લાખ, જીવતા જોર છે જાતે;
બાજી દેવા બળવંતશું, બાજીગર થઇ આવિયો;
રાવણ બ્હીશે કેમ રામથી, લંગુર ઘણેરાં લાવિયો.

મ—શીખ લાગે નહીં તેહને કો તણી, જેહને રાજ મહારાજ રૂઠયો;
પુણ્ય કે પ્રીતની પેર પ્રીછે નહીં, જે શિરે પાપ વરસાદ વુઠયો;
હું હું કરી ગર્વે અહંકાર અદકો કરે, તેહ છતવંતથી છેક છૂટયો;

નિમેષ માને નહીં કથન કહે કામની, લખવશા કંથ તુજ કાળખુટયો;
રા—મોઢે ચઢાવી ત્યમ માન માને ચડી, બોલવા માંડિયા ભાવ બારી;
હેત દેખાડિયે છે હસી વાળિયે, જાણિયે છે ઘણું એહ નારી;
વાઘના બોલ બોલે મુજ વેરીના ટેવ જાણે નહિ મૂળ મ્હારી;
આગન્યા ઇષ્ટની ક્રોડ વરાં કહું, લખવશા લોપશું લાજ ત્હારી.
મં—એમ અહંકાર કરતો હિરણ્ય હઇડે, તાહરી પેરથી તે ઘટાડો;
બળીરાય બળ રાખતો વારાહ પણ વાધતો, મોડયો ત્હેનો પુર પાડો;
સહસ્ત્રાર્જુન સારખો પ્રૌઢ જન પારખો, ઘાટ ઘડયો ત્હેનો જોર ઝાડો;
એ રામ રણ રોળશે ચંચુવત ચોળશે, કંથજી દેખશો તેહ દાડો.
રા—ફટરે પાપણી અકલ જો આપણી, શત્રુ શોભાવતે હરખ હીસે;
અળશિયાં સાપથી અહિ કયમ ઓસરે. આગિયા તેજ આદિત બ્હીશે?
અરણુવ તણાં નીર ત્યાં બીદર કુણ બાપડું, રાય ઉમરાવશું રંક રીસે;
વિચાર કરજે તું વનિતા વપુ વિષે, શું લંગુરા દેખી લંકપત્ય બ્હીશે.
મં—આપ મત પાપથી શાપ માથે થયો, છાપ પડી ત્હારૂં છેક જાવા;
કામની માટે તુંને કહું છું કરગરી, દેવના દેવશું મેલ દાવા.
બુદ્ધ બે બાળ છે, કાળના કાળ છે. સીત સોંપિયે એના ગુણ ગાવા;
રામઋષિ રૂઠશે લંક ગઢ લુંટશે, નહીં રહે પિંડ કો પાણી પાવા.
રા—કામની એક તું કહે તેણે શું થશે, પાનિયે બુદ્ધ ને રાત જાયે;
પુછ તું ત્હારા તંનને તરતીએ, પુછ તું કુંભને ચિત્ત ચાહે;
પુછ તું વરણ અઢારના લોકને, રામના ગુણ તે કુણ ગાયે;
લાવિયો સીત નચિંત નર બીતરથી, જોર હશે આંગમાં આપ માંહે;
ઇં—ઇંદ્રજીત કહે કોટિ ઇંદ્રિને જીતીયે, આકાશ ઉડાડિયે ભોમ્ય ભારી;
પિતાતણું પાણી જાવા નહીં દીજીયે, આપિએ નહીં ફરી એહ નારી;
બાપડા વાંદરાથી કેમ બ્હીજીયે, આંબળાં ઉંબરા એજ અહારી;
ચોખુંટમાં વાત ચાલે એહ આપણી, કે રીંછથી રાયજીએ હોડ હારી;
મં—પુત સપુત હું તો તુંને જાણતી પાપ બુદ્ધિ તુંને આજ પરખ્યો;
ઓળખ્યો નહિ હદે રામ રઘુનાથને, નીચ દષ્ટિથી નરનેહ નરખ્યો;
ભારે અલખત જોઇ ભૂર ભૂલો ભલા, હાણ હાંસુ થશે હેત હરખો;
કુખ કપુત લજાવણો મ્હેં લહ્યો, બીજ જેવું તેવો બાપ સરખો.
કુંભ—કહે પછી કુંભકો કોપ અદકો કરી, ડાહ્યાં ઘણું દલ વિષે શુંજ થાવું;
ભક્ષ કરૂં સર્વની દેહ ઘડી એકમાં, ઘાલી લઉં ગુંજલે ખાંતે ખાઉં;
આજની રાતમાં ભો પમાડું ઘણું, મૂળ માંકડ તણાં ક્રોડ કાઢું;

જીવતા ઝાલીને વીંધશું બેહુ જણા, ભેટ ભાભી તણી કાલ લાવું.
મં—કંથેરના ઝાડે કેળાં નવ ઉતરે, એહ શિરકટે નહિ ઇક્ષુ સાંઠો;
બરાસ બહેકે કરી લસણ બોઇયે ઓહો, ગંધ તજે નહિ એજ ગંઠો;
અન્યશ્વને બાંધિયે અશ્વમાંહે જઇ, ભૂંકતાં કાઢશે કોપ કંઠો;
કહેત મંદોદરી સરવ સરીખડા, કડવી તુંબડીનો વેલો વંઠચો.
રા—સ્યામા તમો શું બિહો કોપ કારણ કિયો, બીકનો બોલ એ તોલ તે શું;
નામનો નાશ એ નિત્ય સર્વે કહે, જગત બાંધો જીવા જ્યોત જે શું.
આવવા દે ઇહાં તું અજોદ્ધાપતિ, જોગ જગદીશને જબાપ દેશું;
રામની આણ જો રામથી રીઝિયે, લંક સાટે ઘણો લાભ લેશું.
મં—નાર કહે નરપતિ છળ કરે છત્રપતિ, કથન કહુ કોડથી કંથ કાજા;
ભય ઘણો ભીતમાં ચેત તું ચિત્તમાં, મેટશે માન મરજાદ માઝા;
અપશુકન થાયે અતિગ્રહની અવળિ ગતિ, જુલમ તું શા કરે જુગત ઝાઝા;
શ્વાન રૂએ ઘણાં સામટાં શેરિયે, મેડિયે બોલિયો રાતરાજા.
રા—આજ એકાંત છે ભ્રાંત ભાંગું ભલી, વાત વનિતા પ્રત્યે વેણ વામું;
દશરથ તણા નંદને આધ ઓળખ્યું અમો, નેહશું દેહ નહિ શીશ નામું;
નેટ નિશંકશું લંક લગી આવશે, સુર સજી સહુ સૈન્ય સામું;
આજ ઇચ્છું ઘણું કામ હું એટલું, વેરભાવેથી વૈકુંઠ પામું.
મં—શાબાશરે સ્વામિજી સત્ય સ્યામા કહે, રખે હવે દિલ થકી દીન થાતો;
શૂર મહાપુરથી સુભટ સંગ્રામમાં, મમત કરી માંડ રણજંગ માતો;
અંતર બુધ એ હશે કામ નિરભે થશે, તો ટળે લોહનો પાશ તાતો;
અધિક કહું અંકમાં વાળિના વંકમાં, ચિત્ત માંહે રખે લંક ચહાતો.

અંગદવિષ્ટિમાંથી.

સવૈયો.

અંગદ—હુકમ હોય હજુરી કેરો, શોષી નાંખું બાંધો સાગર;
હુકમ હોય હજુરી કેરો, મહા કામ કરવા છું માહર.
હુકમ હોય હજુરી કેરો, જોરે જુદ્ધ કરૂં ત્યાં જાહર;
કાસદ કામ સોંપ્યું ક્યમ મુજને, છેક મ્હને ક્યમ કીધો કાયર.

દોહરો.

રામ—કાયર તુજને ક્યમ કહું, સાયર શૂર સરદાર;
જાહર છો મહા જોદ્ધમાં, અપરમપાર અપાર.

ઝુલણા છંદ.

અંગદ—કહો તો ગઢ લંકના સહસ્ત્ર ટ્ટકા કરૂં, ધ્રંઘોળીને કરૂં ધુળધાણી;
કહો તો હું સાત સાગર જળ શોષીને, આળ પંપાળ કરૂં પુર પાણી.
કહો તો રાક્ષસ બધા રોળી નાંખું વળી, જો વદો વદન મહારાજ વાણી;
કહો તો દશકંધનું દેહવટ વાળીને, રોવરાવું બધી રાવરાણી.

સવૈયો.

રામ—બ્રહ્મરાક્ષસ ભૂપતિ એ ભુંડો, સંહારવો ન પડે તો સારૂં;
લુંટાય નહિ લંકાની લક્ષ્મી, ધર્મબુદ્ધિ તે માટે ધારૂં.
ઇંદ્રજીત સરખો રત્ન રોળાશે, માટે મન માને નહિ મ્હારૂં;
વષ્ટિ કાંઈ માને નહિ મૂરખ, ત્યારે કામ પડશેજી ત્હારૂં.
અંગદ—વષ્ટિ કામ કરવું તે શાને, કરગરી બોલ શા માટે કહિયે;
નગર ઝગર કરવું નિર્વંશી, શત્રુ વચન શા માટે સહિયે.
સુત પરિવાર સંહારૂં એના, હવે રાજ બેસી ક્યમ રહિયે;
લક્ષવશા સીતા અહીં લાવું, જરૂરપણેથી અયોધ્યા જઇયે.
રામ—અધિકા બોલ કહો છો અંગદ, શૂરપણું જાણે છે સૃષ્ટિ;
મ્હારૂં મન એથી નવ માને, રાડ થકી નવ થૈયે રષ્ટી.
શિવસેવકને માર્યા ઉપર, નથી ચાલતી મ્હારી દૃષ્ટિ;
સુજને સુખ ઉપજાવો અંગદ, વિવેક વાત કરો ત્યાં વષ્ટિ.

દોહરો.

ચાલ્યો અંગદ ચાંપથી, સુખ જપતો શ્રી રામ;
પોતે આવ્યો પાંશરો, જ્યાં રાવણનું ધામ.

છપ્પા.

પ્રતિહાર—પેસી ન શકે પવન, ભવન ઉભો રહે ઈંદર; ૨૫
સુર સૌ સેવા સજે, ચાકરીમાં રહે ચંદર.
સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ, આણ અવનિમાં જેની;
ઇશ સરીખા પાસ, રહે આજ્ઞામાં એની.
તું પશુ પોળે ક્યમ પરવરે, હજુ લગણ ધીરજ ધરૂં;
જારે જ્યાંથી આવ્યો તહાં, નહિતર કોટી કટકા કરૂં.

ઝુલણા છંદ.

અંગદ—હાથ દીઠા નથી હોંશ શું માહરા, ચોરટા તેહનો સ્વાદ ચાખે;
સત્ય કહેરે અલ્યા કેમ બેઠો અહીં, કોતણાં ઝુંપડાં રીઝી રાખે.

પ્રતિહાર—**લંકશોભા તે લંગુર તું શું લહે, ચિંતામણી ચંદ્ર ચોપાસ ચળકે;**
ઇંદ્રિજીત ઉપમા પુછ તું ઇંદ્રિને, શૂરપણું સાંભળી **શેષ** સળકે.
અંગદ—**લંક** લીલાજ લંગુર લખ લુંટશે, મેલ મૂરખ મન માન મટકાં;
ઇંદ્રિજીત ઉપમા પુન્ય પરવારિયું, ચાર દિવસ તણાં ચોળચટકાં.
દશમુખ શીશ દશરતસુત છેદશે, લુંટી લેશે ત્હારાં લાખ લટકાં;
રામ પરતાપથી કામ એતો કરૂં, કુંભકરણા તણા ક્રોડ કટકા.
સ્હેલશું ખેલશું રેલશું નગરમાં, દેશ બાધામાં તે દાખ્ય દુંડી;
તાહરે મન અલ્યા **લંકપતિ** છત્રપતિ, મ્હારે મન **લંકપતિ** એક લુંડી.

છપ્પા.

પોકારી પ્રતિહાર, ધીર ઉપર તે ધાયો;
દીધી ગાળ દશવીશ, પુંછ શત્રુએ સાહ્યો.

કવિત.

પ્રતિહારે દીધી ગાળ, **અંગદને** ઉઠી ઝાળ;
ઉઠયો ત્યાંથી તતકાળ, દાબે દાંત કરીને.
બે ચારેક ભરી ફાળ, કૃતાંત સરીખો કાળ;
પકડયો ત્યાં પ્રતિહાર, મોહોકમ દીધો માર;
કહ્યું કે શી વાર લીધાં, પાંચ માથાં મરડીને,
કર્યો લોટ પોટ સહુ, ધીરપણે ધાઇને;
બેઠો જહાં **લંકાધીશ**, રૂદે માંહી રાખી રીશ;
પાંતરીશ શીશ ઉભો, સભામાંહી સાહીને. ૫૯

છપ્પા.

ગઢ **લંકા** ઘેરઘેર, વાત વાયુવત વાધી;
ચઢયું રામનું સેન, **લંક** લુંટાણી બાધી.
કહે હણ્યો કુંભકરણ, કહે રાવણ રણ રોળ્યો;
ઇંદ્રજીત અજીત, તેહ ચાંચડવત ચોળ્યો;
ફટફટરે રાક્ષસ રાવણા, સતીસીતા શાને હરી;
શામળનો સ્વામી કોપિયો, કનકલંક લોહની કરી.

ઝુલણા છંદ.

અંગદ—પુછ કરતાં ઘડી પાંચ પૂરણ થઇ, બોલતા શેં નથી કર્મ ફૂટયા.
અંગદ કહે ઉત્તર શેં નથી આપતા, સર્વના આંખ કે કાન ફુટયા.
રાવણ—કોણ તુજ નામ ને ગામ ને ઠામ કહે, કામ કશું પશુ છે ભૂપ સાથે.
કોણનો મોકલ્યો અહીંલગી આવિયો, આભ બધો ભરે બાંહ્ય બાથે.

અંગદ—વાલીનો પુત્ર ધરસુત્ર શુભ પર્વતે, નામ અંગદ મ્હારૂં હરખ હેવા.
શરણ રહું છું રઘુનાથના ચરણને, દેવનો દેવ અધિદેવ દેવા;
ધુમ્રપાને કરી ધ્યાન જોગી ધરે, ઇંદ્ર બ્રહ્મા કરે ઇશ સેવા;
તે તણી નારને તસ્કરી લાવિયો, લંક લગી આવિયો સુધ લેવા.

દોહરા.

રાવણ—વઢવા આવ્યો વાંદરા, તો તે કરિયે પેર;
જા મુકું છું જીવતો, ઘણી દયાથી ઘેર.

ઝુલણા છંદ.

અંગદા અંગમાં શેં તું સમજે નહિ, કુખ કાયર તણી તુંજ આવ્યો;
કપુત વાલી તણા કુળ વિષે અવતર્યો, કે અલ્યા નીચનું થાન ધાવ્યો.
શત કટકા કર્યાં તાત ત્હારા તણા, તે તણી ભક્તિમાં ભૂર ભાવ્યો;
વાંદરા સર્વનો ઘાટ ઘડાવવા, લખવશા લખમણો આંહી લાવ્યો.
અંગદ—અજ્ઞ પાષાણને પ્રીછવું કેટલું, જેહમાં ગુણ નહિ જ્ઞાન જ્ઞાતા;
વીશ છે નેત્ર પણ અંધ તું તો થયો, સાધતો શેં નથી ચિત્તશાતા.
જે કરે જેહવું ભાગ્ય તે ભોગવે, તે તહમે દેખશો ધંધ ધાતા;
વાલી વૈકુંઠ પદ પામિયો પ્રીતથી, રામજી મુક્તિપદ દિવ્યદાતા.
રાવણ—કાપડી વેષ ધરી વન વિષે જે ફરે, શીશ જટાધરે સંગ સારો;
સીતની સુધ નવ માસ નીરખી નહિ, આજ સાગર તણો દીઠ આરો.
લાવિયો રીંછ લંગુર લખકોટિધા, માનવી ભૂળ સુખવાસ મ્હારો.
લંકપતિ છત્રપતિ રાય રાવણ થકી, રાઢમાં જીતશે રામ ત્હારો.
અંગદ—એક કિંકર અહીં આવશે રામનો, તે નહિ ત્હારો બોલ સાંખે;
તાત મ્હારા તણી કીર્તિનો તું કવિ, હું ખમું બોલ જે ભુંડ ભાખે.
અન્યને તો ઓશિયાળ શી ત્હારી, જો ઘડી એકમાં જોર ઝાંખે;
લંક પર લંક એ અંક એકે ભરી, નિમિષમાં નિધિતણે નીર નાંખે;
રાવણ—કહે દશાનન સુણો વાલીના દીકરા, પ્રીત સંભાળી કર પેર પુંઠી;
રામ ઉપર તહને હેત કેમ ઉપજે, તાતને મારિયો કાલકુટી;
પંડ પાળે ત્હારૂં વેર વાળે નહિ, પેટની વેઠમાં વાટ ઉઠી;
કર ઇહાં ચાકરી બાંધ ત્યાં બાકરી, રામ શું રાઢ કર આવ્ય રૂઠી.

અંગદ—બુદ્ધિ બળહીણ તું ક્ષીણ આયુષ્ય થયો, રાવણા મૂઢ મુખશું જ ભાખું;
રાજ મહારાજ અધિરાજ રઘુવર તણાં, દરશનો દિવ્ય હું નિત્ય દાખું;
એહ અમૃતરસ ખાણુ પૂર પ્રેમની, તે તજી ઝેર નહિ ચિત્ત ચાખું;
સ્વામી શામળ તણા ચરણ પરતાપથી, તુજસમા કિંકરા ક્રોડ રાખું.

છપ્પા.

રાવણ—મૂરખ મૂઢ અજાણ, જૂઠ બોલે ક્યમ ઝાઝું;
કોણ ગણતીમાં રામ, લવરી સુણતાં હું લાજું;
કોઠ બીલાં ખાનાર, લંગુરાં કોટિક લાવ્યો;
વાઘણ કેરાં દૂધ, લેવા મણિધર મણિ આવ્યો;
વળી તારૂણી મારી તાડિકા, તે પ્રાક્રમ દીઠું તમો;
વળી હોય પરાક્રમ રામનું, કહે કિંકર સુણીએ અમો.

ઝુલણા છંદ.

અંગદ—ત્ર્યંબક જયાં તોડિયો માન તજમોડિયો, છોડિયો ત્યાં ત્હને ધર્મ ધાર્યો;
દુશ્મન જે દાખમાં રાખિયો કાખમાં, પલક એક પાખમાં હોડ હાર્યો.
કોટિ રાક્ષસહણ્યા ભયત્હેના નવ ગણ્યા, વેદ ભણિયા હવે ત્હારોવારો;
મારવો રંકને લુંટવી લંકને, પાપથી ઓસરે રામ મ્હારો. ૧૦૦
રાવણ—માનવી માનવી સંઘરે છે સહુ, માંકડાં સાથ મન એનું મ્હોયું;
ન્હાનપણ માંહ્યથી નામ કાઢ્યું જુઓ, પરવર્યાં પુરથકી રાજ ખોયું.
ક્ષત્રિવટ ખોઇને જોગ જટા ધરી, શરમને કરમને ધરમ ધોયું;
મંત્રી તુજ સારખા પ્રાક્રમી પારખ્યા, રાવણે રામનું જોર જોયું.
અંગદ—મંત્રી તો પુન્યવંતા પૂરણ, ઘેર બેઠા લખ લુંટે છે;
અભાગિયો અકર્મી અંગદ, રત્ન પથ્થરશું કુટે છે.

છપ્પા.

મુજને તુજપર હેત, ખેદ રાખી નહિ ખીજું;
આપણ બન્ને ભ્રાત, બતાવું કારણ બીજું.
જો વાલી તાત છે આપણો, છૈયે સહોદર સુખમાં;
તુજને રાખ્યોતો કાખમાં, મુજને રાખ્યો કૂખમાં.
રાવણ—વાલી સરખા ક્રોડ, ચરણ મ્હારા ચાંપે છે;
સુગ્રીવ સરખા લાખ, કૃત્ય દેખી કાંપે છે.

ઇંદ્રિ આદિ સુરસાથ, હાથ જોડે જન ઝાઝા;
નથી સુણ્યો ત્હેં કાન, રિદ્ધિપતિ રાવણ રાજા.
ડોલાવું દશ દિગપાળને, સળકાવું શેષ ધામને;
તું અલ્પબુદ્ધિ સમજે નહિ, રહ્યો વખાણે રામને.

સવૈયો ત્રીસો.

રાંક જાત તે રત્ન શું ઓળખે, આખર ચૈતન ચાકરનો;
ગરીબતણે ઘેર પેટ ભરે તે, ઠાઠ શું જાણે ઠાકરનો.
મેરતણો મહિમા નવ દીઠો, કરે વખાણ તે કાંકરનો;
ખાખરની ખીલોડી અંગદ, સ્વાદ શું જાણે સાકરનો.

કવિત.

અંગદ—માન કહ્યું મૂઢમતિ, જ્ઞાનહીન ગંડ-ગતિ;
શાપ દીધો સીતા-સતી, પડયા પાપ પાશમાં.
મોકલ્યો કાસદકામ, હુકમ ન દીધો રામ;
નેતો વાસું ઠામઠામ, વાંદરા આ વાસમાં.
હદે નથી રહેતી રીસ, તોડી નાંખું ત્હારૂં શીશ;
ભાંગુ ભુજા વીશ હજુ, હેત રાખું હાંસમાં;
બલપણે ભાખું ભાખ, શાસ્ત્રતણી દેઉં શાખ;
ઇંદ્રજીત જેવા લાખ, ઉડાડું આકાશમાં.

સાચી સમજ.

છપ્પા.

જટા ધરે વડવૃક્ષ, પતંગ નિજ બાળે કાયા;
જળચર જળમાં ન્હાય, ધ્યાન ધરવા બગ ધાયા.
ગાડર મુંડાવે શીશ, અજા મુખ દાઢું રાખે;
ગર્ધવ લોટે છાર, શુક મુખ રામજ ભાખે.
વળી મોર તજેછે માનુની, શ્વાન સકળનું ખાય છે.
કવિ શામળ કહે સાચા વિના, કોણ સ્વર્ગમાં જાય છે.
ઉંચું ભાળે ઉંટ, વાગોળ નીચું ન્યાળે;
તરૂવર સ્હે છે તાપ, પ્હાડ આસન દૃઢ વાળે.

ઘર કરી ન રહે નાગ, ઉંદરો રહે છપીને;
નોળી કર્મે ગજરાજ, ભક્ષ ફળ પત્ર કપિને.
ઇશ્વર અનુભવ વિણુ નવ મળે, સેહેજ ભાવના ભંગ છે;
શામળ મનસા સિદ્ધ તેહને, કથરોટમાં ગંગ છે.
સિધ્ધે મુડાવ્યાં શીશ, કરી ઉઘાડી કાયા;
ફરી માગવી ભીખ, ન મેલી કોઇએ માયા;
વરતી ઘણાએ વેષ, લક્ષણો લેશ ન લેતા;
કાયા-માયા-કાજ, ફરે ધર્મ બીજા કહેતા.
વિશ્વંભર તેથી વેગળો, જ્યાં લગી મન ભામની ભજી;
શામળ કહે સાચો સિદ્ધ તે, જેણે મમતા ને માયા તજી.

નામ વિષે.

છપ્પા.

ધનજી ઉવાણે પાય, ભૂપ ભીખંતો દીઠો.
શૂરો ન્હાસી જાય, બોલતો કડવું મીઠો;
વ્યાજ ભરે રણછોડ, કામ કલ્યાણજ કરતો;
અવિચળ ચળ્યા અપાર, દીઠો અજરામર મરતો;
હીરો માણેક મોતિયો, રતનિયો કથીર દેખે નહીં;
કવિ શામળ કહે સંસારમાં, કારણ નામ રહ્યું કહીં ?
દીઠા અમર મરંત, ન્હાના કાંઈ દીઠા ઘરડા,
નાગો પ્હેરે વસ્ત્ર, વાઘ સિંહ કુતરે કરડ્યા;
પર્વત ફરે પરદેશ, દીઠો મંગળને દુઃખિયો,
સંતોખી અદકું ખાય, કાસદ કરે છે સુખિયો;
દયાચંદમાં દયા નહીં, ખુશાલ કહીં રોતો ફરે,
શામળ કહે નામ પનોતિયો, કંઇ લાખ કુંવારા મરે.
કુબેર નામ કહેવાય, ખજાને દીઠા ખાલી;
કરે ધર્મો બહુ પાપ, ન્યાલ આવે ઘર ઘાલી;
વ્હાલો રાખે વેર, ઝેર જેવો તે મીઠો,
જોગી કરે વેપાર, ભોગી ભીખંતો દીઠો;
ઘેલો જાયે છેતરી, બળિયોજી હારી જશે,
રૂડા કંઈ ભુંડા કહું, શામળ કહે નામે શું થશે.
હાથી નામ કહેવાય, બ્હીએ ઉંદરને સાદે,
સૂરજ કાળો હોય, શ્યામળો સુંદર ભાસે;

રૂપે હોય કરૂપ, ભૂષણનાં દૂષણ ઝાઝાં;
કૃપાલ રાખે કૂડ, ભૂપત વજાડે વાજાં;
હિમો ન દેખે હેમ, કલંક નિર્મળ શિર ચઢે;
ફોગટ ફરે કંઇ જોઇતા, શામળ નામને શું અડે.

(લઘુકાળ)

દયારામ.

પદ.

જે કોઇ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ ત્હેના ઉરમાં ઠરે-ટેક.
સિંહણ કેરૂં દૂધ હોય તે સિંહણસુતને જરે.
કનકપાત્ર પાખે સહુ ધાતુ ફોડીને નીસરે-પ્રેમરસ૦
સકરખોરનું સાકર જીવન, ખરના પ્રાણજ હરે,
ક્ષાર-સિંધુનું માછલડું જયમ મીઠા જળમાં મરે-પ્રેમરસ૦
સોમવેલી રસપાન શુદ્ધ જે બ્રાહ્મણ હોય તે કરે,
વગળવંશીને વમન કરાવે, વેદવાણી ઉચરે-પ્રેમરસ૦
ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદપિ અર્થ ના સરે;
મત્સ્યભોગી બગલો મુક્તાફળ, દેખી ચંચુ ના ભરે-પ્રેમરસ૦
એમ કોટિ સાધને પ્રેમ વિના, પુરૂષોત્તમ પુંઠ ન ફરે;
દયાપ્રીતમ શ્રી ગોવરધનધર પ્રેમ ભક્તિએ વરે-પ્રેમરસ૦

પદ.

ચિત તું શીદને ચિંતા ધરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે—ટેક.
સ્થાવર જંગમ જડ ચૈતનમાં માયાનું બળ ઠરે,
સમરણ કર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું જન્મ મરણ ભય હરે—કૃષ્ણને.
નવ માસ પ્રાણી કૃષ્ણચંદ્રનું ધ્યાન ગર્ભમાં ધરે;
માયાનું આવર્ણ કર્યું ત્યારે લક્ષ ચોરાશી ફરે—કૃષ્ણને.
તું અંતર ઉદ્વેગ ધરે તેથી કારજ શું સરે;
ધણીનો ધાર્યો મનસૂબો, હર બ્રહ્માથી નવ ફરે—કૃષ્ણને.
દોરી સર્વેની એના હાથમાં, ભરાવ્યું ડગલું ભરે;
જેવા જંત્ર વગાડે જંત્રી, તેવા સ્વર નીસરે—કૃષ્ણને.
થનાર વસ્તુ થયા કરે રે, જયમ શ્રીફળ પાણી ભરે;
જનાર વસ્તુ એણીપેરે જાશે, જયમ ગજ કોઠું ગરે—કૃષ્ણને.

જેનું જેટલું જે જ્યમ કાળે, તે ત્હેને કર ઠરે;
એમાં ફેર પડે નહીં કોઇથી, શીદ કૂટાઇ તું મરે;—કૃષ્ણને.
ત્હારૂં ધાર્યું થતું હોય તો, સુખ સંચે દુઃખ હરે;
આપતણું અજ્ઞાનપણું એ, મૂળ વિચારે ખરે;—કૃષ્ણને.
થાવાનું અણચિંતવ્યું થાશે, ઉપનિષદ ઓચરે;
રાખ ભરોસો રાધાવરનો, દયા શીદને ડરે.—કૃષ્ણને.

પદ-કાફી.

ફુલ્યો શું ફરે છે રે, ભુલ્યો ભવકૂપમાં પડયો,
મનુષ્ય દેહ મોંઘી રે, ખોયો મણિ હાથે ચઢયો—ટેક.
શું થયું સંપત્તિ ઘણી મેળવી, શું થયું મ્હોટે ઘરબાર,
નિશ્ચલ થઇ હરિને ભજે નહીં, ભુંડા ધિક ત્હારો અવતાર,
ધિક ત્હારૂં જીવ્યું રે, દૈવે ત્હને શાને ઘડયો—ફુલ્યો૦
ડાહ્યો થઇ દુનિયામાં ફરે છે, તેણે શું સીધ્યું ત્હારૂં કાજ,
જમની કચેરી જીતવી કઠણ છે, નથી રેહેવાની ત્હારી લાજ;
ડહાપણ ત્હારૂં તારે રે, જ્યારે જમને કરે ન ચઢયો—ફુલ્યો૦
વાંકી મૂછ ઉપર વાટ ઉઠીરે, નર્કની વાટે તું ઠર્યો,
મિથ્યા જનુની ભારે મારી, એવો જન્મ ધર્યો ન ધર્યો,
માટે જોની જાગીરે, અવસર આવી અડયો—ફુલ્યો૦
સમજ મન મ્હારારે કહું છું, મોહ માયા મમતા તજ,
સ્મરણ કર પરબ્રહ્મ પુરૂષોત્તમ, રાધા કૃષ્ણ હરિ ભજ,
દયો એવું જાણે રે, તે સર્વથી સરસ પડયો—ફુલ્યો૦

પદ-કાફી.

મનજી મુસાફરરે, ચાલો નિજ દેશ ભણી,
મુલક ઘણા જોયારે, મુસાફરી થઇ છે ઘણી—
સ્વપુર જવાનો પંથ આવ્યો છે, રખે ભુલતા ભાઇ,
ફરીને આ મારગ મળશે નહીં, એવી છે અવળાઈ,
સમજીને ચાલો સીધારે, ના જાશો ડાબા કે જમણી—મનજી૦
વચ્ચે ફાંશીઆ વાટ મારવાને, બેઠા છે બે ચાર,
માટે વળાવા રાખો બે ત્રણેક, ત્યારે ત્હેનો નહીં ભાર,
મળ્યો છે એક ભેદીરે, કહેલી ગતિ સહુ તે તણી—મનજી૦

હાવાં માલ વોહોરો તો વોહોરો શેઠના નામનો થાય ના કહું અટકાવ,
આપણો કરતાં જોખમ આવે, ફાવે ધણીનો દાવ,
એટલા સારૂરે, ના થાવું વોહરતના ધણી—મનજી૦
જો જો જુગ થકી જાવું છે, કરજો સંભાળીને કામ.
દાસ દયાને એમ ગમે છે, હવાં જઇએ પોતાને ગામ,
સુઝે છે હાવાં એવુ રે, અવધ થઈ છે આપણી—મનજી૦

પદ.

ત્હારો અમુલખ અવસર જાયરે ગોવિંદ ગા રે;
ગોવિંદ ગા ગોપાળ ગા, ગોપીજન વલ્લભ ગા રે;
જેને ક્ષણે ક્ષણે હાનિ થાય, ગિરવરધારી ગાને; ટેક.
મૂરખ તું સમજે નહિ, આયુષ ઓછું થાય,
જ્યમ સરવરની માછલી, સમજે નહિ સલિલ સુકાય રે. ગોવિંદ.
તેનું તે ભાસે તુંને, મોર બપોર શરીર,
વહી જાતું જાણે નહિ, જ્યમ નદીઓનું નીર રે. ગોવિંદ.
અમુલખ લટકું લાભનું, ચેત્યા તે પામ્યા પાર;
ચાર દીવસની ચાંદની, જાતાં નહીં લાગે વાર રે. ગોવિંદ.
માયાના મધ-લાલથી, કોણ ધરાયું તું ધરાશે,
દુગ્ધામાં બન્ને જશે, પાછળથી પસ્તાશેરે. ગોવિંદ.
ઢાલાં થોથાં કૂટતાં, ખૂટયું દીપક તેલ,
મનના મનોરથ રહી જશે, ઓચિંતો તુટી જાશે ખેલ રે. ગોવિંદ.
માયા મેવો મીઠડો, જ્યમ જવરમાં ઘીજ;
હરિ રસાયણ ગુણ ઘણો, ઔષધ જાણીને પીજ રે; ગોવિંદ.
પ્રભુ પાખે હે પ્રાણિયા, કોઇમાં પ્રીત કરીશ,
ત્હારૂં ઢાંકયું અંતર ધીકશે, ટટળીને મરીશ રે; ગોવિંદ.
અંતે આવી પળ નહિ મળે જો કરે કોટિ ઉપાય,
વિચાર, વિઠલ વણ ભજે, વૃથા વહ્યું સૌ જાય રે, ગોવિંદ.
ત્હને અનેક વાતની એક કહું, સમ ખાઇ મા બાપ,
દયા નામ શ્રીકૃષ્ણ થકી, શમશે સૌ પરિતાપરે. ગોવિંદ.

મીરાં ચરિત્ર.

મીરાંમન મોહનશું માન્યું;
વરિયા વરિયા શ્રીગિરધરલાલ, જાણે જગ નથી કાંઈ છાનું—ટેક.
જેમલ રાઠોડની દીકરીરે સુણો, મીંડતા એનું ધામ;
રૂપગુણ કોઈ સમોવડ નહીં, રૂડું ધર્યું **મી**રાંબાઈ નામ. **મી**રાં.
જોશીએ વાંચી જનમોતરીરે, તેમાં લખ્યું નીકળ્યું એહ;
વરશે વિશ્વંભરનાથનેરે, કરશે નંદકુંવરજીશું નેહ. **મી**રાં.
ઉધોતપુરનો રાણો રાજીયોરે, તે સાથે કરી છે સગાઈ;
પરણાવીને વળાવ્યાં સાસરે કંઈ, લૌકિક રીતે **મી**રાંબાઈ. **મી**રાં.
દેવીને દેવા વધામણાંરે, ચાલ્યાં વરકન્યા સહુ જન;
રાણે પારવતીજી પુજીયારે, **મી**રાંનું તો મોહનમાં મન. **મી**રાં.

સાસુ કહે સૌભાગ્ય વધેરે, વહુ નમો શક્તિને પાય;
મીરાં કહે મસ્તક મ્હારૂં નહીં નમે, વિના શ્રી ગિરિવરધરરાય. **મી**રાં.
સાસુ કહેરે સામી બોલી આજથી મ્હારે, નથી એ વહુનું કામ;
પુત્રને કહ્યું એહને રાખો પરી એક, ન્યારૂં રચાવો એનું ધામ. **મી**રાં.
એવું સુણીને **મી**રાં મગ્ન થયાં રે; ભલું થયું ભાંગ્યો જંજાળ;
સાધુની સંગે દિન રેણુ નિર્ગમશું, સુખે સેવીશું ગાઈશું ગોપાળ. **મી**રાં.
નંદનંદન સાથે ન્યારાં રહ્યાંરે **મી**રાં, હરિજન આવે ઘણા ઘેર;
નિત્ય ભજન કથા કીરતન ઓચ્છવ, હરિને લડાવે કરે લેહેર. **મી**રાં.

નણંદ આવી **મી**રાંબાઈની પાસે, ભાભી આ શો માંડ્યો ઉતપાત;
સાસરે રાણાજીનું કુળ લજાવ્યું વહુ, મહીએર લજાવ્યાં માતતાત. **મી**રાં.
અંબર આભ્રણ પેહેરો અનુપમ, સજો સુંદર શણગાર;
મેહેલે પધારો રાણાજીતણેરે, રમી રીઝવી લ્યો ભરથાર. **મી**રાં.

છાપાંતિલક આ શી તુલસીની માળા, નાચો ખુંદો વેરાગીને વેશ;
સંગ મુકી ઘો સાધુ સંતનોરે, રાણોજી તો કરે સુણી ક્લેશ. **મી**રાં.
મીરાં કહેરે બાઈ ક્લેશ ટળવાનો, એકજ છે ઉપાય;
કહેજો રાણાજીને સાધુને સેવે પ્રેમે, નૃત્ય કરીને હરિ ગાય. **મી**રાં.

વળી સોનું રૂપું પેહેરે શું સુધર્યુંરે, કહાડી નાંખો કાકડમાળ;
છાપાંતિલક ધરી સાધુઓમાં બેસો, આ લો પ્હેરો તુળસીની માળ. **મી**રાં.
તમો પણ જાઓ શીદ સાસરેરે, બાઈ વૃથા વટાળો શાને દેહ;
મનગમતા મોહનવર સાથે તમો, સર્વ તજીને કરો સ્નેહ. **મી**રાં.

કેહેજો ત્હમારી માતનેરે, વૃદ્ધ થયાં ગોવિંદ ગુણ ગાયે;
હરિવિના કોટી દેવ સેવશો તોયે, જનમ મરણ નહીં જાયે. **મીરાં.**
સુણી એમ છણકતી ખીજતીરે બાળા, આવી બંધવની પાસ;
ઓ ભાઇ ભાભી કહેછે થાઓ વેરાગી સહુ, મુકી ઘો રાજ અવાસ. **મીરાં.**
એવું સુણીને આવ્યો રોપ રાણાને, પ્રેર્યો સેવક **મીરાં**ને અવાસ;
લાવો ખબર છે શા રંગમાં, કોણ કોણ બેઠું છે એની પાસ. **મીરાં.**
અનુચરે આવી એમ કહ્યું જે, નથી ત્રીજું માણસ આ વાર;
રાણીજી સાથે કોઇ પુરૂપ બીજો છે, ઘરમાં થઇ રહી છે થૈથૈકાર. **મીરાં.**
સુણતામાં રાણો થયો રાતડોરે, ખેંચી ખડગ ધાયો તેણીવાર;
પેઠો **મીરાં**ને મહેલે એકલોરે, કોઇ આવે ના ધાઇ દીધાં દ્વાર. **મીરાં.**
આવી જોયું તો **મીરાં** એકલીરે, પ્રભુએ ત્હેને ના દીધું દરશન;
પુછ્યું **મીરાં**ને પેલો પુરૂપ ક્યાં છે, ત્હારે લાગ્યું જેશું લગંન. **મીરાં.**
ક્યાં છે પુછો શું રાણા રોષમાંરે, તે તો સઘળે વસે છે ભરપૂર;
ધ્યાનમાં જુવે જોગી, પ્રેમી પ્રત્યક્ષ દેખે, રહે છે દુષ્ટથકી દૂર. **મીરાં.**
કાઢી નાંખોજી આ કલેશ કપટ સંગે, નિર્મળ કરો મન;
પ્રેમભક્તિએ પરબ્રહ્મ ભજો તો, ત્હમને થાય તેનાં દર્શન. **મીરાં.**
એવું સુણીને આગ લાગી ઘણીરે, પણ ભાવ ના આવ્યોરે ભૂપ;
ક્રોધ કરીને શસ્ત્ર વાવરે એવે, દીઠાં **મીરાં**નાં બે રૂપ. **મીરાં.**
તોહે મૂરખ સમજ્યો નહીરે, મન સાથે ન કીધો વિચાર;
બીજું ખડગ એણે ખેંચીયું રે, ત્યારે હરિયે દેખાડી **મીરાં** ચાર. **મીરાં.**
છોભો પડ્યો પાછો ફર્યોરે, રાણો આવ્યો પોતાને ઘેર;
વિષનો પ્યાલો મોકલ્યો પીજો, કહાવ્યું રાણાએ આણી ઝેર. **મીરાં.**
લીધો મીરાંએ મન મગ્ન થઇનેરે, પ્રભુને દેખાડી કર્યું વિષપાન;
અમૃત સરીખું થઇ ગયુંરે, એને સમર્થ ધણી ભગવાન. **મીરાં.**
મીરાંબાઇ આવ્યાં વૃંદાવનમાંરે, પ્રેમે નીરખ્યા શ્રી વ્રજરાય;
શ્રી જમુના પયપાન કર્યું ને કરી, જીવા ગોંસાઇને શિક્ષાય. **મીરાં.**
હરિજન જાણી **મીરાં** મળવાનું કહાવ્યું, તેણે કાવ્યું ના જોઉં સ્ત્રીનું મુખ;
મીરાં કહે સારૂં થયું સવારૂં મુજને, પરપુરૂષ જોએથી દુઃખ. **મીરાં.**
આજ લગી હું એમ જાણતી જે, વ્રજમાં કૃષ્ણ પુરૂષ છે એક;
વૃંદાવન વસી હજી પુરૂષ રહ્યા છો, ત્હેમાં ધન્ય ત્હમારો વિવેક. **મીરાં.**
એવું સુણીને જ્ઞાન પામીયારે, જીવા ગોંસાઇ મળ્યા છે સામા ધાઇ;

હળી મરીને હરિની વાત કરીને આવ્યાં, મેવાડદેશ **મીરાં**બાઇ. **મીરાં.**
કરી તૈયારી ચાલ્યાં દ્વારીકાંરે, પ્રેમે નિરખ્યા શ્રીરણછોડ;
વાસ પુરીને પ્રભુની પાસે રહ્યાં સદા, પહોંચ્યા છે મનના કોડ. **મીરાં.**
પાછળ પસ્તાવો રાણાને થયોરે, ગયું ઉતરી મનનું ઝેર;
મુખે માગે તે આપું ત્હેને જે કોઈ, લાવે મનાવી **મીરાં** ઘેર. **મીરાં.**
ઉપરા ઉપરી તેડાં મોકલ્યાં રે, આવીને લાગ્યા સહુ પાય;
માજી પધારો મેવાડમાં વેહેલાં, રાણાજી તો અંન ન ખાય. **મીરાં.**
જ્હાંરે લગી તમો રહેશો દ્વારિકાંરે, ત્યાંલગી કરૂં અપવાસ;
આગ્રહ દેખી **મીરાં** વીદાય માંગવાને, આવ્યાં શ્રીપ્રભુજીની પાસ. **મીરાં.**
હરિએ હકીકત સાંભળીનેરે, હસી ચાંપી હૃદયા સાથ;
શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપમાં સમાઇ ગયાંરે **મીરાં**, જે જે શ્રીદ્વારકાંનાથ. **મીરાં.**
ચરિત્ર એ **મીરાં**બાઇનું રે જે કો, શીખે સાંભળે ને ગાય;
પ્રેમભક્તિ ત્હેને મળે ને ત્રુઠે, દયાનો પ્રીતમ વ્રજરાય. **મીરાં.**

વાંસલડી; ગરબી.

માનીતી તું છે મોહનતણી હો વાંસલડીરે;
તુંને વાલમ કરે છે ઘણું વહાલરે, હો વાંસલડીરે,
પીએ અધરામૃત પિયુતણું, તું વાંસલડીરે;
અમારે સોક્ય સરીખું તું સાલરે, હો વાંસલડીરે;
મીઠો આવડો શો સોહોર, મોહ્યો નંદનો કિશોર;
ત્હારૂં આવડું શું જોરરે, ભુંડી કાલજડું માં કોરરે; હો વાંસલડી.
વાજી વાજી ને વિહ્વળ કર્યા, હો વાંસલડી;
તું તો પીડે અમારા પ્રાણ રે; હો વાંસલડી;
સુણતાં પડે છે હદે સાંસરાં, હો વાંસલડી;
ત્હારા ટઉકારાથી મોહબાણ રે, હો વાંસલડી–મીઠો.
ઝેર ઘણું છે ત્હારી ઝપટમાં, હો વાંસલડી;
ભલાં તુંથી ભાલા તલવારરે, હો વાંસલડી;
એકી વારે તું હણી નાંખની, હો વાંસલડી;
આ ભુંડી થોડે થોડે માં માર રે, હો વાંસલડી–મીઠો.
વન વન કુંજ કુંજ ફેરવ્યાં, હો વાંસલડી,
ત્હેં તો સહુની કરી છે એવી ગતરે, હો વાંસલડી–મીઠો.
ગરજે ગુમાન ભરી આવડી, હો વાંસલડી,
તું તો જોની વિચારી તાહરી જાતરે, હો વાંસલડી,

જોતાં તું કાષ્ઠકેરો કકડોરે, હો વાંસલડી,
તુંને આજ મળી છે ઠકરાતરે, હો વાંસલડી—મીઠો.
ગતવિહીણાં ત્હેં ઘેહેલાં કર્યાં, હો વાંસલડી,
ત્હેં તો લગાડયું લાલશું લગંન રે હો વાંસલડી,
ચોરની સંગે શીખી ચોરવા, હો વાંસલડી,
વ્હાલે માખણ ચોર્યું ને ત્હેં તો મંનરે, હો વાંસલડી—મીઠો,
માન રાખ્યું માનીનીતણું, હો વાંસલડી,
તેં તો સહુને કર્યાં પાએમાલ રે, હો વાંસલડી,
દયાના પ્રીતમની દાસી તું ખરી, હો વાંસલડી,
તેડે સહુને બેઠી તું તો ઠામ રે, હો વાંસલડી—મીઠો,

રાધા પદ. રાગ સોરઠ.

ચાલ વ્હેલી અલબેલી પ્યારી રાધે;
ત્હને ત્હારો ક્હાન બોલાવે, ત્હને ઘનશ્યામ બોલાવે;
ત્હને ત્હારો પિયુ બોલાવે, સરસસમય સાધેસાધે; પ્યારી રાધે. ચાલ વ્હેલી. ટેક.
નથી તુજ સમ કોઈ અખિલ વિશ્વમાં;
શચી સાવિત્રી ઉમા રમા;
તે પણ નહિ સમોવડ અવર કોણ કામા;
ત્હારી તુલના, ત્હારી તુલના, એક તુંજ, વ્રજભૂપ;
તું તદ્રુપ, ગુણ સ્વરૂપ, વાસરૂપ, અખ્ય યૂપ;
સકૃત રૂપ, બેઉ અનુપ, ગતિ અગાધે અગાધે, પ્યારી રાધે; ચાલ વ્હેલી.
કેસરી આમિષ તજી તૃણ કેમ ખાય;
સ્વાતિ સલિલ વણ ન ચાતક તરસ જાય;
વન વિશાખા અગ્રજાજ સીપ ન્હાય;
એ દૃષ્ટાંત, એ દૃષ્ટાંત, અર્થ આણ, ધ્યાન ગાન, મુકી માન;
પ્રીતમ ક્હાન, દે રસદાન, અધરપાન ભાગ્યવાન ન કો આન;
તું સમાન, સુતા ભાન; તજી ઉપાધે ઉપાધે, પ્યારી રાધે; ચાલ વ્હેલી.
સલિલ હીન મીન જીવે ન કોય,
જલવિહીન થયું બગડે તે તોય.
તડિત મેઘ મેઘ તડિત વણ ન સોય,
કરી જો વિચાર, કરી જો વિચાર, વાર વાર, એજ સાર;
સાર્યા માર, ધારધાર, સહુ સૃંગાર, મા કર વાર, નંદકુમાર;
પ્રાણઆધાર, ને ઉરહાર, કર અબાધે અબાધે, પ્યારી રાધે; ચાલ વ્હેલી.

એમ કહિ પતિ અતિ રતિસ્મૃતિ કરાવી,
સજાવ્યા શૃંગાર જેમ તેમ સમજાવી,
લાવી લલિતા પટરાણીને પધરાવી,
સોંપી શ્યામા, સોંપી શ્યામા, સુંદર શ્યામ, કરી પ્રણામ;
વળી વામ, કુંજધામ, પૂરણકામ, નિગમ યામ, સો વિશ્રામ;
તે ગુણગ્રામ, કથે આમ, દયારામ, હર્ષે વાધે વાધે; પ્યારી રાધે; ચાલ વ્હેલી.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

નરભેરામ.

છપ્પા.

નથી નીપજતો પ્રેમ, વાડીમાં પાણી પાતાં,
નથી નીપજતો પ્રેમ, તેલ ચોળ્યાથી તાતાં;
નથી મળતો કાંઇ પ્રેમ, ગાંધી દોશીને હાટે,
નથી મળતો કાંઇ પ્રેમ, ખોળતાં વાટે ઘાટે;
નથી મળતો પ્રેમ તપાસતાં, ગુજરી ગામો ગામની,
કહે નરભો પ્રેમ પુરો મળે, કૃપા હોય શ્રીરામની.

ખારાં જળનો જીવ, મીઠા જળમાંહી મરે છે,
મિસરી મીઠી ઘણી, ગદ્ધાના પ્રાણ હરે છે;
સિંહણ કેરૂ દૂધ, કનકને પાત્રે જામે,
બીજી ધાતુ બહુ, માંહીં વિરામ ન પામે;
છે એમ હરિરસ આકરો, પ્રેમીને દીલ બહુ ઠરે,
કહે નરભેરામ ગુરૂથકી, દુરજનને વિસ્મય કરે.

નથી મૃત્તિકામાં પ્રભુ, નથી પીત્તળમાં પેઠો,
કનકની મૂર્તિ કરે, નથી ઇશ્વિર મહીં બેઠો;
નથી ધોરામાં પીર, નથી જૈનોને દેહરે,
અસલ જુવે નહિ કોય, સઉ નકલોને હેરે;
છે રામ નામ અક્ષર અસલ, બીજું નકલ કહેવાય છે,
કહે નરભેરામ ગુરૂથકી પ્રેમે પ્રગટજ થાય છે.

શાસ્ત્ર પુરાણો વેદ, કમાવા કારણ શીખે,
આઠ પહોર દિન રાત જઇને ઝીકણું ઝીકે;
વાણી મધુરી વદે, મોરના જેવી કહીએ,
સર્પ વીંછીને ખાય, ઝેર એવું છે હૈયે;
જો રામ રટન કાંઇ નહિ કર્યું, તે ગવાર છે તેડિયા,

કહે નરભો ખરને લાભ શો, મિસરી ભર કે મૈડિયા.
મેગળ નિસરી બ્હાર, ચાલતો મહાસુખ માણે,
નહિ શત્રુ નહિ મિત્ર, વિશ્વને સરખું જાણે;
પૂઠે ભસે બહુ શ્વાન, કેટલાં બેસી રહે છે,
મેગળને મન નહીં, માન અપમાનજ દેછે;
એમ હરિજન મેગળરૂપ છે, જેને હરિનું ધ્યાન છે,
કહે નરભેરામ ગુરૂથકી, દુરિજન સઘળા શ્વાન છે.
કરજોડી કહું કૃષ્ણ, સાંભળો અક્ષર મ્હારો.
મનુષ્ય દેહ દઈ ભલો, શીદ બ્રાહ્મણ અવતાર્યો;
અણસમજુને એમ, જન્મ બ્રાહ્મણનો મ્હોટો,
મુજને ભાસે એમ, જન્મ બ્રાહ્મણનો ખોટો;
જે જમે ઉધાર સાથે થયું, ત્હેનો ધરૂં છું શોકરે,
કહે નરભો હાથ ધરી સહુ, સાધન સોંપ્યું લોકને.
કોઇ ક્હેશેરે એમ, હાથ તો શીદને ધરિયે,
હાથ ધર્યે જીવાય, નહિ તો પેટ ન ભરિયે,
ધરિયે નહીં જો હાથ, નવરાં કેમ ફરાયે,
હાથ ધર્યા પરતાપ, ટાઢ તડકો તે જાયે;
જે હાથ ધર્યા વણ મહેનતે, જીવવું તે તો ઠીક છે,
જન નરભે તો નિશ્ચય કર્યું, હાથ ધર્યામાં ધિક છે.
વગર મહેનતે ખાય, પારકા માગી મેવા.
વગર મહેનતે ખાય, હરાયા સાંઢા જેવા;
જીવે પારકું ખાઈ, એહ અવતાર ન સારો,
જોતો નથી વિચારી, લાભ લુંટાયે મ્હારો;
જે માલ પારકો ખાઇને, મૂર્ખ હૈયે હરખાય છે,
કહે નરભો લાભ બધો ખુવે, નાગો શું લુંટાય છે.
ખાર તણી ભૂમિમાં સો મણ બાજરી વાવી,
ખાર બધું ખાઇ ગયો, પાછી પાશેર ના આવી,
વિવેક સમજ્યો નહીં, પાત્ર કુપાત્ર ન જોયું,
ખાધું ત્હેને ના પચ્યું, ખવરાવ્યું તેણે ખોયું;
સઘળી ભૂમિ સરખી નથી, કંઈ છાયા કંઈ તાપની,
કહે નરભો કુપાત્ર ખાય તો, દસુંદ આવે પાપની.

બૃહત્કાવ્ય દોહન.

ધીરો ભક્ત.

કાફી.

તરણા ઓથે ડુંગરરે, ડુંગર કોઇ દેખે નહીં,
અજાજુથ માંહેરે, સમરથ ગાજે સહી, તરણા. ટેક.
સિંહ અજામાં કરે ગર્જના, કસ્તુરી મૃગરાજન;
તલને ઓથે જેમ તેલ રહ્યું છે, કાષ્ટમાં હુતાશન;
દધિ ઓથે ઘૃતજ રે, વસ્તુ એમ છુપી રહી—તરણા.
કોને કહું ને કોણ સાંભળશે, અગમ ખેલ અપાર;
અગમ કેરી ગમ નહિરે, વાણી ન પહોંચે વિસ્તાર;
એક દેશ એવોરે, બુદ્ધિ થાકી રહે તહીં—તરણા,
મન પવનની ગતિ ન પ્હોંચે, છે અવિનાશી અખંડ;
રહ્યો સચરાચર ભર્યો બ્રહ્મ પૂરણ, જેણે રચ્યાં બ્રહ્માંડ;
ઠામ નહિ કો ઠાલોરે, એક અણુ માત્ર કહીં—તરણા.
સદ્ગુરૂજીએ કૃપા કરી ત્યારે, આપ થયારે પ્રકાશ;
શાં શાં દોડી સાધન સાધે, પોતે પોતાની પાસ;
દાસ ધીરો કહે છે રે, જ્યાં જોઉં ત્યાં તુંહી તુંહી—તરણા.

કાફી.

અંતે સંતને તેડાવેરે, હરિનું ભજન કરવા;
કરમાં માળા ઝાલીરે, મૂરખ જ્યારે સુતો મરવા—અંતે. ટેક.
ન્હાનપણે ઘરધંધે ધાયો, વૃદ્ધપણે હરિગુણ ગાય;
ઘર લાગ્યું ત્યારે કુવો ખોદાવે, એ અગ્નિ કેમ ઓલવાય;
જીતી બાજી હાર્યોરે, પત્થરને નાવે બેઠો તરવા—અંતે.
અંત સમે છાપા તિલક બનાવે, ભુલી ગયો જ્યારે ભાન;
એરણની ચોરી સોયનું દાન, એમ કેમ આવે વૈમાન;
ગુરૂજ્ઞાન નાવ્યુંરે, બુદ્ધિ ત્હારી ગઇ ચરવા—અંતે.
જુવતિ નારીને જેવી પુત્રની આશા, એમ હરિ ભજે ફળ થાય,
વૃદ્ધ નારીને નહિ પુત્રની આશા, એનો એળે જનમ વેહી જાય;
હરિને બેઠો ઠગવારે, એંશી વરસે વર વરવા—અંતે.
વીશ વર્ષે વિશ્વંભર મળે, ભક્તિ કરે ભુખ જાય;
હરિશું ધાયા તે બહુ કમાયા, ત્હેને મળિયા નિરંજન રાય;
દાસ ધીરો કહે છે રે, મટ્યા ચોરાશી ફરવા—અંતે.

કાફી.

ખબરદાર મનસુબાજી, ખાંડાની ધારે ચઢવું છે;
હિમત હથિયાર બાંધીરે, સત્ય લડાઇએ લડવું છે—ટેક.
એક ઉમરાવને બાર પટાવત, એક એક નીચે ત્રીસ ત્રીસ;
એક ધણીને એક ધણીઆણી, એમ વીગતે સાતસેંને વીશ;
સો સરદારે ગઢ ઘેર્યોરે, ત્હેને જીતી પાર પડવું છે—ખબરદાર.

પાંચ પ્યાદલ ત્હારી પુંઠે ફરે છે, ને વળી કામ ને ક્રોધ;
લોભ મોહ ને માયા મમતા, એવા જુલમી જોરાવર જોધ;
અતિ બલિષ્ટ સ્વારીરે, એ સાથે આથડવું છે—ખબરદાર.

પ્રેમ-પલાણ ધરી જ્ઞાન-ઘોડે ચઢી, સદ્ગુરૂ શબ્દ લગામ;
શીલ સંતોષ ને ક્ષમા ખડગ ધરી ભજન ભડાકે રામ;
ધર્મઢાલ ઝાલીરે, નિર્ભે નિશાને ચઢવું છે—ખબરદાર.

સુરત નુરત ને ઇડા પિંગળા, સુષુમણા ગંગા સ્નાન કીજે;
મન પવનથી ગગન મંડળ ચઢી, ધીરા સુધારસ પીજે,
રાજ ધણું રીઝેરે, ભજન વડે ભડવું છે—ખબરદાર.

કાફી.

દુનિયાં દિવાનીરે, બ્રહ્માંડ પાખંડ પૂજે;
કર્તા વસે પાસેરે, બાજી કાંઇ નવ સુજે—દુનિયાં.
જીવ નહીં એને હરિ કરી માને, પૂજે કાષ્ઠ પાષાણ,
ચૈતન્ય પુરૂષને પાછળ મૂકે, એવી અંધી જગત અજાણ,
અર્કને અજવાળેરે, પ્રસિદ્ધ મણિ નવ સુઝે—દુનિયાં.
પાષાણનું નાવ નીરમાં મુકે, સો વાર પટકે શીશ,
કોટિ ઉપાયે તરે નહીં એ તો, ડૂબે વશા વીશ,
વેળુમાં તેલ ક્યાંથીરે, ધાતુની ધેનુ શું દૂજે—દુનિયાં.
અંતર મેલ ભર્યો અતિ પૂરણ, નિત્ય નિર્મળ જળમાં ન્હાય,
મહા મણિધર પેઠોરે દરમાં, તો રાફડો ટીપે શું થાય,
ઘાયલ ગતિ ઘાયલરે, જાણીને જ્ઞાની ઘાવ રુઝે—દુનિયાં.
સદ્ગુરૂ શબ્દનું ગ્રહણ કરીને, પ્રગટ પંડમાં પેખ,
દૂર નથી નાથ નજીક નિરંજન, દિલ શુદ્ધે દેદાર દેખ,
ધુરંધર ખેલે ધીરો રે, જાહેર જગત મધ્યે ઝુઝે—દુનિયાં.

કાફી.

જેને રામ રાખેરે, ત્હેને કુણ મારી શકે;
અવર નહિ દેખુંરે, બીજો કોઇ પ્રભુ પખે—જેને.
ચાહે અમીરને ભીખ મંગાવે, ને રંકને કરે રે રાય,
સ્થલને સ્થાનકે જલ ચલાવે, જલ સ્થાનક સ્થલ થાય,
તરણાનો તો મેરુ રે, મેરુનું તરણું કરી દાખવે—જેને.
લીંભાડાથી બળતાં રાખ્યાં, મંઝારીનાં બાળ,
ટિટોડીનાં ઈંડાં ઉગાર્યાં, એવા છો રાજન રખવાળ,
અંત વેળા આવો રે, પ્રભુ ત્હમે ત્હેની તકે—જેને.
બાણ તાણીને ઉભો પારધિ, સીંચાણો કરે રે તકાવ,
પારધિને પગે સર્પ ડસિયો, સીંચાણા શિર નહિ ઘાવ,
બાજ પડ્યો હેઠોરે, પંખી ઉડી ગયાં સુખે—જેને.
ગજ કાતરણી લઇને બેઠા, હરજી તો દીનદયાળ,
વધે ઘટે ત્હેને કરે બરાબર, સૌની લે સંભાળ,
ધણી તો ધીરાનોરે, હરિ તો મ્હારો હીંડે હેકે—જેને.

પદ. કાફી.

મન તુંહી તુંહી બોલેરે, આ સુપના જેવું તન ત્હારૂં;
અચાનક ઉડી જાશેરે, જેમ દેવતામાં દારૂ; ટેક.
ઝાકળ જળ પળમાં વળી જાશે, જેમ કાગળને પાણી,
કાયાવાડી ત્હારી એમ કરમાશે, થઇ જશે ધુળધાણી;
પાછળથી પસ્તાશે રે, મિથ્યા કરી મ્હારૂં મ્હારૂં—મન.
કાચનો કુપ્પો કાયા ત્હારી, વણસતાં નહિ વાર,
જીવ કાયાને સગાઇ કેટલી, મૂકી ચાલે વન મોઝાર,
ફોગટ ફુલ્યા ફરવું રે, ઓચિંતું થાશે અંધારૂં—મન.
જાયું તે તો સર્વે જાવાનું, ઉગરવાનો ઉધારો,
દેવ ગાંધર્વ રાક્ષસ ને માણુસ, સૌને મરણનો મારો,
આશાનો મ્હેલ ઉંચો રે, નીચું આ કાચું કારભારૂં—મન.
ચંચળ ચિત્ત ચેતીને ચાલો, ઝાલો હરિનું નામ,
પરમારથ જે હાથે તે સાથે, કરો રૂહેવાનો વિશ્રામ;
ધીરા ધરાધરથી રે, નથી કોઈ રહેનારૂં—મન.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

ભોજો ભક્ત.

પદ.

દુનિયા દિવાની કહેવાશેરે, ભુંડી ભીંતોમાં ભટકાશે.—ટેક.
પાપ જ્યારે એનું પ્રગટ થશે ત્યારે, ભુવા જતિ ઘેર જાશે;
ધુણી ધુણી એની ડોકજ દુઃખશે, ને લેનારો લઈ ખાશેરે.—દુનિયા.
સ્વર્ગમાં નથી સુપડું ને, નથી ખાંડણિયો ને ઘંટી;
દુધ ચોખાના જમનારા ત્હમે, કેમ કરી જમશો બંટીરે.—દુનિયા.
ઢોંગ કરી ધુતવાને આવે ત્યારે, હાથ બતાવવા સૌ જાશે;
ક્યારે આના કર્મનું પાનુંરે ફરશે, અને ક્યારે પુત્રજ થાશેરે.—દુનિયા.
કીમિયાગર કોઇ આવી મળે ત્યારે, ધનને વાસ્તે ધાશે;
ભોજો ભગત કહે ભ્રમણામાં ભમતાં, ગાંઠની મૂડી ગમાશેરે.—દુનિયા.

પદ.

મૂરખો રળી રળી કમાણોરે, માથે મેલશે મોટો પ્હાણો—ટેક.
ધાઈ ધુતીને ધન ભેળું કીધું, કોટિધ્વજ કહેવાણો;
પુણ્યને નામે પા જૈં ન વાવર્યો, અધવચથી લૂંટાણોરે—મૂ.
ભર્યા કોઠાર ત્હારા ધર્યા રહેશે, નહિ આવે સાથે એક દાણો;
મસાણની રાખમાં રોળાઈ ગયા કંઇક, કોણ રંકને કોણ રાણોરે—મૂ.
મંદિર માળિયાં મેલી કરીને, નીચે જઇ ઠેરાણો;
ભોજો ભગત કહે મુવા પુંઠે જીવ, ઘણો ઘણો પસ્તાણોરે—મૂ.

પદ.

ભેખ તો ભાવર થકી ભુંડારે, મેલા અંતરમાં ઉંડા—ટેક.
ટકો પૈસો ટેલ ગામ ગામ નાંખે, વળી ખેતર ખેતર કુંડાં;
જેની વાંસે ધાય ત્હેનો કેડો ન મેલે, જેમ કટકનાં લુંડાંરે. ભેખ.
ત્રાંબિયા સારૂ ત્રાગું કરે ને વળી, કામ ક્રોધના ઉંડા;
ધન ધુતવા દેશ દેશમાં ફરે, જેમ મલકમાં મુંડારે. ભેખ.
ગામ બધાની ચાકરી કરેને, ઘેર રાખે અગન કુંડા;
ભોજો ભગત કહે કર્મની કોટી, પાપતણા ઝુંડારે. ભેખ.

પદ.

જોઇ લો જગતમાં બાવારે, ધર્યા ભેખ ધુતીને ખાવા—ટેક.
જ્યાં પ્રેમદા ઘણી પાણી ભરે, ત્યાં જાય નિત નિત ન્હાવા;

રાંડી છાંડી નારનો નરઘર ન હોય ત્યારે, બાવોજી બેસે ગાવારે. જોઇ લો.
લોકનાં છોકરાંને તેડી રમાડે, વળી પરાણે પ્રીત થાવા;
ગૃહસ્થની સ્ત્રી રીસાવી જાય ત્યારે, બાવોજી જાય મનાવારે. જોઇ લો.
ધૂપ કરે ને બાવો ધ્યાન ધરે, ભોળા લોકને ભરમાવા;
ભોજો ભગત કહે બાવેશું સેવે એને, જમપુરીએ જાવારે. જોઇ લો.

પદ.

ભરમાવી દુનિયા ભોળીરે, બાવો ચાલ્યો ભભુતી ચોળી.—ટેક.
દોરા ધાગા ને વળી ચીઠ્ઠી કરીને, આપે ગણકારૂ ગોળી;
જીવને હણુતાં દયા ન આણે, જેમ ભીલ કાફર કોળીરે. ભરમાવી.
નિત નિત દર્શન નિમ ધરાવે, ઘેર આવે ત્રિયા ટોળી;
માઇ માઇ કરીને બાવો બોલાવે, હૈયે કામનાની હોળીરે. ભરમાવી.
સઘળાં શિષ્યને ભેળાં કરી ખાય, ખીર ખાંડ ને પોળી;
ભોજો ભગત કહે ભવસાગરમાં, બાવે માર્યા બોળીરે. ભરમાવી.

પદ.

મૂરખો માની રહ્યો મ્હારૂંરે, તેમાં કાંઇયે નથી ત્હારૂં—ટેક.
સાત સાયર જેની ચોકી કરતા, ફરતું નીર ખારૂં;
ચૌદ ચોકડીનું રાજ ચાલ્યું ગયું, રાવણાદિક વાળું રે. મૂરખો.
દુઃખને તો કોઈ દેખે નહીં, ને સુખ લાગે સારૂં;
વેળા વેળાની છાંયડી ત્હારી, વળી જાશે વારૂ રે. મૂરખો.
હરિભજનમાં હેતજ રાખો, સ્મરણુ કરો સારૂં;
ભોજો ભગત કહે રાખો હ્રદયમાં, પ્રભુનું ભજન પ્યારૂંરે. મૂરખો.

કાળીદાસ.

નૃસિંહાવતાર. (રાગ કલ્યાણ.)

બાળા દેખાડ દેખાડ તારો વૈકુંઠપતિ, એમ હોકારે બકારે બોલે મૂઢમતિ;
હું તો મનમાં ન રાખું કેની બીક રતિ, બાળા દેખાડ દેખાડ ત્હારો
વૈકુંઠપતિ.
હમણાં પ્રહાર કરીને ત્હારા પ્રાણ હરું, ત્યારે હિરણ્યકશીપુ મ્હારૂં નામ ખરૂં;
હું તો બ્રહ્માંડમાં ભય કોનો નવ્વ ધરું, બાળા દેખાડ દેખાડ ત્હારો
વૈકુંઠપતિ.

હું તો વેરીતણે છળેબળે માર્યો નવ મરું, વર બ્રહ્માએ આપ્યા તે અભિમાન ધરું, તેણે સકળ ભુવનમાંહે ફુલ્યો ફરું. બાળા૦
મુને શું કરે તારો રામ રીસ કરી, મ્હારી સન્મુખ ન શકે ધીર ધરી;
ગયો વૈકુંઠથી ન્હાસી મ્હારે ત્રાસે કરી. બાળા૦
વર બ્રહ્માતણો મિથ્યા કરે કોણ વળી, જેથી પ્રગટી સૃષ્ટિ વિવિધ સઘળી;
મને સહાય થયો છે તપમાંરે મળી. બાળા૦
એવો દિવસ કયો જે દેખું દેવ હરિ, જુદ્ધ કરૂં ત્હેની સાથે કર ખડ્ગ ધરી;
પેહેલો એ મળે તો મેલું બીજી વાત પરી. બાળા૦
એવું વચન સુણીને બોલ્યો બાળ મુખે, રાજા બળ શાને કરો બેસી રહોની સુખે;
હું તો દુબળો થાઉં છું ત્હમારે દુઃખે, દાદા દેખાડું શું રામ મ્હારો રહ્યો છે વ્યાપી;
બાધી સૃષ્ટિ સુરાસુર એણે થાપી, દાદા દેખાડું શું રામ મ્હારો રહ્યોછે વ્યાપી.
મ્હારો પ્રભુજી વસે છે ત્રૈલોક વિષે, એને ન જાણતા આપણથી દૂર રખે;
નથી બ્રહ્માંડ કોઈ મ્હારા નાથ પખે. દાદા૦
એતો આત્મસ્વરુપી સહુ માંહે વસે, જેમ દર્પણ માંહે પ્રતિબિંબ ધસે;
તેમ સઘળે ગોવિંદ અળગો ન ખસે. દાદા૦
ત્યારે બોલિયો અસુર મન ક્રોધ થકે, અલ્યા જાણ્યું અજાણ્યું કેટલું બકે;
એક આ સ્થંભથી ઠાકોર ત્હારો પ્રકટી શકે. બાળા૦
એવું સુણી બાળક કરજોડી કહે, મ્હારા સ્વામીજી મહિમાતો સત્ય લહે;
હુંમાં તુંમાં સ્થંભ ખડ્ગ સહુમાં રહે. દાદા૦
પછી પ્રલ્હાદ સંભારે વૈકુંઠ ધણી, નિરખી પ્રેમેશું જોયું ત્યાં સ્થંભ ભણી;
માંહે દીઠા નરસિંહ ત્રૈલોકધણી. દાદા૦
દેખી સ્થંભને પ્રલ્હાદે પ્રણામ કર્યો, મન આનંદ આણીને પ્રદક્ષિણા ફર્યો;
એવું દેખીને દાનવપતિ ક્રોધે ભર્યો. બાળા૦
બાંધો સ્થંભસું વછુટે ઉઠયો ખડ્ગ ધરી, દાઢી મુંછ પછાડી દોડી દોટ દઈ;
ફાટો કડડડ સ્થંભ ધરા ધ્રુજી રહી. બાળા૦
દીઠો કારમો કેસરી નર પ્રગટ થયો, રુપ નિહાળી દાનવપતિ દૂર ગયો;
ધરી ઢાલ ખડ્ગ આવી ઉભો રહ્યો, જુઓ પિતાજી પ્રેમે મુજ વૈકુંઠપતિ.

પૂર્વ છાંયો.

ઢાલ ખડ્ગ કરમાં ગ્રહી, અસુર ઉન્મત્ત ઉભો થયો;
નરખી શ્રી નરસિંહને, જુદ્ધ કરવા સન્મુખ ગયો.

ઉગ્ર રૂપ નરસિંહનું, તે દેખીને દુર્બુદ્ધ;
મનમાં ભય પામે નહિ, ઉન્મત્ત માંડ્યું જુદ્ધ.

ઉથલો.

અસુરશું નરસિંહ રૂપે, જુદ્ધ કરે જગદીશ;
તે કથાનો સુણો મહિમા, રાય માનવધીશ.

રાગ કલ્યાણ.

જોતાં કડડડ સ્થંભ ફાટયો કારમોરે, પ્રભુ પ્રગટયા તે નરસિંહ રૂપ;
ભડડડ ભાગા ભડ ભૂપતિરે, છે ભક્તવત્સલ સ્વરૂપ;
રામ દેવશું જગાડયું જુદ્ધ દાનવેરે.

ભ્રુકુટી કુટિલ બીહામણીરે, દીસે નયણામાં પાવકની ઝાળ;
નાસિકા ઘોર ઘણો આકળોરે, તેણે ડોલવા લાગ્યા છે દિગ્પાલ. રામ.
ખાએ બગાસાં વિકાસે મુખ વેગશુંરે, થાય તેમાં ત્રણ લોક સમાસ;
હોંકારો કરે શ્રી હરિ આકળોરે, ચૌદ ભુવનમાં થાય ત્હેનો વાસ. રામ.
બેહુ હસ્ત બીરાજે બલ ભર્યાંરે, જેવા ઝળકે તે લાલ ગુલાલ;
તલપે વિડારે શિશુ દૈત્યનેરે, હુતાં હજુરી હજારો ખવાસ. રામ.
અંગ ઉપર વિકરાળ રોમાવળીરે, જંઘે તે કેસરીના જેવા કેશ;
વદન તેજ રવિ કોટીનું રે, ધર્યો પ્રભુજીએ વિક્રાળ ઘણો વેશ. રામ.
ધ્રુજે ધરણી ચરણ ધમકારથી રે, ગાજે પરછંડે ગગન બ્રહ્માંડ;
ખળભળે શિખર શૈલ્યનાંરે, શેષ સળવળે ચળે નવ ખંડ. રામ.
એવું નિહાળી સ્વરૂપ નરસિંહનુંરે, મન બીનો નહીં દાનવ નાથ;
ઢાલ ખડ્ગ કરમાં ગ્રહીરે, જુદ્ધ માંડ્યું મધુસૂદનની સાથ. રામ.
ત્યાં ક્રોધ કરી નરકેસરીરે, તોડયો તલપે કરીને તત્કાળ;
જોરાવર ઝાલ્યો જીવતોરે, વળી વેગેથી વછૂટે વિક્રાળ. રામ.
નાખી આયુધ ગગન લગે ઉછળેરે, આવે બીહાવતો દાનવ થઈ ક્રૂર;
વળગે વછૂટે રૂઠે રામશુંરે, ઉઠે તનમાંહે સમાય નહિ શૂર. રામ.
પડે લડથડે વઢે જઇ વાડશુંરે, માર્યો મરે નહીં અસુર અકાલ;
ઇંદ્રિ બ્રહ્મા આડાં દઇ વાદળાંરે, જોવા આવ્યા અમર ચારે ચાલ. રામ.
દળ વાદળમાં વળે જેમ વીજળીરે, તેમ વિષ્ણુ સાથે દોડી મળે દૈત્ય;
ભારી ભુજ સહસ્રના પ્રહારથીરે, નવ ભાગો આયુધ સહિત. રામ.

ઝાલે ઝડપ નાખીને નરકેસરીરે, વળી વેગેથી વછૂટી વીર જોય;
દેખીને ધ્રુજવા લાગ્યા દેવતારે, મન મુનિ ન ધરી શકે કોય. રામ.
જુદ્ધ દારૂણુ દેખીને વિસ્મય થયારે, ઇંદ્રિ બ્રહ્મા વિચારે છે એમ;
નરહરિ આગળ જુદ્ધમાંરે, જાણ્યું રખે રહેતો દાનવ ખેમ. રામ.
થાય ઉંચો નીચો ને બેબાકળોરે, નવ ઝાલ્યો રહે નરસિંહને હાથ;
ક્રીડા કરે અસુરશું શ્રીહરિરે, ભરે સહસ્ત્ર ભુજાતણી બાથ. રામ.
નવ જાણે સુર એમાં કોણુ જીતશેરે, એવો અસુર અતુલ બલવંત;
રાજજુદ્ધ જોઇને દૈત્ય ને દેવતણુંરે, વળી આંગળી લઇ રહ્યા દંત. રામ.
ભોમ ભાર જંજાલે પ્રહારતારે, ભય પામ્યો ઘણું મન ભુજંગ;
સઘળા ભેળા સપ્ત સિંધુ સામટારે, પડે ખડતાલે પર્વતશૃંગ. રામ.
મલજુદ્ધ પ્રબલને બળે કરીરે, ઘણું શિથિલ થયો શેષ;
ગર્જનાએ ગર્ભ ઘણા ગળ્યારે, જાણ્યું ભૂતળ વાદળ ભેળે એક. રામ.
એમ અસુર ને વિષ્ણુ વઢે વાદશું રે, તેણે સુઈ ન શકે કોઇ સેજ;
તેજ પ્રકાસ્યું નરસિંહનુંરે, તેણે નભમણિ થયા નિસ્તેજ. રામ.
એવો દિતિસુત શ્રીહરિશું વઢેરે, જેમ ઉડી પડે પાવક પતંગ;
હારે નહીં હરિતણી હાકથીરે, ત્યારે કોપ્યા વળી પ્રભુ નરસિંહ. રામ.
મુખ ડાઢ વધારી વિકાળશુંરે, કીધું નરહરિ હાસ અટાટ;
કાયર થયો દેવના ત્રાસથી રે, ત્રાડે દડી પડ્યો દાનવ વેરાટ. રામ.
વાગે વદનનો શબ્દ જઈ વ્યોમશું રે, જેમ ગગનમાં ગડગડે મેઘ;
સાહી લીધો અસુરને અંકમાંરે, જેમ બગધર વિષધર વેગ. રામ.
સંધ્યા સમે ગ્રહી મંડપને દ્વારે, આવી ઉંબરે બેઠા અવિનાશ;
ઉદર ઉખેળે નખે સ્નેહશુંરે, કોઇ ઉભી ન શકે પ્રભુ પાસ. રામ.
દૈત્ય ખોળે પડ્યો ખગપતિ દેવનેરે, મન ચંતવે છે મેલી નિઃશ્વાસ;
મ્હારો અંતકાળ આવ્યો ગોપાળથીરે, ત્હેને નિશ્ચે આવ્યો મન વિશ્વાસ. રામ.
પેહેલાં ઉરપર પ્રવેશ થતો નહીંરે, ચક્ર ફરશી ને કઠણ કુલીશ;
નખથી જઠર કીધું જુજવુંરે, ત્હેનો આવ્યો અવસાન સમેધીશ. રામ.
પ્રભુ એણીપેરે પ્રાજે કરે દૈત્યનેરે, મારી પાપીના કાઢ્યા પ્રાણ;
આંતરડાંની માળા કંઠમાં ધરીરે, બેઠા સિંહાસન ચઢીને ચક્રપાણ. રામ.
કોણ પહોંચે પ્રભુજીની ચતુરાઇનેરે, જેણે સર્વ રચ્યો સંસાર;
બ્રહ્માતણાં વચન ન લોપિયાંરે, તેમ અસુર વિડાર્યો કીરતાર. રામ.
વર બ્રહ્માતણા સત્ય કરી પાળિયાંરે, દુષ્ટ માર્યો સમે વિચારી પ્રદોષ;
પુષ્પવૃષ્ટિ કરે સર્વે દેવતારે, વાજે દુંદુભિતણા નિર્ઘોષ. રામ.

ધ્રુવાખ્યાન.

ચંદ્રાવળા છંદ.

ઉત્તાનપાદ નર નીપનો, રાજા પરમનિધાન;
અનુપમ બે સુંદરી ત્હેનાં, સુરતી સુમતી નામ;
સુરતી ઉપર નહિરે માન, ધ્રુવજી ત્હેના એક સંતાન;
સુમતી ઉપર છે ઘણું હેત, ત્હેનો કુંવર ઉત્તમ એક. જેજે વૈકુંઠરાય.
ઉત્તમ ઉછંગે બેસાર્યો રાયે, સભામાંહી એકવાર;
લાડ લડાવે પ્રેમશું રાણી, હૈડે હરખ અપાર;
હરખ ન માયે હૈડામાંય, ધ્રુવજી રમતા આવ્યા ત્યાંય;
ઉછંગ બેસવા કીધાં મન, અપર મા કહે કઠણ વચન. જે જે.

સુમતી—અપર મા એમ બોલ્યાં ભુંડા, એ સુખ તુજને ક્યાંથી;
અભાગણીના પેટતણા તું, જાને અકરમી ઇહાંથી;
ઇહિાંથી જઈ વનમાં તપ માંડ, હરિ ભજીને કાયા છાંડ;
ફરી જનમ લે મ્હારે શરીર, તો ત્હને રાજ અપાવીશ વીર. જેજે.
વચન વનિતાનાં સાંભળી, ઉતર્યો મ્હોંનો રંગ;
સભા તે સઘળી દેખતાં, ધ્રુવજી થયા મનભંગ;
મનભંગ થઇ નાંખ્યો નિઃશ્વાસ, રોતા આવ્યા માની પાસ;
માયે ચાંપ્યા હદિયાસાથ, કહે કુંવર કોણે દુભવ્યા આજ. જેજે.

ધ્રુવ—આજ સભામાં માવડી, બેઠો ઉત્તમ રાયને ખોળે;
ઉછંગ બેસવા હું ગયો ત્યારે, અપર મા એમ બોલે;
અપર કહે અભાગણી કેરા, સુખ વાંછો તો વન જાઓ વ્હેલા;
ફરી જનમ લે મ્હારે શરીર, તો ત્હને રાજ અપાવીશ વીર. જેજે.

સુરતી—વળતી માતા ઉચરે કુંવર, હૈડે ન ધરિયે દુઃખ;
પૂરણ પુન્ય કીધાં હશે ત્યારે, તે ભોગવે છે સુખ;
સુખ આપણને ક્યાંથી વ્હાલા, નિયમ ધર્મ કશા નથી પાળ્યા;
નથી સંતોષ્યા જોગી જતિ, તપ તીરથ વ્રત કીધાં નથી. જેજે.
નથી સંતોષ્યા સાધુને, નથી આપ્યાં વિપ્રને દાન;
ઓછાં કરમ જ્યાં આપણાં, ત્યાં ક્યાંથી રાયનાં માન;
માન ભોગવે ઉત્તમ નિત્ય, દત્ત વિના ક્યમ પામિયે વિત્ત;
જો હોય ઇંદ્રાસનનો ખપ, તો કુંવર જૈ માંડો તપ. જેજે.
તપ માંડ્યો બ્રહ્માજીએ ત્યારે, પામ્યા પદ્માસન;

સેવા કીધી મનભાવતી ત્યારે, પ્રગટ્યા નારદ મુન;
મુનિયે માંડ્યો મોટો જાગ, તપ તીરથ વ્રત થયાં સુભાગ;
જો કરિયે શ્રીહરિ પ્રસન્ન, તો અભાગિયાં ટળિયે તંન; જેજે.

ધ્રુવ—ત્હને અભાગણિ હું ટાળું મા, ધુંરે ત્હમારો તંન;
વનમાં જાઉં વેગે કરીને, સુખ સંભારૂં નહિ અન્ય;
સુખ સંભારે સાહે જેહ, વિશ્વંભરે પરઠિયો દેહ;
હરિ મળે તો તાપ ઓલાય, નહિતર પ્રાણ તજું વનમાંય. જેજે.

સુરતી-માતાને આંસુ આવિયાં ને, અંતર ઉપની દાઝ;
રાજાએ મ્હને પરહરી કુંવર, તુંએ કરે છે તાજ;
તુજ વિના હું રહીશ કેમ, ટોળાં વછુટી મૃગલી જેમ;
જળ વિના જેવી માછલી, મ્હારા પ્રાણ જશે ટળવળી. જેજે.

ધ્રુવ—ટળવળ માંરે માવડી તું હવે, દુઃખનો આવ્યો અંત;
બીજ રોપાવીશ સુખનું ત્હેને, ફળ લાગશે અનંત;
અનંત કરૂણા કરશે હરિ, આપણી આશા પુરશે ખરી;
એછે સાચે અનાથનો નાથ, ત્હેને ભજવા જાઉંરે માત. જેજે.

સુરતી-વળી માતા એમ ઉચરે કુંવર, પાંચ વર્ષનો તન;
બીજું બાળક એકે નથી, કેમ હું વાળું મન;
કેમ મોકલું વનની વાટે, કહેતાં મ્હારાં હૈડાં ફાટે;
આંખની આગળ રહોરે બાળ, ઘેર બેઠાં ભજીયે ગોપાળ. જેજે.

ધ્રુવ—ઘેર ગોપાળ ન પામિયે, મનમાં મોહ ઉપજે માય;
ખાતાં પીતાં પહેરતાં માતા, કેમ દમાશે કાય;
કાયા દમતાં સરશે કાજ, તપ કરતાં મળશે મહારાજ;
વનમાં જૈ વહેલો આવીશ, માતા દો મુજને આશીષ. જેજે.

સુરતી-આશીષ દે છે માવડી સુતને, હજો કુશળ કલ્યાણ;
મસ્તકે રક્ષા માતની-કંઠે, કૃષ્ણની રક્ષા જાણ;
કંઠે કરજો કૃષ્ણ રક્ષણ, ઉરની આગળ નારાયણ;
કટી કેશવ પુરુષોત્તમ પાય, એવી આશીષ દે છે માય. જેજે.
માને આંસુ આવ્યાં ત્યારે, થંભીને રાખ્યાં નીર;
મ્હારી જીભે કેમ કહું વળી, વનમાં વિચરો વીર;
વીર વચન કોનાં નવ ધરશો, તપ કરતાં માયા નવ કરશો;
તપથી ત્હમને મળશે હરિ, વીરા વેગે પધારજો ફરી. જેજે.

કવિ—ફેરા ફરિયો માતાને, ફરીને લાગ્યો ચર્ણ;
આજ્ઞા માગીને સંચર્યો, વંદીને શુભ શુકન;
શુકને મળી સવત્સી ગાય, સુવાસણી બેડું ભરી જાય;
વરકન્યા પરણીને વળ્યાં, વેદ ભણંતા વિપ્રજ મળ્યા. જેજે.
મળ્યા શુકન સઉ હર્ખના, ધ્રુવજી નીકળ્યા નગર બહાર;
આગળ જાતાં ધ્રુવજીનેરે, મળિયા બ્રહ્મકુમાર;
બ્રહ્મકુંવર ભગવાનને ચાહતા, હરિગુણ ગાતા વેણુ સુવાતા;
કર જોડી કહે છે ભૂપ તન, ક્ષમા કરો ત્હમે નારદ મુન્ય. જેજે.

નારદ—નારદ કહે શીદ જાઓ છો, શું છે ત્હમારે કામ;
કોણુ ત્હમારાં માતપિતા, શું છે ત્હમારૂં નામ;

ધ્રુવ—મ્હારૂં નામ છે ધ્રુવ નિર્ધાર, મ્હારા પિતાને બે છે નાર;
રાવ રાણા બેઠા સઉ રંગ, ઉત્તમને તેડ્યો ઉછંગ. જેજે.
ઉછંગે બેસવા હું ગયો, મ્હારી ખાંત હૈયાની બોલી;
દૃષ્ટિએ મુજને દીઠો ત્યારે, અપર મા એમ બોલી;
અપર કહે અભાગણીકેરા, જો સુખ વાંછો વન જાઓ વ્હેલા;
ફરી જનમ લે મ્હારે પેટ, તો ત્હને રાજ અપાવીશ નેટ. જેજે.
નેટ નારદ કેમ ભોગવું, એનું આપ્યું ધન;
સભા સઘળી દેખતાં, મ્હને કહ્યાં કઠણ વચંન;
કઠણ વચન તે કેમ વીસરે, લોઢા સમ હોય તો નીસરે;
ખડ્ગતણો તો સહિયે ઘાય, પણ એ બોલ સહ્યા નવ જાય. જેજે.

નારદ—જારે ઘેલા અત્યારથી, તે તું એવડો શો ધરે કાળ;
માન કુમાન શું ત્હારે, તું તો પાંચ વર્ષનું બાળ;
બાળકને શા ધરવા બોલ, ખાઓ પીઓ ને કરો કલ્લોલ;
અપર માનાં એવાં હેત, વિસારીને વાળો ચેત. જેજે.

ધ્રુવ—ચિત્ત તે કઇપેર વાળિએ, મ્હને બોલાવ્યો નહીં બાપ;
કશાયમાં લેખ્યો નહિ હુંને, ઉકળું છું તે તાપ;

નારદ—તાપ કુંવર નહિ આણીએ રતિ, સુખદુઃખનું કોઈ સરિગત નથી;
હરિયે નિર્મ્યું તેમજ હોય, કર્યાં કરમ છોડાવે નહિ કોય. જેજે.
કો કાળે વૃદ્ધિ હાણુ છે, ત્હેનો ન ધરો હર્ખ ને શોક;
અણુચિંતવ્યું જે આવી મળે, ત્હેનો ધર સંતોષ;
સંતોષી કુંવર ઘેર પધારો, અપર માના બોલ વિસારો;

આવ કુંવર ત્હારા બાપને કહું, રાજ અપાવું ને માને સહુ. જેજે.
ધ્રુવ—સભામાં શું દેખાડિયે, સૈકોમાં વળી નાક;
સભામાં જ્યારે શોભશું, મન પુરશે અભિલાખ;
લાખ લાખેણો કરશે હરિ, ત્યારે મંદિર આવીશ ફરી;
તપ કરતાં જો હરિ નહિ મળે, તો મુજ પ્રાણ તજીશ બળે. જેજે.

નારદ—બળ કીધે હરિ નહિ મળે, માનો મ્હારૂં વચન;
જન્મથકી જોગી દેહ દમે, સ્વપ્ને નહિ દર્શન;
દર્શન ત્હમને કેમ આપશે, વન જઇને વિમાસણ થશે;
વાઘ વરૂ વનમાં બહુ હશે, તે દેખીને તન ધ્રુજશે. જેજે. ૧૦૦
જાશે ચિત્ત સંસારમાં સારે, સાંભરશે રંગભોગ;
ભૂખ તરસ જ્યારે લાગશે, ત્યારે કુંવર મૂકશો જોગ;
ધ્રુવ—જોગ ઋષિ નહિ મૂકું સ્વામ, મન ઇંદ્રિયો રાખીશ ઠામ;
મેરૂ ચળે પણ હું ચળું નહીં, ઋષિજી તમ પરતાપે સહી. જેજે.
નારદ—ઋષિ કહે તું નીસર્યો ત્યારે, જાને મધુવનમાંય;
જમનાજીમાં નાહીને તું, તપ આદરજે ત્યાંય;
ત્યાં જઇ કરજે અલ્પાશંન, જળ પત્ર ને ફળ પ્રાશંન;
વળી તું ભજજે હરિનું નામ, સ્વરૂપ સમરજે શ્રીઘનસ્યામ. જેજે.
શ્યામને શિશ મુગટ છે-કાને કુંડળ મકરાકાર;
કોટે કૌસ્તુભ કટિમેખલા, પાય નેપુર ઝણકાર;
પાય પદ્મ શંખ ચક્ર ને ગદા, એવું સ્વરૂપ સમરજો સદા;
કાનમાં અક્ષર કહું છું જેહ, દ્વાદશ અક્ષર ભણજો તેહ. જેજે.
એ કરતાં ખટ માસમાં, તુજને મળશે વૈકુંઠનાથ;
કવિ—આશીર્વાદ દેઇ દાસને, મસ્તક મૂકયો હાથ;
હાથ જોડી ધ્રુવ લાગ્યો ચરણ, આજ્ઞા માગી વિચર્યો અરણ;
એહ કથા રહી એણે ઠામ, ઋષિ પધાર્યા રાયને ગામ. જેજે.
મુનિ આવ્યા મહારાજને જોવા, રાયતણું સુખ મન;
માન દીધાં બ્રહ્મપુત્રને, વળી આપ્યાં આસંન;
રાજા—આ શાંરે ઋષિ સુખનાં રાજ, ધ્રુવ વિના ચિંતા અતિ આજ.જેજે.
આજ સભામાં ઋષિજી મ્હારે, ઉત્તમ ખોળામાંય;
ધ્રુવજી હોય તો આજ વધે બહુ, ઉછંગની શોભાય;
ઉછંગે બેસવા ધ્રુવજી આવ્યો, ત્હેને તો મ્હેં નવ બોલાવ્યો;

ઓને વરાંસે વીસર્યું બાળ, અપર માયે દીધી ગાળ. જોજો.
ઋષિ એ વચને નીસરિયોરે, વીરો ગયો છે વંન;
વનમાં વાઘ વરૂ હશે ત્હેને, દેખી ધ્રુજશે તંન;
તન ધ્રુજશે રે તડકે ટાઢે, મંદિરમાં માલંતો લાડે;
વાયુ વૃષ્ટિ કેમ સહેશે કુમાર, એની કાયા કોમળ સાર. જોજો.
કોમળ પટકુળ પહેરતો, કેમ ઓઢશે મૃગચર્મ તેહ;
મસ્તક બાંધતો મોળિયું કેમ, જટા રાખશે એહ;
એહ આનંદે હરતો ફરતો, ઘોડાની અસ્વારી કરતો;
કાંટામાં કેમ સૂશે બાળ, એની શય્યા અહીં છે સાર. જોજો.
સારાં અન્ન આરોગતો તે, ફળપત્રો કેમ ખાશે?
પાણી પીતો પળે પળે તે, જળવિણ કેમ રહેવાશે?
ત્હેની વતી રહેવાશે કેમ? તેહ વિના હું દાઝું એમ;
સુધ વિનાનો થયો શરીર, વીસરતો નથી તેહજ વીર. જોજો.
વળી વીરો અહિંયાં આવતો, રમતો રંગ અપાર;
ભૂખ તરસ જ્યારે લાગતી, સુખડી માંગતો સાર;
સારી સુખડી સુંદર મેવો, કાલું કાલું બોલતો એવો;
તેણે અમને કીધાં તાજ, પુત્ર વિના શું કરવું રાજ. જોજો.
શું કરિયે વડી સાહેબી, ચિત્ત ઠરતું નથી કોઈ ઠામ;
શું કરિયે આ રાજ અને શું, કરિયે ધન ને ધામ;
ધન ગયું અમારે આજ, પુત્ર વિના સૌ સુનો સાજ;
પુત્ર વિના હું દુર્બળ દુઃખી, મ્હારા પ્રાણ જશેરે ઋખી. જોજો.
નારદ—ઋષિ કહે ત્હમે મા રૂવો, મ્હને મળ્યો હતો તે બાળ;
આશીર્વાદ દઇ મોકલ્યો, ભજવા શ્રી ગોપાળ;
ગોપાળ ભજશે દીવસ થોડે, કુંવર ઘેર પધારશે કોડે;
માંડો રાજ ને છાંડો દુઃખ, એવું કહીને વળિયા ઋખ. જોજો.
કવિ—ઋષિને ચરણે લાગીને ધ્રુવ, વિચર્યો વન મોઝાર;
મધુવન પહોંચ્યો પ્રેમથી, કીધો ત્યાં જઇ મન વિચાર;
ત્યાં જઈ માસ કીધા ઉપવાસ, બીજે માસે ફળકંદ પ્રાસ. ૧૫૦
ત્રીજે માસ છઠે દિન એમ, ચોથે માસે જળના નેમ. જોજો.
નેમ ધરીને નેહથકી ભજે, ઇશ્વર અશરણ શરણ;
પાંચમે પ્રાણજ રૂંધિયા ધ્રુવજી, ઉભા રહ્યા એક ચરણ;
ચરણ ચતુરભુજ ચિત્તમાં ધર્યાં, દ્વાદશ અક્ષર મનમાં ભણ્યા;

એમ કરતાં વીત્યા ખટમાસ, હદિયામાં ઓળખ્યા અવિનાશ. જેજે.
અવિનાશીને ઓળખિયારે, એમ ઉભો રાજન;
પૃથ્વી લાગી ડોલવા ત્યારે, ડોલિયું ઈંદ્રાસન;
ઇંદ્ર અમર સૌ એકઠા થયા, વેગે કરી વૈકુંઠે ગયા;
જઇ કેશવને લાગ્યા પાય, મધુવનમાં કોઇ કષ્ટે કાય. જેજે.

દેવતા—કાયા કષ્ટી વશ રાખવી એ, ઇંદ્રિય મન અચેત;
અચરત એ તો અતિ ઘણું એમ, બોલ્યા અમર ધરી હેત;
અમર કહે અમને બીક લાગી, રખે લિયે ઇંદ્રાસન માંગી;

વિષ્ણુ—વિષ્ણુ કહે સાંભળ સુરપતિ, રાજભોગ એ ઇચ્છતો નથી. જેજે.
નથી ઇચ્છતો સંપત્તિને કે, નથી ઇચ્છતો સુખ તેહ;
ચરણ ધર્યાં ચિત્તે મ્હારા, ક્ષણું અળગો ન મુજથી એહ;
મુજથકી અળગો નહિ એહ, એણે દમી છે પૂરણ દેહ;
સદા સ્મરણ રાખે એ મ્હારૂં, કહોની એને કેમ વિસારૂં. જેજે.
વીસાર્યો વિસરે નહિ એને, આપીશ અવિચળ અર્થ;
નામ નહિ લે તે તમતણું, કાંય બીહો છો વ્યર્થ.

કવિ—ઇંદ્ર તણી આસવાસના કરી, સુરથાનક મોકલિયા ફરી,
ગરૂડે ચઢી ચાલ્યા શ્રીહરિ, વનમાં આવ્યા વેગે કરી. જેજે.
કર્યો નાદ જ્યારે શંખનો ત્યારે, ધ્યાનમાંથી ધ્રુવ જાગ્યા;
નેત્ર ભરી નિહાળીનેરે, પ્રેમથું પાયે લાગ્યા;
પ્રેમે કરી પરણામ્યા નાથ, હરિએ મેલ્યો મસ્તક હાથ;
નિર્મળ વાણી હવી પ્રકાશ, સ્તુતિ કરે કર જોડી દાસ. ૧૭૫

ધ્રુવ—દાસ દયાળને વિનવું, તમો સર્વ જગતના ભૂપ;
અકળ તહમારી ગતિ છે ન્યારી, અકળ તહમારૂં સ્વરૂપ;
સ્વરૂપ નામ તહમારૂં જેહ, ગણતાં પાર ન પામું તેહ;
સઘળી વાતે છો તહમે સ્યામ, પ્રાણીમાત્ર કરે પ્રણામ. જેજે.
પરણામી પરમાત્મા શ્રીહરિ, સારંગપાણિ હોય;
અદ્દભુત શક્તિ આપની, ત્હારો પાર ન જાણે કોય;
પાર ન જાણે કોય લગાર, હું કેમ પામીશ ત્હારો પાર;
એવું સુણી હરખ્યા નરહર, કુંવર કંઇએક માગ્ય તું વર. જેજે.
વર કેમ માગું વિઠ્ઠલા હું તો, કરીશ તહમારી સેવા;
વિષયભોગ સંસાર છે એ તો, સુપનાનાં સુખ જેવા;

સુપના જેવી કાચી કાયા, સંસારની ધરવી શી માયા;
માયામાં ન મ્હને મોકલો, વાહીને ન કરો વેગળો. જેજે.

વિષ્ણુ—વેગળો વીરા ક્ષણું ન કરું, વળી તું વહેલો આવીશ;
જે ફળ દુર્લભ દેવને મળવું, તે ફળ તું પામીશ;
તે ફળ તુજને આપું આજ, સંસારમાં ત્હારી ન રહે લાજ;
લોક કહે રઝળીને મુવો, સ્વજનોમાંથી પડયો જુજવો. જેજે.

પડયો સ્વજનથી જુજવો, ત્યારે સુરતીને દુઃખ થાય;
ઘેર જાને વીરા તું ત્હારી, વાટ જુએ છે માય;
માને બાપતણાં દુઃખ કાપો, ઇહાંથી જૈને સૌને સુખ આપો;
મ્હારી આજ્ઞા પાળજ આજ, છત્રીશ હજાર વર્ષ ભોગવ રાજ. જેજે.

રાજ ભોગવી તું આવજે, ત્હને મોકલીશ એક વિમાન;
તેમાં બેસી તું આવજે, ત્હારું થશે જગતમાં જાણ;
જાણ જગતમાં થશે રાય, તેણે વધશે તુજ મહિમાય;
કવિ—આપી વચન વળ્યા ગોપાળ, જમુનાજીમાં નાખ્યું બાળ. જેજે.

બાળકને મારગમાં જાતાં, ઉપન્યો મન વિચાર; ૨૦૦
જે ફળ દુર્લભ દેવ ગણે તે, મ્હને મળ્યા મોરાર;
મળ્યા મોરાર પણ હું નહિ ફાવ્યો, હરિ તજીને માયા લાવ્યો;
આગળ ઋષિજી કહેતા એમ, ત્હમને ત્રીકમ મળશે કેમ. જેજે.

મુજને ત્રીકમજી મળ્યા, મ્હેં તો જાવા દીધા ફોક;
ફરી જઇશું સંસારમાં, મ્હને હસશે દુરીજન લોક;
લોક કહેશે એને બુદ્ધિ થોડી, રત્ન આપીને લાવ્યો કોડી;
પણ એક જશ હું મોટો લાવ્યો, હરિનાં દર્શન કરીને આવ્યો. જેજે.

લોકો—હરિ દર્શન કરીને આવ્યોરે, રાય ત્હમારો તન;
રાજા—હું દુઃખિયાને શું હસોછોરે, ત્હમે તે સર્વે જન;
દુઃખિયાને હસવા સાચા, વને ગયા કેમ આવે પાછા;
વને ગયા ને થયા ખટ માસ, તે કુંવરનો શો વિશ્વાસ. જેજે.

કવિ—ઉર વિશ્વાસ ન આવ્યો ત્યારે, આવ્યા નારદમુન;
નારદ—હરિ દરશન કરીને આવ્યોરે, રાય ત્હમારો તન;
રાય ત્હમારો તન ઘણું જીવો, એ કુળમાં પ્રગટયો છે દીવો;
કવિ—વચન સુણી રીઝયા નરપતિ,વળતી વધામણી આપી અતિ. જેજે.
વધામણીમાં આપ્યા રૂડા, રાયે એકાવળ હાર;

રથે બેસીને સાંચરિયા, ને સાથે સુત બે નાર;
નારીને શિરે સુવરણુ ઝારી, ભેટ ભલી લીધી છે ભારી;
રાય રથેથી ઉતર્યા જ્યારે, પુત્રે પરણામ્યા તે વારે. જોજો.
ધ્રુવ—પ્રથમ પ્રણામ અપર માને, ત્હેં ભેટાડયા શ્રીપત્ય;
સુમતી—વળતી માતા એમ બોલ્યાં તું, વાણી બોલ્યો સત્ય;
વાણી બોલ્યો તે સત્ય કહી, આપણી આશા પૂરણ થઇ;
સુરતી—વીરા હું જોતી હુતી વાટ, ત્હેં મ્હારો ટાળ્યો ઉચાટ. જોજો.
કવિ—ઉચાટ મનનો ટાળ્યો કુંવર, તેહ્યો આનંદ ભેર;
હેતનાં આંસુ આવ્યાં ત્યારે, દુધની ચાલી સેર; ૨૨૫
સેર ચાલી તે કુંવરે પીધી, માતાએ ઘણી આશિષ દીધી;
સુરતી—ઘણાં વર્ષ જીવોરે તન, ત્હમે કર્યાં છે કુળ પાવન. જોજો.
પાવન કર્યાં કુળ આપણાં, વંશે વધાર્યાં નામ;
મહિમા વધાર્યો જગતમાં તે, ત્હેં ભજીને શ્રીરામ;
કવિ—રામભગત તડકામાં દીઠા, ઉત્તમે ત્યાં છાંયડા દીધા;
બન્ને ભાઈની પોતી રળી, હેતનાં આંસુ આવ્યાં વળી. જોજો.
વળી રોપાવ્યા બારણા આગળ, કોમળ કેળના થંભ;
અક્ષત અંકુર કુમકુમ ને જળ, ભરી ચઢાવ્યા કુંભ;
કુંભ ઉપર અક્ષર લખિયાજ, ધ્રુવને અવિચળ હોજો રાજ;
ઢોલ દદામાં ભેરી નાદ, ધ્રુવ પધાર્યા નિજ પ્રસાદ. જોજો.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

પ્રીતમદાસ.

પદ.

જગતનું સુખ ઝાકળનું છે પાણીરે, જાણી લે;
વણસી જાતાં વાર નહિ સત વાણીરે, જાણી લે.
સીસાબાજી સંસારનો છે ખેલરે, જાણી લે;
એ વિચારી અહંકાર તું મેલરે, જાણી લે.
જોતાં જોતાં જાવું છે તતકાળરે, જાણી લે;
રહેંટ તણી ગેડયો એવી ઘટમાળરે, જાણી લે.
એક ભરાયે એક ઠાલી થાયરે, જાણી લે;
એક અવતરે એક મરીને જાયરે, જાણી લે.
પરમારથને પંથે પગલાં માંડરે, જાણી લે;

કૂડ કપટ ને છળવિદ્યા તું છાંડરે, જાણી લે.
પાપ પુણ્યનો ઉત્તર દેવો પડશેરે, જાણી લે;
જમકિંકર જ્યારે આવી પડશેરે, જાણી લે.
માટે ગરવ તજી ગોવિંદગુણ ગાજેરે, જાણી લે;
પ્રીતમ પ્રભુને ભજીને પાવન થાજેરે, જાણી લે.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

બ્રહ્માનંદ.

ધોળ.

આ તન રંગ પતંગ સરીખો, જાતાં વાર ન લાગેજી;
અસંખ્ય ગયા ધન સંપતિ મેલી, ત્હારી નજરો આગેજી.
અંગે તેલ ફુલેલ લગાવે, માથે છોગાં ઘાલેજી;
જોબન ધનનું જોર જણાવે, છાતી કાઢી ચાલેજી.
જેમ ઉંદરડે દારૂ પીધો, મસ્તાનો થઈ ડોલેજી;
મગરૂરીમાં અંગ મરોડે, જેમ તેમ મુખથી બોલેજી.
મનનાં જાણે મુજ સરીખો, રસિયો નહિ કોઇ રાગીજી;
બહારે તાકી રહી બિલાડી, લેતાં વાર ન લાગેજી.
આજકાલમાં હું તું કરતાં, જમડા પકડી જાશેજી;
બ્રહ્માનંદ કહે ચેત અજ્ઞાની, અંત ફજેતી થાશેજી.

ધોળ.

પ્રભુ ભજ્યા વિણ ગાફલ પ્રાણી, આમે ઉમ્મર ખોઇજી;
મેડી મંદિર માલ ખજાના, કામ ન આવે કોઇજી.
માયા માયા કરતો મૂરખ, તૃષ્ણા માંહી તણાણોજી;
લોક તણી લજ્જાનો લેઇને, કોટે બાંધ્યો પ્હાણોજી.
ઉંચે કુળ અવતાર લઇને, કહે શું સારૂં કીધુંજી;
લખ ચોરાશી કેરૂં લગડું, તાણી માથે લીધુંજી.
જીવ તણું કંઈ જતન ન કીધું, મન માયામાં મ્હોયુંજી;
રાત દિવસ તત્પર થઈ રજિયો, ઠાલું નીર વલોયુંજી.
લોક કુટુંબમાં મોટા થાવા, કામ બગાડ્યું ત્હારૂંજી;
બ્રહ્માનંદ કહેરે પ્રાણી, હજી સમજ તો સારૂંજી.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

દેવાનંદ.

પદ.

કાયા માયા કૂડીરે, રાખી ત્હારી રહેશે નહિ;
જોને તું વિચારીરે, ઘેલા કેમ અક્કલ ગઇ—કાયા—ટેક.
નંદ રાજાને અળગળ નાણું, ભરી સંચ્યા ભંડાર;
કોડી અંતે કામ ન આવી, જાતાં ન લાગી વાર;
ન ખાધી ન ખરચીરે, વેઠે મુઓ ભાર વહી.—કાયા.
રાવણ રિધ સિધ પૂરણ પામ્યો, ઇંદ્ર અધિક અભિમાન;
અજ્ઞાને અવરાણું અંતર, ભુલી ગયો પ્રભુ ભાન;
વાદળની છાયારે, જોતાં જોતાં છેટે ગઇ.—કાયા.
ભજ ભગવાન માન તન મેલી, એલી કર બળવીર;
લાલચ રાખે લક્ષ્મીવરની, ધરજે મનમાં ધીર;
અધમ ઉધારણરે, અભેપદ આપે સહી.—કાયા.
મૃગજળ ભરવા મૂરખ માણસ, દોડે સઉ સંસાર;
વાત વિચારી પાછો વળજે, પામ્યા નહિ કો પાર;
દેવાનંદ કહે દેખીરે, વિવેકની વાત કહી.—કાયા.

પદ.

કર પ્રભુ સંગાથે દૃઢ પ્રીતડીરે, મરી જાવું મેલી ધન માલ;
અંતકાળે સગું નહિ કોઇનુંરે—ટેક૦
સંસ્કારે સંબંધી સર્વે મળ્યાંરે, એ છે જૂઠી માયા કેરી ઝાળ—અં૦
મ્હારૂં મ્હારૂં કરીને ધન મેળવ્યુંરે, તેમાં ત્હારૂં નથી તલભાર—અં૦
સુખ સ્વપ્ના જેવું છે સંસારનુંરે, ત્હેને જાતાં ન લાગે વાર—અં૦
માટે સેવજે તું સાચા સંતનેરે, ત્હારા ટળશે ત્રિવિધિના તાપ—અં૦
અતિ મોટા પુરૂષને આશરે રે, બળે પૂર્વ જન્મનાં પાપ—અં૦
એવું સમજીને ભજ ભગવાનનેરે, સુખકારી સદા ઘનશ્યામ—અં૦
દેવાનંદનો વ્હાલો દુઃખ કાપશેરે, મન વાંછિત પૂરણ કામ—અંત૦

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

નિષ્કુળાનંદ.

પદ ૧૮ મું.

એક વાત વળી સાંભળી છે સારીરે, કહું વિવિધ પ્રકાર જે વિચારીરે;
એક બ્હાવરો બેસાર્યો વળી વહાણેરે, માન્યું મૂરખ પડ્યો હું બંધીખાનેરે.
ચઢ્યો ફેર ને દીઠું સર્વે ફરતુંરે, માન્યું મનમાં જે પામ્યો હવે મરતુંરે;
થયો આકળો અભાગી લાગી લ્હેરીરે, ખરા ખારવા વિશેષે જાણ્યા વેરીરે.
ચઢી ડોલને દીઠું છે દુઃખદાઇરે, મારી ઠેક છેક પડ્યો પાણી માંઇરે;
એમાં દોષ કોહો કેને હવે દઇયેરે, મળ્યો સતસંગ તરી તજી જઇયેરે.
તજી સુખ પડ્યો દધિ દુઃખ માંઇરે, એ પ્રકારમાં ન જાય ક્યાઇરે;
સર્વે સુખ દુઃખ વાહાણનું જો સહિયેરે, કહે નિષ્કુલાનંદ પાર થઇયેરે.

પદ ૧૯ મું.

એક મૂરખને હાથ મણિ મળીરે, જોઇ ચાખી સુંઘી ન લાગી ગળીરે;
હતો વેવલો ને કહાવતો વિવેકીરે, જોઇ ત્રોડી ફોડી નાંખ્યું નરે ફેંકીરે.
તેમ સતસંગ મળ્યો શિરોમણિરે, હતી બાળબુદ્ધિ કુબુદ્ધિને ધણીરે;
તેણે સતસંગ રંગ અંગ ત્યાગ્યોરે, કાળા કામળાને કસુંબો ન લાગ્યોરે.
રહે પત્થર કોરો જો પાણી માંઇરે, જેમ જળ મળે જવાસો સુકાઇરે;
મળી મરકટને રાજ–સાજ સિદ્ધિરે, દેખી ટોપરૂં ને તરત ટેક દીધીરે.
મળી અલ્પગતિને વાત મોટીરે, કરે અનુમાન જ્ઞાન કહે ખોટીરે;
મળી અનુપમ મોજ તેજ ત્યાગીરે, કહે નિષ્કુલાનંદ એ અભાગીરે.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

નિરાંત ભક્ત.

પદ.

કૃષ્ણ કહો ને કૃષ્ણ કહો, આ અવસર છે કહેવાને;
વળતું સર્વે વણસી જાશે, રામ નામ છે રહેવાને.
ખોટે પાયે ખેલ રચ્યો છે, જગત તણો તે જાણોને;
મહાસુખવાળાં મિથ્યા થાશે, મન ભાવે તે માણોને.

રાવણ સરખા રદ મળ્યા છે, અંતકાળની આંટીમાં;
પળવારમાં પકડી લીધા, પ્રાણી જમની ઘાંટીમાં.
લખેસરી લાખો લુંટાયા, કાળે નાંખ્યા કૂટીને;
ક્રોડપતિનું કાંઇ ના ચાલ્યું, અંતે ગયા ઉઠીને.
એ સંકટમાં સરવે આવ્યું, બ્રહ્મા આદે નરખોને;
હરિ આશરાવાળા વચ્ચે, વેદ પુરાણે પરખોને.
એવું જાણી ભજ મન પ્રાણી, ભાવ કરી ભૂદરનેરે;
એ કહેવાનું રહ્યું તે કહીએ, નારી કો વા નરનેરે.
હરજી સાથે હેત ઘણેરૂં, નિશદિન તાળી લાગીરે;
નિરાંત કહે **નારાયણ** ભજતાં, ભવની ભાવટ ભાંગીરે.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

કૃષ્ણાબાઈ.

સીતાજીની કાંચળી.

શ્રીરામજી કેરે ચરણે નમીને, **સીતા** કાંચળી પ્રીતેરે;
શ્રીરામ લક્ષ્મણનું વંદન કરીને, ગાવું છું નૌતમ હો; રમતાં રદ લાગી રાણીને.

દશરથ સુતે આજ્ઞા પાળી, ઘર તજી ચાલ્યા વંનરે;
લક્ષ્મણ બંધવ જોડે લીધો, સ્નેહ ગાવું ધંન ધંન. હો રમતાં.
પંચવટીમાં નિવાસ કરીને, આનંદ બહુ ઉપજાવેરે;
દિન પ્રત્યે ચોપટ બહુ ખેલે, **જાનકી**ને મન ભાવે. હો રમતાં.
પર્ણકુટીમાં સરોવર પાસે, જ્યાં ખેલે **સીતા**રામરે;
કનકતણો કુરંગ દીઠો એક, આવ્યો તેણે ઠામ. હો રમતાં.
સોનાનાં શીંગ ને ત્વચા કનકની, નાભિયે કસ્તુરી બેહેકેરે;
ડમરો ચરતાં દીઠો **જાનકી**એ, નાચે નૌતમ લેહેકે. હો રમતાં.
સીતા—તે દેખી **સીતા**ને રઢ લાગી, **રામ** એ મૃગ મારી લાવોરે;
આપણે જ્યારે **અજોધ્યા** જઇશું, કાંચલડી શીવડાવો. હો રમતાં.
રામ—સરોવર તીરે મૃગલો ઉભો, દીસતો ઘણો રૂડોરે,
ઘેલી **સીતા** ઘેલું શું બોલો, મૃગ છે હૈડે કૂડો. હો રમતાં.

બ્રહ્માએ જ્યારે સૃષ્ટિ રચી ત્યારે, સોનાનો નથી નીપજાવ્યોરે;
નથી દીઠો નથી શ્રવણે સાંભળ્યો, કોઈક કારમો આવ્યો. હો રમતાં.
સીતા–પ્રત્યક્ષ પારખું મ્હારા પિયુજી, સાચો હશે તો સહાશેરે;
કૂડ કપટથી આવ્યો હશે તો, હમણાં ફીટી જાશે. હો રમતાં.
રામ–સાચો હોય ત્હેને કયમ હણિયે, કયાં ગયું ત્હમારૂં જ્ઞાનરે;
પોતાના સ્વારથને માટે, લ્યો છો પશુના પ્રાણ. હો રમતાં.
સીતા–સીતા કહે સાંભળો રઘુનંદન, વિદ્યા ત્હમારી કાચીરે;
ઉજાતો મારી લાવો મૃગને, તો જાણું વિદ્યા સાચી. હો રમતાં.
રામ–બીજાં વિદ્યાનાં કામ ઘણાં છે, શાખા પત્ર ફલ ફુલરે;
પોતાનો સ્વારથ સરતો હોય તો, પાપ ન કરિયે મૂળ. હો રમતાં.
સીતા–સીતા કહે એક મૃગને હણતાં, શાનું બેસે કર્મરે;
મહારાજાને મૃગયા રમવી, ખરો ક્ષત્રીનો ધર્મરે. હો રમતાં.
રામ–મૃગયા માટે અમે નથી આવ્યા, અમને શાની આશરે;
જ્યાં જેવે આશ્રમે રહેવું, ત્યાં તેવો અભ્યાસ. હો રમતાં.
સીતા–સાધુપણાં જ્યારે એવાં આદર્યાં, ધનુષબાણ શાને ઝાલોરે;
સાધુ થઇને રહો એકાંતે, ધર્મ પોતાનો પાળો. હો રમતાં.
રામ–રામ કહે એ રાજપુત્રને, લખિયાં છે એંધાણરે;
કદાપિ કોઈ બળિયો દુઃખ દે તો, ત્હેના લેવા પ્રાણ. હો રમતાં.
સીતા–શૂર્પનખા ભગિની રાવણની, ત્હેનો શો હતો વાંકરે;
વણ અપરાધે તે અબળાનાં, છેદ્યાં કર્ણ ને નાક. હો રમતાં.
રામ–શૂર્પનખા કહે મુજને પરણો, તે મ્હારે મન નવ ભાવેરે;
એક થકી અમે વાજ આવ્યા તો, બીજીને કોણ લાવે. હો રમતાં.
સીતા–સંસારમાં જ્યારે રહેવું કંથજી, કાયર થયે કેમ ચાલેરે;
સંસારનો લ્હાવો મારા કંથજી, નારી માગે તે આલે. હો રમતાં.
રામ–ઘેર બેઠાં માગો તે આલું, કાયર ના થાઉં કયમરે;
વનમાં આવીને લેવાં રૂષણાં, નહીં સતીનો ધર્મ. હો મરતાં.
સીતા–એવો કમખો મ્હેં નથી પ્હેર્યો, કોટિ ઉપાયો કંથરે;
જાત ભલી ને ભાત અનોપમ, ઉજ્વલ અંગ અનંત. હો રમતાં
રામ–એથી રૂડો કમખો શીવડાવું, સોનાના તાર નંખાવુંરે;
વારૂ ફુલ ઉપર વેલ ફરતી, વચ્ચે મોતી ટંકાવું. હો રમતાં.
સીતા–નીપજાવી જે વસ્તુ નીપજે, તેમાં શી વડાઇરે;

અણુનીપજી ને અમુલક જેની, જગમાં દિશે જુગતાઈ. હો રમતાં.
રામ—એવા સ્વાદ હતા જ્યારે ત્હમને, શીદ આવ્યાં છો સાથેરે;
ઘેર બેઠાં નવ રહીએ ઘેલી, ઓઢત પહેરત ખાંતે. હો રમતાં. ૫૦
સીતા—પતિવ્રત મ્હારૂં વ્રત પાળવું, પ્રિય વિના કેમ રહેવાયેરે;
એક ઘડી નવ દેખું તો, બ્રહ્માંડ વહીને જાય. હો રમતાં.
રામ—પતિવ્રતા જે હોય પ્રેમદા, પિયુનું માને વચંનરે;
મુખે ન માગે હૈયામાં દાઝે, ધીરજ રાખે મન. હો રમતાં.
સીતા—દેખ્યા પાખે શાનું દાઝે, નજર પડે મોહ લાગ્યોરે;
થોડું કામ ને આળસ કરવું, હજી નથી ગયો આઘો. હો રમતાં.
રામ—એ અણુસરજ્યું દુઃખ કોણ ભોગવે, થોડા સુખને વાસ્તેરે;
વ્યાજ વધારતાં જાય સમૂળગા, ત્યારે રહિયે હાથ ધસ્તે. હો રમતાં.
સીતા—વસ્તુ રાખીને દામ આપિયે, ત્યારે જાયે ક્યમરે;
રળિયે તો મળિયે મોહનજી, નિષ્ફળ ન હોય ઉદ્યમ. હો રમતાં.
રામ—ઓછું હોય તે ઉદ્યમ માંડે, આપણે સરવે સુખરે;
જળ કાંઠે રહીને જે કૂવો, ખોદે તે મૂરખ. હો રમતાં.
સીતા—સરિતાનાં જળ હોય ભારે ને, કૂપનાં ઉત્તમ કારીરે;
મહા જોગીએ મૃગત્વચા ગ્રહી, જો દીઠી કાંઇ સારી. હો રમતાં.
રામ—ત્હેને તે વસ્તુ વારૂ વનિતા, જેને જે આવે ભોગ્યરે;
ગૃહસ્થને રાજરિદ્ધિ રૂડી ને, જોગીને રૂડો જોગ. હો રમતાં.
સીતા—ભલી ભુંડી અમારે ભાગ્યે તે, જેવી શરીરે સોહિયેરે;
એવી કંચુકી આજ ન મળે, તે માટે મન મોહિયે. હો રમતાં.
રામ—એવડો મોહ ન ધરિયે માનની, મનમાં સંતોષ સાહિયે;
જ્યારે જેવું મળે તે અનુભવિયે, ઝાઝાને નવ ધાઇયે. હો રમતાં.
સીતા—સીતા કહે શા માટે ન કરિયે, સ્વાદ નવો નવો લેવોરે;
જોબનનો લ્હાવો જુગજીવન, દિવસ ચારનો એ મેવો. હો રમતાં.
રામ—અવસર કાંઈ ઓળખતી નથી, જેવો વેશ તેવું રમવુંરે;
આપણે રાજ્યની રિદ્ધિ તજીને, આજે વનમાં ભમવું. હો મરતાં.
સીતા—દુઃખના દિવસ કાલે વહી જશે, વહાણે પામશો રાજ્યરે;
સવેળાનું સંઘર્યું હોય તો, અવસરે આવે કાજ. હો રમતાં.
રામ—રાજ્ય બેસીશું ત્યારે મળશે, જેવી જોઇએ તેવી જાતરે;
ચોદ વરસ વનમાં ભમવું તો, રાત આડી ત્હેની શી વાત. હો રમતાં.

સીતા–**સીતા** કહે શા માટે ન માગું, તમ સરખો પિયુ જ્યારેરે;
લક્ષ્મણ સરખા દિયરજી મ્હારે, લાડ કરૂં પછી ક્યારે હો રમતાં.
રામ–**રામ** કહે ત્હને એ શી લલુતા, અબળાનો અવતારરે;
વનમાં રહીને જે લોભ કરવો, ન હોય એ ધર્મ લગાર. હો રમતાં.
સીતા–**સીતા** કહે સાંભળો મ્હારા પિયુજી, ઝાઝું કહે શું થાયરે;
જે સ્ત્રીને નહિ માન પિયુનું, તે વાયે લીધી જાય. હો રમતાં.
રામ–**રામ** કહે તું વ્હાલી ન હોય તો, **શિવ**નું ધનુષ શાને ભાંજ્યુંરે;
પરશુરામ સાથે જુધ કરીને, **અજોધ્યા**માં ગાજ્યું. હો રમતાં.
સીતા–મનસા વાચાએ વહાલી હઉં તો, કહ્યું કરો મુજ કંથરે;
ઘડીઘડી જો વિલંબ કરશો તો, પ્રાણનો આણીશ અંત. હો રમતાં.
રામ–**રામ** કહે હૈયે નવ હારો, આટલો દા રમી જઈશરે;
ત્હમને જ્યારે તેડી લાવ્યો, જે કહેશો તે સહીશ. હો રમતાં.
સીતા–એ સોગટડે હવે કાલે રમાશે, હું નહિ ઢાલું પાસારે;
ઘડી અધઘડીનો વિલંબ કરશો તો, કાંઈક જોશો તમાસા. હો રમતાં.
પાસા પછાડીને ધરણીધર ઉઠ્યા, ભાઈને ભળાવી નારીરે;
લક્ષ્મણ બાપ તું મઢિયે રેહેજે, મૃગને લાવું મારી. હો રમતાં.
ધનુષ લેઈ ધાયા ધરણીધર, કુરંગ ઉપર ડાઢ પીસેરે;
જેમ જેમ ઢુંકા જાય જગજીવન, તેમ તેમ વેગળો દીસે. હો રમતાં.
ચાપ ચઢાવી મૃગલો માર્યો, મેલ્યું કસીને બાણરે;
મરતાં મૃગલે ચીસ નાંખી જે, લક્ષ્મણ જાએ પ્રાણ. હો રમતાં.
શબ્દ **સીતા**એ સાંભળ્યો લક્ષ્મણ, રામ તેડે છે ત્હમારેરે;
હરણને હણતાં કષ્ટ પડ્યું છે, શીઘ્ર થઇને સધારો. હો રમતાં.
લક્ષ્મણ–લક્ષ્મણ કહે એક હરણને હણતાં, કષ્ટ પડે તે શાનુંરે;
રઘુ સરખા ચીસ નાંખે તે, વાત તો હું નવ માનું. હો રમતાં. ૧૦૦
સીતા–દક્ષિણ દિશે દિયરિયા મ્હારા, ઝાઝું રાક્ષસદળ છેરે;
એકલડા જાણીને જાઓ, બેએ બાવીશનું બળ છે. હો રમતાં.
લક્ષ્મણ–એકજ બાણે ચૌદ સહસ્રને, મારે એવો મુજ ભ્રાતરે;
ચૌદ સહસ્ર ચઢીને આવે તો, નવ હારે રઘુનાથ. હો રમતાં.
સીતા–વેળા વેળાનાં ફળ છે દિયરિયા, એવડો ગરવ નવ ધરિયેરે;
ક્યારે હારિયે ને ક્યારે જીતિયેરે, તે માટે સંચરિયે. હો રમતાં.
લક્ષ્મણ–લક્ષ્મણ કહે ભાભી લખ્યું હશે તો, બ્રહ્માએ પાછું ન થાયરે;
ત્હમને વનમાં એકલાં મેલીને, ડગલું નહીં ભરાય. હો રમતાં.

સીતા–**સીતા** કહે ત્હને શાનું દાઝે, જુજવી માતા માટેરે;
સગો ભ્રાત શત્રુઘ્ન હોય તો, હમણાં દોડે ઉચાટે. હો રમતાં.
લક્ષ્મણ–**મુજને રામજી** વહાલા ન હોય તો, શીદ આવું હું સાથરે;
ભોળે ભાવે ભક્તિ કરૂં છું, જાણીને જ્યેષ્ઠ ભ્રાત. હો રમતાં.
સીતા–ભક્તિ કરો તે મુજને ન ભાવે, મીઠું બોલ્યે નહિ મીઠું રે;
બુજ દુષ્ટનો વિશ્વાસ ન કરિયે, આજ પારખું દીઠું. હો રમતાં.
લક્ષ્મણ–ભલી **સીતા**જી બુદ્ધિ ત્હમારી, મુજને એવો પ્રમાણ્યોરે;
રાત દિવસ મ્હેં સેવા કીધી, એકે ગુણ નવ જાણ્યો. હો રમતાં.
સીતા–**સી**તા કહે ત્હારા ગુણનું લક્ષણ, પડી વેળા પરમાણ્યુંરે;
સાદ સાંભળીને સાંસો કીધો ત્યારે હેત જણાયું. હો રમતાં.
દિયરિયા ત્હને શાનું દાઝે, વહાલા નહીં શ્રીરામરે;
બંધવ હોય તો રણમાં દોડે, કરવાને સંગ્રામ. હો રમતાં.
લક્ષ્મણ–ત્હમને અહિંયાં કો સારૂ મેલું, સાંસો કરૂં છું તેણેરે;
ત્હમને જો લાંછન લાગે તો, વળતા મરિયે મેહેણે. હો રમતાં.
સીતા–તેવાં ભોળાં અમે નહિ દિયરિયા, મન વસિયા મહારાજરે;
અવર પુરુષ સાથે બોલું તો, લાગે કુળને લાજ. હો રમતાં.
લક્ષ્મણ–કેટલું બળ તમ અબળાકેરૂં, તનક તાલ ને હેલાંરે;
રાંધ્યું ધાન ને પ્રેમદા સરખી, વણસતાં નહીં વેળા. હો રમતાં.
સીતા–**સી**તા કહે તું શું સમજાવે, સાસુતણા સુત કાલારે
એકલો ઉજડમાં શાને જાયે, પ્રાણ તને ત્હારા વહાલા. હો રમતાં.
લક્ષ્મણ–મુજને પ્રાણ જો વહાલા હોય તો, શીદ જાઉં હું વનરે;
વનફળ મેવા વીણી લાવું છું, બેઠાં કરોછો ભોજન. હો રમતાં.
સીતા–**સી**તા કહે તું શું દિયરિયા, મુજને રાખે વારીરે.
તું જાણે છે **રામ** પડે તો, હું ભોગવું આ નારી. હો રમતાં.
લક્ષ્મણ–ભલી **સીતા**જી બુદ્ધિ ત્હમારી, મુજને એવું ન કહીયેરે;
એક દહાડો હસ્યો હઉં તો, સર્વે સાચું લહિયે. હો રમતાં.
સીતા–કપટી હોય તે કોઇશું હસે નહિ, રાખે મનમાં જાણીરે;
જળકાંઠે બગ ધ્યાન ધરે તે, મચ્છને લેવા તાણી. હો રમતાં.
કવિ–વચન બાણ વાગ્યાં લક્ષ્મણને, તાપ ઉપન્યો તનમાંરે;
બહુએ પેર પડી લક્ષ્મણને, ઝુરણ લાગી મનમાં. હો રમતાં.
શિલિમુખ રેખા કીધી લક્ષ્મણે, દીધી રામની આણરે;
કૂડે કપટે જે કોઇ આવે, ત્હેના જાજો પ્રાણ. હો રમતાં.

એમ કહી લક્ષ્મણજી ગયા, તારુણીને લાગ્યો તાપરે;
કઠણ વચન કહ્યાં દિયરને, હેનું લાગ્યું પાપ. હો રમતાં.
લાગ જોઇ લંકાપતિ આવ્યો, પાપિયે ચલાવ્યા ચરણરે;
પરદારાને હરવા કારણ, માથે લાવ્યો મરણ. હો રમતાં.
ભગવાં વસ્ત્ર ભેખ સંન્યાસી, કરમાં કમંડળ ધાર્યુંરે;
ક્ષુધાર્થીને ભિક્ષા આપો, આવી એમ ઉચરિયું. હો રમતાં.
આવો પ્રભુજી બેસો ઋષિજી, અમૃત બોલ્યાં વાણીરે;
ઉઠીને આસન ત્યાં આપ્યું, ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ જાણી. હો રમતાં.
રાવણ—કોણ પિતા કોને ઘેર પરણ્યાં, કોણ તમારો કંથરે;
ઉજડમાં એકલડાં મેલીને, કયાં ગયા બળવંત. હો રમતાં.
સીતા—જનક પિતા ને દશરથ સસરો, કૌશલ્યાજી સાસુરે;
તાત તણાં વચન પાળવાને, અમે ત્રણે થઇ વન વાસ્યું. હો રમતાં.
સોનાના શિંગનો મૃગ આવ્યો તો, કંચુકીની થઇ અભિલાખારે;
મૃગલો મારવા પિયુજી ગયા છે, કરીને શિલિમુખ રેખા. હો રમતાં.
કવિ—શિલિમુખ રેખા ઉપર મેલી પાવડી, પાપી બોલે મર્મરે;
એપર પગ મેલી દો ભિક્ષા, રહેશે તહમારો ધર્મ. હો રમતાં.
પાપીનો પ્રપંચ ન પ્રીછ્યો, ભામિની થઈ હઇયે ભોળીરે;
પોતાની વાત જે પરને કહેશે, તે રહેશે આંખો ચોળી. હો રમતાં.
સીતાએ સીતાફળ આપ્યાં, પગ પાવડિયે ધરિયોરે;
ઉપાડી લીધી અબળાને, હરણ કરીને સંચરિયો. હો રમતાં.
ત્યારે તારુણીને ત્રાસજ પડિયો, ધાજો લક્ષ્મણ રામરે;
આ પાપી કોઇ હરી જાય છે, કરીને દુષ્ટનું કામ. હો રમતાં.
તે શબ્દ સાંભળી પંખી આવ્યો, દશરથનો જે મિત્રરે;
સીતાને મૂકાવા કારણ, માંડ્યું જુદ્ધ વિચિત્ર. હો રમતાં.
રાવણે એક કપટ જ કીધું, પર્વત પાછળ રહીનેરે;
રુધિરાળા પાષાણ ગળાવ્યા, ભારે પડિયો થઇને. હો રમતાં.
ત્યાંથી રાવણ લેઇને ગયો, લંકાના ગઢ માંયરે;
મૃગ મારીને રામજી વળિયા, જે જે રાઘવરાય. હો રમતાં.
નથીરે સીતા નથીરે સીતા, નથીરે મઢુલી માંયરે;
કાગારોળ ત્યાં થઈ રહ્યો છે, ચકડોળ વાતે ત્યાંય. હો રમતાં.
પગલે પગલે શોધતા હેને, ગયા તે બેહુએ ભાઇરે;
ઋષ્યમૂક પર્વતમાંહી પહોંચ્યા, જયાં છે વાંદરાનો રાય. હો રમતાં.

સુગ્રીવ સાથે કરી મૈત્રી, વાળીને નાંખ્યો મારીરે;
વાળીનું રાજ્ય સુગ્રીવને આપ્યું, ઉપર આલી નારી. હો રમતાં.
નર વાનર એકઠા કરીને, સાગર બાંધી પાજ્યરે;
રાવણને મારી કરીને, વિભિષણને આપ્યું રાજ્ય. હો રમતાં.
જુદ્ધ કરી સીતાને લાવ્યા, ઢોલ નિશાન વજડાવીરે;
સીતાજીનાં લાડ પાળ્યાં ને, કાંચલડી શીવડાવી. હો રમતાં.
સ્વામિ આજ્ઞા ઓળંગીને, મમત ધર્યો બહુ મનમાં;
સતી સીતાને દુઃખ ઉપનું, તાપ વ્યાપિયો તનમાં. હો રમતાં.

(સાંપ્રતકાળ.)

નર્મદાશંકર.

દેશાભિમાન.

જય જય ગરવી ગુજરાત!
જય જય ગરવી ગુજરાત,
દીપે અરૂણું પ્રભાત.
ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળળ કસુમ્બી, પ્રેમશાર્ય અંકીત;
તું ભણવ ભણવ નિજ સંતતિ સઉને પ્રેમભક્તિની રીત.—
ઉંચી તુજ સુંદર જાત,
જય જય ગરવી ગુજરાત.
ઉત્તરમાં અંબા માત,
પૂરવમાં કાળી માત,
છે દક્ષિણ દિશામાં કરંત રક્ષા, કુંતેશ્વર મહાદેવ;
ને સોમનાથ ને દ્વારકેશ, એ પશ્ચિમ કેરા દેવ—
છે સહાયમાં સાક્ષાત,
જય જય ગરવી ગુજરાત.
નદી તાપી નર્મદા જોય,
મહીને બીજી પણ જોય,
વળી જોય સુભટનાં જુદ્ધ રમણને, રત્નાગર સાગર;
પર્વત ઉપરથી વીર પૂર્વજો, દે આશિષ જયકર—
સંપે સ્હોયે સઉ જાત,
જય જય ગરવી ગુજરાત,
તે અન્હિલવાડના રંગ,
તે સિદ્ધરાજ જયસિંગ.

તે રંગ થકી પણ અધિક સરસ રંગ, થશે સત્વરે માત;
શુભ શકુન દીસે મધ્યાન્હ શોભશે, વીતી ગઇ છે રાત—
જન ઘુમે નર્મદા સાથ,
જય જય ગરવી ગુજરાત.

શ્મશાન.
(દોહરા.)

નદી દરિયો મેદાન ને, છે ગંભીર આકાશ;
દશદિશ ખાવા ધાય છે, શોક બ્હીકનો વાસ.
મશાણ દખમું નામ છે, ત્રીજું કબરસ્તાન;
જોતાં શોકાતુર કરે, ભુલાવી દે સહુ તાન.
ઘોર ચિતાથી ગોર હું, કરૂં છું જ્યારે લોક;
અથાક ગુણ વિચારતાં, થાકી પામું શોક.
રાતા પીળા રંગના ભડકા ત્યાં દેખાય;
ધુમાડો સિંદૂર સમો, ગગન ભણી તે જાય.
ચોપાસે જોતાં મળે, જોતાં તો આકાશ;
શિક્ષા રૂડી વળી મુજને, કર કર પુણ્ય પ્રકાશ.
ભલા ભલા જાતા રહ્યા, જઇશું આપણ કાલ;
પવન લ્હેરપર આવતો, ફુલે ભમતો કાળ.
ભરૂંસો નહિ ઘડી એકનો, ઝડપે જોતાં માંસ;
ઘણી ઘણી રીતે બાળતી, મોત તણી તો લાસ.
ગુલાલાસમ છોરૂઓ, ગાલ લાલી તજી દેય;
તરૂણ વાટિકા થાય છે, જંગલ સરખી તેહ.
સમજ સમજ મન માનવી, મોત તણું ભય રાખ;
કાળ વિષે કર કાળજી, થવું બળીને ખાખ.
થશે આમ કોદિ ખરૂં, મરવું નક્કી જાણ;
પાપ તજી કરૂં પુણ્ય હું, નહિ તો મ્હોટી હાણ.
શરીર મરે નહિ જીવરે, સમજી રહું હુંશિયાર;
પુણ્ય થકી નહિ આપદા, ભય પાપીને ધાર.

ક્ષણિક સંસાર.
(દોહરા.)

મોહરૂપ સંસાર છે, ક્ષણભંગુર વણસાડ;
માણસ નિત્ય ઠગાયને, પાપો કરે અનાડ.

હર્ષ હાસ્ય દુઃખ અશ્રુ તે, ખોટાં ચળકે એહ;
સાચ વસ્તુ નહિ અહીં કંઈ, સાચ હરિનો નેહ.
કીર્તિની કલગી તણી, તેજી જૂઠી થાય;
વાદળ રંગો સાંજરે, જોતાંમાં ઝટ જાય.
પ્રીતિ આશા રૂપના, ખરેછ ખીલતા મોર;
ભૂખર વાયુ મોતનો, ત્હેનું મોટું જોર.
ભવના ભરદરિયા વિષે, તોફાનો બહુ થાય;
ત્હેમાં પામર પ્રાણિયા, ધસડાતા સહુ જાય.
દુખિયારી મુસાફરી, ઘોર અંધારી રાત;
અહીંથી તહીં મોજાં વતી, ખાય પછાડા જાત.
બુદ્ધિ કીર્ણ રળિયામણો, તર્ક તણો ચળકાટ;
એજ કંઇ દરશાવતા, ભુલી પડેલી વાટ.
બ્રહ્મ નીતિને ધર્મ તે, શાંત ધીર નિરધાર;
નહીં કોઈપણ તે વગર, સ્થિર મનનું જન ક્યાર;
માટે પામર માનવી, રાખી રહે સત્સંગ;
નિશદિન હરિની લેહમાં, રમ તું રૂડા રંગ.

સાહસ.

(લાવણી.)

સહુ ચલો જીતવા જંગ, બ્યુગલો વાગે;
યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે. ટેક.
કેટલાંક કરમો વિષે, ઢીલ નવ ચાલે,
શંકા ભય તો બહુ રોજ, હામને ખાળે,
હજી સમય નથી આવિયો, કહી દિન ગાળે,
જન બ્હાનું કરે નવ સરે, અર્થ કો કાળે;
ઝંપલાવવાથી સિદ્ધિ, જોઇ બળ લાગે,
યા હોમ૦ સહુ૦ ચ૦ યા હોમ૦
સાહસે કર્યો પરશુએ, પુરો અર્જુનને,
તે પરશુરામ પરસિદ્ધ, રહ્યો નિજ વચને;
સાહસે ઇંદ્રજિત શૂર, હણ્યો લક્ષ્મણે,
સાહસે વીર વિક્રમ, જગત સહુ જાણે;

થઇ ગઇ જંગમાં મર્દ હક્ક નિજ માંગે.
યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦
સાહસે કોલંબો ગયો, નવી દુનિયામાં,
સાહસે નેપોલ્યન ભીડયો, યુરપ આખામાં;
સાહસે લ્યુથર તે થયો, પોપના સ્હામા,
સાહસે સ્કોટે દેવું રે, વાળ્યું જોતાંમાં;
સાહસે સિકંદર નામ, અમર સહુ જાગે,
યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦
સાહસે જ્ઞાતિના બંધ, કાપી ઝટ નાંખો.
સાહસે જાઓ પરદેશ, બ્હીક નવ રાખો.
સાહસે કરો વેપાર, જમે સહુ લાખો,
સાહસે તજી પાખંડ બ્રહ્મરસ ચાખો;
સાહસે નર્મદાદેશ, દુઃખ સહુ ભાગે.
યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦

પરદેશગમન.

રોળાવૃત.

જવાય નહિ પરદેશ, ભ્રષ્ટ થાવાને બ્હાને;
કર્યાં સ્વારથી શાસ્ત્ર, બીકણે ને નાદાને.
રખે કુવતની જાણ, થાય પરરાજાઓને;
રખે દોર નિજ જાય, ભમાવ્યા ક્ષત્રીઓને.
જુલમગાર બહુ જવન સ્વારીઓ કરતા તેથી;
જાળવવા કુળ ધન, કર્યું, ફરવું બંધ ભેથી.
રસ્તામાં દુઃખ મ્હોટ, ઘણાં મ્હોટાં દરિયાનાં,
પ્રવાસ કીધા બંધ, કરે શું બીકણુ માના?
સુખિમાના શા ભોગ, દૂર પરદેશે જાયે,
વિચાર ટુંકા એમ, પછી ફળ કયાંથી થાયે?
(એમ) અટકે અટકી રહી, જ્ઞાન સંપત્ત ન વધાર્યાં,
દેશાટનથી લાભ, થતા ઝાઝા અટકાવ્યા;
પરરાજ્યોની રીત, રીત લોકોની સારી,
ધંધા ને વેપાર, હુન્નરો બ્હોળા ભારી.
નવ જોયાં નવ જોય, દેશ કયમ તાજો થાયે,

દર્પણુ વણુ કયમ કરી, ખોડ ખાંપણુ તે જાયે;
વધે ઘણો ઉદ્યોગ, ગરીબડાં સુખી થાયે,
પ્રવાસના ફળ મ્હોટ, ગર્વ આળસ તે જાયે;
નવું નવું જોવાય, સાર સહુનો લેવાયે,
ચરે ફરે જે જીવ, ઘણું સારૂં કહેવાયે;
પ્રવાસ કરતાં દુઃખ, કીધેથી સુખો વાધે,
સ્વાર્થ અને પરમાર્થ, દેશનું કારજ સાધે,
પ્રવાસમાં જોવાય, ઘાટ અદ્ભૂત ઇશ્વરના,
પ્હાડ નદી ને રાન, ઘોઘ રંગો તરવરના;
સમુદ્ર સરવર તીર, જનાવર બહુ જાતોના,
ધન્ય ધન્ય પ્રભુ! જંન, સુખી થાયે જોતામાં.
બ્હીકણુ કાયરા હોય, વળી રહે સંતોષી તે,
પ્રવાસથી બહુ ડરે, રણે શત્રુ શું જીતે?
જીવ્યા કરતાં જોયું, ભલું કહેવાએ જનમાં;
જોવાની નહિ હોંસ, સુવેલો જીવતો જગમાં.
ઘણા વરસનો શ્રમ, ઘણી બુદ્ધિનો કીધો;
ફળો ચખાયે સ્હેજ, ધરંતાં રસ્તો સીધો;
દેશાટનથી થાય, દેશમાં પુષ્કળ માયો;
ચણો નર્મદા ક્ષેમ, નવો ને મક્કમ પાયો.

સુરત.

રોળાવૃત.

આ તે શા તુજ હાલ, સુરત સોનાની મૂરત,
થયા પુરા બેહાલ, સુરત તુજ રડતી સૂરત!
ચકચકતું તુજ રૂપ, સોળશેં સત્તરશેંમાં;
કિલ્લા લાતી કોટ, મચેલા રંગો જેમાં.
રંગ રંગ નીશાણુ, યુરપ વેપારી ધામે;
બંદર ફુરજા માંહી, ધામધુમો બહુ જામે;
જાત જાતનાં જંન, જુજવા રંગો માથે,
ભાત ભાતના વેશ, રસાલામાં મુખી સાથે,
દેશ દેશનો માલ, વળી અહીંનાં બંદરનો,
રહે આવે ને જાય, ભ્હાર લક્ષ્મીમંદિરનો;

બંદરમાં જુથ બ્હાણુ, જેહને જોતાં રાચ્યો;
દોલતની તે ખાણુ, મણિ પારસ તે સાચો.
ધંધાધારી લોક, વળી કારીગર ઝાઝા;
ઉંચ નીચ સહુ કોય, થયેલા ધનથી તાજા.
નવાબ બક્ષી મીર, વળી બીજા સરદારો;
સોદાગર ને શેઠ, જાતરે જતા હજારો.
વખાર ને દુકાન, મ્હેલ હવેલી ને ઘર;
વાડી વજીફા બાગ, ઝગઝગ કરી રહ્યો જર.
હાથી ઘોડા ઉંટ, પાલખી રથનાં વાહન;
દોડાદોડી ખુબ, તકતકે તન મન ને ધન.
સુરત તું લંકારૂપ, સુનું ઉછળતું સંધે;
રાયરંક સહુ ભાઇ, સંપમાં રહેતા બંધે.
તહેવારોના ઠાઠ, જુદા જુદા લોકોમાં;
શોભાનો નહીં પાર, વસ્તુઓના થોકોમાં.
અસવારી સોહાય, ફુલો સોના રૂપાનાં;
વેરાતાં લુંટાય, ગવાયે જશ હાકમના.
બંદર કેરો બ્હાર, અહા તાપી તટ કેવું?
બ્હાણોનો શો ઠાઠ, જોઇને ખુશ થઇ રહેવું!
કિલ્લા ડક્કા સ્હોય, વળી ઓવારા કેવા!
ખરે બપોરે તોય, ઘાટ નહિ જેવા તેવા.
સુરત ત્હારી શી સુરત, જનો કહાંના લલચાવ્યા!
ફીરંગી ને અંગ્રેજ, વલંદા ફ્રાંસિસ આવ્યા.
ઘુસ્યા જ્યમ અંગ્રેજ, વલંદા ત્યમ બહુ બ્હેક્યા;
પછી વંઠ્યું બહુ કામ, સંપને આઘે ફેંક્યા.
ખટપટનો લઇ લાભ, શિવાજીએ ભડ ભાળી;
ચોસટ ને સિત્તેર, સોળનામાં કરી ખાલી.
પછી પાછી તૈયાર થઇને, ચઢી ચઢી બહુ;
માત્ર સેંકડો એક, પછી પાછી પડતી કહું.
ઉપરા ઉપરી માર, સુલતાની અસમાની;
પડવા માંડયો ખુબ, નિશાણી છે બહુ ઘાની.
પડયાં ન ઉઠયાં ભાઈ, રાજ મ્હોટાં મ્હોટાંઓ;
આસિરિયા ને મિસર, ગ્રીસ ને રોમ ગયાંઓ!

કહાં હસ્તિનાપુર, અરે કહું દિલ્હી કહાં છે?
સિદ્ધપોર પાટણ, અરે તે પૂણા કહાં છે?
હતા ફિરંગી અહીં, ફ્રાંસિસ અને વલંદા;
નથી કોઈનું ચલણ, વલણ બહુ જનો કરેરે,
સમયે ચઢતું કોઇ, સમયથી ઢળી પડે રે.

કબીરવડ.

શિખરિણી.

બુરો ભાસ્યો ઝાંખો, દુરથી ધુમસે પ્હાડ સરખો;
નદી વચ્ચે ઉભો, નિરભયપણે એક સરખો;
દીસ્યો હાર્યો જોદ્ધો, હરિતણું હૃદે ધ્યાન ધરતો;
સ્હવારે એકાંતે, કબીરવડ એ શોક હરતો.
કદે દેખાવે એ, અચરતી જણાયે જગતમાં;
ખરે એ મ્હોરાંનો, મગરૂબ રહે દેશ નવ કાં?
મનાયે સત્સંગે, પવિતર કબીરા ભગતમાં;
પ્રજાની વૃદ્ધિએ, નિત અમર કહેવાય નવ કાં?
મળે આડા ઉભા, અતિ નિકટ નીચે ઉપર જે;
વડો ઝાઝા તોયે, સહુ ભળી ગયે એક દીસતો.
વળી સંધાઓનું અસલ જીવનું એક મૂળતો;
કીયું ડાળું પ્હેલું, કંઇ ન પરખાએ શ્રમ કરે.
ધસેડચો પાડીને, અસલ વડ રેલે જન કહે;
તણાયા છે ભાગો, ઘણી વખત જો એ વડતણા.
તથાપિ એ થાયે, ફુટ વિસ ગુણ્યા સો પરિધમાં;
ફુટી ડાળોમાંથી, પ્રથમ તરૂકેરી નીકળતા.
ખુંચે તેવા તંતુ, વધી જઇ નીચે જે લટકતા;
જટાની શોભાથી, અતિશ શરમાઈ શિવ ઉઠયા.
જટાને સંકેલી, વડ તજી ગિરિએ જઇ રહ્યા.
ઉનાળાનો ભાનુ, અતિશ મથી ભેદી નવ શકે;
ઘટા ઉંચે એવી, જન શીતળ છાયા સુખ લીએ.
ખુલી બાજુઓથી, બહુ પવન આવી જમીનને;

કરે ચોખ્ખી રૂડી પછી મિત થઇને ખુશી કરે;
ઘણાં જંતુ પંખી અમળ સુખ પામે અહીં રહી.
ઘણા જાત્રાળુઓ, અહીં ઉતરતા પુણ્ય સમજી;
ઘણા શીકારીઓ, ગમત કરતા રહે બહુ અહીં;
હજારો લોકોને, અડચણ સમાતાં અહીં નહીં.
ઘટા થાળાં લીધે, ઘણીક ફરવાને ગલી થઈ,
બખોલો બંધાઈ, રમણીય બહુ બેઠક બની;
નિરાંતે જેમાં તો, ખુશી થકી રમે લાલ લલના,
નિરાંતે જેમાં તો, ખુશી થકી રહે જોગી જપમાં.
ઠરી મ્હારી આંખો, કબીરવડ તુંને નિરખીને,
ખરી પાપી બુદ્ધિ, ખરીજ રૂડી જાત્રા થઇ મ્હને;
વિશેષે શોભે છે, ગબીરવડ તુંથી નરમદા;
કૃતાર્થી મ્હોટો હું, દરશન વડે છું નરમદા.

અવસાન સંદેશ.

પદ.

નવ કરશો કોઈ શોક—રસિકડાં, નવ કરશો કોઈ શોક—ટેક.
યથાશક્તિ રસપાન કરાવ્યું, સેવા કીધી બનતી—રસિકડાં૦
પ્રેમી અંશને રૂદન આવશે, શઠ હરખાશે મનથી—રસિકડાં૦
મર્મ ન સમજે બકે શંખશઠ, વાંકું ભણે બહુ પણથી—રસિકડાં૦
એક પીડમાં બીજી વ્હીડથી, જળશે જીવ અગનથી—રસિકડાં૦
હતો દુખિયો થયો સુખિયો, સમજો છુટયો રણથી—રસિકડાં૦
મુઓ હું ત્હમે પણ વળી મરશો, મુક્ત થશો જગતમથી—રસિકડાં૦
હરિકૃપાથી મમ લેખ ચિત્રથી, જીવતો છઉં હું દમથી—રસિકડાં૦
વીર સત્યને રસિક ટેકીપણું, અરિ પણ ગાશે દિલથી—રસિકડાં૦
જુદાઈ દુઃખ તે નથીજ જવાનું, જાયે માત્ર મરણથી—રસિકડાં૦
મરણ પ્રેમીને ખચિત મોહું છે, દુઃખ વધેજ રૂદનથી—રસિકડાં૦
જગતનીમ છે જનન મરણનો, દઢ રહેજો હિંમતથી—રસિકડાં૦
મ્હને વિસારી રામ સમરજો, સુખી થશો તે લતથી—રસિકડાં૦

નર્મ કવિતા.

દલપતરામ.

લક્ષ્મી.

(દોહરા.)

ઓ લક્ષ્મી તું અવનિમાં, અદ્ભુત દેવી એક,
મોટા તુજ મહિમા થકી, ઉપજે ખપે અનેક;
જીવન જેવી જગતને, તું પ્રિય પ્રાણાધાર,
તુજ અર્થે જન તન તજે, પામે કષ્ટ અપાર.
તું તોડાવે સંપને, તું જોડાવે સંપ,
તુજ કારણ ભમતા ભમે, જીવ ન પામે જંપ;
પુત્ર પિતા સાથે લડે, પુત્રી સાથે માત;
લક્ષ્મી માટે લક્ષધા, લડે ભ્રાત ને ભ્રાત.
કેંક કરે છે કાસદાં કેંક કરે વેપાર;
ચોરી કરવા ચોરજન, તુજ કારણ તૈયાર.
લાંચ ખાય છે લાંચિયા, સતી તજે છે સત્ય;
ધર્મી કરે અધર્મને, તે સૌ ત્હારૂં કૃત્ય.
પંડિત તો પાછળ રહે, મૂરખ પામે માન;
વખાણ પામે વિધવિધે, વિશ્વ વિષે ધનવાન.
તુંતો તત્વ ત્રિલોકમાં, જબરૂં ત્હારૂં જોર;
સૌ તુજથી કહેવાય છે, સાહુકાર કે ચોર.
કોઈ ધરાય ન તુજ થકી, મળે લાખ કે ક્રોડ
ધણી મળે તેમજ ધણી, માંડે દાડાદોડ.
મનસુબા મોટા કરી, સંગ્રહ કરે સદાય;
અણચિંતો પળ એકમાં, જીવ તજીને જાય.
બહુ લક્ષ્મી ત્યાં દુઃખ બહુ, કાંતો થાય કમોત,
જોતાં જોતાં જાય છે, ગોફણ ગોળા સોત.
જેણે શુભ કારજ કર્યા, લઇને ત્હારો લ્હાવ;
જરૂર તે જીતી ગયા, દુનિયા મધ્યે દાવ.
જેણે જર જોડી કરી, કર્યું ન રૂડું કામ;
વ્યર્થ ગયા તે વૈતરા, દાખે દલપતરામ.
પૈસાનો વડી પત્નીનો, વિશેષ શો વિશ્વાસ;
રાવણ કેરી રિદ્ધિ પણ, પળમાં પામી નાશ.

અરે મહાશ્રીમંતથી, ભલો અલ્પશ્રીમંત;
દહન દેહ દિનકર કરે, શશી શીતળતાવંત.
ઉત્તમ સૌથી આજ છે, દુનિયા મધ્યે દામ;
જેની ગાંઠે દામ તે, ડાહ્યો દલપતરામ.
સર્વ થકી શ્રીમંત કદી, કોઈ થયો કુંભાર;
ખર ઉપર અંબાડી શુભ, લાગે નહિ લગાર.

દેશાટન વિષે.

દોહરા.

વિદેશમાં વિચર્યા વિના, પેટ ન પૂર્ણ ભરાય;
પશુઓ પણ પરભાતથી, જંગલ ચરવા જાય.
ઘેર રહે લક્ષ્મી ઘણી, હોશે કેમ હમેશ;
રાજા રાજ્ય વધારવા, વિચરે દૂર વિદેશ.
વિદ્યા સદ્ગુણ વિનયતા, હોય ચપળતા હામ,
ડરે ન પરદેશે જતાં, દેખે તે નર દામ.
વિદેશમાં વિચર્યા વિના, મળે ન મોટું માન;
સમુદ્રમાં વખણાત શું, સીપ તણાં સંતાન.
સુખે વિદેશે સંચરો, કરો ભલેરાં કામ;
પ્રેમ ધરી વિધિ પાળતાં, નિર્મળ કરવું નામ.
જો ધનની ઇચ્છા ધરો, તો ખરૂં માની ખચિત;
મહાસમુદ્ર મથન કરો, એજ અનાદિ રીત.
પ્રયાણ કરી પરદેશમાં, પરવરી લાંબે પંથ;
કોટિ કળા કૌશલ્યના ગુણીજન લાવો ગ્રંથ.

અરૂણોદય.

ઉપજાતિ.

ઘણો કરે છે નિધિ ઘૂઘવાટ, ગાજી રહ્યો છે બહુ સર્વ ઘાટ;
જાણે ગયું પુત્રનું રાજપાટ, ક્રોધે કરે ગર્જન એજ માટ.
પંખી મધુરા સ્વર ઉચરે છે, જુદી જુદી જાત અનેક જે છે,
જાણે થશે આજ નવીન રાય, ગાંધર્વ ત્હેના ગુણ ગાન ગાય.
જનો સ્તુતિ ઈશ્વરની કરે છે, માહાત્મ્ય ત્હેનું મનમાં ધરે છે;
જાણે રવિનું શુભ રાજ્ય જાગે, પ્રભુ સમીપે સુખ એમ માંગે.
ઉઠયા જનો અંચળ અલ્પ દીસે, જામો ન અંગે નહિ પાઘ શીશે;

જાણે થતાં એ નૃપની લડાઈ, લોકો તણી લક્ષ્મી ગઈ લુંટાઈ.
રહે કુભાર્યાં પતિ સાથ રૂઠી, પ્રભાતમાંથી લડતી જ ઉઠી;
સુરાજ્ય થાતાં પણ બંડખોર, સુખે ન બેસે ઠરીને નઠોર.
પતિવ્રતા કામ પવિત્ર જાણી, વદે પતિ આગળ પ્રેમવાણી;
સુરાજ્યનો જોગ રૂડો જડે છે, સુજાણ સંપી સુખ ભોગવે છે.
શેહેરમાં માર્ગે જળે સિંચાય, જેથી પુરીમાં ગરદી ન થાય;
જાણે રવિદૂત તણી સવારી, પધારશે જાણી પુરી સુધારી.
રાતે રહેલા જન ચોકીદાર, ત્હેમાં કરે નાયક ફેરફાર;
જાણે જુના રાયતણા સિપાઈ, વિદાય કીધા નવી ફોજ ધાઈ.
દેવાલયો ને વળી રાજ્યદ્વારે, વાજાં તણા ઘોષ ઉડે સવારે;
જાણી પ્રજાએ સુણીને વધાઈ, સામા જવાની કરી છે સજાઈ.
મુક્યાં ઉઘાડાં પુરદુર્ગદ્વાર, પ્રવાસીઓ પંથ પળે અપાર;
છૂટે છવોનો જઠરાગ્નિ વાસ, હરે ફરે જેમ કરે વિલાસ.
પ્રવાસીઓ જાય અનેક રસ્તે, પ્રવાહની પેર દિશે સમસ્તે;
જાણે રવિથી હિમ પીગળીને, વહી નદીઓ બહુ નીકળીને.
ઉતાવળો કોઇ વહે અગાડી, અગાડી જાનાર રહે પછાડી;
પૃથ્વી શનિ આગળ ચાલી જાય, જો જેમ તે વક્ર થયો જણાય.
ઉતાવળો જે જન પંથ ધાય, થાકી રહે ને મનમાં મુંઝાય;
ઉતાવળો થાય હરેક કામે, તે જેમ ત્હેમાં નહિ સિદ્ધિ પામે.

આળસ.

મનહર છંદ.

આળસથી અભિમાન એટલું તો ઉત્તમ છે,
અભિમાનીને તો માન તાકવાનો ટેક છે;
લોભી પણ આળસથી લાયક લેખાય લેશ,
લાલચથી લઈ બેસે ઉદ્યમ અનેક છે;
ક્રોધીજન કઠણ કથનથી કુચાલ ઢાંકે,
વધારે નહિ તો પણ એટલો વિવેક છે,
આળસને કેના જેવી કહું દલપત કહે,
આળસ સમાન ભુંડી આળસ જ એક છે.

ખોટી સમજ.

છોટાં છોકરાં વરાવી ફાવી શું ફુલાવાનું છે,
ફુલાવાનું ફોક એતો કાંટા છે કલેશના;

પ્રવાસની ના પાડે તે દેશના શું હિતસ્વી છે,
હિતસ્વી ન હોય એ તો દુશ્મનો છે દેશના.
ધર્મનો ન મર્મ જાણે તે શું ધર્મગુરૂઓ છે,
ગુરૂઓ નહિ હરામખોર છે હમેશના;
વનિતાનો વિદ્યાભ્યાસ વારે તે શું વિદ્વજ્જન,
વિદ્વજ્જન નહિ મોટા વૃષભ મહેશના.

અન્યોક્તિ.

ઉંટ કહે આ સભામાં, વાંકાં અંગવાળાં ભુંડાં;
ભૂતળમાં પક્ષીઓ ને પશુઓ અપાર છે;
બગલાની ડોક વાંકી, પોપટની ચાંચ વાંકી;
કૂતરાની પુંછડીનો, વાંકો વિસ્તાર છે.
વારણની સુંઢ વાંકી, વાઘના છે નખ વાંકા;
ભેંસને તો શિર વાંકાં શીંગડાનો ભાર છે.
સાંભળી શિયાળ બોલ્યો, દાખે દલપતરામ;
અન્યનું તો એક વાંકું, આપનાં અઢાર છે.

સમુદ્ર.

વસંતતિલકા.

પૃથ્વી સમુદ્રતળની નિધિ માત જાણે,
પૃથ્વી બીજી નિજ પ્રિયાવત તે પ્રમાણે;
માટે સમુદ્ર કદી સ્ત્રીધનને ન રાખે,
ફુગેલી ચીજ જળ તીર ઉછાળી નાંખે.
મોતી પ્રવાળ નિધિમધ્યસ્થળે વસે છે,
જો શંખલા છીપલિયો તટમાં દીસે છે;
મોંઘી ચીજો મનુષ્ય જેમ ધરે પટારે,
સોંઘી ચીજો રખડતી રહી જાય દ્વારે.
જો આ ગરીબ મચ્છ દૂર જઈ પડે છે,
પામી વિજોગ નિધિનો તન તર્ફડે છે;
સિંધુ દિલે ન સમજે નિજ હાથ દેવો,
મ્હોટા તણો જગતમાં ઉર સ્નેહ એવો.
લે છે નદી નદતણું વળી લે બીજાનું,
વર્ષાદનું જળ લઇ ભુવને ભર્યાનું;
પીવા તૃષિત જનને પણીએ ન દેવું,
સિંધુ શીખ્યો કૃપણ ભૂપનું કામ એવું.

નવલરામ.

સ્વદેશસ્તોત્ર.

ગરબી.

મ્હારી ભરતભૂમિ !

રૂપાળી, રઢિયાળી, યશાળી, સુશીલ પુનિત !
ત્હારા ચરણ ચૂમી, (૨) } ટેક.
આનંદે વંદુ જય જય હરદમ નિત્ય !
દુનિયામાં દેશ અનેકજ છે;
સૌ સૌમાં કાંક વિશેષજ છે !
પણ તું તો અલૌકિક એકજ છે:-
મ્હારી ભરતભૂમિ !

કોણ આવે હિમાલયની હારે !
કોહિનુરે અન્ય હીરા હારે;
વણ શેલડી સરસ સાકર ક્યાં રે !-
મ્હારી ભરતભૂમિ૦

શી ફળદ્રુપતા સ્થળ સ્થળ સોહે !
નવરંગી રમણી મનડાં મોહે !
જાણે વાડી વિશ્વંભરનીજ હોએ, !
મ્હારી ભરતભૂમિ૦

સાથે વિશ્વંભર વ્હાલી તું ઝાઝી,
સમૃદ્ધિ સ્વાભાવિક બધી સાજી,
ત્હને પ્રભુએ કરી પ્રિય પ્રમુખાજી.
મ્હારી ભરતભૂમિ૦

દેખી દુનિયા મરે છે દિલ દાઝી,
પણ ફીકર ન રાખ પ્રભુ તું રાજી !
હાય ! હાલ ત્હેની છે ઇતરાજી !
મ્હારી ભરતભૂમિ૦

ત્હારો વાંક નથીજ, તથાપિ એ,
અમે ભ્રષ્ટ કપૂત મૂઢ, પાપીએ !
દેવ છેક દુભ્યો !-દુભિયે હજીએ !
મ્હારી ભરતભૂમિ૦

મદ, આળસ, ઇર્ષા, ને અનીતિ
મતિ મતલબી આંધળી નીચ અતિ;
સુખ સાર્વજનિક સમજે ન રતિ;
મ્હારી ભરતભૂમિ૦

જાણી જન્મભૂભક્તિ તો નામે નહીં,
એક પેટની વેઠ અખંડ લહી;
ઉંચી ઓડ બળદીએ કીધી ન કહીં,
મ્હારી ભરતભૂમિ૦

એવા જનને ધિક ધિક ધિકજ છે,
કીડી કાગડા એથી તો ઠીકજ છે;
જેને જાતિની દાઝ અધિકજ છે!
મ્હારી ભરતભૂમિ૦

હોટેંટાટ, કાફીર જે કહો,
જંગલીમાં જંગલી જે લોકો;
જન્મભૂમિભજન અનભિજ્ઞ ન કો,
મ્હારી ભરતભૂમિ૦

સ્ત્રીઓ પણ અબળા જે બાકી,
ત્હેણે દેશભક્તિ સબળા દાખી;
ઇતિહાસ છેજ એનો સાખી,
મ્હારી ભરતભૂમિ૦

જન્મ જન્મી જન્મભૂમિ જે ન ચહે,
સૃષ્ટિક્રમ વિરૂદ્ધ રાક્ષસ એ;
રે રાક્ષસે રૂડા, સ્વપક્ષે રહે,
મ્હારી ભરતભૂમિ૦

આવા ભ્રષ્ટ સંગે ભંડાઇ માતા,
જે જગને સુજનતા મૂળ દાતા;
જેનો જશ જશવંત હજી પણ ગાતા,
મ્હારી ભરતભૂમિ૦

તું તો સત્વગુણી તત્ત્વજવેત્તા,
દેશ દેશથી પંડિત જ્યાં વહેતા,
થઈ શિષ્ય સહોત્સાહે રહેતા,
મ્હારી ભરતભૂમિ૦

ત્હારાં કાર્ય ત્યારે યવને ભાળ્યાં,
મહા શીળ નિર્મળ, બુદ્ધિવાળાં;
અહા ! "દેવાં કમાડે પડે ન તાળાં."

મ્હારી **ભરતભૂમિ.**

સેવું નિત્ય પુનિત તવ રજ ચૂમી,
ધન્ય ભાગ્ય નવલનાં તું જન્મ ભૂમિ;
ત્હારી ભક્તિ રગેરગ રહીજ ધુમી,

મ્હારી **ભરતભૂમિ.**

બાળગરબાવળી.

વિજયાશંકર.

કવિની સ્થિતિ અને ત્હેનાં કારણ.

કવિત.

કવિના કવનનું મનન કોઈ કરે નહિ,
કવિજન કવે તે તો લોક જાણે લવે છે;
તનરોગ વૈદ્ય ને વકીલ દાખે ધનરોગ,
મનના વિકાર કવિજન કવે છે;
વૈદ્યને વકીલની જરૂર પડે જગતમાં,
કવિની જરૂર કો ક્વચિત્ અનુભવે છે;
જડબુદ્ધિ જમાનો એ જડ ચીજો જાળવે છે.
એજ અનુભવ વિજયનો થયો હવે છે !!
સ્વર્ગ નર્ક પૃથ્વી વર્તમાન ભૂત અને ભવિષ્ય,
જ્ઞાનવડે કવિ સંધુ સાનમાં બતાવે છે;
જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં કવિની ગતિ એવી કહેતી,
વાસ્તવિક વિશ્વ પાસે કબુલ કરાવે છે.
માનસિક સ્થિતિઓનો કવિ અનુભવી વૈદ્ય,
કવિ આગે કોની કદિ ઉસ્તાદી ન ફાવે છે;
જડ આ જમાનો ક્યાંથી જાણે ચૈતન્ય-પ્રતાપ,
અનુભવીનેજ કવિનું કવન ભાવે છે.

પૈસે કોઇ પૂરો ને અક્કલે અધુરો પોતાને,
માને નહિ નિશ્ચે કરી આખા આ ભુવનમાં;
કવિને વખાણનાર થોડા ત્હેનું કારણ કે,
ઘણા પોતાનેજ કવિ માનનારા મનમાં.
ભૂતવાસ પીપળે સુથાર ચિત્ત બાવળીએ,
જડ આ જમાના તણું તન અને ધનમાં;
જાગૃત કે સ્વપ્ન માંહ્ય વિજય કવિતા ગાય,
અહોનિશ કવિનું ચિંતન છે ચૈતનમાં.
કવિ થવા કો મન ન કરે ત્હેનાં બે કારણ,
ગાંઠનું ગોપીચંદન ઘસવાનો ખેલ છે;
વળી જેની પાસે ધન, વિદ્યા ભણી કરે મન,
સંસ્કાર વિના કવન કરવું મુશ્કેલ છે.
શબ્દ રચનાને કો કો ચૂટકા અભ્યાસે આવે,
વ્યંગ અર્થ ચમત્કૃતિ આવવી ન સ્હેલ છે;
વિજય જ્યાં જડ ને ચૈતન્યનો વિવેક નથી,
ન સુઝે કીયો તંબાકું કે નાગરવેલ છે.
જ્ઞાન અને તર્ક તણી ખાણ જાણો કવિને,
લુંટાવે ખોબે કાવ્યદાન કો કાળે ન ખોટ છે;
લુંટો ભાઇ લુંટો અંશી રસિક જનો સૌ લુંટો,
કવિસ્થિતિને ન કોદી ભરતી કે ઓટ છે.
એથી કો અમસ્તી ન સસ્તી જાણો કવિતાને,
કિંમત કદર જાણી ભોજરાજે મ્હોટ છે;
જડ ઓ જમાના તુંને ભોજરાજની છે આણ,
વિજયવાણીને જાણ ચૈતનની ચોટ છે.

વિજયવાણી.

કેશવલાલ હરિરામ ભટ.

કો' લેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

આજ્ઞા અંતરમાં ન ધારણ કરે માતા અને તાતની,

આશા શું કરવી પછી પ્રતિદિને સેવા તણી વાતની,
ક્હે ત્હેના કરતાં અપાર અવળે પંથે સદા સંચરે;
કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે?

જાતિનું અભિમાન લેશ ન જડે ક્લેશો વિશેષે સહે.
કાયાથી મનની અને વચનથી જે દીનને દુઃખ દે;
શક્તિ સર્વ પ્રકારની અવરને આડા થવા વાપરે,
કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે?

સારૂં ખાય પીએ સદા સુખ સહુ સંસારનાં ભોગવે,
જાણે છે નિજનું સમગ્ર સુખ તે જે ભોગવ્યું આ ભવે;
જીભેથી જબરા સદૈવ પણ તે વાંદાવડે બ્હી મરે,
કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે?

કામ ક્રોધ તણા અતિ પ્રબલથી ને લોભ મોહે થકી,
લુચ્ચાઓ મદ—મત્સરે કુમતિમાં સર્વસ્વ માને નકી;
અંધા જે અદકાં દુરાચરણને પંથે ચઢીને મરે,
કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે?

જે દુષ્ટો યમને અને નિયમને ઝે . ગણીને તજે,
વંઠેલા વલખાં વડે વિષયને એકાગ્ર ચિત્તે ભજે;
જન્મીને શમથી અને દમથકી હાથે કરી હીન રહે;
કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે?

વિદ્યા—ઉદ્યમ આદિ સર્વ સુખના હેતુ તજે હર્ષમાં,
આ દેહે અગણિત આદર વડે આવે ન ઉત્કર્ષમાં,
શાસ્ત્રોના ઉપદેશ લેશ મનમાં જેને નહિ સાંભરે,
કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે?

નીતિને ન ગણે સદાચરણમાં જે પ્રીતિ રાખે નહિ,
બ્રહ્માનંદ તણા સમગ્ર સુખનો જે સ્વાદ ચાખે નહિ.
બીજાના ધન ધામને ધરણીને હેતે કરીને હરે,
કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે?

ધારે ધર્મ ન ધ્યાનમાં પ્રતિદિને જે શુષ્કવાદે વદે,
આર્યોના ઉપદેશને નહિ કદા કર્મો વદી કાન દે;
આધિ વ્યાધિ ઉપાધિની યુવતિને જે જન્મ થાતાં વરે,
કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે?

વિદાય.

અમે તો આજ ત્હમારા, બે દિનના મેમાન,
સફલ કરો આ સહજ સમાગમ, સુખનું એજ નિદાન.
આવ્યા જેમ જશું તે રીતે, સર્વે એમ સમાન;
પાછા કોઈ દિન નહિ મળીએ, ક્યાં કરશો સન્માન.
સાચવજો સંબંધ પરસ્પર, ધર્મે રાખી ધ્યાન;
સંપી સદ્દગુણ લેજો દેજો, દૂર કરી અભિમાન;
લેશ નથી અમને અંતરમાં, માન અને અપમાન;
હોય કશી કડવાશ અમારી, તો પ્રિય કરશો પાન.
કેશવ હરિએ કરુણા કીધી, ન ભમો ભુલી ભાન;
તત્ત્વે તાન રહે છે ત્હેને, થાય ન જરીએ જાન.

કેશવકૃતિ.

બુલાખીરામ.

જે જાયું તે જાય.

દોહરા.

જે ઉગ્યું તે આથમે, ફુલ્યું તે કરમાય;
એહ નિયમ અવિનાશનો, જે જાયું તે જાય.
અરે અબુધ ઓ આદમી! મનમાં શું મલકાય;
ચ્રાટ થશે શો ઘડી પછી, જે જાયું તે જાય.
ધ્રુજાવતા ધમ ધમ ધરા, પડતા જેના પાય;
એવા નર ઉપડી ગયા, જે જાયું તે જાય.
ફુંકે પરવત ફાડતા, કઠણ વજ્રસમ કાય;
ખાયા કાળના ખપરમાં, જે જાયું તે જાય.
રાવણ સરખા રગડમલ, બળિયા બળીસમ રાય;
કાળે તેને કૂટિયા, જે જાયું તે જાય.
ભોજ સુવિક્રમ ભૂપતિ, ગ્રંથે ગુણ ગવાય;
કાયમ એ કથને રહ્યા, જે જાયું તે જાય.
પરપોટા જ્યમ પાણીનો, કાચકળશવત કાય;
વાર ન લાગે વણસતાં, જે જાયું તે જાય.

અરધી આવરદા ગઈ, હૈયે ન ધરી હાય;
પછી થકી પસ્તૈશ તું, જે જાયું તે જાય.
કોઈ ત્હને કરનાર નથી, સર્વેશ્વર વિણ સ્હાય;
ખોળ તેહને ખાંત કરી, જે જાયું તે જાય.
તર્યું તેહ બૂડે ખચીત, ભર્યું તેહ ઠલવાય;
ક્યાં ભરૂંસો કાલનો, જે જાયું તે જાય.
મરણ ફરે છે મલપતું, પરઠે જ્યાં તું પાય;
કરે ન તોય વિચાર ક્યમ, જે જાયું તે જાય.
પ્રતિ દિવસ તું પેખી લે, વાયુ મૃત્યુનો વાય;
ભુલાખી તુજ બળ કેટલું, જે જાયું તે જાય.

કાવ્યકૌસ્તુભ.

મલબારી.

કાલનો ભરોંસો નથી.

દોહરા.

"આજ મ્હને અવકાશ ક્યાં? કરીશ કામ એ કાલ,"
જે મૂર્ખો આવું બકે, ત્હેના હાલ હવાલ.
એક ઘડીપર ભાવ ક્યાં? કોણે દીઠી કાલ?
કાલ કાળ લઇ આવશે, ઉડી જશે વરાળ.
તરિયો તે તુજ આપનું, આગળ ઘોર અખાત;
વાટ જોઈ બેસી રહે, રહીશ ઘસતો હાથ.
ભવ પાણી આવી ચઢે, તરવું અતિ મુસ્કેલ;
મોજાં ચઢશે જોસથી, સમજ વેઠીઆ બેલ.
નહિ કરતો તું વાયદા, કરજે સઘળું હાલ;
ભુંડા ભવિષ્યના પેટમાં, ગુપ્ત કાળ વિકરાળ.
જે કરવું તે આજ કર, કાલે શો અવકાશ;
વધુ કામ કાલે નડે, આજ થકી સુણ ખાસ.
ટુંકી મુદ્દત માનવી, નિત્ય માગણી થાય;
વધે કામ ક્ષણ ક્ષણ જવે, આયુષ ઘટતું જાય.
માટે માગે સુખ જો, બન્ને ભવની માંય;
કાલ ભરોંસે ના સુઇશ, કર જે હમણાં થાય.

અગવડથી સગવડ મળે, દુઃખ વેઠે સુખ હોય;
કામ કરી આરામ કર, નહિ તો પાછળ રોય.
ઘસડી જઈ આ ઘર થકી, પુછશે જમ જવ સ્વાસ;
જવાબ શો બે'રામ દે, કીયા કામની કાલ.

ગુજરાતનું ભાવિ ગૌરવ.

રોળાવૃત્ત.

સુણ ગરવી ગુજરાત, વાત કંઈ કહું હું કાને,
સમજુ છે તું સુજાત, સમજશે સહજજ સાને;
વસ્તી વસુ સુખ ત્હને, વળી વેપાર વણજનું,
જ્ઞાન ધર્મે પણ સુખી, દુઃખ નહિ અધિક કરજનું.

નથી તેમ તું રહિત અન્ય મ્હોટા સદ્‌ગુણથી,
વધ્યો નામના હજી, વડીલ આર્યોના પુણ્યથી.
પણ ક્યાં બુદ્ધિ વિશાળ, કવિ–ઋષિ–વીર ગયા ક્યાં
રણ ગજવે, રંગ ભૂમિ–સર્વે એ સ્થિર થયા ક્યાં ?

પાડી દેહ પવિત્ર, ગયાં ક્યાં રક્ષક એવા ?
ક્યાં તે સ્વદેશ દાઝ ? પ્રજા રાજાની સેવા ?
મહત્ પુત્ર ક્યાં ગયા, માત, તુજ ઉંચા કુળના ?
છોને નીકળ્યા બીજા ઘણાએ–ઓછા મૂલના.

ક્યાં પ્રાચીન ચાતુર્ય ! અસલતા ક્યાં રે ત્હારી ?
નૌતમ નરની નાર, જાણ્યું શું વંશ વધારી ?
પુત્ર જણ્યા બહુ પેર, જણ્યા પણ જોગવિયા નહિ;
સુખ સ્વપ્ને દીઠેલ, જાગી ત્હેં ભોગવિયા નહિ.

છ્યાસીલાખ નિજ પ્રજા, છતાં વંઝા રંડાણી—
આર્યપુત્રી અનુપમા, હિંદ સુંદરી હિંદવાણી,
બેઠી પનોતી, હાય ! દુર્દશા આખે દેશે;
જ્યાં જોઉં ત્યાં સ્વાર્થ, ભટકતો ભિન ભિન વેષે;

ન મળે શૌર્ય ઉમંગ, આર્ય અભિમાન કશું રે;
દેશદાઝ વણ પડી, પરાધીન પ્રજા પશુ રે.

ત્રણ સૈકા વહી ગયા, વશ પડી રહી બીજાને;
જતા આવતા સર્વ યવનની, આણ તું માને.
હાય ! કેમ જીવાય, પરાધિન એ સ્થિતિમાં ?
છુટી પડે અવતાર, ગુલામી દેખીતીમાં.
માડી ! ઉઠ, કર જોડ, ક્ષમા માગી લે વ્હેલી;
કર્તવ્યે પડ બ્હાર, હિંદમાં સહુથી પ્હેલી.
રજપુત વીર જગાડ, રાજ્યકર્ત્તા કર સાચા;
બ્રહ્મ બાળ વિદ્વાન, જ્ઞાન જીજ્ઞાસુ જાચા.
દેશ દેશ વગડાવ, શંખ તુજ સ્વાધીનતાનો;
બધે ઐક્યતા ભજવે, પરાજય હરી ભિનતાનો.
પીટવ દાંડી પરમાર્થ, સ્વાર્થ સંહારી, માડી;
સુધરે પુત્ર પરિવાર, પરસ્પર પ્રીતે ધ્યાડી.
ઉતરે પનોતી હવાં, વખત આવે છે સારા;
તત્પર થા, ગુજરાત, હક્ક ભોગવવા ત્હારા.
ગઈ ગુજરી જા ભુલી, શોક તેના શા કરવા ?
મરતાં ગઇ તું બચી, વળી કાં સુવે મરવા ?
તજ મિથ્યા કલ્પાંત, હામ હૈડે ધર માતા;
કર સજીવન નિજ વતન, શિર ઉપર છે સુખદાતા.
પૂર્વ જન્મનાં પાપ, નર્મદાજળ શુદ્ધ કરશે;
નવીન જન્મ શૂરવીર થકી એ ખોળો ભરશે.
હું ક્યાં જોવા રહું, નવીન એ જન્મજ ત્હારો ?
માતા દુઃખ મુઝવણે ગાળી નાંખ્યો જન્મારો.
હશે ! ન મુજ મન દુઃખ, વિશેષે એહ વિષેનું;
અર્પી દઉં સો જન્મ, એવડું, મા, તુજ લ્હેણું.
સો આપું લઇ એક, સહસ્ત્ર આપું હું એકે,
ગુર્જર દેશ ફરી જોઉં, દીપતો સત્ય વિવેકે.
પણ તે દિન હજી દૂર, નથી મારા વારામાં;
મોડે વ્હેલે, ભલે, જોગ પડતાં સારામાં.
નમન હાલ, ગુજરાત, માત ! આ સલામ છેલી;
સફળ થજો આશીષ, ભક્તપુત્રે આપેલી.

બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ.

બોધ.

ગઝલ.

ગુજારે જે શિરે ત્હારે જગતનો નાથ તે સ્હેજે,
ગણ્યું જે પ્યારૂં પ્યારાએ અતિ પ્યારૂં ગણી લેજે.
દુનિયાની જુઠી વાણી વિષે જો દુઃખ વાસે છે,
જરાએ અંતરે આનંદ ના ઓછો થવા દેજે.
કચેરી માંહી કાજીનો નથી હીસાબ કોડીનો,
જગતકાજી થઇને તું વહોરી ના પીડા લેજે.
જગતના કાચના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહિ ભાસે,
ન સારા કે નઠારાની જરાએ સંગતે રહેજે.
રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિર્મળે ચિત્તે,
દિલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઇને નહિ કહેજે.
વસે છે ક્રોધ વૈરી ચિત્તમાં ત્હેને તજી દેજે,
ઘડી જાયે ભલાઇની મહાલક્ષ્મી ગણી લેજે.
રહે ઉન્મત્ત સ્વાનંદે ખરૂં એ સુખ માની લે,
પીએ તો શ્રી પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરી પીજે.
કટુ વાણી સુણે જો કોઈની વાણી મીઠી કહેજે,
પરાઇ મૂર્ખતા કાજે મુખે ના ઝેર તું લેજે.
અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેલું, રહે તે દૂર માગે તો,
ન માગે દોડતું આવે ન વિશ્વાસે કદી રહેજે.
રહી નિર્મોહી શાંતિથી રહે એ સુખ મ્હોટું છે,
જગત બાજીગરીના તું બધા ઝલખલ જવા દેજે.
પ્રભુના નામનાં પુષ્પો પરોવી કાવ્યમાલા તું,
પ્રભુની પ્યારી ગ્રીવામાં પેહેરાવી પ્રીતે દેજે;
કવિરાજા થયો શી છે પછી પીડા ત્હને કાંઇ,
નિજાનંદે હમેશાં બાલ મસ્તીમાં મઝા લેજે.

છોટમ કવિ.

પદ.

આજ અનુપમ જ્ઞાન ઉપન્યું ભલી રચના ભાળી,
અદ્‌ભુત ખેલ અખિલ કર્તાનો, મ્હેં નજરે જોયો ન્યાળી. આજ.
ઉંચું જોઉં તો અવનિ જેવા, અગણિત અધર ફરે ગોળ;
કોઇ એક તાતા કોઇ એક શીતળ, ભેદ ન ભણે જન ભોળ. આજ.
ભૂતળ ઉપર ભાત ભાત્યની, અગણિત જીવ-તણી જાતિ;
નરનારી નાડ રૂપ અવનવાં, નામ જુજવાં બહુ ભાતિ. આજ.
ચર્મ પુતળાં ચૈતન્યદોરી, ખેલણહારને હાથ ખરી;
જેમ નચાવે તેમ સહુ નાચે, કળ તુટે તે જાય મરી. આજ.
સરજનહારને જાય શોધવા, ઘટમાં જેની બુદ્ધિ ઘણી;
પોતપોતાનું કલ્પિત કહે છે, ભાત-ભાતની વાતભણી. આજ.
એક પુતળું એમ વદે છે, સહજ થાય છે સૃષ્ટિ સહુ;
અળગો કોઇ નથી કરનારો, ઉપજે આપો આપ બહુ. આજ.
એક કહે આ રૂપે સ્વામી, આપ ઇચ્છાયે જીવ થયો;
સ્વર્ગ નર્કમાં પોતે વિલસ્યો, અરૂપ હતો તે રૂપ થયો. આજ.
એક કહે સહુ કરમે ઉપજે, જેનાં કર્મ હશે તેવાં;
નીચ ઉંચ ને સ્થાવર જંગમ, છે કરમે બનિયાં તેવાં. આજ.
કોઇ કહે સહુ કામ ઇશનાં, માયા સંગે મોજ રમે;
માયામાંથી રૂપ બનાવે, અંત્યે માયા માંહી શમે. આજ.
એમ અનેક મતો જગમાંહી, કલ્પિત વાત લહે સાચી;
ઉપનિષદ્‌નો અરથ વિચારે, તે જન વાત કહે સાચી. આજ.
નિજ ઇચ્છાએ સૃષ્ટિ સરજે, નિજ ઇચ્છાએ નાશ કરે;
આદ અંત્ય પ્રભુ એક બિરાજે, છોટમ એ સિદ્ધાંત ધરે. આજ.

પ્રભાતસંગ્રહ.

મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી.

કીસ્મત.

ગઝલ.

ક્હીં તું જાય છે દોરી દગાબાજી કરી કીસ્મત !
ભરોંસે ત્હેં લઇ શાને ! આ હરરાજી કરી કીસ્મત !

થવા નિજરૂપ દુનિયામાં ઉતરવાનું ઠર્યું કીસ્મત !
કરી ભુજરૂપ રંજાડી લપેટી ઘા કરે કીસ્મત ! કહીં.
ચલાવી પુષ્પમાલાપર નીચે સર્પો ભર્યા કીસ્મત !
સનમ્ દીદારમાં નાંખી પલક જુદાઇની કીસ્મત ! કહીં.
લગાડી કાર્ય કારણની બરાબર સાંકળો કીસ્મત !
ભરાવ્યા ત્યાં શી રીતે ત્હેં ઉલટના આંકડા કીસ્મત ! કહીં.
પીછાની બે અને બેને કહી ને ચાર હે ! કીસ્મત !
લખાવ્યા હાથથી શાને ! ત્હેં બેને એક આ કીસ્મત ! કહીં.
ગણી મ્હારૂં વળી મ્હારૂં ભર્યું દિલ પ્રેમથી કીસ્મત !
તથાપિ ત્યાં ભર્યું શાને ? શી રીતે ! ઝેર ત્હેં કીસ્મત ! કહીં.
ધરી આશા તણો પાયો ચણાવી તે ઉપર કીસ્મત !
કહીં ક્યારે ! લીધો તાણી એ પાયો ત્હેં અરે કીસ્મત ! કહીં.
સુકાવીને મીઠે ખોળે ભરોંસે શીશ હે કીસ્મત !
કપાવી શી રીતે ગરદન વહે ના ખૂન પણ કીસ્મત ! કહીં.
ઉઠાવી અસ્તિથી દિલને લગાડ્યું નાસ્તિમાં કીસ્મત !
દરદ દિલ રેવું ત્યાંયે તે વગોવાયું ભર્યું કીસ્મત ! કહીં.
વહે આંખો ગળી ધારે–ધ્રુવે દિલડાધને કીસ્મત !
ખુદાઈની મીઠાઈમાં ભરી ખારાઇ ક્યાં કીસ્મત ! કહીં.
મુંડાવી કે રંગાવીને કરાવ્યો ત્યાગ ત્હેં કીસ્મત !
તથાપિ ત્યાં બઝાડી શી ! ઉપાધિ બેવડી કીસ્મત ! કહીં.
મુખે અદ્વૈત ઉચ્ચારી લહી મનથી પુરૂં કીસ્મત !
કવિતા આ બકાવાનું કર્યું શું દ્વૈત ત્હેં કીસ્મત ! કહીં.
કહીં કહીં આ દગાબાજી કરે હા ના તું શું કીસ્મત !
મ્હને માલીકનો કાને પડે ભણકાર ત્યાં કીસ્મત ! કહીં.
રમાડ્યો આ દગાબાજી વિષે છું બહુ ખુશી કીસ્મત !
મળ્યો માલીક વેચાયો, કરી લે ચાહે તે કીસ્મત ! કહીં.

હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

ભરતદુઃખાર્તી ચિંતામણી.

ગઝલ.

અમો દાઝું દિલે દર્દી–અમારી હિંદ આજારી !
ગઈ સત્તા જનેતાની અમારી કર્જે બાજારી. અમો.

અમો શૃંગાર–રસરંગી, અમો શૂરવીરના સંગી !
દશા કરૂણા વળી ક્યાંથી ? કરે તગદીર ના યારી ! અમો.
અમારા શૂર ક્ષત્રિય ધન્ય ! અમારા વીર રજપુત ધન્ય !
હવે રહ્યું કોણ જે નાંખે સિપાહી શોર્હો ઓવારી ! અમો.
ઉઠાવું હાથ ? શું કરવા ? ચલાવું પાય ? ક્યાં ધરવા !
જીગર ઓસવાઇ ઉંડું જતું ! જખમ ઝર્પી રહ્યો કારી ! અમો.
ન મળશે વૈદ કો વારૂ ? ન જડશે જંત્ર કો જાદુ !
રીબાશે રાંકડી ક્યાં સુધી ? હશે હરિ ક્યારે હુંશિયારી ? અમો.

ભાવિ પદ.

ભાવિ નહિ ફીટનાર—કદાપિ ભાવિ.
કોમળ કુંદ જાઈ તણાં ફુલડાં ખીલી ખરી પડનાર ! કદાપિ ભાવિ.
શીત સુવાસિત મંદ પવન વહી-લ્હેર લલિત જાનાર ! કદાપિ.
ગમન કરે ગગને શશિ સૂરજ છાયા ગ્રહણ ગ્રસનાર !
ઘાટ હજાર ઘડો ઘટ ભીતર, હોય થવાનું થનાર ! કદાપિ.
છો દળવાદળ આગળ આવો, તેજ ઝગે ઝાતકાર ! કદાપિ.
હરિ હરિ ખેદ કરે શું વળશે ? શાંતિ સુખદ સ્વીકાર ! કદાપિ.

કુંજવિહાર.

(નવીન કાળ.)

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

પ્રેમયોગી.

(રાગ ઓખાહરણનો;)

" જોગીરાજ ! ઉભા રહો જરી, મ્હને વાટ બતાવોની ખરી;
પડી વનમાં આ રાત અંધારી, ભમું એકલો ઘરને વીસારી,
નથી પગલાં ઉપડતાં મ્હારાં, થાકે આવે છે આંખ અંધારાં.
પંથ પુરો થતો નથી આજ, વાધું હું ત્યાં વધે વનવાટ !
દીવા જેવું પ્હણે દેખાય, જવા ત્યાં મુજ મન લલચાય;
ત્યાં તો રહેતા હશે કોક સંત, મ્હારા દુઃખનો આણશે અંત.
જોગીરાજ એ વાટ બતાવો, દયા એટલી મુજપર લાવો."
જોગી બોલ્યાઃ "બેટા, રખે જાતો, એણી પાસ રખે લલચાતો;

એ તો ભુતનો ભડકો જાણુ, બોલાવે ને કરે પછી હાણુ.
ભુખ્યાં તરસ્યાંને આદર આપે, લુખું સુકું મળે તે જમાડે,
એવી આ છે ગુફા મુજ રંક, બેટા ત્હેમાં તું આવ નિઃશંક.
ફળ ને વણુ ખેડેલું ધાન, શય્યા કાજ કુંલાં ઘાસ પાન,
રૂડાં ઝરણનું નિર્મલ પાણી, સુખ, શાન્તિ, ને આનંદ વાણી–
એવું અક્ષય પાત્ર છે અહીં, હરિ પ્રસન્ન થાય છે સહી.

બેટા, એવા આશ્રમમાં તું આવ્યો, ગયો સમજ ચિન્તાતણો વારો.
દુઃખ સંસારનાં નથી સાચાં, મન માનવનાં એક કાચાં;
મળે કોળીઓ ઉદર ભરાય, તસુ પૃથ્વી સારે સુવા કામ;
પળ વાર છે કરવો સમાસ, ત્હોય મન ન ઠરે કરી હાશ.

પ્રભુએ તો સરજેલું છે સુખ ! મન મનનું ખોળી લે છે દુઃખ. ”
નિશાકુસુમ સરે શાંત શાંત, તેમ જોગી બોલ્યા શબ્દ દાંત;
આગળ પાછળ ચાલ્યા બેય, ઝાંપો ઉઘાડી પેઠા છેય,
રાત વાધી, વડેલાં ખેલે, અન્ય સૌ પડયાં નિદ્રામાં મેળે;
તેવે સમે જાગે જોગીરાજ, ધીમે તાપે કરે સ્વયંપાક.

તપે અંગારા એકાંત શાંત, રંગ આપતો મંદ પ્રકાશ;
ધીમે ધીમે બળે છે કાષ્ઠ, ધીમો ધીમો બોલે એનો તાપ;
બોલે તોરી ભરાઈ ભીંત માંય, દોડે અહીં તહીં ખેલે માર્જાર;
દ્વાર વાગે વાંસળી–સમો વાય, પ્હોર રાતના ચાલ્યા જાય.
જોગી આ સઉ શાંતિ ઝીલે છે, શાંત વાતો કરતા ખીલે છે,
ધીમું ધીમું બોલે ને હસાવે, થાકેલાનો થાક નસાડે.

કથા ગોઠી કંઇ કંઇ કહાડે, બોધ આપે ને શાંતિ પમાડે;
અન્ન મધુરું જમે ને જમાડે, એપર અતિથિને રુચિ કરાવે,
પંથી ખાધું ન ખાધું કરે છે, પંથી શુણ્યું ન શુણ્યું કરે છે,
ઉંડા વિચારમાં પડી જાય, ગાલે ઉતરે છે આંસુની ધાર.
એની દેખી દશા એવી જોગી, દયા આણી થયા દુઃખભોગી.

અન્ન પડતું મુકી પાસે આવ્યા, ફરી ફરી વળી પુછવા લાગ્યાઃ–
"બોલ બેટા ત્હને શું થાય ! ત્હારે હૈયે શાનો પડયો ઘાય ?
ઘરનો વૈભવ ત્યજી અહીં આવ્યો ! ઓછું આવ્યું કે કોઇએ કહાડયો ?
દગો દીધો કો મિત્રે શું, ભાઇ ? મળી કઠણ હૃદયની શું નારી ?
બેટા, વાત વિચાર તું સાચી, માયા સંસારની બધી કાચી.

કહાવે લક્ષ્મી તો ચંચળ નારી, ન્હાસી જાય દઈ હાથ તાળી;
સુખ એવું કરે ચમકાર, જોતા જોતામાં થાય અંધાર;
સુખ એવું તો મૃગજળ જેવું, થતાં સમીપ પડે ખોટું એવું.
મિત્રતામાં એ મળે ન કાંઈ, એ તો સ્વાર્થની છેજ સગાઇ;
એને નામે ભુરકાય તે ભોળા, એને વિશ્વાસે રૂહે તે તો રૂહોળા;
લક્ષ્મીને કીર્તિ જ્યાં જ્યાં જાય, છાયા જેવા મિત્રો પુંઠે થાય.
જે એ છાયાને ઝાલવા જાય, ઘસે હાથ ને ખત્તા તે ખાય.
સ્ત્રીની પ્રીતિ તો એથીએ ખોટી, મોહજાળ નાંખે જોતી જોતી;
જાળ નાંખે, જોતામાં ફસાવે, શવે ત્યાંજ એ ધુતકારી નાંખે,
કહાવે અબલા ને નરને નચાવે, ગોરી ગુમાન ભરી પછી રાચે;
નરના દુઃખની મશ્કરી કરતી, નારી પ્રીતિ ખરી નવ ધરતી.
પ્રીતિની હુંફ પંખી ધરે કો, સુરલોકમાં હો કે નહિ હો,
પ્રીતિને નામે સળગાવી આગ, નારી નરને કરે છે ખાખ;
મોહમાયા ને જોગણી કહાવે, નારી નરને ન જંપે સુવા દે,
બેટા, શાને વેઠવી એની શૂળો ? એની પ્રીતમાં મુકની પુળો !"
જોગી બોલતો ઉશ્કેરાય, પંથી સાંભળતો શરમાય.
નીચું જુવે, ને ડસડસી રુવે, ગાલે નારંગીનો રંગ ચુવે;
વ્હાણે નાજુક વાદળી ચાલે, રંગ ઉજળા પળે પળ ફાલે,
સુંદરતાના લલિત ચમકાર, અંગે ઉઠતા તેવા જણાય.
જોગી જુવે છે, આભો બને છે, પંથી નવો નવો વેષ ધરે છે,
આંખો ચંચલ થઈ ચળકે છે, ઓઠ કુંપલો પડે ઉઘડે છે;
પંથી સુંદરી રૂપ થઇ જાય, જોગી ભડકે ઉંચો નીચો થાય !
હાથ જોડી રોતી બોલી બાળાઃ—"ક્ષમા કરજો મ્હને, જોગીરાજા !
જગપાવન ને નિર્વિકાર, શાંત દાંત વસો યોગીરાજ.
એવા દિવ્ય આશ્રમની માંહ્ય, પગ મુક્યા પાપણીએ આજ;
તમ દર્શનનો અધિકાર, નથી જેને એવી હું છું નાર,
ક્ષમા કરજો મ્હને યોગીરાજ, કહી દઉં મ્હારાં વીતકની વાત.
સુણી અબળા તણા અપરાધ, કૃપા કરજો, અહો કૃપાનાથ !
* " તાપી તટે સૂર્યપુર સ્થાન, વસે તાત મ્હારા ધનવાન,

---

* સદ્ગત સાક્ષર શિરોમણિ ગોવર્ધનરામભાઇએ ગોલ્ડસ્મિથની આ પ્રેમકથાનું ભાષાંતર અત્રેથી અધુરૂં મૂકી પોતાની વાર્તાના પ્રવાહને અનુસરતી નવીન કવિતા રચી છે. એ સુંદર નાનકડાં કાવ્યનું ભાષાંતર પુરૂં

" લાડઘેલી હું એકની એક, દ્રવ્ય ચોગ મ્હને અઢળેક;
" ભળ્યા તાત સુધારાને ટોળે, મ્હને વર્ષ થયાં પુરાં સોળે,
" આવે માગાં જાણે ફાટયું બ્હાણુ, ખરાં ખોટાં કરે પ્રેમગાન,
" કરે વાતો ખ્યાતો સઉ વડેરી, નિશો હેમનો ધુન્ય અનેરી.
" એક સ્નેહી અમારો ચતુર, ન્યાળે નેહે મ્હને રહી દૂર,
" રૂપે ગુણે વિદ્યાએ સંપન્ન, માન્યો યુવક એ મ્હારે મન;
" સાદો શાણો નહિ અહંતાન, નહિ સત્તા સુવર્ણનું ધ્યાન,
" સરસિજ સમાન વિશુદ્ધિ, જળ ઝાકળ શી શુદ્ધ બુદ્ધિ.
" સરસિજ ખીલે કરમાય, પળવારમાં બિન્દુ સુકાય;
" એણે સુંદરતા એક સાધી, ત્હેની ચંચળતા મ્હને લાધી;
" એણે ભુરકી બાળા ભોળી, મ્હારે હૈયે જાગી પ્રેમહોળી,
" પણ ચંચળ મ્હારો સ્વભાવ, લાગ્યા પ્રેમી પંખીને કંઇ ઘાવ.
" પ્રીતી દાખવું ખીજે, એ ખીજે, પ્રેમી સીઝે મ્હારૂં મન રીઝે,
" મ્હારા ઢંગ જોઇ મુકી મામ, વન સેવ્યું તજી ગ્રામ ધામ;
" પામ્યો પ્રેમી મ્હારો હરિશર્ણ, માગું માગું હવે હુંયે મર્ણ;
" માર્યો અભાગણીએ મ્હેં કાન્ત, વને રવડીને શોધું દેહાન્ત.
" મ્હારે કાજે ગયા સ્વર્ગ પ્રાણ, એને કાજે તજું હુંય પ્રાણ."
" જોગીરાજ વધા "શાન્ત! શાન્ત!", ભુજયંત્રે ભીડી બાળા કલાન્ત.
" મુગ્ધા આકુળ વ્યાકુળ જોય, જોગી ગાઢ આલિંગે ને રોય,
" મ્હારી મીઠી મેધાવિની ચપળા, પ્રીતિમૂર્તિ પવિત્ર હે પ્રમદા;
" ન્યાળી લે આ ચતુરનું ગાત્ર, પામ્યો પ્રેમ અને પ્રેમપાત્ર,
" મ્હારૂં રંકનું તું વ્હાલી રત્ન, પ્રીતે પાળીશ હું કરી જત્ન;
" કરી ચિંતા ચિતા દેશપાર, રહેશું આનંદે નાર ભર્થાર,
" શુદ્ધ નિર્મળ સ્નેહમાં વ્હેશું, લ્હાવ સંસારના સર્વ લેશું;
" ત્હારે દુઃખે મ્હને દુઃખયોગ, હરિ રાખે અખંડ સંયોગ."

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪.

કરવાના ઉદ્દેશથી સદ્દ્ગતની શૈલીનું યથાશક્તિ અનુકરણ કરી બાકીના ભાગનું ભાષાંતર આ 'સાહિત્ય રત્ન' ને અર્થેજ કર્યું છે ને તે સંવત ૧૯૬૩ ના જ્યેષ્ઠ માસના વસંતના અંકમાં છપાવ્યું હતું.

નરહરિલાલ ત્ર્યંબકલાલ.

હિન્દુ લગ્નની કૃત્રિમતા.

(પ્રવાસે નીકળેલાં એક પરદેશી પતિપત્ની કોઈ હિંદુ બાળાને સતી થતી બચાવે છે, શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી પુછ્યાથી તે બાળા પોતાનો સવિસ્તાર હેવાલ આ દયાળુ દંપતીને કહે છે.)

હરિગીત.

મુજ વૃત્તમાં નથી કો નવાઈ, સિવાય પણ હું શું કહું ?
પુછ્યું તથાપિ ત્હમેજ તો હું નકાર પણ શી રીતે ભણું ?
મુજ જેવું વૃત્ત ઘણાકનું સુણશો પુછે આ દેશમાં;
પરદેશી સજ્જન ! હિન્દુઓ ગાળેજ જીવન કલેશમાં.
નર જાત સુખી હશે અહીં કદી મ્હાલતી સ્વચ્છન્દથી !
પણ નારીને રોવા વિના નહિ કર્મમાં બીજું કંઈ.
પંડિત પિતા તણી આત્મજા ભણી કંઇ હું તાત પ્રતાપથી;
મન વિકસિયું, ઉર વ્હોટિયું સદ્‌ગુણ વિષે બહુ ભાવથી.
હું નાનપણથી આશ આથી ઘણી ધરી મન માણતી;
પણ હાય! હિંદુ તણે લલાટ લખ્યા ન લેખો જાણતી.
શૈશવ વિષે કર પીડિયો અજ્ઞાત એક શિશુજને.
ઉદ્વાહના જ કરારમાં સહી કીધી મુજ મુજ ગુરૂજને.
તાતે કહ્યું " તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એ પર રાખજે;
પ્રિયપતિ ગણી એ સાથ ત્હારો જીવ જોડી રાખજે"
હું બોલી " કાન્ત ગણાય છે, ઉર વારિધિના ચંદ્રમા
મુજ ચિત્તમાં આના પ્રભાવથી વીચિ જાગે કેમ ના,
સન્ધિ થયો નથી, છે નહિ, નક્કી ન કે થાશેજ તે,
અમ ચિત્તનો, તો શીખવો, પ્રિય તાત, ક્યમ મુજ કાન્ત એ ?
તમ પાસ ભણતાં હું ભણી, મન જોડવાં વિધિ હાથમાં;
વિકસેજ પદ્મિની એકલા દિનનાથ કેરા સાથમાં.
સંસાર માંહી પ્રયાણ કાજજ, પાન્થ ચેતન સર્વ છે;
બે એકથી જ ભલાં પ્રવાસ વિષે વળી, કહ્યું એવું છે.
એ મિત્રતાનો હેતુ, પણ રસ ઐક્ય વિણ નહિ મિત્રતા;
નહિ ગ્રહે ઉરપારો વિગુણ ચિત્તસ્થળી પર સ્થિરતા;
રસ ઐક્ય વણ મન ઐક્ય નહિ, એ સત્ર શીખવ્યું તે દિને;

મન અક્ય વણ નહિ મિત્રતા પ્રભવે, ગુરૂજી કો રીતે.
સ્ત્રી પુરૂષ કેરૂં લગ્ન એવી મિત્રતાનો હેતુ છે;
ઘણી વાર આપની પાસથી મ્હેં, તાત એવું જ શુણ્યું છે.
અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા પુરે અનુગુણ દમ્પતી;
વિનિમય કરે નિજ રસ તણો ઉર ઉર આગળ ઉઘડી.
સંસાર સ્વાર્થે અભિન્ન થાતાં ભેદનું કારણ નહિ;
સ્ત્રી પુરૂષની તેથી જ સઉમાં મિત્રતા ઉત્તમ કહી.
એ મિત્રતા વા સ્નેહ કહો, તે હાર્દ દંપતી ભાવનું,
રસઅક્યથી ઉત્પન્ન થઈ રસઅક્યને જ વધારતું.
રસઐક્ય તો નહિ હોય ત્યાં કયમ મિત્રતા એ સંભવે!
રસઐક્ય વળી વિધિ વણ નહિ કદી ઇતર કો સરજી શકે.
હે તાત ! તે સૃજવા તણી આજ્ઞા કરી આપે મ્હને;
તો કેમ કરી કરવું અશક્ય જ એવું તે શીખવો હવે.
હું કિંકરી છું તમ તણી, કરૂં હોય શક્તિ સાધ્ય જે;
શિર વેચી પણ તમ વચન પાળું, શક્તિ એટલી સાધ્ય છે.
વિધિહસ્તગત ઉરતંત્ર પણ કયમ કરી કરૂં ગતિવાળું હું ?
મુજ ઉર તણું પર ઉર સાથ શી રીત લગ્ન કરાવું હું ?"

માલિની.

શુણી વચન સઉ આ, તાત દિઙ્મોહ પામ્યા,
ખરખર જળધારા, ત્હેમને નેત્ર ચાલી;
નીચું ઘણુંક નીહાળી, દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી,
કર દઈ જ લલાટે, બોલિયા દીન વાણી.

"મ્હારો ક્ષમા કરે અપરાધ ! પુત્રી ? પ્રિય પ્રાણ ! ઘણી તું ડાહી !
તુજ ઉર મ્હેં બોસી—અરે—અજાણ્યે ખરે! કટારજ સાહી.
હું ભુલ્યો વૃદ્ધ થઇ આજ કીધો ચુકી ઘાવ, હાય તુજપર મ્હેં ?
ઓ દુષ્ટ હિન્દુ આચાર! ભુલાવ્યો મુજને.
આ હિન્દુ લોકનો ચાલ સઉએ માર્ગ એક લેવાનો,
જઇ જતાની પાછળ કુવે પડી મરવાનો.
ઘનતિમિર તુલ્ય આચાર થયેલ પુરાણ તેથી થઇ જાયે;
જન લોચનવન્તા અંધ હાય! જગ માંહે.
મ્હેં દીઠો ન સવળો પન્થ !
હું બની ગયો મતિ મન્દ !

મુજ વૃદ્ધ દરિદ્રનું રત્ન
પરિપોષ્યું કરી બહુ યત્ન,
તે જાય મેદની પડે લોકની પુઠે નાંખ્યું દુઃખદરિયે !
એનું કીધું પરાધીન જીવન જનક–વૈરિયે,
પ્રિય પુત્રી ! કહે તું સત્ય કર્યુંજ અકૃત્ય કૃત્ય મ્હેં આજે,
ત્હારા જીવન માંહે ઝેર ભેળિયું ! સાચે.
ત્હારો જનક થયો તુજ શત્રુ હાય પણ નમું હવે તુજ ચરણે,
મારૂં થશે જ પ્રાયશ્ચિત્ત હવે તો મરણે,
નહિ હવે નિષ્કૃતિ કાંઇ સુઝતી મુને ! રોઇને રહેવું,
ત્હારે જનકે પાયું ઝેર મરણ સુધી સ્હેવું.
હું જીવી કરૂં શું હવે ?
મુખ દેખાડું શું ? કહે;
સહું હૃદયશલ્ય શી રીતે ?
રોઇ રોઈ મરીશ તું વીત્યે !
હવે જેમ તેમ દિન કહાડ કૃતકપતિ સાથ સ્નેહ કૃત્રિમમાં,
બહુ સમજુ મ્હારી તું બાળ મુકીશ તે આળ દૈવ શિર મનમાં.
પણ સ્વીકાર આ પદપાત ! અને અપરાધ ક્ષમા કર મ્હારો !
નહિ જીવે–હવે નહિ જીવે–પિતા કાંઈ ત્હારો ! ! ! ”

ઉપજાતિ.

નૃશંસ મ્હારાં વચનો સુણીને,
પિતાજી આવી રીત ભાન પામ્યા;
પંચત્વ પામ્યા પડી પાદ મ્હારે,
પ્રત્યક્ષ તે સર્વ હજી મ્હને છે.
નિહાળી એ સર્વ, ન ચિત્ત મ્હારૂં;
ફાટ્યું, ન વા પ્રાણ વિરામ પામ્યા !
પાષાણની કીધી મુને વિધિયે;
રોઇ રહી મુખ કરીજ કાળું.
અહો પિતાજી ! નવનીત–ચિત્ત !
દૃષ્ટિ કરી સ્વર્ગથી પુત્રી કેરું.
દાક્ષિણ્ય ખોટું નીરખી હશોજ,
નિઃશ્વાસ ઉંડા મુકતા હજીયે !

સ્નેહમુદ્રા.

દૂર ક્ષિતિજમાં સમુદ્રગર્જન.

(કટાવ.)

નષ્ટ થતું નથી, કંઈ જગતમાં, નાશ તણો
આભાસ માત્ર છે, ભાન માત્ર છે, અગાધ ઉદધિ;
ઉપર તરંગો, જતા આવતા વ્હડતા ત્હેમે,
શાંત થતા વળી, ભરતી ઓટમાં, ભિન્ન દેશમાં;
ઉભરાતું ને, ઘટતું દીસતું, જળધિ તણું જળ,
પણ તે સર્વેજ, ખોટું ! ખોટું ! જળધિ તણું જળ;
હતું તેટલું, છે ને રહેશે ! ચંદ્ર અને રવિ,
ઝંઝાને ઘન જેવા સાથે, યુદ્ધ કરે ને;
ખેલે ત્યારે, થાય ઉંચો ને, નીચો ઝાઝો,
પડે, ઉઠે, સ્થિર થાય, કમ્પનો, ઘરા ભોગમાં,
ભરી ગર્જના, શાંત થાય, પણ અંતે એકજ,
હતો તેટલો, અગાધ ભરપૂર નાથ સલિલનો, રહેતોને;
આભાસ માત્ર, દીસે નાશનો ! હતું તેજ હજી છે ?
પૃથ્વી તણાં પડ, જળધિ તણાં જળ, બંધાયાં નહિ,
હતાં તથાપિ તત્વ રૂપાન્તર હતાંજ ત્હેનાં;
હજીય એ છે, જે ફુંકથી, પ્રેરાતાં તે હજી,
પ્રેરે છે, ને, જતાં હતાં ત્યાં, હજીય જાય છે,
હતાંજ ત્યાં છે.

વિવેકભ્રષ્ટનો વિનિપાત.

શુભ્ર સ્વર્ગમાં વસનારી તે ચળી પડી હર-શિરે,
પડવા માંડેલી પડી પાછી ! ટકી ન, હર ! હર-શિરે. શુભ્ર.
પડી ! ગિરિપર; ઉચ્ચ ગિરિવર મુકી પડી એ પાછી—
અવનિપર આળોટતી ચાલી ધુળવાળી ઘણી થાતી. શુભ્ર.
મલિન ગંગા ! ક્ષારસમુદ્રે પેઠી અંતે એ તો !
ભ્રષ્ટ થયું જરી ત્હેનો, શતમુખ વિનિપાતજ નિર્મેલો !
ભ્રષ્ટ થઈ મતિ ત્હેનો શતમુખ વિનિપાતજ નિર્મેલો !

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧.

કુમુદની સ્નેહયાચના.

અવનિપરથી નભ ચ્હડયું વારિ પડે જ પાછું ત્યાંને ત્યાં;
ટુંકું કમ ટુંકું રહેવાને સરજેલું આ ધરતીમાં.
નભ વચ્ચોવચ્ચ રંગીન થાતાં ગરુડરાજની પાંખ થકી,
સુભગ ઘડીક એ બન્યું નવાઇ ન, એ દશા જો નાજ ટકી.
પણ ઉંચા નભના સંચારી, પક્ષીરાજ તું આવ્યો જ્હાં,
ધરતીપર, ત્યાંથી ઉડ પાછો; પક્ષ–હીનનો દેશજ આ,
ફફડાવી પાંખો સોનેરી, રચ રસયંત્ર તું રસધરમાં !
વિશાળ વ્યોમ માપી લે ને ન્હા સૂર્યકિરણના સરવરમાં !
ગિરિ શિખરે, ધનમાં, ને નભમાં ઉંચો તું ઉડશે જ્યારે
સૂર્યબિમ્બથી સળગી ઉતરતા કરઅંબાર વિષે જ્યારે
સુવર્ણપક્ષની જશે ભભક ભળી, તે સમયે તુજ કીર્તિને,
જોઈ જોઇ પૃથ્વીપરથી પૂજીશું ઉરમર્મથી અનુમોદીને,
નહિ ઉડાયે પોતાથી પણ પ્રિયની વિમાનગતિ જોઇ,
રાચવું એટલું રહ્યું ભાગ્ય તે રાખ ! નીકર રહીશું રોઇ.

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૨.

ચંદ્રકાંતની રંક અવસ્થા જાણી સરસ્વતીચંદ્રને થતા વિચાર.

પ્રિય ચંદ્રકાંત, પ્રિય ભ્રાત, તુજ સંસાર દુઃખમય ભાસે,
મ્હારી આજજ ઉઘડી આંખ જુવે છે દુઃખ તુજ મુજ પાસે !
દુઃખ દૈત્ય સમું દેખાય,
તુજ કોરી કાળજું ખાય;
દુઃખ, અનેક ધરતું વેષ,
ત્હને વીંટી વળે ચોમેર;
તે મધ્ય ઉભો તું સૂર !
નથી દુખને ગણતો શૂર !
નથી ગણતો વિધિનો દોષ,
નથી ધરતો કોઇપર રોષ.
દુઃખ પશુની મૃગયા કાજ જગત–વનમાં તું ધસે એકાંત,
મન વ્યાયામે અમુઝાવી શરીર કૃશ કરે સુહૃદ વિદ્વાન
પ્રિય ચંદ્રકાંત !

ધનબિંદુ કાજ તપ કરતો,
ધન આપું તો ન કર ધરતો,
ધન સંગ્રહ કાજે મથતો,
પ્રિય જનના દોષ ન ગણતો!

એ સ્વાર્થી જનોના લોભ તૃપ્ત કરવા તું બને ઉદાર
ધન-રૂધિર ચુસાયે ત્હોય અધન વિદ્વાન ધરે ઉત્સાહ!
પ્રિય ચંદ્રકાંત! ૦

તુજ કુટુમ્બ કૃમિનું જાળ,
ધરતું તુજ દુઃખનું ન ભાન,
કરતું કોલાહલ નાદ,
દેતું ન સ્વસ્થતા દાન.

છે સ્વાર્થી સગાં, ને નારી સ્વાર્થની સગી ત્હારી, ઓ ભાઇ!
તે પર તું વત્સલ રહે; દેહને દમે, તપસ્વી તું ભાઇ,
પ્રિય ચંદ્રકાંત! ૦

નથી મ્હને મર્મ આ કહેતો,
અંતર્વ્રણ અંતર સ્હેતો.

ધિક ધરતો હું અવતાર, ધિક ભંડાર ભર્યા ધનના મ્હેં!
ધિક ક્ષીણ સાહસથી ત્યાગ, ધિક ન રંકતા જોઇ ત્હારી મ્હેં!

મુજ દેશ હાથ તું રત્ન
દીધું વિધિયે, કરીને યત્ન;
તે ઉદરયાતના કાજ
ધુલ—ઢગલામાં ઢંકાય!

ઓ ભાઇ! ભાઇ! મુજ ભાઇ! દુઃખ તુજ જોઇ હૃદય મુજ ફાટે
હુંથી થતો સુહૃદનો દ્રોહ; દેશનો દ્રોહ; જોઇ રહું આ તે!
પ્રિય ચં૦

ધનવાન દેશમાં ઝાઝા
ન ધરે અજ્ઞાનની માઝા.
ધન ધુળ વિષે તે ભેળે
ધન જાઇ સમુદ્રે રેડે.
ધન પાપ પુંજમાં ફીણે,
ધન ધુવે મૂર્ખ રસ હીણે!

ધનવાન સઉનાં માપ માપતી લક્ષ્મી નાચ નચવી આ.
ગણવધૂ ગણિકા દઇ તાળી, નાચતી પછી ન્હાસતી પળમાં !

શો કહાડું મૂર્ખનો દોષ ?
શીદ શોધું મૌર્ખ્યના કોષ ?

મુજ ભણ્યા ગણ્યા વિદ્વાન ઘણા ધનવાન તેય છે કેવા ?
ધન મળતાં જડતા નવી ધરી ભણ્યું ભુલ્યા હોય બધું તેવા !

(પણ) શો કહાડું અન્યનો દોષ ?
શીદ ભરૂં પરનિન્દા કોષ ?
મુજ છેજ લક્ષ્મી આસન્ન
છે સરસ્વતી સુપ્રસન્ન.
નથી ત્હોય કર્યો વિચાર.
હજી સુધી તો મનની માંહ્ય !
જગ જોવા ગૃહ તજી આવ્યો.
પ્રિય સુહૃદ ન પણ પરખાયો !
તુજ દૃષ્ટિ આગળ ચાલે
ન નિકટ--નહિ અંતર—ભાળે !

પ્રિય મિત્ર મર્મને જોયું, હૃદય મુજ રોયું, સ્વપ્ન ધરી જાગ્યો
પ્રિય મિત્ર ! તુંજ સંતાપ સમજજે હવે ઘડીમાં ભાંગ્યો !

નર રત્ન કંઈ કંઇ ગુપ્તપણે,
બહુ આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ સહે.
જન રંકની ત્યાં કરવી શી કથા.
ધન રાશિ નિરર્થક મુજ પડયા.
નર રત્ન કંઇક દરિદ્ર દશા,
તણી ધુળ તળે ઢંકાઈ રહ્યાં,
નર રત્ન વિશોધન નાજ બને,
ધન સાધન મુજ અસાધક રહે.
નરપીયુષ શોધન નાજ બને.
ધન ઔષધિ મ્હારી નકામી રહે.
નર વ્યાઘ્ર કંઇ મુજ દેશ વિષે.
દુઃખપંજર માંહી પુરાઇ રહે.
શરબન્ધન મોક્ષ ન કોઇ કરે,

ધિક નિષ્ફળ મુજ સહુ ધનને.
ધરતી રસ સુન્દર કોમળતા,
ફળ પુષ્પ ધરે નહિ નારીલતા,
ન ખીલે રસપોષક માળી વિના.
શું સિંચે રસ માળી સ્વવિત્ત વિના.
ધનરાશિ અચેતન મુજ રહ્યા!

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

વિધવાનો વિલાપ.

(ચોપાઇ.)

ચાંદની દશ દિશ ચળકી રહી, સરિતામાં જતી એ વહી;
રમે રમત લહરીની સંગ, સુતી રેત્યમાં ઉજ્વળ અંગ.
તટતરૂ નિરખંતાં નિજછાય, સુતી જે સરિતાની માંહ્ય;
ખેતર સઘળાં હાસ કરંત, દૂર ઝાડી બહુ ઘોર દીસંત;
ભુતડાં શાં વડવૃક્ષ અનંત, ઉભાં જ્યાં દૃષ્ટિ તણો અંત.
ત્યાં ચાંદની કંઇ નવ ફાવતી, અથડાઇ પાછી આવતી;
ચંડ પવન શું વડજૂથડું, જુદ્ધ કરતું જ્યારે વડું,
ઘોર ઘુઘાટ કરતું તેહ. સુણી કંપે સરિતાની દેહ.
કંપે તટતરૂ જળમાં પડયાં, કંપે ઉપર તરૂ પાનડાં.
કંપે સઘળી શાન્તિ તહીં, ને કંપે ચંદા જળ મહીં;
તો પણ એ સ્થળ રમ્યજ દીસે, રમવા જોગું સુરયુવતિને.
પણ જો! પેલાં વડઝુંડથી, ચંદા જેવી ઘનવૃન્દથી;
નીકળી આવે દૈવી દેહ, શકે હશે વનદેવી એહ!
કેમ સંભવે માનવરૂપ, ગાત્ર આવું ને કાન્તિ અનુપ?
પણ, જો! ધીરાં પગલાં ભરી, આવી સમીપ વળી સુન્દરી,
જો ઢંકાઇ ગઈ તરૂ વૃન્દ, પાછી નીકળી જો, ગતિમન્દ.
ને પાછી એ તો નવ દીસે, પાછી ચાલે ખેતર વિષે,
એમ આવી પ્હોંચી એ અહીં, નદી રેત્ય ચળકંતી જહીં;
ને આ ઉભી નદીને તીર, ને બેઠી જ્યાં નિર્મળ નીર.
માંહી નીરખિયું નિજ મુખડું, જેમાં સ્પષ્ટ વસે દુઃખડું;

હશે, હશે, એ માનવ ખરે, જો નેનથી આંસુડાં ઢળે;
ને ન્હાનકડું આ શું દીસે, બાળકડું કંઇ ખોળા વિષે,
છુટા કેશ અનિલમાં રમે ને આંખડી શી ચોગમ ભમે !
હા ! પણ જો, કંઈ મધુર સ્વરે, વિલાપ એ સુન્દરી શો કરે !

ગરબી.

(આસો માસો શરદ પૂનમની રાત્ય જો, એ ઢાળ.)

હા દૈવ! શું વિપરીત દુખડું દીધલું;
કાં ન પડી હું પ્હેલી રે મુખ મોતને ?
જમડા! ત્હેં મુજ જીવન લુંટી લીધલું;
ઝડપી લીધો નાથ, અનાથ મુકી મ્હને;
મોત ઘડ્યું શીદ માનવને શિર ઈશ ત્હેં ?
ઘડિયું તો શીદ તરૂણ ઉપર પહેલું પડે ?
ને મોતે હરી લીધાં તે શું કો સમે;
વાતલડી કરવાનો મારગ ક્હીં જડે ?
ઓ ચંદા! તું જાણે સઘળી વાતને;
જે મોતતણા દાસ અમે નવ જાણિયે,
વિનવી કહેજે આટલું મ્હારા નાથને;
" દાસી દીન ઉપર કંઈ રોષ ન આણિયે;
ભુલી ન જશો નિજ દાસીને કંથ જો;
સ્વર્ગ સુખે રહી એકલડા આનંદમાં,
મુજને દાખવજો એ સ્થળનો પંથજો;
બોલાવી દોડી વળગીશ તમ કંઠમાં. "
અનિલ! ત્હને કાં ગમે રમત મુજ કેશ શું ?
નિર્દય જગના જનને એ નવ પાલવે;
તો અળગી હું સહુ થકી કોરે વસું,
ન પડે રસ મુજને જગમાં કાંઈ હવે;
ઓ ઉંચા, ઉંચા, આકાશ! તું કાં મ્હને;
ઉંચકી લઇને નવ રાખે નિજ અંગમાં ?
છુટું ક્રૂર જગતના જનથી હું, અને,
વસું સુખે આ તારલિયાની સંગમાં,
સરિતા! તુજ હઇડે કેવો આ ચાંદલો,

વસિયા તેવા મ્હારે હઇડે નાથજી,
મ્હેં ન કીધો અપરાધ કદીએ આટલો.
તોય ગયા રીસાઇને મુજને તજી.
તજી વળી આ બાળકડી જો બાપડી;
કાં બાપુડી ! કોણુ ત્હને પીડા કરે?
નાણી દયા તુજ તાતે એટા આપડી,
વ્હેતાં મુક્યાં આપણુને દુખ સાગરે;
ઓ શીળી ચંદા ! ઓ સરિતા કોમળી,
ઓ આકાશ ઉદાર ! અનિલ સુકુમાર ઓ !
ત્હમે નહીં નિર્દય થાવાનાં કો ઘડી,
મ્હારા ને મુજ બાળકીના આધાર છો.
જો આ અનિલ કુંળો કર તુજપર ફેરવે,
ચંદા ચૂમે તુજને પુરા પ્રેમથી,
હાલેડાં ગાય નદી મુજથી મીઠે રવે,
અહીં જગજન કેરી પીડા તુજને નથી.
આપણુ એ એકલડાં અહીં વાસો વસી;
રહીશું સુખમાં સ્મરણ કરી તુજ તાતનું,
રમજે નદી લહરી સંગે મીઠું હસી.
થાજે મોટી એમ રહી દિન રાત્ય તું,
ને મુજ લાડકડી જ્યારે મોટી થશે;
જગત બધું ઘુમીશ ત્યારે નિજ જાત્ય હું,
કદી મરે નહીં એવો નર પછી ત્યાં હશે,
પરણાવીશ મુજ લાડકીને તે સાથ હું.

કુસુમમાળા.

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.

અનુષ્ટુપ્— "ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ઉગારો અગ્નિઝાળથી;
લવતી ઝબકી જાગી, નવોઢા આંસુ ઢાળતી.
વસંતતિલકા—"મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર મ્હારી !
કોણે ત્હને મધુર નિંદર માંહિ ડારી ?
સુતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રચંડ,
તે ભુલી કોણુ રમતો અહીં મૃત્યુ સંગ ?

એવું વદી જ રણધીર નવીન નાથ.
દાબે ધીરે ધબકતું ઉર ઉર સાથ;
ખીલી ગુલાબ કળી ઝાકળ બિન્દુ ધારે;
એવા કપોલપર આંસુ ધીરે સમારે;
ને સ્પર્શી ત્યહાં અધરથી મૃદુભાવ ધારી
પુછે ફરી ફરી પ્રિયાવદને નિહાળી—
"શું છે ? મીઠી ! થયું શું ? આવડી કેમ કાંપી ?
મુગ્ધા ફરી હૃદય સાથ ધીરેથી ચાંપી.

અનુષ્ટુપ્—ઉખેડી ભૂમિથી નેનો, રોપિયાં પતિ નેનમાં,
લસતાં દીર્ઘ પક્ષ્મોમાં, આંસુડાં ગુંથીને નવાં.
કરી કંઠ ઉંચો કાંઇ, અબોલા ક્ષણ એ રહે,
પછી દીન બની સ્વપ્ના, તણી વાર્તા બધી કહે.—

ઉધોર—"આજે નાથ! બન્યું વિપરીત, ત્હમને તે કહું શી રીત્ય ?
જાણે પુરૂષવેષ જ ધારી, મ્હેં અશ્વે કરીછ સવારી;
ધારી ધનુષ બાણ હું ચાલી, મુગ્યા કાજ વનપથ ઝાલી;
સુંદર એક ત્યાં સહકાર, તે પર બેઠું છે સુકુમાર;
જુગલ કપોતકેરૂં મીઠું કરતું પ્રેમકેલિ દીઠું;
મૂર્ખા હું ખરે બની કાંઇ, બીજું કાંઇ સુઝયું નાહિ;
ને શર ફેંકી નર તરૂડાળ, પરથી પાડિયો તત્કાળ;
સહસા ત્યાંહી અગ્નિ કરાળ, ઉપની કપોતી કેરે ભાળ;
આવ્યો મુજફને ભરી ફાળ, કુદતો એહ અગ્નિ કરાળ;
જીબ્હા તીવ્ર નચવી અનેક, મુજને વીંટી વળિયો છેક;
છોડી સર્વ બીજા અંગ, અંબોડો ધર્યો નિઃશંક;
છળીને એકદમ પછી જાગી, કરવા રૂદન હું તો લાગી."

સોરઠો—એમ વદીને નાર સહસા આંસુ રેડતી;—
"સ્વપ્નાનો શો સાર હશે કારમો નાથ આ ?
અભાગણી હું મોઈ! ઉંધી મતિ શાણે સુઝી ?
બીજું જડ્યું નહીં કોઈ? કપોત પ્રેમી શેં હણ્યો ?

વસંતતિલકા—શાને મીઠી તું ગભરાય અરે અતિશે ?
આ સ્વપ્નમાંહી નવ વાસ્તવ કાંઈ દીસે—
જો ! પેલી વાગી રણ દુંદુભિ રમ્યઘોર—
રે ! અશ્વ ! અશ્વ !—સખિ કંઠ હવે તું છોડય"

ઉધોર—" વ્હાલા ! ન્હોય દુંદુભિનાદ;
એ તો મેઘ ગાજ્યો આજ;
બંધન કંઠનું કેમ છોડું ?
મુજને ભય નથી કંઈ થોડું;
જોવી અગ્નિ કેરી ઝાળ;
આવે ઓ ! જુઓ, શી કરાળ !—

શિખરિણી—"અરે ઘેલી ! એ શું, બકતી !
બધી એ સ્વપ્ન ભ્રમણા—

દ્રુતવિલંબિત-તુરગ જો ! મુજ કાંઇ ખુંખારતો.
'રણ ચઢો' કંઇ એમ, પુકારતો;
નહિ વિલંબ હવે કરવો પ્રિયે !
કદી જ ધર્મ તજ્યો નથી ક્ષત્રીયે."

ઉધોર— " ક્ષત્રીય ધર્મ જો પ્રિય થાય
તો તો કરી કોટી ઉપાય
સર્વે સંકટોથી નિત્ય,
અબળા રક્ષવી એ રીત્ય;
પેલી તીવ્ર અગ્નિજ્વાળ.
મુજ પુંઠળ ફરે ચિરકાળ,
ત્હેનાથી બચાવો નાથ !
અબળાનો તજો નવ હાથ.

વસંતતિલકા-"છે એક જો સબળ નિર્બળનો જ પાતા;
વ્હાલી ! હવે સ્થિર થઇ ધર ચિત્ત શાતા,
જો દેખું આ અસિ ર્હણે ચમકે અનંત,
ને ચિત્ત આ ચમકીને બન્યું વેગવંત."

દ્રુતવિલંબિત—અધર વેગથી અધરે અડી,
નૃપકુમાર પ્રિયા અળગી કરી;
ત્વરિત અશ્વ પલાણી પળ્યો રણે,
તુરગનાં પગલાં યુવતિ સુણે.

અનુષ્ટુપ્—દૃષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદઘોષ ગયો ડુબી,
ભુલી ત્રિકાળને મુગ્ધા, અનિમેષ રહી ઉભી.

હૃદયવીણા.

માનવબુદ્બુદ.

રોળાવૃત્ત.

જન સમુદાય વિશાળ સિન્ધુ ત્હેમાં બુદ્બુદ હું
શો કરતો ફફડાટ : અરે અર્હું શું વળી કહવું !
તરંગરાજ અનંત, નાવ મ્હોટાં જે ગળતા,
તે પણ ક્ષણમાં પડે, ત્યાં મુજ તે શી ગણના ?
ક્ષણપર હું ઉપન્યો, ડુબીશ બીજી ક્ષણ જાતાં;
પણ તે અરસા માંહિ રંગ વિધવિધ મુજ થાતા;
કો વેળા આ વ્યોમવરણ ભુરો મુજ કાયે,
કો વેળા ગંભીર રંગ ઘનતણો છવાયે.
ને વળી કદી સહુ રંગ ભળે ઇંદ્રિધનુષ કેરા,
પીળા, ભુરા, લાલ, બધા આછા ને ઘેરા,
તે સહુનું પ્રતિબિમ્બ પડે મુજપર કો સમયે,
તે ધરી લહું આનંદ, અકથ સુખ ત્યાં મુજ હ્રદયે.
ને કદી ઉજ્જવળ અંગ કનકશું ધારી હરખું,
જ્યારે રવિનું બિમ્બ ઉપર લટકંતું નિરખું;
કદી ચંદ્ર નિજ શાન્ત નજર કરી મુને નિહાળે,
ત્યારે તો મુજ કાન્તિ રુપેરી રંગે મ્હાલે.

કુસુમમાળા.

મધ્યરાત્રિયે કોયલ.

વિષમ હરિગીત.

શાન્ત આ રજની મહીં મધુરો કહીં રવ આ-દુહૂ.
પડિયો ઝીણો શ્રવણે અહીં ? શું હું સ્વપ્નમાં સુખ આ લહું ?
મન્દ વાઇ સમીર આ દિશ જો વહે રવ એ ફરી,
નહિ સ્વપ્ન, એ તો ગાન પેલી ગાય કોયલ માધુરી.
મધ્યરાત્રિ સમે ત્હને અલી કોકિલા! શું આ ગમ્યું ?
હાં, મેહુલો વરસી રહ્યો તેણેથી તુજ મનડું ભમ્યું;
દુઃખ નવ સ્વપ્ને દીઠું ને સુખ મહીં તું રેલતી,
આ રમ્ય રાત્રિ મહીં અધિક આનંદ ગાને ખેલતી.

નીતરી રહી ધોળી વાદળી વ્યોમમાં પથરાઇ આ,
ને ચાંદણી ઝીણી ફીકી વરસી રહી શી સહુ દિશા ?
ગાન મીઠું, અમીસમું તેણે ભર્યું તુજ કંઠમાં,
આ શાન્તિ અધિક વધારતું તે જાય ઉભરી રંગમાં.
નગર બધું આ શાન્ત સુતું, ચાંદની પણ અહીં સુતી,
ને વાદળીઓ ચપળ તે પણ આ સમે નવ જાગતી;
અનિલ ધીરે ભરે પગલાં પજે શાન્તિ રખે સહુ,—
ત્યાં ઉછળતી આનંદ રેલે કોકિલા બોલે—ટુહૂ !
સૃષ્ટિ સઘળી શાન્ત રાખી મુજને જ જગાડતો,
ટહુકો મીઠો તુજ પવન લહરી સંગ જે બહુ લાડતો;
ગાન તુજ સીંચે હૃદયમાં મોહની કંઇ અવનવી,
ભુલી ભાન, તજી મુજ રમ્ય શય્યા, હઇડું દોડે તવભણી.
દોડી ખેલે મધુર તુજ ટહુકાની સંગે રંગમાં,
આનંદ સિંધુ તરંગમાં નાચંતું એ ઉછરંગમાં,—
હા ! વિરમી પણ ગયો ટહુકો હૃદય લલચાવે બહુ,—
ફરી એક વેળા, એક વેળા, બોલ્ય, મીઠી ! ટુહૂ ટુહૂ !

કુસુમમાળા.

કાળચક્ર.

રોળાવૃત્ત.

મહા નદીનો ઓઘ ધુઘવતો ચાલ્યો જાએ
કાળચક્રનો ત્યાં પડે ચીલો ન જરાએ;
ગગન ચુમ્બી ગિરિરાજ ઘડ્યો કઠ્ઠણ પથરાએ,
કાળતણું ત્યાં ચક્ર ઘસાઈ ખાંડું થાએ.
ધ્યાન ધરતો ઉંડું પડ્યો નભભણી નિહાળે
સિન્ધુરાજ ગંભીર ઘોષ કરતો કંઈ મ્હાલે,
કાળચક્ર જે ઘુમે ન્હાનું શું ત્હેની નજરે
હસી મંદ તે ભણી લગીરે મન તે ન ધરે.
ને છેદી ગિરિશીશ ચણે મંદિર મ્હોટાં જે,
નિજ આજ્ઞા અનુસાર ખેંચી નદીઓને ગાજે;
નાચે સાગર પીઠે, ન જાણી મહિમા ત્હેનો,

એવી કાચલા માંહી જગતધણી માનવ તે તો,
તે તો માનવરાજ. ધુમે જે ગર્વે ભરિયો,
લઈ મંદિર નિજ સાથ સાથ લઇ નાવ નગરિયો.
ચક્ર અડતાં વાંત કાળતણું, થાએ ચૂરો,
ને જાણ્યું નવ જોય જાય ક્યાં ઉડી શૂરો.

કુસુમમાળા

દોલતરામ કૃપારામ પંડયા.

ઇંદ્રજીત મંદોદરી સંવાદ.

ઉપજાતિ.

ઇં–"થતા મ્હને જોઇ સદાય રાજી, ઉદાસ દેખું પણ આજ માજી
નિર્માલ્ય ફુલ્લામ્બુજ વક્ત્ર શાથી? ચિંતા વધી શી અવળી ક્રિયાથી?
નથી જરાએ ઉતપાત કીધો, સંગ્રામ માગી મનથી ન લીધો;
વાગ્યો ચઢી શત્રુ નિવારવાને, બીડું લઇ હર્ષે દીધો પિતાને.
બાળી ગયો લંક પ્રદેશ એક, વાલીસુતે ગાળ દીધી અનેક;
પાડી પિતા મુકુટ લીધ નાક, ક્યાં છે અમારો તલભાર વાંક!
પાછા જતા હોય હજી કદાપિ, કુટેલ કાકો મુજ હાથ આપી;
સીતા તણી કોઈ ચઢે ન વ્હારે. છાંટો નથી રીસ પછી અમારે.
હાથે કરીને પણ રાઢ માગી; પછાડવા દે તવ એ અભાગી;
વિદેહ કિષ્કિન્ધ ન આ અયોધ્યા, લંકા વિષે એ જડશે ન શોધ્યા.
સંગ્રામ ઇંદ્રાદિ સમીપ કીધો, ત્હેમાં નથી સંશય લેશ લીધો;
તરી મહાસાગર આવવામાં, ડુબીશ શું હું હલકા ધરામાં.
રાખો જરા હિમ્મત માત મ્હારી, પાળો ચણ્યામાં નહિ હોંશિયારી,
શું થાય એવી દશબાર બાંધ્યે, દોઢા જનોને લઇ જાઉં કાંધે,
કરાવતો સ્નેહ કદાચ શંકા, સૈનિક તો જો વીરલા અટંકા;
વળી જુઓ આ તતબીર મ્હારી, છે અંબિકાની પણ મ્હેર સારી.
લીધો જીતી મેં સુરવર્ગ સર્વે, હણ્યો રસાતાલનરેન્દ્ર ગર્વે;
જો રામ સ્હામે જીત માત થાશે, ત્રિલોકમાં કીર્તિ ઘણી ગવાશે.
નિઃશંક થાશે જય આજ મ્હારો, અન્યોન્ય કેરાં બળને વિચારો;

ક્યાં બાળ બે વાનર રીંછ સાથ, ક્યાં વીર સેનાન્વિત લંકનાથ.
જીતો યદા શત્રુ મહાન સામે, આજ્ઞા કરી બ્હીક ધરો ન નામે;
થઇ દયા આ વખતે ત્હમારી, એ બાળનો બ્હારવટો વિચારી.
સુતો જગાડી યમ, મોત માંગે, તેને હણ્યામાં નહિ પાપ લાગે;
અમસ્તકાં શું કરવા મુઝાઓ, લેવા મ્હને ઘો જગજીત લ્હાવો.

જેણે ગ્રહ્યો છે જય વાવટાને, દયા અને ભીતિ ઘટે ન ત્હેને;
સત્તા અને દુશ્મન દાવ જાતાં, ફરી ફરી હાથ ચઢે ન માતા;
માથે રહ્યો છે અરિ આમ ગાજી, આજ્ઞા વિના ના ફરકાય માજી;
આપો વિચારી જનની! કરારે, આજ્ઞા અને આશિષ વારવારે.

સંગ્રામનો સંનિધ કાળ આવે, મ્હને મહા ઉત્સવ તુલ્ય ભાવે;
ફરી ફરીને નહિ લાગ આવે, જો માત ત્હારા મનને મનાવે.
મંદોદરી માત હું પાય લાગું, ફરી ન ત્હારા સમ કાંઇ માગું;
ફુલાય ધાલી અરિ આમ ઘેરે, આજ્ઞા કરો આટલી આજ ફેરો.

એ રીતિનાં નમ્ર વદી વચંન, ઉભો રહ્યો માત સમીપ તંન;
ત્વરા વધી છે રણમાં જવાની, પ્રભુ રૂઠયે બુદ્ધિની થાય હાનિ.
સમા શિળે સીત ન આપવાના, બની ગયા પુત્ર પિતા દિવાના;
ખેદાન મેદાન થઇ જવાના, તથાપિ કે'નાર નથી જ માન્યા.

છઠ્ઠી તણા લેખ ન થાય ફોક, ભલે ધરે કો હદપાર શોક;
રણાંગણે જો અવસાન થાશે, લંકા જતાં સ્વર્ગે નિવાસ થાશે,
ખરો કરી નિશ્ચય એ પ્રકાર, બોલી મૃગાક્ષી મનનો વિચાર;
ચિંતા છટા ન્યાય દયા સહિત, જતાં જતાંએ જ્યમ થાય હિત.
મં—"ભરી ત્હમે અંતક સાથ બાથ, જાણી ધર્યા પાવક મધ્ય હાથ;
પડે ત્હમારા સહુ વક્ર પાસા, તોએ કહો શી જીતવાની આશા.

પીડ્યા સખા સામદને પ્રજાને, સત્યાર્થ કે'તાં કનડ્યો સગાને;
સતી તણા શાપ ખરા થવાના, આ યુદ્ધમાં તો નહિ ફાવવાના.
સીતા હરી ઝેરનું બીજ વાવ્યું, કુદૃષ્ટિ પાણી કડવું સિંચાવ્યું;
ઝેરી ફુંફાર્યો અભિમાન વાત, મીઠાં ફળોની કરવી ન વાત.
કપિ કપિ તો પણ રોળ વાળી, ગયો ત્હમારી નગરી પ્રજાળી;
એવા મળ્યા આ રણમાં અપાર, જશે અલ્યા ભાઇ ખચીત ભાર.

સુવર્ણ લંકા મણિયુક્ત મ્હેલ, સુપુત્રને કુળવધૂ ઠરેલ;
સ્વધર્મ ખ્યાતિ અધિકાર સાજ, બેઠું જવા એ સરવસ્વ આજ.

લીધાં ઘણાં માન વિમાન મધ્ય, ખાધાં પીધાં લાડ કર્યાં અવધ;
નથી રહ્યો વૈભવ એક ન્યુન, આજે બધુંએ પરવાર્યું પુન્ય.
પ્રત્યક્ષ જોવા કૃતિ પુન્ય પાપ, અયોગ્ય ચેષ્ટા રીતભાત આપ;
આવી ધરી સીતનું રૂપ છાની, શાને ધરો હિમ્મત અંબિકાની.

મહેશને જે અધિકાર આપે, બ્રહ્માણ્ડ સ્થાપી પણ જે ઉથાપે;
તે રામની આમ રખાય રામા, સંકલ્પ એ શા કરવા નકામા ?
વળી થશે તું કુળનું કલંક, જો ખોઇ આવ્યો રણમધ્ય લંક;
હારી રહ્યો જો મુખ તું બતાવા, અત્યારથી તો નહિ દેઉં જાવા.
ચેતાય તો તો હજુ ભાઈ ચેતો, દેશે ક્ષમા રામ કૃપાળુ એ તો;
જો ના ડગે ચિત્ત ન તો ઈલાજ, ભલે રણે સિંહ સમાન ગાજ.

જો રાઢ થતાં જય પૂર્ણ પામે, કરીશ ના તો અપમાન નામે;
બેસારજે તું રથમધ્ય રામ, સ્તુતિ કરીને કરજે પ્રણામ.
હારી જતાં પુઠ રખે બતાવો, દેહાર્થે બેટા! શિર મા નમાવો;
જીવ્યા છતાં જ્યાં અપકીર્તિ મર્ણ, થજે રઘુનાયક બાણ શર્ણ.

ખોવાઇ જાશે કદી પુત્ર વ્હાલો, થઇ જશે એ કદી કેર કાળો;
લંકાપુરી જીર્ણ અરણ્ય થાશે, તથાપિ ત્હારો જીવ શિવ થાશે.

નથી કરી ત્હેં કૃતિ એક સારી, અન્યાયની બુદ્ધિ હમેશ ધારી;
પુણ્યૌધના પૂર્વજના પ્રભાવે, પ્રભુ મળ્યા તે પણ વેરભાવે,
માટે હવે શો કરવો વિચાર ? સંભારતાં ઇષ્ટ થવું તૈયાર;
થઇ જજો લક્ષ્મણ રામ સામે, સુકીર્તિ કે મુક્તિ સદૈવ પામે.
લક્ષેન્દ્ર વજ્ર સમાન બાણ, શ્વસુરની ફેણ સમો કૃપાણ;
કામાસ્ત્રની તુલ્ય કુલિશ ધાર, ત્હને હજો લાખ હજારવાર.

વસો કરે કાર્તિક પર્શુરામ, છાતી થજો હિમ્મત કેરૂં ધામ;
રે'જો દિલે પૂર્વજ વીર્ય ધારી, ત્રિમૂર્તિ રક્ષા કરજો ત્હમારી.
રૂંવે રૂંવે રૂદ્ર રહો નિહાળી, વસો લલાટે પણ ભદ્રકાળી;
રખે ખુવો લંકનું પુત્ર પાણી", એવાં વદી આશિષવેણ રાણી.

અંતર્વ્યથા અંતર મધ્ય રોકી, કરામ્બુજે પુત્રની પીઠ ઠોકી;
આજ્ઞા અને આશિષ ચિત્ત ધારી, શક્રારિ લાવ્યો મનમાં ખુમારી;
કરે નમસ્કાર ફરી ફરીને, જોવી નથી જેમ પુનઃ સતીને.

હજી લગીયે સુઝ ના લગાર, અફળાતો હાથ ગયો સુરાર;
થશે ફરી બંધન એ ભયેથી, શું સિંહ છુટયો નિજ પાંજરેથી.

કાલે સ્હવારે સતીએ જણેલો, હજી લગી તો દુધથી ભરેલો;
ચાલ્યો કરાવા સતીધર્મ ભંગ, બલિહ ત્યારે જગમાં કુસંગ.

ઇંદ્રજીતવધ કાવ્ય.

લોભ.

ભજંગી.

જવું એક દહાડો યદા જો મરીને, પછી કામ શું દામને સંગ્રહીને;
પછી પ્રીત દારાતણી હોય કેવી, પછી શી સગાઇ સગાં સાથ લ્હેવી.
થવાના જનો કાળના સર્વચારા, પછી પાપના બાંધવા કેમ ભારા ?
પછી શા દગા વૈર વિશ્વાસઘાત, પછી કેમ માયા વિષે સન્નિપાત !
યદા નામનો થાય છે સદ્ય નાશ, પછી આશ પર્યંત શી જાય આશ;
પછી કીર્તિ પૃથ્વીતણો મોહ કેવો, પછી ભાર આભાર શા કાજ લેવો ?
નથી ફાવવાના યદા કાળ સ્હામે, પછી આદરે સાહસો કેમ હામે;
પછી રાત દહાડો નહિ શેં વિરામે, ભજી લક્ષ્મીને ઇષ્ટનું દે ન નામે.
રમાનો લગારે કરીને ભરૂંસો, રખે ભુલભુલામણી મધ્ય ધુસો;
ઘટે ના અજંપો ગતપ્રાય સારૂ, નથી આપણું ત્યાં કશું મ્હારૂં ત્હારૂં ?
નથી દેહ પોતાતણો તોય હાથે, પછી ખેંચવો કેમ સંસાર માથે.
પછી ધારવું કેમ દેહાભિમાન, ચલા લક્ષ્મીનું ધારવું કેમ ધ્યાન ?
જવાનું જવાનું જવાનું જરૂર, પછી રાખને કુમળું કાંક ઉર,
પછી આકળો લોભમાં શું ફસાય, પછી આમ બ્હેબાકળો કેમ થાય ?
ફરે છે યદાકાળનું શીઘ્ર ચક્ર, પછી શું ગળે પારકું દ્રવ્ય નક્ર,
પછી રોજ સુઝે નવા કેમ ચાળા, પછી શેં કરે કર્મના છેક કાળા !
બળી ભસ્મ થાશે સુરૂપી શરીર, નહિ હોય ત્હેને મહામૂલ્ય ચીર,
નહિ હોય ત્હેને જરા લાડપાડ, રહે શ્વાનને ચાટવા માત્ર હાડ.
ઘરે કીટને કર્મના વીંટ કાયા, નથી રાખતા તે વિષે સુજ્ઞ માયા,
નથી આપણી સાથ ત્હેને સંબંધ, નથી યોગ, જાણી થવું છેક અંધ.
ઘટે શ્લેષ્મને નર્કને રક્તસ્થાન, ઘટે તેહને આટલું શાનું માન !
ઘટે કેમ ગંધાણને મોગરેલ, ઘટે જ્ઞાન ત્હેનો કર્યે ક્ષુદ્ર મેળ.
કશી છે શરીરે કહો ભાઈ શોભા, પડ્યાં રોમના જેટલા યત્ર ગોભા,
કશું છે ધનીના વપુ કેરૂં મૂલ્ય, રહે શેષમાં કાજળી અસ્થિ ધુળ.
બન્યું માટીમાંથી વપુ થાય માટી, પછી શું રમા જોઇને જાય ફાટી,
પછી શી અનુકૂલતા ભાતભાત, ઘટે માટીનો સુજ્ઞને ના ઉચાટ.

બન્યો પંચમહાભૂતનો દેહ એક, પછી શો પરાયા વિષે હોય ટેક,
પછી આત્મકારાગૃહે મોહ કેવો, પછી દૈન્ય ધારી રમા શાની સેવો.
નથી કોઇ અદ્યાપિ પર્યંત ફાવ્યો, નથી દેવને ઘેરથી કોઈ આવ્યો,
વળી કાળથી ઇંદ્ર તોએ ચવાયો, અરે! તું ન સંસારથી તોય કાયો.
હતું ના હતું થાય જોતાં હમેશ, નહિ નામ કે ઠામનું સ્મર્ણ લેશ,
પછી લોભથી શું ભમે દેશ દેશ. ક્યારે ફરી આ જશે [illegible]

સુમનગુચ્છ.

ઉદ્યોગ.

હરિગીત.

ઉદ્યોગ કેરો યોગ લ્હેરો ભોગ કેરી આણશે;
ઉદ્યોગ દઈ આનંદ જનનાં કષ્ટ સર્વે કાપશે.
ઉદ્યોગથી શ્રી, વિજય, ભૂતિ, ઘેર ચાલ્યાં આવશે,
ઉદ્યોગથી જન કેસરી સમ જગત મધ્યે મ્હાલશે.
ઉદ્યોગથી યશપૂર્ણ દુષ્મન ચૂર્ણ જગમાં થાય છે,
વ્યાધિ ઉપાધિ આધિ ટળતાં પાપ પણ બળી જાય છે.
છે લોહ જેવો દેહ ચઢશે કાટ જો નહિ વાવરો,
પેસી સળો વિખરશે પછી લેશ રહે નહિ પાધરો.
જર્જર થશે ને સત્ત્વ જાશે, ધારશે નિર્માલ્યતા,
ઉદ્યોગના જળ રહિત છે રસહીન શુષ્ક વપુલતા.
ઉદ્યોગ સાથે લગ્ન લક્ષ્મી અચળ, ચળ તો પણ, ઠરે,
ઉદ્યોગની સાથે વસે, ઉદ્યોગ સાથે સંચરે.
ઉદ્યોગથી કીડી તથાપિ ધાન્યનો સંગ્રહ કરે,
ઉદ્યોગથી મધમાખ ઉત્તમ મધુતણો સંચય ભરે,
ઉદ્યોગથી સુગરી સુંવાળું ને રૂપાળું ઘર ચણે,
ઉદ્યોગથી પોપટ તથાપિ વેદના મંત્રો ભણે.
ક્ષણ એશ કે આરામ ઉપર નામ પ્રેમ ન રાખજો.
ધરી ધર્મ કર્મ પવિત્ર કરતાં, શર્મનાં ફળ ચાખજો.
ભય ક્રોધનો અવરોધ કરજો લાજ ખોટી વર્જજો,
આવે અચિંત્યા અંતરાયો યુક્તિથી નિવારજો.

સુમનગુચ્છ.

પેટની વેઠ.

પડી પેટની વેઠ, સરવને પડી પેટની વેઠ,
બીજું એથી હેઠ સરવને, ટેક.
નૃપ, પ્રધાન, ગરીબ, તવંગર, મજુર, ચાકર, શેઠ, સરવને.
યોગી ને સંન્યાસી વિલાસી, કરે પેટના વેત, સરવને.
અવર ઋણુને કરી ઉધારે, દેવી પેટને ભેટ, સરવને.
અવર પીઠ હત પેટ બદલ તો સુનીતિ ચાલત શ્રેષ્ઠ સરવને.

અમરસત્ર નાટક.

કલાપી.

(લાઠીના સદ્‌ગત ઠા. સા. શ્રી સુરસિંહજી.)

ભરત.

અનુષ્ટુપ્— ભરત ઉમ્મરે પ્હોંચી, છોડી વૈભવ રાજ્યને. ૧
વનમાં ગંડકી તીરે આશ્રમ બાંધીને રહ્યો.

વસંતતિલકા— ઓંકારના રટનમાં દિન જાય ચાલ્યા,
એકાગ્ર ચિત્તથી ભજે પરિબ્રહ્મ રાજા;
આહાર કન્દ ફલનો કરતો સદા એ,
એકાન્ત શાન્ત સ્થલમાં સુખથી વસે છે. ૨
હૈયું સદા સહુ પરે સમતા ધરે છે,
જેના પ્રભાવથી વને ખીલતું રહે છે;
એ યોગતેજ તરુમાં ચળકી રહ્યું છે,
તિર્યંચ ત્યાં અધિક હર્ષે મહીં ફરે છે. ૩

શિખરિણી— જટા પીળી શીર્ષે, કૃશ અવયવો ઉપર રહી,
દીસે છે તે મ્હોટી, મધુર ફુલના પુંજ સરખી;
સમાધિ વેલાએ, જલશીકરથી સિક્ત બનતી,
અને એ મોતીડાં, વિખરી ખરતાં કેશપરથી. ૪
વિભૂતિના સ્પર્શે, સુરખ દિસતાં આર્દ્ર વિપુલ,
રહે ઘેરાયેલાં, પ્રણવપ્રણયી દિવ્ય નયનો;
મટી ત્હેના તેજે, કુદરત તણી સૌ વિષમતા,
સુખે નેત્રો જોતાં સતતગતિની બ્રહ્મરચના. ૫

મંદાક્રાન્તા—રે સંસારી ! નિમિષ ભર તું ફેંકજે દૃષ્ટિ આંહીં,
આ દૃષ્ટિનું અનુકરણુ કૈં, રાખ સંસાર માંહી;
ભોળા ! ત્હારી, ધડમથલમાં શાન્ત થા શાન્ત થા કૈં,
સ્થિતિની તું, ઉપર ચઢી જો, ત્યાગની દૃષ્ટિ આંહીં. ૫

આ ત્યાગીનાં નયન ફરીથી જોઇ લે એકવાર,
શું તેમાં, ના, સતત વહતી પ્રેમની એક ધાર;
હા ! તૈયારી, સહુ અરપવા, ત્યાગમાં એ નથી શું ?
બીજાના કૈં દુઃખથી ગળી એ, નેત્ર જાશે નહીં શું ? ૭

ઉપજાતિ—તપસ્વીના આ તપમાં રહી છે,
મહા દયાની અતિ તીવ્ર રેખા;
ફુલો, લતા ને તરુ મેઘ માંહી,
આનંદ પીતાં નયનો સદા છે.
પ્રભાત કાલે નભની સુનેરી,
સન્ધ્યા સમેની સરની લહેરી;
વાયુ તણી શીતલ ગન્ધથી એ,
આભારી હૈયું ઋષિનું દ્રવે છે.

અનુષ્ટુપ્—સંધ્યાકાલે પ્રભાતે એ, તપસ્વી નદીએ જતો.
સ્નાનાદિ ત્યાં કરી નિત્યે, ટેલતો વનમાં હતો.

ઉપજાતિ—નદી વહે છે ગિરિથી રમન્તી,
ફુલો તણાં ગીત હજાર ગાતી;
ગાયત્રીનો મંત્ર જપે નદીમાં
ઉભો રહીને ઋષિ એક દી ત્યાં.

મંદાક્રાન્તા—ત્યાં ઘૂઘૂઘૂ ગિરિ નદી મહીં ગાજતો નાદ આવે.
મોજાં ત્હેનાં પ્રતિધ્વનિ તણાં ભેખડે આથડે છે;
વારિ કંપ્યું ડગમગી ગયાં શૃંગ અદ્રિતણાં, ને,
ત્રાસે નાસે વનચર બધાં, કોઇ ધ્રુજી પડે છે.

ઉપજાતિ—સિંહધ્વનિથી જય ગર્જનાથી,
ડરી મૃગો કૈં ઋષિ પાસ આવે;
ફલંગ મારી હરણું કુદે છે,
તપસ્વી તે ચિત્ર ઉભો જુવે છે.

વસન્તતિલકા—ત્યાં એક બાળ મૃગ કો હજુ જે અશક્ત,
કૂદી જતાં ઝરણુ તે જલમાં પડ્યું, ને;
એ પૂરમાં તરફડી ઘસડાતું જોઇ,
લાગ્યું ઋષિહૃદય એ અનુકમ્પવાને.

અનુષ્ટુપ્—ઉપયોગી થવા પ્રેરે, તપસ્વી દિલને દયા,
પડે છે વારિમાં તેથી, યોગી તે મૃગ ઝાલવા.

માલિની—બલ કર મહીં આવ્યું, પૂરને વીંઝવાને,
ગરીબ મૃગ બચાવા, કાંઈ ચિન્તા દિલે છે;
ઋષિ પદ ગ્રહી ત્હેનો, ખેંચીને બ્હાર લાવ્યો,
હરિણુ ઉગરવાથી કાંઈ આરામ આવ્યો.

શિખરિણી—જરા મીંચાયેલાં, નયન મૃગનાં સુન્દર દીસે,
અને ત્હેના ભાવો, ઋષિ તરફ કેવા મૃદુ દીસે!
ઋષિનું હૈયું આ, નિરખી શકતુંતું રસિકતા,
થતું જોઈ ઘેલું, કુદરત તણી આ મધુરતા.

અનુષ્ટુપ્—પંપાળ્યું, પાણી પાયું, ને આશ્રમે ઉંચકી ગયો;
તૃણાદિ ત્યાં દઇ ત્હેને, કૂદતું ઋષિએ કર્યું.

શિખરિણી—રમે છે, કૂદે છે, ઋષિચરણુ ચાટે જીભ વડે,
અને એ યોગીની મૃગપર અમીની નજર છે;
ઉગી ત્હેને શિરે, ચળકતી રૂપાળી શીંગડીઓ,
ઋષિની પીઠે એ, કરતી ચળ ન્હાની કુમળીઓ.
ઋષિની છાયા શું, ફરતું દિનરાત્રિ ઋષિ કને,
પિતા માતા બન્ધુ, સહુ મૃગ ઋષિને સમજતું;
ઋષિ ત્હેને દેતો, કુમળું તૃણ ને પર્ણ કુમળાં,
અને બાંધે માલા, કુસુમકલીની ડોક ઉપરે.

ઇંદ્રવજ્રા—સ્નાનાદિ ક્રિયા કરીને ઋષિ એ,
આશિષ દેતાં મૃગ બાલને, ને;
"તું જીવતો રહે," વદતો દયાલુ,
ચુમ્બી લઇને હસતો દયાલુ.
આભાર ભુલી મૃગ ના ગયુંતું;
જોતાં ઋષિને દિલ રીઝતુંતું;
કૈં ગેલથી તે ઋષિને હસાવે,
ને એ મહાત્મા દિલને હલાવે.

મંદાક્રાન્તા—દૂરે જાતાં, મૃગ વન મહીં, યોગી બેચેન થાતો,
ખોવાતું તો શ્રમ લઈ વને, શોધવા દૂર જાતો;
પીઠે ત્હેને ઉંચકી વળતો, આશ્રમે હર્ષભેર,
સુખી ત્હેને, નિરખી વહતાં, નેત્ર આનંદ રેલ.

અનુષ્ટુપ્—અહોહો ! અલ્પ જીવોના, પ્રેમમાં બલ છે બહુ !
ખેંચાતાં પ્રેમથી તે સૌ, ખેંચી પ્રેમવતી શકે.

મંદાક્રાન્તા—યોગી ચાલ્યો, જપ તપ ભુલી, પ્રેમ ખેંચાણ માંહી,
આવ્યો ને તે, અટકી ન શકે આટલે દૂર આવી;
ધક્કો દેતાં, હૃદય પીગળે, આર્દ્રતાને, અરેરે !
ખેંચે ત્હેને હૃદય કુમળું કોણ ઠેલી શકે છે ?

અનુષ્ટુપ્—ભીનાં નેત્રે ઋષિ ધીમે, ક્યારે ક્યારે કહી જતો,
"દૂર થા ! દૂર હુંથી થા ! રે વ્હાલા મૃગબાલ તું"

મંદાક્રાન્તા—ખેંચે છે તે, પ્રણયી દિલને ઠેલવું, હાય ! શાને,
ધક્કો દેવા, મૃદુ હૃદયને, યોગી ! તું કેમ ઇચ્છે ?
ત્હારા આવા, નિયમ સઘળા, શુષ્ક લાગે મ્હને તો,
મીઠી વૃત્તિ, કુદરતી અરે ! બાળવા ઇચ્છિતો ક્યાં ?
વ્હાલું છે તો, કયમ દૂર કરે ? નેત્રમાં કેમ અશ્રુ ?
ધક્કો દેતાં, પ્રણયી દિલને, શ્રેય હું તો ન માનું;
આવાને શું, તુજ હૃદયને, ચાહતાં પાપ થાય ?
સ્વાર્થી તું છે, પણ પ્રણયથી, કાંઈ ત્હારૂં ન જાય.
સાક્ષી પૂરે, તુજ જીગર જો, આંસુથી વાતને આ,
ત્હેની સામે, કઠિન બનીને, થાય છે આગ્રહી કાં ?
પીવા ત્હેને, હૃદયઝરણું, ટેવ છે ત્હેંજ પાડી,
બીજે ક્યાં તે, જનહૃદયની, પામશે, લ્હાણ આવી.
એ તો ત્હારાં, સમિધ ફુલને, સ્પર્શતાંએ ડરે છે !
તું ખીજે તો, મૃદુ મૃદુ થઈ, ગેલ કેવાં કરે છે !
તું રીઝે તો, તુજ તરફ એ હોંશથી દોડી આવે !
એ નેત્રો શાં, તુજ જીગરથી, વાત છાની કરે છે !
કિન્તુ યોગી ! તુજ ફરજ તું, કાંઇ જૂદી જ માને !
આ પ્રીતિ કે, તુજ હૃદયને, માર્ગ જૂદા બતાવે !
હું સંસારી, નવ કહી શકું, યોગ્ય આ, વા નહીં આ,
તોયે આવી, તુજ મગજની, શુષ્ક રીતિ રુચે ના,

અનુષ્ટુપ્—રાગને ત્યાગની વચ્ચે, હૈયું એ ઝુલતું હતું,
એક દી યોગી ઉરે આ, ઉદ્દગારો નીકળે કંઇ;
વંશસ્થ—" કંઇ દુઃખે છે! દુઃખ તો જણાય છે!
" કહીં દુઃખે શું? પણ ના કળાય તે!
" મ્હને રૂચે આ મૃગ છોડવું નહીં!
" કહીંય આસક્ત થવું રૂચે નહીં!
" બ્રહ્માંડ આખું નિજ માનનાર જે,
" બને ન વ્યક્તિ કદી પાળનાર તે;
" ન ન્યૂન કોઈ નવ કો વિશેષ વા,
" ન દૃષ્ટિએ ઊર્મિ ચઢે પડે ન વા.
" ન ઓટ ત્હેને ભરતી નહીં હશે,
" તળાવ જેવો ઉદધિ રહે ભલે;
" દયા ભલે કૈં ઉપયોગની થતી,
" દયાથી આસક્ત થવું ઘટે નહીં.
અનુષ્ટુપ્—" બચાવ્યું મ્હેં ભલે ત્હેને, હવે છો કુદતું ફરે;
" પડે જો સિંહપંજે તો, નિર્માયું તે ભલે બને.
શાર્દૂલવિક્રીડિત—"ચાલે સૌ પર જેમ ચક્ર ફરતું, નિર્માણનું સૃષ્ટિએ,
" તેવું તે મૃગ ઉપરે સુખથી છો, એ ચક્ર ચાલે હવે;
" રોકાશે મુજથી નહીં, ક્યમ પછી, ચિન્તા નકામી ધરૂં?
" જે મ્હારૂં જગનું અને સહુતણું, તે છો બને તે તણું.
માલિની—" ફર સુખથી હવે તું, શોધીને કોઈ ટોળું,
" ફરી કદી પણ મ્હારા, આશ્રમે આવવું ના;
" જપતપ કરનારો, પાળશે આ ત્હને ના.
" અરર! પણ સુખે તું, છોડશે કેમ સ્નેહ?
અનુષ્ટુપ્—ઋષિ! ત્હારી સ્થિતિ જોઇ, આવે છે મુજને દયા;
" આવશે વ્હાલથી ત્હેને, પંપાળીશ હવે ન શું?

ઇન્દ્રવજ્રા—નેત્રો રમે આ તુજ વાદળીથી,
ક્રીડા ગમે છે કંઇ માછલીની;
સન્ધ્યા સમે કૈં વધુ હર્ષ આવે,
તો કેમ ત્હારૂં મૃગલું તજે છે!
વંશસ્થ—રમાડ ત્હેને પણ લુબ્ધ ના થજે,
ઋષિ! ન એ શું તુજથી બની શકે?

દયા વધુ છો ઉપયોગની થતી;
દયા બતાવે હજુ ઉચ્ચ માર્ગ કૈં.

અનુષ્ટુપ્—પડે જો સિંહપંજે તો, નિર્માયું તે ભલે બને;
રડજે તું નહીં ત્યારે, કિન્તુ હાલ રમાડજે.

મંદાક્રાન્તા—છોડી દેવા, રસ મધુર સૌ, સાધ્ય લાગે ત્હને જો,
તો ના શાને, પ્રણયી બનતાં, સાચવે ત્યાગ ત્હારો?
હું સંસારી, મુજ હૃદય આ, ખીલતાં હર્ષ પામું,
તું યોગીને તુજ હૃદયને, બાળવું યોગ્ય લાગ્યું.

માલિની—સુખ અનુભવનારો, કિન્તુ આંસુય પાડે,
જરૂર સ્થિર નહીં તે, કમ્પતો તાર ચાલે;
રૂદન નહિ તજાતું, હાસ્યના ત્યાગ પ્હેલાં,
કટુ નકી કટુ લાગે, સ્વાદનું ભાન થાતાં.

અનુષ્ટુપ્—અને તે કેમ કોઇથી, ચાહતું ને ન ચાહવું?
બને તો તું ભલે ત્હેને, છોડી દેજે રમાડવું!

* * * * *

શિખરણી—વહ્યા કૈં દહાડાને, મૃગ પ્રિય હજુ છે ઋષિદિલે,
વહેશે કૈં દહાડા, મૃગ પ્રિય રહેશે ઋષિદિલે,
અહાહા! બંધાયો, જગત તજનારો મૃગ મહીં,
અરે! છુટયો શ્વાસો, સમજણ છતાં એ કદી નહીં!

મંદાક્રાન્તા—ધીમે ધીમે, શરીરપર એ મૃત્યુના હસ્ત લાગ્યા,
કિન્તુ ઓછી, નવ થઇ અરે! બન્ધની કાંઇ પીડા;
પંપાળે છે, શિથિલ કરથી, યોગી ત્હેનું કુરંગ,
નિત્યે નિત્યે વધુ વધુ હજુ, યોગમાં થાય ભંગ.

અનુષ્ટુપ્—જટાથી ટેકવી માથું, સૂતો છે ઋષિ એક દી,
મૃત્યુથી તૂટતી નાડી, જોરથી ધબકી રહી.

ઇન્દ્રવજ્રા—પાસે ઉભું છે દુખિયું કુરંગ,
શું થાય છે તે સમજ્યું હતું તે,
ચાટે ઋષિના કર ને કપાલ,
ને નેત્ર નેત્રે મળી દર્દ રોતાં;
ભીના હતા ગાલ ઋષિ તણાએ,

અશ્રુ હતું એક તહીં રહેલું;
બોલ્યો ઋષિ, “ રે ! મુજ બાલ બાપુ !
“આ આશ્રમે હા ક્યમ જીવશે તું ?
“ તું એકલાની સ્થિતિ શું ? અરેરે !
“ટોળું હવે શોધીશ ક્યાં નવું તું ?
“રે ! શું થશે મૃત્યુ અકાલ ત્હારૂં ?”
પંચત્વ પામ્યો વદી એમ યોગી.

અનુષ્ટુપ્—કથા એવું કહે છે કે, જન્મશે મૃગ એ ઋષિ !
વાંછના જે રહી તે તે, પૂરી સૌ કરવી પડે.

એક આગીઆને.

(હરિગીત.)

તુજ પાંખ ચળકે પર્ણનાં ઝુંડો મહીં ચકો રચી,
બ્રહ્માંડને પોષી રહી તે દૃષ્ટિ અહીં એ છે નકી;
તુજ ઉદરપોષણમાં ત્હને તુજ રૂપ ઉપયોગી થતું,
તુજ નેત્ર આગળ દીવડો કૈં શ્રમ વિના દેખાડતું.
વળી કોઇ કન્યા પાતળી તુજ તેજ ઉપર મોહતી,
જે ભાલને ચોંડી ત્હને સાંહર્ષથી ચળકાવતી;
વળી કોઈ વિસ્મિત સ્મિત ભરી તુજ તેજ માત્ર નિહાળતી,
ના સ્પર્શતી એ બીકથી તુજ રજ રખે જાતી ખરી.
અદૃશ્ય ના ધનથી અને ના ધૂમસે મેલું થતું,
તુજ તેજ તે મુજ ઉપવને હું નિત્ય જોવા જાઉં છું;
મમ પ્યારીનાં ફુલડાં અને મુજ વૃક્ષ જ્યારે ઉંઘતાં,
તું જાગતો રાત્રિ બધી ત્યારે રમે છે બાગમાં.
તું જાગજે, તું ખેલજે, ને પત્ર પત્રે મ્હાલજે,
ચળકાટ ત્હારો એજ પણ તુજ ખુનની તલવાર છે;
તું કેમ એ માની શકે આધાર ત્હારો એજ છે,
એ જાળ તું જાણે નહીં હું જાણું ને રોઉં અરે.
રે ! પક્ષી કોની દૃષ્ટિએ તું એજ ચળકાટે પડે,
સંતાઇ જાતાં ન્હાસતાં એ કાર્ય વૈરીનું કરે;

ધુતિ જે ત્હને જીવાડતી, ધુતિ તે ત્હને સંહારતી,
જે પોષતું તે મારતું એવો દીસે ક્રમ કુદરતી.
આ પ્રેમ સંસારી તણો, તુજ તેજ જેવો છે નકી,
એ અમૃતે શું ઝેરનાં બિન્દુ ભર્યાં વિધિયે નથી?
અમ એમ જીવિત, એજ મૃત્યુ, એજ અશ્રુ ને અમી;
જે પોષતું તે મારતું શું એ નથી ક્રમ કુદરતી?

શિકારીને.

અનુષ્ટુપ્.

રહેવા દે! રહેવા દે! આ સંહાર યુવાન તું,
ઘટે ના ક્રૂરતા આવી, વિશ્વ આશ્રમ સન્તનું;
પંખીડાં, ફુલડાં રૂડાં, લતા આ ઝરણાં, તરૂ,
ઘટે ના ક્રૂર દૃષ્ટિ ત્યાં, વિશ્વ સૌન્દર્ય કુમળું.
તીરથી મારવા પક્ષી, વ્યર્થ આ ક્રૂરતા મથે,
તીરથી પક્ષી તો ના ના, કિન્તુ સ્થૂળ મળી શકે.
પક્ષીને પામવાને તો, છાનો તું શુણ ગીતને,
પક્ષી ત્હેના પ્રભુ સાથે, હૈયામાં મળશે ત્હને.
સૌન્દર્યો વેડફી દેતાં, ના ના સુંદરતા મળે,
સૌન્દર્યો પામતાં પ્હેલાં, સૌન્દર્ય બનવું પડે.
સૌન્દર્યે ખેલવું, એ તો, પ્રભુનો ઉપયોગ છે,
પોષવું, પૂજવું એને એ એનો ઉપભોગ છે.
રહેવા દે! રહેવા દે! આ સંહાર યુવાન તું;
બધે છે આર્દ્રતા છાઇ, ત્હેમાં કૈં ભળવું ભલું.

મ્હને જોઇને ઉડી જતાં પક્ષીઓ.

મંદાક્રાન્તા.

રે પંખીડાં! સુખથી ચણજો, ગીત વા કાંઇ ગાજો,
શાને આવાં, મુજથી ડરીને, ખેલ છોડી ઉડો છો?
પાસે જેવી, ચરતી હતી આ, ગાય તેવો જ હું છું,
ના ના કો દી, તમ શરીરને, કાંઇ હાનિ કરૂં હું.

ના પાડી છે, તમ તરફ કે, ફેંકવા માળીને મ્હેં.
ખુલ્લું મ્હારૂં ઉપવન સદા, પંખીડાં સર્વેને છે,
રે રે! તોયે, કુદરતી મળી, ટેવ બ્હીવા જનોથી,
છો બ્હીતાં તો, મુજથી પણ આ, ક્ષેમ ત્હેમાં જ માની.
જો ઉડો તો, જરૂર, ડર છે, ક્રુર કો હસ્તનો, હા !
પ્હાણો ફેંકે, તમ તરફ રે ! ખેલ એતો જનોના !
દુઃખી છું કે, કુદરત તણું, સામ્યનું ઐક્ય ત્યાગી.
રે રે સત્તા, તમ પર જનો, ભોગવે ક્રુર આવી.

કેકારવ.

ખબરદાર.

અમારો દેશ.

(દિવ્ય.)

અમે ભરતભૂમિના પુત્રો ! અમ માત પુરાણ પવિત્ર,
રે ! જેના સુંદર સુત્રો, ઝલકાવે ઉચ્ચ ચરિત્ર,
અમ અંતરને ઉદ્દેશી, કરશું હોકાર હમેશ,
અમે દેશી, દેશી ! આ દિવ્ય અમારો દેશ !
અંધાર વિષે અથડાતાં, કે ફરતાં નિત્ય પ્રકાશ;
પડતાં રડતાં રગડાતાં, કે કરતાં હાસ્ય વિલાસ;
પળપળ અમ ઉરનિધિ એ શી, હા ઉછળે ઉર્મિ અશેષ ?—
અમે દેશી, દેશી, દેશી ! આ દિવ્ય અમારો દેશ !
ક્યાં હશે હિમાલય જેવો ? ક્યાં પુણ્ય પવિત્રજ ગંગ ?
ક્યાં મળે અલૌકિક એવા; સહુ દેશ તણા બહુ રંગ.
ક્યાં મુનિ ઇશ્વિરજન બેસી; કરતા પ્રભુપંથ ઉજેશ ?—
અમે દેશી, દેશી, દેશી ! આ દિવ્ય અમારો દેશ !
ક્યાં રામ યુધિષ્ઠિર ઘુમ્યા ! ક્યાં ગરજ્યા અર્જુન ભીમ ?
ક્યાં રજપૂત વીર ઝઝુમ્યા, બલ દાખવવા અસીમ ?
રે ભુલિયે તે રીતે શી, અમ અંતરથી લવલેશ !—
અમે દેશી, દેશી, દેશી ! આ દિવ્ય અમારો દેશ !
નથી રે જીવવું પરઆશે; છે પારકી આશ નિરાશ;

નથી કર ધરવો કો પાસે, સ્વાશ્રયનો છે ઉલ્લાસ:
કંઇ પુણ્યપ્રભા જ પ્રવેશી અહીં દે અમને ઉપદેશ:—
અમે દેશી, દેશી, દેશી ! આ દિવ્ય અમારો દેશ !
ધમધમ ધરણી ધ્રુજવીશું, અમ દેશ તણાં કરી ગાન;
જયજય જયનાદ કરીશું, દઇશું મોંઘા અમ પ્રાણ !
એ ભક્તિ વસી ઉર, તેથી, દેજો શક્તિ પરમેશ !
અમે દેશી, દેશી, દેશી ! આ દિવ્ય અમારો દેશ !

પ્રકાશિકા.

હલદીઘાટનું યુદ્ધ.

(મેવાડના પ્રતાપરાણાને મોગલ શહેનશાહ અકબરના મહાન્ સૈન્ય સાથે હલદીઘાટના રણમાં થયલા ઘોર યુદ્ધનું અહીં વર્ણન છે. આ યુદ્ધસંગીતની રચના અંગ્રેજી બેલેડ જેવી રાખી છે.)

દિવ્ય.

" વીરા ! ચાલો ઝટ રણમાં કાઢો તાતી તલવાર !
હર હર હર નાદે ધ્રુમતા, કરિયે અરિનો સંહાર !
રણધીરા હે રજપૂતો, મુજ અંગ તણા શણગાર !
રે ચાલો હલદીઘાટે, શૂરા બાવીશ હજાર !
" વીરા ! શું શૌર્ય ગયું છે ? શું રજપૂત થશે ગુલામ ?
મેવાડ પરાધીન બનશે ? શું જશે શિશોદિય નામ ?
નહિ, નહિ, નહિ, રણમાં ચાલો ! ઝળકાવો તમ હથિયાર !
રે ધ્રુમો રાણા સાથે, શૂરા બાવીશ હજાર !
" વીરા ! તમ આજે રણમાં, વ્હેશે અસ્ખલિત પ્રવાહ;
રજપૂત ગૌરવ હજી પણ છે, તે જોશે અકબરશાહ !
રે આજ પ્રતાપ પ્રતાપે, ધ્રુમી રહેશે રણ મોઝાર,
ને સાથે ઝુઝશે ત્હેના, શૂરા બાવીશ હજાર. "—
ગર્જન કરી એમ પ્રતાપે, ઝુકાવ્યું રણે શરીર;
હોંકાર કરી ત્યાં ઉછળ્યા, રાઠોડ, શિશોદિય વીર,
ચુંદાવત સંગાવત ને, ઝાલા, ચોહાણ, પ્રમાર;
રિપુને હણવાને કુદ્યા, શૂરા બાવીશ હજાર.

મોગલયુવરાજ સલીમને, અંબરપતિ મહાવીર માન,
લઇ સૈન્ય અસંખ્ય જ ઉભા, કંઈ સિંધુતરંગ સમાન !
પણ મૃગ ટોળામાં કુદે, વનરાજ કરી હોંકાર
ત્યાં કુધા તેમ પ્રતાપી; શૂરા બાવીશ હજાર !
ધડ ધડ ધડ થાય ધડાકા, ખુબ તોપ તણા ચોપાસ,
કડ કડ કડ તૂટી પડતું, નીચે આવે આકાશ !
ત્હેને ન જરા ગણકારી, ધરી અંતર શૌર્ય અપાર,
ત્યાં મૃત્યુ મુખે હોમાતા; શૂરા બાવીશ હજાર !
આજે નથી પાછું ફરવું, સમરાંગણ છે અવસાન;
રિપુને હણવું કે મરવું, છે એજ અમ્હારી લ્હાણ !
એવું કહી સહુ ઝુકાવી, મોગલને મારે માર;
રે રેલ સમાં ત્યાં રેલે, શૂરા બાવીશ હજાર !
રણવીર પ્રતાપ બધે ત્યાં, કરતો ઘુમી નાદ પ્રચંડ,
ખરૂં આજ પ્રકાશિત કીધું, રણમાં નિજ શૌર્ય અખંડ !
ભેદી અરિહાર ધસ્યો તે, ખુદ સલીમ હતો જે ઠાર,
હર હર હર કરતા ગરજ્યા, શૂરા બાવીશ હજાર !
આકાશ ધરા ત્યાં કંપ્યાં. ડોલ્યાં ચૌદે બ્રહ્માંડ !
રણક્ષેત્રે આરંભાયો, શો ભીષણ હત્યાકાંડ !
ઢગના ઢગ વીરો પડતા, નહિ શબનો કાંઈ સુમાર;
લડતા અગણિત મોગલ ને, શૂરા બાવીશ હજાર !
માર્યા રક્ષક ને મ્હાવત, રાણાએ રાખી રંગ;
ને સલીમતણા ગજપર ત્યાં, નિજ અશ્વે મારી છલંગ,
પણ ગજ નિજ પતિને લઇને, ત્યાંથી નાઠો તે વાર;
રાણા સહ પાછળ દોડ્યા, શૂરા બાવીશ હજાર !
" અલ્લા હો અકબર " કરતા, ત્યાં કુધા મોગલ સર્વ;
નથી ભીરૂ બન્યા હજી કંઈ, નહિ રણમાં ખોશે ગર્વ;
ત્યાં ફરી વળ્યા ચોપાસે, કીધો પ્રભુનો ઉદ્ધાર,
ને ઘેર્યા રાણા સાથે, શૂરા બાવીશ હજાર !
પણ વીર્ય અપૂર્વજ કાંઈ, છે પ્રતાપ કેરૂં આજ !
એકલડો સોની વચ્ચે, તે ઘુમી રહ્યો સિંહરાજ,
અર્જુન શું આજે ત્હેનો, યશ પામ્યો છે વિસ્તાર !
હા ધન્ય પ્રતાપ ! અને તુજ, શૂરા બાવીશ હજાર !

એ યુદ્ધ થકી ત્રણ વેળા,   રજપૂત યોદ્ધા દઈ પ્રાણ,
ઉગારી લાવ્યા બળથી,   નિજ રાણાને નિર્વાણ.
પણ જોઇ વીરો નિજ પડતા,   ફરી ભેદી ધસ્યો અરિહાર!
નહિ જાણ્યું હવે નથી સઘળા.   શૂરા બાવીશ હજાર!
અતિ રોષ થકી બની ગાંડા,   ઘેર્યો રાણાને ત્યાંય;
ઝબ ઝબ ઝબ ચપળા જેવી,   ચમકી અસિયો રણમાંય;
જાણે ન પ્રતાપ હવે કંઈ,   મોગલથી બચે લગાર,
નથી રહ્યા હવે સહુ ત્હેના,   શૂરા બાવીશ હજાર!
એ સ્થિતિ રાણાની જોઇ,   ઝાલાપતિ લઇ નિજવીર,
મુકી છત્ર પ્રતાપનું માથે,   રણમાં દોડ્યો રણધીર;
દિલ્લીશ્વર કેરૂં ઉલટ્યું,   ત્યાં સૈન્ય અસંખ્યજ ત્યાર
રે ટપ ટપ ધરણી ઢળતા,   શૂરા બાવીશ હજાર!
પણ રિપુને હણતા પહોંચ્યા,   વીર રજપૂત રાણા પાસ;
છોડવી મૃત્યુમુખમાંથી,   લાવ્યા રજપૂતની આશ!
પણ ઝાલાવીર પડ્યો ત્યાં,   નિજ ધર્મ બજાવી સાર,
ને રત્ન સહસ્ર ગુમાવ્યાં,   શૂરા બાવીશ હજાર!
ધડ ધડ ધડ થાય, ધડાકા,   બુમ તોપ તણા ચોપાસ,
કડ કડ કડ તૂટી પડતું,   નીચે આવે આકાશ!
એ સૈન્ય અસંખ્ય વિષેથી,   નીકળ્યા રજપૂત પછી બ્હાર,
નહિ ફર્યાં અરે કંઈ સઘળા,   શૂરા બાવીશ હજાર!

* * * *

રાણાએ તે દિન અંતે,   છોડ્યું રણ હલદીઘાટ
પણ જગતે જોયો ત્હેની,   શૂરી અસિનો ચળકાટ.
નથી ભારતજન કદી ભુલ્યા,   એ યુદ્ધ તણા ભણકાર,
સહુ સ્મરે પ્રતાપ અને તે,   શૂરા બાવીશ હજાર!
હો ધન્ય વીરો રજપૂતો,   છે ધન્યજ તમ તલવાર,
શું કીર્તિ ત્હમારી જગમાં,   કદી કરમાશે પળવાર?
ઘર ઘર અહીં હરનિશ ગાશે,   તમ શૌર્ય ગીતો નરનાર,
રે ધન્ય પ્રતાપ અને ઓ,   **શૂરા બાવીશ હજાર.**

પ્રકાશિકા.

ગુણવંતી ગુજરાત.

ગુણવંતી ગુજરાત, અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
નમિયે નમિયે માત ! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! (ધ્રુવ)
મોઘેરા તુજ મણિમંડપમાં આ ઝુકી રહ્યાં અમશીશ;
માત મીઠી ! તુજ ચરણ પડીને માગીએ શુભ આશિષ !—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
મીઠી મનોહર વાડી આ ત્હારી નંદનવનશી અમોલ;
રસફુલડાં વીણતાં વીણતાં ત્યાં કરીએ નિત્ય કલ્લોલ !–
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
સંત મહંત અનંત વીરોની વ્હાલી અમારી માત !
જય જય કરવા ત્હારી જગતમાં અર્પણ કરિયે જાત !–
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
ઉંડા ઘોર અરણ્ય વિષે કે સુંદર ઉપવન માંય;
દેશ વિદેશ અહોનિશ અંતર એકજ ત્હારી છાંય !–
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
સરસરિતા રસભર અમી ઝરણાં, રત્નાકર ભરપૂર;
પુણ્યભૂમિ ફળ ફુલ ઝઝૂમી, માત ! રમે અમ ઉર !–
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
હિન્દુ મુસલમિન, પારસી સર્વે, માત ! અમે તુજ બાળ:
અંગ ઉમંગ ભરી નવરંગે કરિયે સેવા સહુ કાળ !–
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
ઉર પ્રભાતસમાં અજવાળી, ટાળી દે અંધાર !
એક સ્વરે સહુ ગગન ગજવતો, કરિયે જયજયકાર !–
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
નમિયે નમિયે માત ! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

મેઘને.

(મિશ્ર હરિગીત.)

(૧)

ઓ મેઘ વૃષ્ટિ લાવજે,
તુજ રેલ અહીં રેલાવજે !

ગડગડ કરી,
ભડભડ ભરી,
રણવાદ્ય તુજ વગડાવજે !—
ધરણી વિષે કંઇ તાપના સંતાપ છે.
પુંઠે પડયાં મનહરમુખી કંઈ પાપ છે.
એ સર્વને તુજ રેલમાં ઘસડી જઇ હોમાવજે;
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! દૂર દૂર સર્વ એ વ્હેવડાવજે !

(૨)

આકાશને સહુ છાઇ દે.
તુજ સફળ દળની વધાઇ દે;
સર સર સરી;
રસ રસ ઝરી,
જગને અમીરસ પાઇ દે !—
નિર્દોષ કંઈ જગબાળકો અથડાય છે.
જીવન નીરસ ગણીને નિરાશ જ થાય છે.
તું ત્હેમનાં ઉર છાઇને આશા નવી અંકાવજે,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! રસ રસ અંતરે ઉછળાવજે !

(૩)

તુજ બાણ રંગીન તાણજે,
મહીં રંગ હસતા આણજે;
દિનકર તણા,
મુખ સમના,
હયના ખુંખાર પ્રમાણજે !—
શુદ્ધ પ્રેમને જગમાં હું જોઉં રીબતો;
બહુ શોકઘેરા રંગમાં ડૂબી જતો;
એ પ્રેમમાં તુજ બાણના રંગો મુદિત રંગાવજે,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! તુજ શીત હાસ્ય માંહી હસાવજે !

(૪)

અયિ ! કૂદતો કંઇ આવજે !
ભર સિંધુને ઉછળાવજે !

જળ પૂરમાં
ખુબ શૂરમાં
નદીને ઝરા દોડાવજે !
આ દેશનું વીરત્વ મંદ પડી ગયું,
ઉડયું તેજ કાળપ્રહાર સહીજ રડી રહ્યું,
ત્હેને જગાવી મંત્ર ફુંકી ઉર્મિઓ ઉકળાવજે,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! હુર હુર વીરહાક પડાવજે.

(૫)

ઓ મેઘ ! વૃષ્ટિ લાવજે !
પશુ પંખીને હરખાવજે !
તુજ રવ ભરી,
છળ છળ કરી;
ઉર ગાનમાં છલકાવજે !
કવિ અંતરે કદી શુષ્કતા આવી વસે,
નીરસ કદરહીણુ જગતથી મંદજ થશે;
ત્હેને ફરી તું જગાવીને, તુજ ગાનપાન કરાવજે,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! તુજશું કલ્પના ખેડવડાવજે.

(૬)

રસધર ! ઉતર આકાશથી !
રમીએ અહીં ઉલ્લાસથી.
જગ અણદીઠા
અદ્દભુત મીઠા,
કંઇ ખેલ રાસ વિલાસથી !
મુજ હૃદયને ચમકારથી ચમકાવી દે !
રસ દિવ્ય ધામ થકી ઉંડા લાવી દે !
રે આવ ! કુદીએ નાચીએ, કંઇ વિવિધ ભાવ જગાવીએ,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! જગને રસ રસે ન્હવડાવિયે.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ. (કાન્ત)

અતિજ્ઞાન.

વસંતતિલકા—ઉદ્ગ્રીવ દૃષ્ટિ કરતાં નભ શૂન્ય ભાસે
ઝાંખી દિશા પણ જણાય અનિષ્ટ પાસે;
જામી ગઇ તરત ઘોર કરાલ રાત,
લાગી બધે પ્રસરવા પુર માંહિ વાત.

અનુષ્ટુપ્—ઇન્દ્રપ્રસ્થજનો આજે, વિચાર કરતા હતા
એક બાબતને માટે, શંકા સૌ ધરતા હતા.

ઉપજાતિ—સુયોધન પ્રેષિત દૂત એક,
દેખાવમાં ઘાતક દુષ્ટ છેક;
જતો હતો અંધ થતી નિશામાં,
સુગુપ્ત રાજગૃહની દિશામાં.

અનુષ્ટુપ્—શાને આવ્યો હશે ત્હેની, કલ્પનાઓ ચલાવતા,
ભય સંદેહ દર્શાવી, શિર કોઈ હલાવતા.

વંશસ્થ—નિગૂઢ શંકા પુરવાસીઓની આ,
જરાય નિષ્કારણ તો નહોતી વા;
કરેલું આમંત્રણ ધર્મરાજને,
રમાડવા દ્યુત અનિષ્ટભાજને.

અનુષ્ટુપ્—હા–કહીને રજા આપી, યશસ્વી જ્યેષ્ઠ પાંડવે,
બોલાવ્યા ત્રણ બંધુને, મળવાને પછી હવે.

દ્રુતવિલંબિત—શિશુ સમાન ગણી સહદેવને,
ખબર આ કંઇએ ન કર્યા હતા;
અવર સર્વ ગયા નૃપની કને,
પરમ દુઃખિત અંતરમાં થતા.

અનુષ્ટુપ્—કનિષ્ઠ દ્રૌપદી સાથે, પોતાના વાસમાં હતો,
સતી ખેદ હતી જોતી, વદને વધતો જતો;

વંશસ્થ—ત્રિકાળનું જ્ઞાન હતું કુમારને,
નજીક આંખે નિરખે થનારને;
સ્વપક્ષનો દ્યુત વિષે પરાજય,
વળી દીસે દ્રૌપદી માનનો ક્ષય.

અનુષ્ટુપ્—જાણું બધું તથાપિ કંઇ કહેવાની રજા નહિ;
શમાવી ન શકે તેથી, મુંઝાય મનની મહીં.

વંશસ્થ—નહીં શકું છેક બચાવી કોઇને,
અશક્ત જેવો રહું બેસી રોઇને;
ખરો દીસે દુઃખદ શાપ આ મ્હને,
નિહાળું છું ભૂત ભવિષ્ય જે કને.

અનુષ્ટુપ્—"હા! ધિક્ હા! ધિક્ કૃતઘ્ની હું, આમ મૌન ધરી રહું,
આવતું વાદળું દેખી, મુખથી ન કંઇ કહું."

વંશસ્થ—વિચારતાં નેત્ર જલે ભરાય છે,
શરીરનું ચેતન ત્યાં હરાય છે;
લઇ જઇને પ્રિય વક્ષની સમી,
ગ્રહી કરે મસ્તકથી રહ્યો નમી.

અનુષ્ટુપ્—રહી જરા ફરી પાછો, છૂટો થાય શરીરથી—
પ્રિયે, સ્પર્શ કરૂં શું હું? અધિકાર જરા નથી.

વંશસ્થ—"કરાય શું નિષ્ફલ જ્ઞાન સર્વ આ,
થનાર ચીજો નવ થાય અન્યથા;
સદૈવ ચિન્તા દિલમાં વહ્યા કરૂં,
અનેક હું એકલડો સહ્યા કરૂં.

પુષ્પિતાગ્રા—રજની મહીં સખી ઘણીક વેળા,
નયન મળે નહિ, ઉંઘ જાય ચાલી;
કરી તુજ શિરકેશ સર્વ ભેળા,
વદન સુધાકરને રહું નિહાળી."

ઉપજાતિ—આવું કહ્યું ત્યાં શિર શૂળ ચાલ્યું,
રહ્યું નહીં મસ્તક જાતઝાલ્યું;
મારી કુમારે અતિ આર્ત–હાય,
કહ્યું "હવે એકજ છે ઉપાય,"
ચાલી જરાને ગ્રહી એક શીશી,
પ્યાલી ભરી દંતથી ઓષ્ટ પીસી;
ખાલી કરી કંઠ વિષે ત્વરાથી,
ગયો બધો એ બદલાઇ આથી.

અનુષ્ટુપ્—સતી બેભાન શય્યામાં, ગંધથીજ પડી ગઇ,
સુતો જ્યોતિષી પ્યાલી ને, છાતી સાથે જડી દઇ !

મ્હેમાનોને.

મ્હેમાનો ! ઓ વ્હાલાં ! પુનઃ પધારજો !
તમચરણે અમ સદન સદૈવ સુહાય જો !
કરજો માફ હજારો પામર પાપ જો.
દિનચર્યામાં પ્રભુ પાસે પણ થાય જો !
મ્હેમાનો ! ઓ વ્હાલાં ! પુનઃ પધારજો !
ઉન્નત ગિરિશૃંગોનાં વસનારાં ત્હમે;
ઉતર્યા રંકઘરે, શો પુણ્ય પ્રભાવ, જો !
શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી;
લેશ ન લીધો લલિત ઉરોનો લ્હાવ જો;
મ્હેમાનો ! ઓ વ્હાલાં ! પુનઃ પધારજો !

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

વીરની વીદાય.

મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો !
સિધાવો જી રણવાટ.
આભ ધ્રુજે, ધરણી ધમધમે, રાજ !
ઘેરા ઘોરે શંખનાદ;
દુંદુભિ બોલે મહારાજનાં, હો !
સામન્તના વીરવાદ;
મ્હારા કેસરભીના કંથ હો !
આંગણ રણધ્વજ રોપીઓ હો !
કુંજર ડોલે દ્વાર;
બંદીજનોની બિરદાવલી હો !
ગાજે ગઢ મોઝાર;
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો !
પુર પડે, દેશ ડુલતા હો !

ડગમગતી મ્હોલાત;
કીર્તિ કેરી કારમી, રાજ!
એક અખંડિત ભાત;
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો!

નાથ! ચઢો રણઘોડલે રે,
હું ઘેર રહી ગુંથીશ;
બખ્તર વજ્રની સાંકળી હો!
ભર રણમાં પાઠવીશ,
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો!

સંગ લેશો તો સાજ સજું હો!
માથે ધરૂં રણમ્હોડ;
ખડ્ગને માંડવ ખેલવા,
મ્હારે રણલીલાના કોડ;
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો!

આવતાં ઝાલીશ બાણને હો!
ઢાલે વાળીશ ઘાવ;
ઢાલ ફુટે મ્હારા ઉરમાં રાજ
ઝીલીશ દુશ્મન દાવ;
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો!

એક વાટ રણવાસનીરે,
બીજી સિંહાસનવાટ;
ત્રીજી વાટ શોણિતની સરિતે,
હો! શૂરના સ્નાનનો ઘાટ;
મ્હારા કેસરભીના કંથ હો!

જયકલગીએ વળજો, પ્રીતમ!
ભીંજશું ફાગે ચીર;
નહિ તો વીરને આશ્રમ મળશું,
હો! સુરગંગાને તીર;
મ્હારા! કેસરભીના કંથ હો!

રાજમુગટ! રણરાજવી હો?
રણઘેલા! રણધીર!

અધીરો મોડીલો થનગને, નાથ!
વાધો રણે, મહાવીર!
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો!

જ. મ. બુચ. (લલિત)

અનેરી આશા.

૧

સ્મિતભરી સહચરી નિરંતર કાર્યે ધુરંધર બનશે;
અંતરનાં કૈં હેત અનેરાં ઉર છલોછલ ભરશે,
ત્યારે અમી ઝમશે, શાંતિમાં દુઃખડાં શમશે;

૨

સજાત જોડાં જાતભોગથી પરહિતમાં પરવરશે.
અડગ ધૈર્યને શૌર્યભર્યાં સંતાન હિંદમાં સરશે;
ત્યારે દેવો અવતરશે, વિરલા નરવીર તરવરશે;

૩

પોતાનાં પ્રિય દેશીજનનાં દુઃખ પરસ્પર ધરશે,
જન્મભૂમિનાં ભોળાં બાંડુ ભેળાં હળશે મળશે;
ત્યારે પ્રભુતા સંચરશે, સ્વર્ગસમ સુન્દર હિન્દ થશે.

૪

હિન્દજનો અર્ણવ ધૂધવશે ને બ્રહ્માંડ નચવશે;
ડગમગતા ડુંગર ડોલવશે, રંગરાગ રેલવશે,
એવું ઐક્ય થશે, એવી લલિત લીલા ખીલશે.

દા. ખુ. બોટાદકર.

પ્રેમ અને સત્કાર. (ગઝલ)

લખ્યું ત્હેં પત્રમાં પ્યારા! "નથી સત્કાર મ્હેં કીધો
ખબર વિવેકની સુજને, નથી તો તું ક્ષમા કરજે,"
અહો! સત્સ્નેહને અંગે સુહૃદ! એ બોલવું છાજે?
ચહે જો પ્રેમ આદરને નહીં એ પ્રેમ પ્રેમીનો.
અખંડિત પ્રેમને, બંધુ? જરૂર શું હોય આદરની?

" પધારો, આવજો, બેસો " વૃથા એ વાદ શા સારૂ;
હૃદય સત્કાર જ્યાં થાતો ઉભય ઉરમાં વિના માગ્યો,
નયન સત્કાર નવ ઇચ્છે, વદન સત્કાર શાને તો ?
વિનય રસના તણો એવો બતાવે પ્રેમમાં ખામી,
પ્રપંચી કાજ રહેવા દો, ન ઇચ્છે પ્રેમનાં પાત્રો.
હશે દિલ પ્રેમનાં ભરિયાં, રહે જુદાં છતે સંગે;
વિનય સત્કારને એમાં નથી અવકાશ મળવાનો.
પધારો એમ કહેવાથી પધારે તે પધાર્યા ના,
નિમંત્રણ પ્રેમીને શેનાં ? અનાદર પ્રેમીને શાનો ?
મળ્યાં છે ચિત્ત વિણ યત્ને, શરીર તો જોડવાં છે ક્યાં ?
કરે કર આપવો શાનો ? મને મન જ્યાં મળેલાં છે.
સુહૃદનું આગમન થાતાં ઉઠે સત્કાર કરવાને,
અરે એ તો જનો જુઠા, ખરેખર બાહ્ય પ્રેમી તે.
ભલે એ થીંગડાં દેવાં, હજો અતિ ઇષ્ટ શિષ્ટોને,
સ્પૃહા સત્પ્રેમના ભોગી જનો તે ત્હેની ક્યમ રાખે ?
વિનયની પૂરણી માગે, અધુરી તેટલી પ્રીતિ,
પ્રતીતિ પ્રેમની કરવા નથી અધિકાર આદરને.

રત્ન કણિકા.

દોહરા—કુલદીપક થાવું કઠિન, દેશદીપક દુર્લભ;
જગદીપક જગદીશના, અંશી કોક અલભ્ય. ૧
જનની જણ તો ભક્તજન, કાં દાતા કાં શૂર;
નહિ તો રહેજે વાંઝણી, રખે ગુમાવે નૂર. ૨
પ્રાચીન.

દયા ધર્મનું મૂળ છે, પાપ મૂળ અભિમાન;
તુલસી દયા નવ છાંડિએ, જ્યાં સુધી ઘટમાં પ્રાણ. ૩
તુલસીદાસ.

દીઠે કરડે કૂતરો, પીડે કરડે વાઘ;
વિશ્વાસે કરડે વાણિયો, દબાયો કરડે નાગ. ૪
કડવા હોયે લીંબડા, ત્હેની શીતળ છાંય;

બોલકણા હોય બાંધવા, તોય પોતાની બાંહ્ય. ૫
ચાતક ચકવા ચતુર નર, પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ;
ખર ઘુવડ ને મૂરખ જન, સુખે સુવે નિજ વાસ. ૬
ગણપતરામ.

ક્ષણભંગુર આ દેહની, જનને મમત અપાર;
પય પરપોટા પેઠ પણ, પળમાં નાશ થનાર. ૭
હલકા જન હલકા રહે, લીયે પલકમાં લાજ;
ઉતરાવે છે પાઘડી, માંકડ ભરી સમાજ. ૮
અજ્ઞાત.

વાણીશૂરા વાણિયા, રણશૂરા રજપૂત;
સુખશૂરા જનકાદિકો, દુઃખશૂરા અદ્ભૂત. ૯
નવલરામ.

તુલસી આ સંસારમાં, ભાત ભાતના લોક;
સઉથી હળીમળી ચાલીએ, નદી નાવ સંજોગ. ૧૦
તુલસીદાસ.

ઉજ્જડ ખેડાં ફરી વસે, નિર્ધનિયાં ધની હોય;
ગયાં ન જોબન સાંપડે, મુઆ ન જીવે કોય. ૧૧
શામળ.

કહે નેપોલ્યન દેશને, કરવા આબાદાન;
સરસ રીત તો એજ છે, ઘો માતાને જ્ઞાન. ૧૨
નર્મદાશંકર.

નામ રહંતાં ઠક્કરો, નાણા નવ રહંત;
કીર્તિ કેરાં કોટડાં, પાડ્યાં નવ પડંત. ૧૩
પ્રાચીન.

કોયલ નવ દે કોઇને, હરે ન કોનું કાગઃ
મીઠાં વચનથી સર્વનો, લે કોયલ અનુરાગ. ૧૪
દલપતરામ.

જે મારગ કેસરી ગયો, રજ લાગી તરણાંય;
એ ખડ ઉભાં સુકશે, નહિ ચાખે હરણાંય. ૧૫
કંથા ! તું કુંજર ચડ્યો, હેમકટારો હથ્થ,
માગ્યાં મુક્તાફળ મળે, (પણ) ભીખને માથે ભઠ્ઠ. ૧૬
પ્રાચીન.

પલકે પલકે પલટે ઢંગ,
એ તો અખા માયાના રંગ. ૧૭
અખો.

સિંહણબાળ ભુખે મરે, કદી તૃણુ નવ ખાય;
(ટેકી જન આપત્તિમાં, નીચ માર્ગે નવ જાય.) ૧૮
કરવી તો પ્રીત સ્હેલ છે, નિભાવવી નહિ સ્હેલ,
ખાતાં કેફ પડે મઝા, જેરવવી મુસ્કેલ. ૧૯
નર્મદાશંકર.

મળે વાયરે વાદળાં, વાયે વિખરી જાય;
ઋણુ સંબંધે સઉ મળ્યાં, લઈ, દઈ, પંથ પળાય. ૨૦
વાંકાનેર નાટક કંપની.

બાળકને માબાપનો, જો સંબંધ ભુલાય;
તો તો મ્હારા તાતજી, આ દુનિયા પલટાય. ૨૧
ગુજરાતી નાટક કંપની.

વાડ થઇને ચીભડાં ગળે, સોંધી વસ્તુ ક્યાંથી મળે;
ખળું ખાતું હોયે જો અન્ન, તો જીવે નહિ એકે જન.
નવાણુ પીતું હોયે નીર, જીવ જંતુ ક્યમ ધરે શરીર;
રાજા થઇને લુંટી લે, પ્રજા કોણુ આગળ જઈ કહે. ૨૨
શામળ.

(ગોપીવચન)-વ્રજવ્હાલુંરે, વૈકુંઠમાં નથી જાવું;
ત્યાં મુજ નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું. વ્રજ. ૨૩
દયારામ.

(સરસ્વતીચંદ્રનો સંન્યાસ.)

ગઝલ.

શરીરે ભસ્મથી છાયો, ઉરે અત્યંત સંતાપ્યો,
ઉંડો જવાળામુખી જેવો, હવે સંન્યાસ આ તેવો. ૨૪
ઉડે પક્ષિગણો જેમ, હવે મ્હારે જવું તેમ,
સમુદ્રે મોજું રૂહે તેવું, હવે મ્હારેય છે રૂહેવું. ૨૫
નહીં ઉંચે નહીં નીચે, મળે આધાર ઘન હીંચે,
નિરાધાર નિરાકાર, હવે મ્હારીય એ ચાલ. ૨૬
સ્ફુરે પોતે ન દેખાય, કુમુદની ગન્ધ ગ્રહી વાય;

અરણ્યે એકલો વાયુ, જીવન એ ભાવિ છે મ્હારૂં. ૨૭
જહાંગીરી—ફકીરી એ ! લલાટે છે લખાવી મ્હેં;
પ્રજાએ હું, નૃપાળે હું, ઉરે એ એકલી, તું-તું. ૨૮

ગોવર્ધનરામ.

હરિણી—સતત સુખના લ્હાવા લેવા કસાવું ઘડી ન કાં ?
અવનતિ સહી લેવી શાણી! ન ઉન્નતિ માટ કાં ? ૨૯

લલિત.

દેહલગ્નની વિધવાને, પુનર્લગ્ન સમી મુક્તિ નથી,
સ્નેહલગ્નની વિધવાને, પુનર્લગ્ન સમું પાપ નથી. ૩૦

ન્હાનાલાલ.

મંદાક્રાંતા—છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા, બ્હેન ! સૌભાગ્યથી કૈં,
છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા, બ્હેન શૃંગારથી કૈં. ૩૧

કલાપી.

હરિગીત—પ્રિય સ્વામીને શાંતિ મળે એવું અનેરૂં આદરૂં,
ત્યારેજ આ અવશેષ જીવન જગતમાં જીવ્યું ભલું. ૩૨

વસન્તવિનોદી.

રજનું કરે ગજ, એકનું અબજ,
અજબ કવિની કલ્પના કદી ન રહે કબજ. ૩૩

ધીરજકાકા.

કાંઈ નથી સુખ સાધન ધનમાં,
સાપ બહુ વસતા ચંદનમાં. ૩૪

ખરૂં રૂપ સ્ત્રીનું નથી ખાલડામાં,
ઝવેરી જુવે રૂપ નહિ દાબડામાં. ૩૫

ડાહ્યાભાઇ.

વસંતતિલકા—તું ધૈર્ય રાખ બધું રાખ સમાન માન;
નંદાદિલાખ પળમાં પળિયા સ્મશાન. ૩૬

અજ્ઞાત.

છે માનવી જીવનની ઘટમાળ એવી,
દુઃખ પ્રધાન સુખ અલ્પ થકી ભરેલી. ૩૭

નરસિંહરાવ.

છપ્પા—સંસ્કૃત બોલ્યાથી શું થયું, શું પ્રાકૃતથી ન્હાસી ગયું;
ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર. ૩૮
પતિવ્રતા જે પતિને ભજે, અનાયાસે અવરને તજે;
ત્હેનાં વસ્ત્ર સાંધ્યાં જ્યમત્યમ, ત્હેનીબરાબરી વેશ્યા કરશે ક્યમ. ૩૯

અખો.

સ્વપ્ને નિર્ધન પામે ધન, સ્વપ્ને વંઝા પ્રસવે તન,
જાગે ન ઠાલો ઉછંગ, સ્વપ્ન મૃગજલના તરંગ. ૪૦

શામળભટ.

ગીતિ—સાગરની ગંભીરતા, તજાવવાને તરંગ અફળાયે,
અબ્ધિ ન ક્ષેભવતો કંઈ, મર્યાદામાં સદાય સુહાયે. ૪૧
નિરમળ જળ અરપીને, મેઘ સુશોભિત કરે જુઓ અબ્ધિ;
ક્ષારપણું ધારીને, મિષ્ટપણું દે ઉદારતા લબ્ધિ. ૪૨

પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

કથા કામિની કવિતા, પ્રસન્ન રાખી કરે સદુપદેશ,
સ્થળ સમય ને શ્રોતા, પરખી ધારે વિચિત્ર બહુ વેશ. ૪૩
લક્ષ મરો પણ ત્હેનો, પાલનકર્તા મરો નહિ ક્યારે,
તારા નિત્ય ગરે પણ, શશિ રવિ ગ્રહણે વ્યથા વ્યોમ ધારે. ૪૪

દોલતરામ.

દોહરા—રત્નાકર જેવો પિતા, લક્ષ્મી જેવી બ્હેન,
ભિક્ષાટન પણ શંખને, જુઓ ભાગ્યની રૂહેણ. ૪૫
જે થાવાનું હોય છે, તેવી બુદ્ધિ થાય,
સહાય પણ તેવી મળે, તેવો પણ વ્યવસાય. ૪૬

દોલતરામ.

શિખરિણી—મરે ભૂખે ભાવે, મૃગપતિ કદી ના તૃણ ચરે,
તપે તાપે તોયે, સુખડ ન સુગંધી પરહરે. ૪૭

હરિગીત—કાયા કલેવર કારમું, છે ગંદકીનો ગાડવો,
સમજુ જને સમજી જઈ, અભિમાનને વણસાડવો. ૪૮

ડાહ્યાભાઇ.

સવૈયા—ઘર આંગણમાં પંક અને ઘરમાં જળથી બહુ હોયે ભેજ,
રડારોળ છ્યાંની થાએ, માંકડ મચ્છરવાળી સેજ.
ટાઢું જળ ન્હાવા, લુખું ખાવાને ઘરમાં ધુમ અપાર,

ભુંડા બોલી ભામિની, પતિ ક્રોધી, એ ગૃહસ્થને ધિક્કાર. ૪૯
નાટયશાળમાં સાડી પ્હેરી પુરુષ બને છે સુંદર નાર;
હાવભાવથી જડકામુકનું ચિત્ત હરે છે જોતાં વાર,
પાત્ર કુપાત્ર બન્યું પણ ત્હેને દેવો ક્ષણ શાનો ધિક્કાર,
સુત્રધાર નચવે ત્યમ નાચે પરાધીન જીવિત વ્યવહાર. ૫૦

દોલતરામ.

સંપત ગઇ તે સાંપડે, ગયાં વળે છે વ્હાણ,
ગત અવસર આવે નહિ, ગયા ન આવે પ્રાણ. ૫૧

શામળ.

ડગલે ડગલે ડુંગરા, વિકટ પ્રેમનો પંથ;
કૃપા કરે શ્રીરામ તો, સંત પામતા અંત. ૫૨

દોહરા—સિંહમૂછ ભોરિંગમણિ, કરપીધન, સતીનાર,
તે જીવતાં પર કર નવ ચઢે, ત્યમ ક્ષત્રી તલવાર. ૫૩

શામળ.

કાયા કાચો કુંભ છે, જીવ મુસાફર પાસ,
ત્યાં લગી ત્હારો જાણજે, જ્યાંલગી શ્વાસોશ્વાસ. ૫૪

ડાહ્યાભાઈ.

ગજલ—કંઇ લાખો નિરાશામાં,
અમર આશા છુપાઇ છે. ૫૫

મણિલાલ.

શાલિની—જોતાં જોતાં જો ઘડો જાય ફુટી,
જોતાં જાયે જંત્રનો તંત્ર તૂટી;
ના થાવાનો કાળ તો લેશ ખોટી.
ત્યારે શાને તું મરે આમ કૂટી. ૫૬

દોલતરામ.

ઉપજાતિ—જાણી અકાળે શિર અશ્મ સાથે,
ડુબે મહાસાગર મધ્ય હાથે,
આંખો છતાં મૂરખ અંધ થાય,
ત્હેને કહો શી કરવી સહાય. ૫૭.

દોલતરામ.

ગીતિ—રામ સમીપે લડતાં, લવ કુશને ક્યાં હતી લગીર શંકા,
યુધ્ધે ચઢતાં પ્હેલાં, વાગે શૂરાતણા વિજયડંકા. ૫૮
રણકો ભારે કરતો, ખાલી ઘટને મયૂર બહુ પ્રલપે,
ચિત્તા બાજ ન બોલે, તોપણ સમયે શિકાર ઝટ ઝડપે. ૫૯
કાળ અનંત અનાદિ, જીવિત જનનાં ક્ષણિક ભ્રમપ્રાય.
મ્હારૂં મ્હારૂં કરતાં, પામર ભવસિંધુમાં ડુબી જાય. ૬૦

દોલતરામ.

શાર્દુલવિક્રીડિત.

દેવી પ્રીતિ પિતાતણી પણ રહે વચ્ચે ઘણી આયના,
માતાનો ઉભરાય સ્નેહ પણ ત્યાં હૈયું ઉઘાડાય ના,
રાખે મિત્ર અપૂર્વ સ્નેહ પણ ના વિશ્વાસ નિત્યે રહે,
માટે ક્ષાર જગાબ્ધિમાં કુળવધૂ મીઠી સુધાશી વહે. ૬૧

દોલતરામ.

(સત્યભામા પ્રત્યે કૃષ્ણ.)

ચંદ્રે આ ચતુરા કરી પીંડ ત્હને, શું નિષ્કલંકી લહી ?
ચક્રે ભેદું અભેદ એહ અરિને, જાણે નભે એ રહી;
કામે લજ્જિત શું થઈ દુઃખી કરી, તો હું હણું જો પ્રિયા!
બાળા ! બોલ્ય રસાળ વેણ વદને, કોણે કરી આ ક્રિયા ! ૬૨

પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

(રોષદર્શિકા સત્યભામા આખ્યાનની નાન્દી.)

સ્રગ્ધરા—અંકે લેઈ શિવાને, શિવ મુદમનથી, મોહ મગ્ને રહ્યાતા,
એવે ત્યાં શંભુ હસ્તે, પ્રિય વર વિજયા, ભૃંગી અર્પી ગયાતા;
ત્હેમાંની અલ્પ ભોળે, પ્રથમ શિર ધરી, પાર્વતીને કહ્યું લ્યો,
ગંગા પ્હેલી સતીથી, ગ્રહણ નવ કરૂં, ભોગવ્યું આ રહ્યું ઘો. ૬૩

શાર્દુલવિક્રીડિત—અષ્ટાંગે પ્રણમી સતી મનવતા, પ્રત્યક્ષ પોતે પ્રભુ,
ના, ના, ના, વિજયા ગ્રહું નવ કદા, ગંગા ગણી હે વિભુ !
નંધારૂઢ વને ગયાજ વિજયા લાવ્યા કહે શે દુભું ?
અર્પો સર્વ સતી સુખી શિવ કરે, તે પાદમાં હું લુભું. ૬૪

પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

પેખ ઉદયગિરિ, દૃષ્ટિ ઉંચી કરી,
સૂર્ય ધીમે ધીમે આમ આવે.

નાગેશ્વર.

વસંતતિલકા—જેણે નહીં જગતમાં પુરૂષાર્થ સાધ્યો,
ઉચ્ચાચ્ચ જે પદ નહીં કદીયેજ પામ્યો;
તે જન્મ વ્યર્થ ધરતો ધૂળ તેથી સારી,
વંટોળિયે ચઢી ઉડે ઘડી વ્યોમમાંહી. ૬૬

ગોવર્ધનરામ.

અનુષ્ટુપ—દુઃખીના દુઃખની વાતો, સુખી ના સમજી શકે,
સુખી જો સમજે પુરૂં, દુઃખ ના વિશ્વમાં ટકે. ૬૭

ખબરદાર.

દયા છે ઇશ્વિરી માયા, આ સંસાર કટુ મહીં,
દયામાં બ્રહ્મપ્રીતિનું, કાંઇ ભાન જનો કરે. ૬૮

કલાપી.

સાખિ—પીંપળ પાન ખરંતાં, હસતી કુંપળિયાં,
મુજ વીતી, તુજ વીતશે, ધીરી બાપલિયાં. ૬૯

ડાહ્યાભાઇ.

શું તેજ ભરતભૂમિ આ એ?
બ્રહ્મરસે ભીના ઋષિવરની તે બ્રહ્મવેદી તે આ એ?
હા તેજ ધન્યભૂમિ આ એ,
તે આર્ય માત અમ આ એ. ૭૦

કેશવલાલ.

(નાટય.)

[પ્રેમાનંદ.]

શ્રીદામાની સફળ યુક્તિ.

(દ્વારકાંના શ્રીમાન સત્રાજિતને કૃષ્ણ સાથે અણબનાવ હતો. સત્રાજિતની સુંદર સુતા સત્યભામાના દર્શન માત્રથી કૃષ્ણનો ત્હેના પર પ્રેમ બંધાય છે. કૃષ્ણ અને સત્યભામાના મેલાપની સત્રાજિતને ખબર પડતાં તે ત્હેને એક ઓરડામાં કેદ કરે છે. ત્હેની ભાળ કાઢવા કૃષ્ણ પોતાના બાળસ્નેહી ચતુર ગોપ શ્રીદામાને મોકલે છે. શ્રીદામો જઇને સત્યભામાની સખી નાગરિકાને મળે છે.)

નાગરિકા—(સખેદ) શિવ શિવ! હવે મ્હારાથી કંઈ પણ થઇ શકશે નહિ. એ બિચારી સારિકા કોઈ પાંજરામાં પુરાઇ રહી છે, તે નથી થતાં દર્શન કે નથી શુણાતો શબ્દ. શ્રીદામા! હું શું કરૂં. જે

મ્હારાથી નથીજ બને એવું, ત્હેને માટે મ્હારે કેમ કરવું તે તુંજ કહે.

શ્રીદામો—પણ તે પીંજરાનું બારણું કેણીગમ છે તે તું જાણે છે કે નહિ? જો જાણતી હોય તો તું અને હું બે જણ જઈ બારણું ઉઘાડી નાંખીએ.

નાગરિકા—સખા! બારણું તો એજ કે મ્હારી સખીની માની કોટે જે કુંચી છે તે જો હાથ આવે તો હું સત્યભામાને મળી સર્વ સમાચાર જેમ કોઈ ન જાણે તેમ લઈ આવું. પણ એ તો ભોરંગના માથાના મણિ જેવું છે.

શ્રીદામો—ત્યારે તું જા અને ગમે તેમ કરી લઈ આવ્ય. પટરાણીની સખી તે કંઇ કષ્ટ વેઠ્યા વગર થવાય?

નાગરિકા—મ્હારાથી તે આવેય નહિ અને હું લેવા જાઉંએ નહિ!

શ્રીદામો—વારૂ, હું જો ત્હને તે આણી આપું તો?

નાગરિકા—એડશી મારવી જવા દે; જો તું તે લાવી આપે તો સત્યભામાના મનની સહુ વાત પલકમાં ગમે તેમ કરી આણી આપ્યા વગર રહું નહિ.

શ્રીદામો—ત્યારે ચાલ્ય તારે ત્યાં! (કાનમાં) જો હું આમ કરૂં તો કેમ?

નાગરિકા—ભાઈ! તું જાણે અને ત્હારૂં કામ જાણે? તું જો મ્હને કુંચી આણી આપીશ તો હું મ્હારે શિરસાટે પણ કહેલું છે તેટલું કરીશ.

શ્રીદામો—(કંઇક વિચાર કરી) વારૂ ત્યારે ચાલ્ય હવે ઉતાવળી. જે મ્હારાથી થાય છે તે હું કરવાને પાછી પાની કરૂં તેવો નથી, (એમ કહી બંને ઉતાવળાં ચાલ્યાં જાય છે.)

(પછે એ ત્રણ પુરકુમાર પ્રવેશ કરે છે.)

ચંદ્રક—અલ્યા ચાતુરક! મ્હેં તો આમ આમ (હાથ હલાવી) કરતેક જે એક લગાવી દીધો કની કે એ બ્હામણાનું પાઘડું ઉડી લઇ હેઠું પડ્યું એટલે ધડ ધડ હડી કાઢી મારવા ધાયો.

ચાતુરક—ભાઇ! હું તો ત્હેં ઉડાવેલી ગીલ્લી લેવા આઘે સુધી ગયોતો તેથી મ્હને પહેલાં શું થયું ત્હેની ખબર નથી. અમે! તે તું મ્હને કહી બતાવ્ય જોઇએ.

ચંદ્રક—(આમ તેમ જોતો) અલ્યા? એમાં તે શું કહેવું તું. મ્હેં વખત મારી અને તું ગિલ્લી લેવા ગયો તે વેળાએ એ બ્હામણ મ્હને પુછવા લાગ્યો કે ત્હેં વિદરભવાળી વૈદરભીનું ઘર લહ્યું છે? બંદાએ ના કહી ત્યારે એણે મ્હને ગાળ ભાંડી એટલે મ્હેં આમ આમ (હાથ હલાવી) કરી લગાવી કે એનું પાઘડું પડી ગયું તે તો દોસ ત્હેં પણ દીઠું! પછે આપણે અહીં નાસી આવ્યા તે તો ત્હને ખબરજ છે.

(એવામાં કોઈ આવતું હોય એવો પડઘો સંભળાય છે.)

ચાતુરક—(પડઘા સાંભળી) અલ્યા! નાસરે બાપ!! જો પેલો બ્હામણો મારવા આવ્યો. (એટલે બંને જણ નાસવા માંડે છે અને સત્યવત પ્રવેશ કરે છે.)

સત્યવત—ચંદ્રક? ચંદ્રક! અલ્યા! કેમ નાસો છો?

ચાતુરક—(ત્હેને જોઇ) ભાઇ ચંદ્રક નાસીશ મા; એ તો આપણો દોસ સત્યવત છે.

સત્યવત—ત્હમે એવું શું કર્યું છે કે બીધેલા જેવા જણાવ છો?

ચંદ્રક—(સત્યવતના કાનમાં) ભાઇ! આમનું આમ થયું?

સત્યવત—હવેથી એવું કરતા મા હો; એવા બ્હામણ તો બાળીને ભસમ કરી દે.

ચંદ્રક—અબે! પણ અમે એનું પહેલાં ઓછું નામ દીધું તું? અમને શું કરવા પુછવા આવ્યો? અમે એના બાપના ચાકર છીએ કે એને બતાવવા જઇએ? (એવે માથામાં મ્હોટું ટીપણું ઘાલી હાથમાં લાકડી ઝાલી જોશીબુઆ પ્રવેશ કરે છે.)

જોશીબુઆ—(લાકડી ઠોકી) ઉભારયો ત્હમારી માના છોકરા મારૂં! (એમ કહી મારવા દોડે છે અને ત્રણે છોકરાં નાસી જાય છે પછે જોશીબુઆ નિઃશ્વાસ નાંખી), એ પ્રભુ! આટલું આટલું અથડાયા તોય વિદર્ભદેશવાળી મળી નહિ. હવે હું તે શું કરૂં અને ક્યાં વાસો વસું? (બ્રાહ્મણની આ સ્થિતિ જોઈ એક શત્રુજીત નામનો યાદવ ત્હેને પોતાની કને બોલાવે છે.)

શત્રુજીત—(મહારાજ કને આવ્યા જોઇ) ભગવંત! આજે આ પુરને ત્હમે પાવન કર્યું છે તેથી ત્હેના ધનભાગ્ય છે; વારૂ આપને ક્યાં જવાની ઇચ્છા છે અને કોને શોધો છો?

જોશીબુઆ—વત્સ! આ તે લોક કહે છે તે ઠઠ્ઠાપાટણ છે કે શું? હર હર! હું અહીં આવી ક્યાં ચઢ્યો?

શત્રુજિત—ભગવંત! ત્હમારે ક્યાં જવું છે?

જોશીબુઆ—વત્સ! અમારા દેશની રૂકમિણી અહીં પરણી છે ત્હેની કને જવું છે.

શત્રુજિત—અહો ભગવંત! એ તો અમારાં સ્વામિની થાય. શું કરૂં ઋષિરાજ! જો મ્હારાથી ચલાતું હોત તો હું ત્હમને અવશ્ય ત્યાં સુધી પ્હોંચાડી આવત પણ નિરૂપાય. સાધુ! ત્હમે આ ગલીમાંથી આમ વળશો કે વિયત સાથે વાતો કરતો મેહેલ જણાશે; એજ પ્રાસાદમાં અમારાં સ્વામિની બિરાજતાં હશે.

જોશીબુઆ—ભદ્રં ભવતુ. (એમ કહી ચાલવા માંડે છે અને થોડે જઇ ઘરને ઓટલે ચઢી પુછે છે કે રૂકમિણીનું ઘર ક્યાં?)

ચારૂમતી—(ઘર બહાર આવી પગે લાગી) ભગવંત! હું સમજી નહિ કે ત્હમે મ્હને શું કહ્યું?

જોશીબુઆ—અહો સૌભાગ્યવતી! અમારા વિદર્ભ દેશની રૂકમિણી અહીં પરણી છે તેના પરિણયનું મુહુર્ત આપનાર અમેજ છીએ. અમારે કંઈ ગરજ પડી માટે મળવા આવ્યા છીએ. જો ત્હને ત્હેના ઘરની ભાળ હોય તો બતાવી દે; ત્હારૂં કલ્યાણ થશે.

ચારૂમતી—ભગવંત! એ તો આ પુરનાં રાણી છે. એ એમનું ઘર દેખાય. પણ મહારાજ મ્હારો હાથ જોતા જાવ તો મ્હારે ઘેર આવી ગંગાસ્નાન કરાવી ગયા જેવું થાય?

જોશીબુઆ—ઠીકસ્તો; જોશી, ડોશી અને વટેમાર્ગુ એ ત્રણે ફાકટીયાં છેજ! પણ ત્હેં અમારાપર ઘર બતાવવાનો ઉપકાર કર્યો તો અમારાથી જે ત્હારૂં હિત થાય તે અમારે કરવું જોઇએ. (પછે ત્હેને પગથી તે માથા સુધી જોઈ) બાઇ! ત્હમારે એક પુત્રી છે. (ફરીથી ધ્યાન કરી) પૈસે ટકે ત્હમે પુર છો. (વળી હાથની રેષા જોઇ) ત્હમારે ત્હમારા સ્વામી સાથે બિયાબારૂં છે. (પુનઃનાસિકા ગ્રહણ કરી) હવડાં ત્હારૂં મન ઘણુાજ ઉદ્વેગમાં છે અને કોઇ દુષ્ટ વસ્તુનું દર્શન થતું નથી. હે સૌભાગ્યવતી! અમે કહી તે બધી વાત સાચેસાચી છે અને જો તું જૂઠી છે એમ કહે તો ઉઠી ચાલ્યાજ જઇએ.

ચારૂમતી—દૈવજ્ઞ? સર્વ સાચેસાચું છે. પણ ભગવંત! કહો જોઇએ મ્હારી સુતાને (નિઃશ્વાસ નાંખી) મનગમતો સ્વામી મળશે કે નહિ? મહારાજ એનું નામ સત્યભામા; જો જો હો; ખરેખરૂં કે' જો હું ત્હમને ખુશી કરીશ.

જોશીબુઆ—ત્હમારી તે સુતાને બોલાવો એટલે ત્હેનો સર્વ જોગ નક્કી કરી ત્હમને સમજાવું; જોયા વગર કંઈ જણાય નહિ.

ચારૂમતી—(નિઃશ્વાસ નાંખી) ભગવંત! તે હવડાં અહીં છે નહિ. ઋષિરાજ! ત્હમારા જેવાને તો સર્વ જણાય માટે ત્હેને સાસરૂં સારૂં મળશે કે શી રીતે? એ બધું જો કહેવાય એવું હોય તો જોયા વગરજ કહો.

જોશીબુઆ—(વિચાર કરી) વારૂ ત્યારે ઠીક સાંભળજો હો! (રાશીઓનાં નામ દઇ અને આંગળીના વેઢા ગણી) અરે બાઇ! ત્હમારી પુત્રી તો મહા ધુરંધર રાજપુરૂષની પટરાણી થાય એમ લાગે છે. જુઓ શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે જેના ગ્રહ આવા હોય ત્હેને આવું અવશ્ય મળે.

શ્લોક.

જો ચોથા ભુવને કદી શનિ રહ્યો, તો ભાગ્ય મ્હોટું ભણ્યું;
પ્રાસાદો વસવા મળે મણિ સમા, સોનું ન જાયે ગણ્યું;
ગ્રામો કૈંક મળે ટળે દુઃખ સહુ, રાણી બને રાજની,
એવા યોગતણી સુતા તુજતણી, છે બાઇ એ કાજની!

શ્લોક.

સાતમે સ્થાનકે શુક્ર જો આવિયો,
ભાગ્ય ત્હેનું ભળ્યું, દેવને ભાવિયો—
સ્વામી એવો મળે સંશયે શે રહું
કન્યકા ત્હારી તો, એ ગ્રહે છે કહું—

ચારૂમતી—દૈવજ્ઞ! એ તો ત્હમારૂં કહેવું જૂઠું પડે એવું જણાય છે.

જોશીબુઆ—સૂર્ય ચળે, પૃથ્વી ચળે, મેરૂ ચળે, નભ ચળે, પણ અમારૂં વચન કદાપિ ચળે નહિ. માત્ર કંઇ દોષ હોય તો તે અમારા કહેવા પ્રમાણે નિવારવો જોઇએ.

ચારૂમતી—ત્યારે ભગવંત! કયો દોષ હશે કે મ્હારી સુતા હવડાં મહા કષ્ટને વેઠે છે; અને ત્હેનું ઇચ્છેલું ઉડી જઇ અણઇચ્છેલું

મળવાની તૈયારીઓ થઇ ચુકી છે.

જોશીબુઆ—અહો સૌભાગ્યવતી! ત્હારા ખોટા ગ્રહ ત્હેને નડે છે. (કોટ સામી નજર કરી) તેમ ત્હારી ગ્રહો પ્રત્યેની કૃતિ પણ એવી અવળી છે કે ન થતું હોય તે વિઘ્ન થાય.

ચારૂમતી—ગણક? ત્યારે મ્હારા વશા ગણી જોઇ કહો કે મ્હને કયા ગ્રહ નડે છે? અને તે નડતર હું કેમ કરૂં તો અટકે?

જોશીબુઆ—(ધ્યાન ધરી) જો સાંભળ્ય; ત્હારે આટલા ગ્રહ વાંકા છે.

શ્લોક.

જો ચોથી સૂર્ય રાશિ, જનમ તણીજે વક્ર એ તો રહી છે.
માઠું તેથી બને છે, તનમન તુજને, કષ્ટ ચિંતા કહી છે;
અંગો અંગે અતિશે, અગનિ સળગતી, શાંતિ સ્વપ્ને ન લાધે,
ત્હારા એવા બધા છે, ગ્રહ નવ નરતા, કાંતિ ત્હારી ન વાધે.

અપિચ—

શ્લોક.

છે શનિશ્ચર બારે જો, દુઃખ દે તુજને અતિ,
મ્હોટી પનોતી અર્પે એ, જેની ગહન છે ગતિ.

ચારૂમતી—ભગવંત? એ દોષ નિવારણ થાય એવો કાંઇ ઉપાય હશે?

જોશીબુઆ—ઉપાય ન હોય એમ તો સમજવુંજ નહિ.

ચારૂમતી—ત્યારે ભૂદેવ! બતાવો જોઇએ; જો અઘરામાં અઘરૂં હશે તોપણ હું મારી લાડસખેલી કુંવરી માટે કરીશ,

જોશીબુઆ—બાઈ! ત્હારે જે જન્મ રાશિથી સૂર્યની ચોથી દશા બેઠેલી છે તે તો ત્હારા ઘરમાં અહોરાત્ર સૂર્યનું પૂજન થાય છે એટલે બહુ બાધકારક નથી; પરંતુ જે બારમો શનિશ્ચર ત્હારે થયો છે અને ત્હેની સાથે સાડાસાતી પનોતી બેઠી છે ત્હેનો તો પરિહાર કર્યા વગર છૂટકો નથી.

ચારૂમતી—મહારાજ જે કરવું પડશે તે હું કરીશ. ત્હમે કહેતાં ખંચાશો નહિ.

જોશીબુઆ—અમે શા સારૂ ખંચાઇએ? અમારે નથી લેવું કે નથી દેવું. જો બાઈ સાંભળ્ય; એક તો ત્હારે લોઢાએ અડકવું નહિ;

બીજું જે ત્હારા ઘરનાં જુનાં માણુસ હોય ત્હેને જોયા વગર ખાવું નહિ; જે ખખડાટ ભભડાટ થાય તે જોવા જવું નહિ; શનિશ્ચરના જાપ કરાવવા; કાળાં વસ્ત્ર દાનમાં આપવાં તથા સારો બ્રાહ્મણ જોઇ ત્હેને નિત્ય સવાશેર અડદ આપ્યા કરવા. એટલું યથાર્થપણે કરીશ એટલે ત્હારી જે લોઢાને પાયે પનોતી બેઠેલી છે તે બદલાઇને રૂપાને પાયે થશે.

ચારૂમતી—(સહર્ષ) અહો દ્વિજ દેવ! એમાં તે શું? એટલું તો હું હાલતાં ચાલતાં કરૂં તેવી છું. હવડાંથી જ ત્હમે કહ્યું તેમ વગર ભુલે કરવા માંડું છું.

જોશીબુઆ—અરે બાઇ ગ્રહ તો મ્હોટા મ્હોટાને ભુલાવે તેવા છે, જો (કોટભણી આંગળી કરી) ત્હારે હૈડે ચઢીનેજ લોઢાની પનોતી બેઠી છે અને તું તો ભુલ્ય ન કરવાનું કહે છે.

ચારૂમતી—હા હા મહારાજ! ખરી વાત. (એમ કહી કોટેથી કુંચી કાઢી ગોખલામાં મૂકે છે અને પછી દૈવજ્ઞને પાંચ મોહોરો આપવા જાય છે) લ્યો દ્વિજ દેવ! આ દક્ષિણા. "ફુલ નહિ ને ફુલની પાંખડી." (એમ કહી પગે લાગે છે.)

જોશીબુઆ—હે સૌભાગ્યવતી! અમારે અજાચક વ્રત છે; અમે કોઇનું દાન લેતા નથી. વારૂ અમારા કહેવા પ્રમાણે કરશો અને તે વડે ત્હમારૂં કામ થશે એજ અમે દક્ષિણા સમજીએ છીએ. બેસો હવે અમે જઇશું.

ચારૂમતી—(પગે લાગી) મહારાજ! ત્યારે ત્હમે તો ખરેખરો પરમાર્થ કર્યો હો; ઋષિદેવ પધારજો. ઓલું (આંગળી કરી બતાવે છે) ઉંચું ઘર દેખાય છે ત્યાંજ રૂકમણિ દેવી ત્હમને મળશે.

જોશીબુઆ—શુભંભવતુ (એમ કહી આશીર્વાદ દઇ ચાલ્યા જાય છે અને ચારૂમતી પણ પોતાના ઘરમાં પેસે છે.)

(શોચનીય સ્વરૂપે નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે.)

નાગરિકા—અરે! શ્રીદામાને તે શું થયું! મુઓ પકડાઇ ગયો કે કેમ? જો એમ કંઇ થયું હશે તો હું તો રઝળીજ મરવાની છું. જેમ "ધોબીનો કૂતરો નહિ ઘરનો કે ઘાટનો" તેવી મ્હારી દશા થવાની છે. (એવે કોઇ આવ્યાનો ખખડાટ સાંભળી કાન દે છે.)

શ્રીદામો—(સસ્મિત) કેમ નાગરિકા! કંઇ ત્હારે દશા બશા

જોવડાવવી છે ? અમે દાટેલાં ધન પણ કહી શકીએ એવા છીએ.

નાગરિકા—હવે કહ્યું કહ્યું ! જો જોશી થયા છો તો કહો જોઇએ, મ્હારી સખીને જે મેડીપર પુરી દાદરે તાળું વાસ્યું છે ત્હેની કુંચી હવડાં ક્યાં છે ?

શ્રીદામો—(સહર્ષ) દક્ષિણ દિશાના મ્હોટા તાકા કનેના ન્હાના ગોખલામાં છે. જા જઈ જો, અને કદાપિ ના જડે તો આવી ફટ કહેજે.

નાગરિકા—શીશી ને ફટાક. ના જડે તો ફટ કહેજે; એમાં કંઇ આપવું લેવું છે !

શ્રીદામો—(નાગરિકાને ગળે હાથ મુકી) જા જા ખચીત (પછે કાનમાં વીતી વાત કહે છે) તું જઇ આવી અને સમાચાર કહીશ ત્યારે મારાથી દેવ કને જવાશે.

નાગરિકા—જો એમ તું કુંચીનું નક્કીજ કરી આવ્યો છું તો હું એક પલકમાં ખબર લઇ આવી જાણજે. મ્હને પણ મ્હારી સખીના બાપ મનાવી તેડી જવા આવ્યાતા પણ હું ત્હારે કાજે ગઇ નહિ અને પછે જવાનો વાયદો કર્યો છે. જો જોશે તો મળીશું અને જો નહિ જુવે તો ત્હારૂં ધાર્યું કામ કરી પાછાં વળીશું. પણ તું આ ત્હારો વેશ કાઢી નાખી બેસજે હો. (એમ કહી ચાલી જાય છે અને શ્રીદામો પણ પોશાક બદલવાને રવાને થાય છે.)

સત્યભામા રોષદર્શિકા આખ્યાન
પ્રાચીન કાવ્યમાળા ૨૬.

ભીમ ને હનુમાનનો મેળાપ.

(દ્રૌપદીની પ્રાર્થનાથી **ભીમ** કુબેરની તલાવડીમાં સહસ્ર પાંખડીવાળાં કમળ લેવા જાય છે; માર્ગમાં ભૂત, પ્રેત, પિશાચ આદિ વિઘ્નોને દૂર કરતો, હિંસક પશુઓને નહિ ગણકારતો મ્હોટાં મ્હોટાં વૃક્ષોને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખતો મદોન્મત્ત **ભીમ** આગળ વધે છે. વનદેવતાઓ એને અટકાવે છે પણ ગદાપ્રહારના ભયથી અલોપ થઇ જાય છે. વનદેવતા હવે શું કરવું ત્હેના વિચારમાં પડે છે.)

(બે દેવતાઓ પ્રવેશ કરે છે.)

વક્રવલ્લિ—(સખેદ) સખી નવમલ્લિ ! મ્હને આ અવસરે આ

અવાસાદિ કિંચિતમાત્ર પણુ સુખકર ભાસતાં નથી, તેમ મ્હારા મનની સ્થિતિ પણુ તોફાની સાગર મધ્યેની નૌકા જેવી થઈ રહી છે. એક તો દેવ થઇ નરથી હારી ન્હાસવું પડ્યું તે અને બીજું જો તે ધનદની તલાવડીમાં જઇ કમળો તોડશે તો ત્હેના શાપનું કષ્ટ ન સહન થાય તેવું સ્હેવું પડશે! પ્રભુ કરે તે માથાપર!

"પડ્યા પડ્યા તો કે સદાવડી!!"

નવમલ્લિ—(આશ્વાસન પૂર્વક) સખી એમ સંતાપ કર્યાથી શું? મ્હારા વનના જટાસુરને એણે જે માર્યો તે ઘા મ્હને હજીએ રૂઝાયો નથી. સખિ! મ્હારા સુખ અગાડી ત્હારૂં સુખ તો સોમા ભાગનુંય નથી. વનબલિ કરી એ દાનવ મ્હને જે ભોજન અર્પતો હતો તેવા ભોજનનું તો ત્હને સ્વપ્ન પણુ નહિ આવ્યું હોય! કિંતુ કેમ કરિયે? "अशक्तिमान् भवेत् साधु"

વક્રવલ્લિ—શું સખી! જટાસુરને મારનારો એજ કે! હાય ઠીક થયું કે આપણે ન્હાસી છુટીઓ. પણુ બ્હેની! એ મુઓ કમળ લેવા ન જાય તેમ તો ગમે તેમ કરી કરવું જોઇએ હો! જો તું મ્હને કંઇએ ઉપાય નહિ બતાવે તો પછી યક્ષરાજના શાપાગ્નિથી દગ્ધ ન થતાં એ વિકાળ વ્યાઘ્રનાજ મુખમાં જઇ પડીશ!

નવમલ્લિ—(વિચાર કરી) સખી! એ તલાવડીભણી જવાનો માર્ગજ બંધ કરી દીધો હોય તો કેમ? આખું વિશ્વ પથે પળનારૂં છે એટલે જો પથજ પુરી દઇએ તો પછે એ કેમ કરી જઇ શકે?

વક્રવલ્લિ—(સાંભરી આવ્યા જેવો અભિનય કરી) હાં હાં, હલા! ઠીક! એ તો મુઓ જેમ પાણી પાણીનો પથ કરે તેમ કરે તેવો છે પણુ તલાવડી ભણી વળતાં એ માર્ગ આવે છે એટલે જો તલાવડીનો માર્ગ બંધ કર્યો હોય તો સીધે રસ્તે ચાલ્યો જાય અને જો (તાળી આપી) અને જો એ પંથે પળે તો પુરોજ થઇ જાય, સખિ! "ટાઢે પાણીએ ખસ જવાની" ત્હેં સ્હેલો સટ ઉપાય ઠીક શોધી કાઢ્યો! ધન્ય છે પ્રિય સખી ધન્ય છે?

નવમલ્લિ! તું જ્યારે જીવપર આદરી બેઠી ત્યારે મ્હારે ખરો ઉપાય બતાવવો પડયો. સખી! "ક્યાં કેળ ને ક્યાં કૌચ." ત્હારાથી તે એના સ્હામું શી રીતે ઉભી શકાય?

(એવે ઉતાવળે દોડતી અનુચરી પ્રવેશ કરે છે.)

અનુચરી—(નમન કરી) અહો માતા! ક્રૂર માનવે આપણા આખા કદલીવનનો નિમિષ માત્રમાં નાશ કરી નાંખ્યો. અરે યક્ષેશ્વર! રક્ષણ કરો!

વક્રવલ્લિ-(નિશ્વાસ નાંખી) શું કદલીવન! મ્હારૂં પ્રિય કદલીવન! ત્હેનો નાશ!! હા દૈવ! (એટલું બોલી બેશુદ્ધ થઈ જાય છે.)

નવમલ્લિ—(આશ્વાસન કરી) સખી! આ સમય શોક કરી સુઈ રહેવાનો નથી. જો વાર થઇ તો ધારેલી ધારણા ધુળ થશે, પાણીના પૂરનો વેગે એ મુઆના વેગને પ્હોંચી શકે તેવો નથી.

વક્રવલ્લિ—(સત્વર સાવધ થઇ) સખી ત્હારૂં કહેવું યથાર્થ છે. માટે ચાલ્ય; "હવે લુંટાયા પછે શો ભય છે."

અનુચરી—જેવી દેવીની આજ્ઞા. (માર્ગ બતાવી) એ માર્ગ કરતાં આ માર્ગ સ્હેલો પડશે.

(અનુચરીને બતાવેલે માર્ગે સર્વે ચાલ્યાં જાય છે.)

(ગાઢ ગિરિકરાડમાં બેઠેલા હનુમાન્ તથા વાયુદેવ પ્રવેશ કરે છે.)

વાયુદેવ—વત્સ વાનરવર્ય! ત્હારે મ્હને પ્રસન્ન કરવા એટલું કાર્ય અવસ્ય કરવું. અધુના એ આ માર્ગે જવા આવશે જોજે હો? જો અલ્પ અસાવધપણું રાખીશ તો તે નિશ્ચે આ નાકપથના નાકાને વટાવી જશે! મ્હેં શું કહ્યું, અને એને કેમ અટકાવવો એ સર્વ તું સારી પેઠે સમજ્યો કની!

હનુમાન—(નમન કરી) હા પિતાશ્રી સમજ્યો, હવે ત્હમે એ કાર્યની ચિંતાથી નિવૃત્ત થશો તો પણ નભશે.

વાયુદેવ—વત્સ! ત્હારૂં કલ્યાણ થાવ. એ આવી પ્હોંચે ત્યાર પહેલાં મ્હારે અહીંથી જવું જોઇએ, માટે હું આ કાર્યનો સર્વ ભાર ત્હારે શિર મુકી જાઉં છું. (એવે વિયતને વિદારી નાંખે એવો ભીમનો સિંહનાદ સંભળાય છે અને વાયુદેવ તે નજીક આવ્યો એમ હનુમાનને બતાવી ત્યાંથી આકાશમાં ગતિ કરે છે.)

હનુમાન—આજ મ્હારો હર્ષઉદધિ અંતરમાં શી રીતે સમાઈ શકશે!!

માલિની.

અનુજ લઘુવયીને, આજ હું ભેટું ભાવે,
અમળકમળ લેવા, માનવી ધન્ય આવે;

પ્રિય સુખકર જેને, હોય સંબંધી ભાઇ,
પ્રબળ જગત માને, ધન્ય ત્હેની કમાઇ!

(એમ કહી હુપકાર શબ્દ સાથે પૃથ્વીપર પુચ્છપ્રહાર કરે છે.)

(**ભીમ** તે શબ્દ કરનારને શોધતો આમ તેમ ફરે છે.)

હનુમાન્—(મંદસ્વરે) અહો મહાકાય! ત્હારૂં શું ખોવાઈ ગયું છે? તું શું શોધે છે! આવ્ય અહીં આવ્ય, હું ત્હારૂં દુઃખ દુર કરીશ, અને ત્હારૂં જે ખોવાયું હશે તે ખોળી આપીશ; તું એટલું નથી જાણતો કે " ધૈડાજ ગાડાં વાળે " કે " ધૈડા વિના ગાડાં ન વળે. "

ભીમ—(સઆશ્ચર્ય) અરે તું કોણ છે? શું વાનર! અને ત્હેને વાચા!! અહો શાખામૃગ! કહે કહે આવા વર્ણનીય સ્વરૂપવાળો તું કોણ છે? કોણ છે?

" ચામરવૃત્ત. "

સાથિયા સમાન ભુજ બે મહાન ગોઠવી,
તે પરે રહ્યો છું પ્હોળું ન્હાનું મુખ ઓઠવી;
સ્કંધ દીર્ઘને હૃદે વિશાળ ત્હારૂં વાનરા!
રક્તવક્ત્ર કોણ છે તું કોણ? શેં પડયો ધરા?

(આ પ્રકારે ત્હેને પુછ્યા છતાં જ્યારે તેણે કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો કે આંખ સરખીએ ન ઉઘાડી ત્યારે **ભીમે** એકદમ કોપાવેશમાં આવી દીર્ઘ સિંહનાદ કર્યો જેથી અનેક પશુપક્ષી તરફડી પૃથ્વીપર પડવા લાગ્યાં તે જોઈ હનુમાને પોતાની પીળા રંગની બે આંખો કિંચિત્ ઉઘાડી, ત્હેનાપર ક્રૂર દૃષ્ટિ કરી આ પ્રમાણે કહ્યું:—)

હનુમાન—અરે ભલા માણસ! તું કોણ છે? હું મ્હારી વેદનાથી વ્યાકુળ થઈ હવડાં જરા સુઇ રહ્યોતો તે મ્હને ત્હેં શા કાજે જગાડ્યો? શું તું માનવ છે? માનવો તો સર્વે પ્રાણીપર દયાવાન હોય છે તે આમ બુમો પાડી નિરપરાધી પ્રાણીઓનો ઘાત કેમ કરે? અમે પશુ જાતિ કદાપિ ધર્મને ન જાણીએ, કિંતુ ત્હારા સમાન મહાન મતિમાન મનુષ્ય આવું દૂષિત ને પુણ્યને હરનાર ક્રૂર કર્મ કેમ આચરે? હાં હાં ઠીક, જે કરવાનું તે ત્હેં કર્યું જ નથી, શ્રવણ કર્ય શ્રવણ કર્ય!

"વસંતતિલકા."

વૃદ્ધો તણી નવ કરી, નર સેવના ત્હેં,
ધર્મો ન ધ્યાન ધરિયાં, મતિના વના ત્હેં,
ગર્વિષ્ટ શિષ્ટ! થઈ ત્હેં મૃગ આદિ માર્યા.
પાપિષ્ટ! ઇષ્ટ મળિયું? વધ અર્થ સાર્યા?

અપિચ—કહે, કેમ માનવવના, વનમાં તું આવ્યો?
આ દેવલોક પથ શેં, મનમાં તું લાવ્યો?
નિશ્ચે મરે ન ઉગરે, ખરી વાત મ્હારી,
વિશ્વાસ રાખ્ય વળી જા! મનમાં વિચારી.

કૂહે કૂહે, ત્હારે કંઇ ભક્ષણ કરવું છે? જો એમ હોય તો હું ત્હને સ્વાદિષ્ટ ફળ આપું તે ભક્ષણ કરી ચાલ્યો જા. મૃત્યુને વશ મા થા મા થા! અરે દીન માનવ! મ્હને ત્હારી દયા આવે છે! કહે તું કોણ છે કોણ?

ભીમ—(સકોપ) બેસ ધર્મિષ્ટના દીકરા! કૂહે! તું કોણ છે શા કારણથી વાનરનું સ્વરૂપ ધારી મ્હોટો ધર્મવેત્તા થઈ બેઠો છે? હું કોણ છું તે ત્હારે જાણવાની જીજ્ઞાસા હોય તો શ્રવણ કર્ય શ્રવણ કર્યઃ-

ઉપજાતિ.

ક્ષત્રિય જાતિ, કુરૂકુલ મ્હારૂં;
છું ચંદ્રવંશી, વીરહાક મારૂં;
વાયુ પિતા, માતજ કુંતિ વારૂ?
કૂહે વાનરા! કેમ મુને તું વારૂ?

હનુમાન—

ગીતિ.

વીરા! ત્હારે વેણે, કંપે કાયા કહું ખરૂં તુજને;
શક્તિહીન થયો છું, માટ ખસેડી ભલે પળો મુજને.

ભીમ—(સકોપ) શું ત્યારે તું ત્હારી પોતાની મેળે નહિજ ખસે, એમ ત્હારૂં કહેવું છે? હું ત્હારૂં આ લાંગુલ પકડી ત્હને ખ-સેડી ચાલ્યો જાઉં? પ્રાણીને નીપજાવનાર પરમેષ્ટિ જેટલા માનપાત્ર મનાય છે તેટલાજ કે તેથી વધારે પ્રાણીનો સંહાર કરનાર શંકરદેવ પણ મનાય છે (ઇત્યાદિ બોલી તે વાનરને નિર્બળ ધારી નાશ કર-વાના હેતુથી ડાબે હાથે ત્હેનું પુંછડું પકડી ખેંચવા માંડ્યું પરંતુ તે

લેશ માત્ર હાલ્યું નહિ.)

હનુમાન્—અહો મહાવીર! રણધીર! શૂરવીર! જરા સાચવીને મ્હને ખસેડજે! હું ઘણોજ શક્તિહીન થયો છું! ભાઇ તું કાંપે છે કેમ? શું લાંગુલ ત્હારાથી નથી ઉચકાતું? ના ના એમ હોય નહિ!! આ કાળમાં ત્હારા જેવો યોધ્ધો અમે સાંભળ્યો નથી! ત્હેનું બળ આટલું કેમ હોય?

ભીમ—(ભ્રકુટી આદિ ચઢાવી અત્યંત કોપ કરી) મૂઢ મર્કટ; ઉપહાસ કરી લે, અને જેનું ધ્યાન ધરવું હોય ત્હેનું ધરી લે, (એટલું બોલી બે હાથેથી ત્હેનું પુંછડું પકડી અત્યંત બળવડે ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે જ્યારે રજમાત્ર પણ હાલતું નથી ત્યારે નિઃશ્વાસ નાંખી તે વાનરની પ્રશંસા કરે છે) અહો ધીરવીર! તું સાક્ષાત્ શંકર, બ્રહ્મા કે વિષ્ણુ પણ નથી? ઇંદ્રાદિ દેવોનો પરાભવ તો અમે કરેલોજ છે એટલે તું તે છે એમ પણ મ્હારાથી કહેવાતું નથી (નમન કરી) મ્હારૂં માન મર્દન કરે એવો માત્ર મારો ભ્રાતા કપિરાજ કહેવાએલો છે, માટે શું તમો સાક્ષાત્ તેજ છો? જો એમ હોય તો મ્હારે ખેદ કરવાનું કાંઇ પણ કારણ નથી.

હનુમાન્—(અત્યંત પ્રસન્નતાથી ઉઠી ઉભો થઇ) **ભીમ**! ધન્ય છે ધન્ય છે!! ત્હેં મ્હને ભલો ઓળખ્યો (આલિંગન દઇ) ભ્રાતા આ માર્ગ જનાર માનવમાત્રનું મૃત્યુ થાય તેવું હોવાથી મ્હેં ત્હારૂં માન મર્દન કરી જતાં અટકાવ્યો. હું ત્હારાપર ઘણો જ પ્રસન્ન થયો છું માટે ત્હારી ઇચ્છામાં આવે તેટલાં વરદાન તું સત્વર માગી લે માગી લે!

ભીમ—(બે કર જોડી નમન કરી) પ્રથમ તો મ્હને એજ કહો કે ત્હમે ચિરંજીવ શાથી થયા? તમ્હારા ઇષ્ટદેવની અયોધ્યાપુરી તજી અહીં આવી વસવાનું કારણ કીયું?

હનુમાન્—(પ્રસન્ન થઇ) વત્સ! રાજિવલોચને મ્હને દશકંધર મારી અયોધ્યામાં આવી રાજ્યાસને બેઠા પછી વરદાન માગવા કહ્યું; ત્યારે મ્હેં અત્યાગ્રહે માત્ર એટલુંજ માગી લીધું કે જ્યાં સુધી જગતમાં **રામ**ના ગુણ ગવાય ત્યાં લગણ હું નાશ ન પામું અને અહો રાત્ર **રામ** ગુણ શ્રવણ કર્યાં કરૂં, એટલુંજ જો **પ્રભુ** પ્રસન્ન થયા હો તો આપો. એ મ્હારી મનસા **પ્રભુ**એ પુરી કરી જેથી મ્હારી ઇચ્છા-

માં આવે ત્યાં હું નિવાસ કરી રહું છું; છતાં અહીં અપ્સરાદિ આવી નિરંતર રામગુણ ગાન કર્યા કરે છે એટલે મ્હારે સર્વ ભૂમિ સમાન માનવાને બાધ જેવું નથી.

ભીમ—(ખાત્રીપૂર્વક પોતાના ભાઇ હનુમાન્ છે એમ જાણી ત્હેના પગમાં માથું મુકી) હે ભ્રાતા હું મ્હને પોતાને ધન્ય માનું છું કે આજ હું આપનું અલૌકિક દર્શન કરી શક્યો! હર્ષ વડે સર્વ હૃદય ભરાઇ ગયું છે એટલે વરદાન માગવાની જગા બાકી રહી નથી! માત્ર મ્હારી કમળ લેવાની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય એટલું જો પ્રભુને રૂચે તો કૃપા કરશો.

હનુમાન્—(ત્હેને માથે હાથ મુકી) વત્સ! હું ત્હને પ્રસન્ન થઇ વરદાન આપું છું કે તું જ્યારે સિંહનાદ કરીશ ત્યારે હું ત્હેની સાથે મહાશબ્દ સંયુક્ત કરીશ જેથી સર્વ શૂરવીરોનાં તેજ ક્ષય થશે. જો ત્હારી ઇચ્છા હોય તો દિવ્ય કમળ ત્હને હુંજ લાવી આપું.

ભીમ—(નમન કરી) જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા! જેમ ત્હમે મ્હને વરદાન આપી પ્રસન્ન કર્યો, તેમજ પાર્થને એકવાર દર્શન દઇ ત્હેને સ્વેચ્છિત વરદાન આપવા કૃપા કરશો; અને દિવ્ય કમળ કિંકરજ પ્રાપ્ત કરી શકે એવા ઉપાયની યોજના કરો!

હનુમાન્—સમય આવ્યે હું અર્જુનને મળી તે જેમ પ્રસન્ન થશે તેમ કરીશ. જો ત્હારે દિવ્ય કમળ સ્વપ્રાક્રમથી જ લેવાં હોય તો જટાસુર કે જેને ત્હેં હણ્યો છે, ત્હેનો ભાઇ ઘટાસુર વનદેવતાઓની શીખવણીથી કમળવનમાં જવાનો માર્ગ બંધ કરી બેસી રહ્યો છે ત્હેનો નાશ કરી ઉત્તરમાં અવળો વળી કુબેરના અનુચરોનો પરાભવ કરી કમળ લઇ જજે! કિંતુ ભ્રાતા! ત્હને ગમે તે કષ્ટ કરે તથાપિ વન-દેવતાઓ જે સ્ત્રીજાતિ મનાય છે ત્હેમનો તું નાશ કરીશ નહિ.

ભીમ—(નમન કરી) હું આપના કહેવા પ્રમાણે સર્વ કરીશ.

હનુમાન્—(**ભીમ**ને વન દેવતાઓએ પુરી દીધેલો માર્ગ બતાવી) વત્સ એ માર્ગે જવાશે. (એટલું કહી **હનુમાન્** અંતર્ધાન થઇ જાય છે.)

ભીમ—(સઆશ્ચર્ય) અહાહા! મ્હારા જેવો આ ભૂમિમાં કોણ ભાગ્યશાળી છે i (રૂંધી રાખેલો માર્ગ જોઇ) હાં ઠીક; મ્હારે આજ સ્થળે માર્ગ પાડી જવાનું છે. (એમ વિચાર કરી વૃક્ષાદિને તોડી ફોડી

જવા જેટલો માર્ગ કરતો કરતો ચાલ્યો જાય છે.)

પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન.

તપોવનમાં વાઘનો ત્રાસ.

(તપોવનમાં વાઘ આવી ચઢવાથી મુનિઓ ગભરાય છે ને **નાગનાથ** તથા **મહાભાગને** રાજા **સંવરણને** તેડવા મોકલી બીજા બધા મુનિઓ, સ્ત્રીઓ ને બાળકોને વચ્ચે રાખી ટોળું વળી ઉભા રહે છે. મુનિઓ વાઘનું નામ સાંભળતાં કેવા ભયભીત થઈ જાય છે તેમજ વાઘને હણનાર રાજાને શાપથી બાળી ભસ્મ કરી દેવા કેવા તત્પર છે ત્હેનું અત્રે રમુજી વર્ણન છે.)

(વર્તુલાકારમાં ઉભેલા અનેક મુનિઓ, મુનિપત્નીઓ, મુનિકુમારો તથા મુનિકુમારીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

પ્હેલો મુનિ—અરે **વામદેવ**! સહુને સહુની પડી છે. **નાગનાથ** તથા **મહાભાગને સંવરણ** પાસે ગયે અતિ કાળ થયો પરંતુ "વપુ પોષાયું એટલે વિશ્વ પોષાયું" એ ન્યાયે ત્હેનો ભય દૂર થયો એટલે ત્હમારા ભયની તે શા માટે ચિંતા કરે?

બીજો મુનિ—ના ના **સોમદેવ**! એમ તો કેમ કહેવાય? આપણ સર્વેએ મળી ત્હેમને યોગ્ય માન્યા અને બધા ભયમાં રહી ત્હેમને નિર્ભયસ્થાને મોકલવા યત્ન કર્યો, તે ત્હેમના જાણવામાં સતાં એમ કેમ કરે?

મુનિપત્નીઓ—એમ ન કરે ત્યારે હવે ત્હેમનાં દર્શન કરજો જોઇએ. અમે તો કહ્યું'તું કે કામેશ્વરને મોકલો પણ અમારૂં કહ્યું કરે કોણ?

મુનિકન્યાઓ—માતાજી! એય બિચારા શું કરે? વાઘનું નામ સાંભળી રાજાએ સહાય કરવાની ના પાડી હશે ત્યારે તેડવા જનાર શું કરે?

મુનિકુમારો—અમને મધ્યે રાખી વૃદ્ધ વૃદ્ધ આગળ પાછળ કેમ ઉભા રહ્યા છો? અહો! અમે તો ઘણાય વાઘના કાન પકડી ત્હેની સાથે ક્રીડા કરીએ છીએ. આ અમારી લાકડી જોઇ! એનાથીજ વાઘને મારી નાખીશું! જવા દ્યો અમને; અમારા તો પગ દુઃખે છે!

મુનિપત્નીઓ—બાપુ! આ વ્યાઘ્ર તપર્મહિમાનું ઉલ્લંઘન કરનાર

છે! અને વાઘણ સાથે હોવાથી વકરાયલો છે; માટે આમ આવો નીચા નમી વચ્ચે ઉભા રહો.

મુનિકુમારો—(લાકડીસહ) ના ના, અમે તો જઈને તે વાઘને મારી આવીશું એના તે શા ભાર છે? (એવે રથના પડઘા તથા ચક્રનો અવાજ થાય છે તેથી વાઘ ઉતરી આવ્યો એમ સમજી મુનિઓ ગભરાય છે અને એક ઉપર એક પડી જાય છે અને વાચા પણ બંધાઇ જાય છે એવા મુનિકુટુંબનું અવલોકન કરતો રથારૂઢ રાજા પ્રવેશઃ કરે છે.)

સંવરણ—(આશ્વાસનપૂર્વક):—

ગિતિ.

આ સંવરણ સહાયે, આવી પોંત્યો હવે ન ફીકર કશી;
તપ સ્વાધ્યાયન સાધો, વાધો સમ્યક સદા સુશીલ ઋષિ!

(કોઇ પણ જવાબ દેતું નથી.)

સુરથ—આયુષ્મન્! આ પરાક્રમ અવલોકવા યોગ્ય છે.

સુરેશ્વર છંદ.

નથી નથી સુર અસુર સમર્થ નથી, હરિ વિધિ સદાશિવ જેવા,
નથી નથી નાગ નથી વડભાગ, ભલે ભૂમિ દેવ કરે સહુ સેવા;
નથી નથી વૈશ્ય નથી નથી શુદ્ર; નથી પશુ કે અસુધારી એવા,
કથી ન કથા કદી જાય જરૂર, ભલે ત્રિપુરારિ, મહા ભય દેવા!

સંવરણ—આર્ય સુરથ! સત્ય છે. અહો મુનીશ્વરો! હું સર્વ તપસ્વીઓનો કિંકર આ તપોવનનું રક્ષણ કરવા આવી ઉભો છું. તેથી આબાલવૃદ્ધે નિર્ભય થઇ વર્તવું ઉચિત છે. અહો ઋષીશ્વરો! સાવધ થાવ, સાવધ થાઓ.

મુનિઓ—(ધીમેથી આંખ ઉંચી કરી જોઇ માંહોમાંહે) અરે ભ્રાતા! માતા! ત્રાતા! આ તો આપણું ત્રાણ કરવા મહાત્મા સંવરણ રથારૂઢ થઇ પધારેલા છે માટે સાવધ થઈ એમને જે કહેવાનું તે કહીએ.

સંવરણ—(નમન કરી) અહો, ભૂદેવો! ઉઠો ઉઠો હવે કંઇ પણ ભય નથી.

પ્હેલો મુનિ—હવે કંઇ પણ ભય નથી; કિન્તુ ભય આવવાજ શા કાજે દીધો? શું તું અમારો પ્રભાવ નથી જાણતો?

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જો કે પાવક સર્વ ગર્વ કરી રૂહે તેથી ન કાંઈ બળે,
જો કે અગ્નિ ઝરે ત્રીજા નયનથી, તે દેવથી શું વળે?
વારિમાં વડવાગ્નિ વૈરી થઇ રૂહે, ના જોર ત્હેનું મળે,
શાપાગ્નિ સમ અગ્નિ કો નથી નથી, પામે તું તે આ પળે.

સંવરણ—(નમન કરી) મહાનુભાવ! હું મહર્ષિઓના સામર્થ્યથી સર્વ પ્રકારે તો નહિ પરંતુ કિંચિત્ જાણીતો છું; તથાપિ મ્હારી અજાણમાં વ્યાઘ્રે વિનાશ કર્યો ત્હેની ક્ષમા કરશો.

બીજો મુનિ—અરે! અમે કંઇ વ્યાઘ્રથી બ્હીતા નથી; પરંતુ ત્હારૂં કાર્ય અમારે શા કાજે કરવું જોઇએ? (એવે ગર્જના કરતો વ્યાઘ્ર પર્વતપર દેખાય છે ત્હેને જોઈ સર્વ મુનિઓ એક મેક ઉપર પડી જાય છે. અને કેટલાક ઓ વા વા ધ ધ એમ બોલતા જ્યાંના ત્યાંજ ઉભા રહે છે.)

સંવરણ—(વ્યાઘ્રને જોઈ સહર્ષ) આર્ય સુરથ! જરાક રથ આગળ લે એટલે હું એને **યમપુરીનો** માર્ગસ્થ કરૂં. (સારથી તેમ કરે છે અને રાજા શર સંધાણ કરી વ્યાઘ્રને મારે છે. વ્યાઘ્ર આમ તેમ ઘણો નાસવાનો યત્ન કર્યા છતાં શરથી ભોંકાઇ આર્તનાદ કરી પૃથ્વીપર પડે છે.)

સુરથ—(રાજાને પુનઃ શરસંધાણ કરતો જોઇ) હાં હાં, નરેશ્વર! શ્રવણ કરો.

વસંતતિલકા.

જો શૂલ **શંભુનું** કદી, વળી પાછું આવે,
જો વજ્ર **વાસવ** તણું, ન અરિ શમાવે;
બ્રહ્માસ્ત્ર **બ્રહ્મ**તણું જો, અરિ ના નમાવે,
ત્યાંથી ન **સંવરણનું**, શર પાછું આવે.

સંવરણ—શું આર્ય **સુરથ**! ત્યારે તે વ્યાઘ્ર મરાયો જ કે?

સુરથ—એમ કહેવું શા કાજે જોઇએ? તે તો શરસંધાણ થતાંજ—**યમપુરી** ભણી જઇ પહોંચ્યો. આયુષ્યમન્!

દોહરો.

સિંહણી ગર્ભે કદી ધરે, જો નૃપ! બીજી વાર;
તો જ્યા પુનઃ શરે ચઢે; નિશાન લહી નિરધાર.

સંવરણ—તો હવે આપણે મુનીશ્વરોને સાવધાન કરવા જોઇએ.

(રથમાંથી ઉતરી મુનિ પાસે જઈ) મહાશયો ! શાર્દૂલનો અંત આપના સેવકથી આવ્યો છે, માટે હવે નિર્ભયતાથી તપશ્ચર્યાનો આરંભ કરો.

પ્હેo મુનિ—(સાવધ થઈ) શું શૂરશિરોમણિ ! ત્હેં વાઘ વાઘણ ઉભયનો અંત સ્વલ્પ સમયમાં આણી દીધો ? વાહ ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! !

સંવરણ—મ્હારા જોવામાં તો એકલો વ્યાઘ્ર આવ્યો ત્હેને જ મ્હેં માર્યો.

બીo મુનિ—(સકોપ) અહો ! વાઘને મારવામાં તે શું પરાક્રમ કરવાનું હતું ? એને તો અમે આ અમારી જ્યેષ્ટિકાથી પણ પુરો કરી નાંખત; પરંતુ જે વિક્રાળતા રહેલી છે તે વાઘણમાં જ છે.

સંવરણ—મહાનુભાવ ! તે વાઘણ મ્હારા જોવામાં આવી નથી; પરંતુ આપ સ્થિર થાવ; હું ત્હેનો નાશ કરી સ્વલ્પ કાળમાં અહીં આવું છું.

ત્રીo મુનિ—હવે અમને એકલા મુકી ક્યાં જાય તે ? શું હવે અમારે થોડા સારૂ ત્હને શાપ દેવો કે ?

સંવરણ—આર્ય સુરથ ! આ સર્વ ઋષીશ્વરોનું ત્હમે અહીં રહી રક્ષણ કરો હું તે દુષ્ટાને વિડારી વ્હેલો વળી આવું છું. પર્વતપર રથને ચઢવાનો માર્ગ પણ નથી.

સુરથ—જેવી દેવશ્રીની ઇચ્છા. પણ સેવકને સેવા કરવા સાથે લીધો હોત તો ઠીક !

સંવરણ—ના ના, તેમ કરવાની કંઇ જરૂર નથી. ત્હમે આ સર્વ મુનિઓ સહ જલસ્થાનપર બેસો અને આપણું સેન આવે ત્હેને પણ ત્યાં નિવૃત્ત કરો. ! આ હું આવ્યો ! (એમ કહી ધનુષ્યબાણ લઈ રાજા જાય છે અને પછી રથ તથા મુનિઓ પણ જાય છે.)

(પર્વતપર વાઘને શોધતી વાઘણ આવે છે અને તે રાજાને નીડરપણે ઉપર ચઢી આવતો જોઇ ભય પામી પાછી ભાગી જાય છે.)

સંવરણ—અરે શું વાઘણ પાછી ન્હાસી ગઇ ? આ કંઇ કૃત્રિમપણું કે માયા તો નથી ? જો એમ ન હોય તો માનવને જોઇ એ પાછી ન્હાસે કેમ ? અરે હાં, ઠીક સ્મરણ થઇ આવ્યું.

ભુજંગી છંદ.

નથી વાઘણી હું ત્હને શૂનીજાણું,
અરે જાય ક્યાં આ ભર્યું માંસ ભાણું;

ઉભી રૂહે ઉભી રૂહે તદા તો પ્રમાણું,
ભલે ન્હાસી જા બાણુ છે ના અજાણ્યું !
(એમ કહેતો ત્હેની પાછળ દોડી જાય છે.)

તપત્યાખ્યાન.

ગણપતરામ રાજારામ.

ઝાલા રાજા માનસિંહની રાજ્ય ભક્તિ.

હલદીઘાટના યુદ્ધમાંનો એક પ્રસંગ.

માનસિંહ—શરા ઝાલાઓ ? જેમ ચંદ્રમા વાદળામાં પેસી ગયો હોય ને નજર ન આવે, તેમ મોગલ દળમાં મ્હારથી જેવો આપણો મહારાણો પ્રતાપસિંહ ક્યારનો ઘુસી ગયો છે તે ખોળ્યો જડતો નથી, માટે ત્હમારા ભાલા ચળકાવો ને એ ભાલાઓથી મોગલ દળનું વાદળ ચીરી આપણો પ્રતાપી પ્રતાપ શું કરે છે તે જુઓ! આ વખત ત્હમારૂં પરાક્રમ દાખવવામાં પાછી પાની કાઢશો મા! ત્હમારા રાજાને રાણાને જમણે હાથ બેસવાનો હક ત્હમારા ભાલાના જોરે આજ અપાવો! આપણે રાજાના સહાયક છીએ એ વાત કલિજુગમાં ન ભુલાય એવી નિમકહલાલી જણાવી ગયલી બાજી પાછી લાવો ! આજે આપણે હાથે એવું પરાક્રમ થાય કે જેથી રાણાજીના તેમજ આપણા પૂર્વજ હરખાય, ને આપણી છાપ રાણાજીના કુળમાં 'યાવતચંદ્ર દિવાકરૌ' ન ભુસાય ત્યારે આપણે આજ મદદે આવ્યા પ્રમાણુ ! રે, આ જીવતર શા કામનું છે ? ડાભને સાથરે સુઈ દેહ તજે તે ક્ષત્રી નહિ, પણ ખાતરી જાણવો! રજપુતે તો રણસંગ્રામમાં નામના કરી બાણની પથારીએ પોઢી આ ક્ષણભંગુર દેહ–દુઃખનું ગેહ–તજી દેવો, ને અચળ કીર્તિનો વારસો પોતાના પાછળ રહેલાં સંતાનને માટે દેવો, એજ જન્મ્યાનો લ્હાવ લેવાનું છે.

એક ઝાલો યોદ્ધા—ઓ બાપજી! રાણાજીએ તો મોગલ દળમાં રોળ વર્તાવ્યો છે. લાંબી દાઢીવાળાઓનાં રઝળતાં તુંબડાં મ્હારા ઘોડાની હટફટે ચઢતાં મ્હેં જોયાં છે; સલુંબરાજી રાજી થતા રાણા-

જીનાં વખાણુ પોતાના જોદ્ધાઓને સંભળાવતા જતા મ્હેં જોયા છે. રામસિંગજી પણ તરવાર તાણી તૂટ્યા છે. શીસોદિઆઓએ બાણુની અખાડમાસ જેવી હેલી કીધી છે, ને રાણાજી મોગલોને ભાજીમુળા પેઠે લેખતા, સલીમશાહના હાથી ભણી ઉડી પડ્યા છે! માટે આપણે આ વેળા વિસામો લેવાની નથી. થોડા વખતમાં આપે પરાક્રમ ઝાઝેરૂં કીધું છે, પણ આ સમો પગ વાળવાનો નથી.

માનસિંહ—સાચી વાત છે મ્હારા વહાલા વીરા! હવે આપણે એવી કારમી કીકિયારી કરી ઓચિંતો એવો હલ્લો કરો કે આકાશમાંથી વીજળી પડી પર્વત ફાડી નાંખે છે તેમ મોગલદળનાં કાળજાં ફાટી જાય; અને એ દુષ્ટ વાદળાં વેરાતાં આપણે આપણા પ્રતાપી રાણાને ભેટીએ; (બીજા યોદ્ધાઓ સામું જોઈ) આપણા ઘોડાઓને અને આપણને થાક લાગતો નથી; રણમાં પડતાં રજપુતો આ કાયાનો ધર્મ ભુલે છે. તેઓ પોતાના દેહને વાયુના ગોળાવત્ ગણે છે; માટે રે, વાયુવેગે સંચરી મેદાનમાં મળેલાં મોગલનાં વાદળાં વિખેરી નાંખો!

ઝાલા યોદ્ધા—હર, હર, મહાદેવ!!!

(હાથીને હોદ્દે બેઠેલો સલીમ ને ઘોડે બેઠેલો પ્રતાપ પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતાપ—(પોતાનો ઘોડો સલીમના હાથી ઉપર તલપાવી ભાલાથી મહાવતને હેઠો પાડતાં) ઓ કાયર શાહના સુત સલીમ! હાથી ઉપર ઓડવેલી વજ્રની પેટીમાં શું પેઠો છે? બહાર નીકળી પ્રતાપના ભાલાના ફગનો સ્વાદ કેવો છે તે જરા ચાખી જો! (એમ કહી ત્હેના હોદ્દામાં ભાલો મારે છે પણ તે લોહજડિત હોવાથી ત્હેનો હાથ જુઠો પડે છે એટલે) અલ્યા તરકડા! તું લડવા આવેલો જણાતો નથી; બેગમની પેઠે જુદ્ધમાં શું થાય છે તે જોવા માત્ર જનાનખાનામાં રહ્યો ઝાંખવા આવ્યો જણાય છે.

(મહાવત પડ્યો એટલે હાથી નિરંકુશ થતાં પાછો નાસે છે. પ્રતાપ બાણ ગોળી ને તરવરના સાત જખમ થયે છતે વકરાયલા વાઘની પેઠે ત્હેની પાછળ પડે છે, એ સ્થળે દારૂણયુદ્ધ મચે છે તે વેળે પ્રતાપને બચાવવા દેલવાડાનો ઝાલો રાજા માનસિંહ પોતાના જોદ્ધાઓ સાથે આગળ ધસે છે.)

માનસિંહ—ઓ સૂર્યવંશી રાણા! ઇંદ્રાસન લેવા ઉતાળો થા મા. હજી મેવાડને ત્હારા વડે મહિમાવાન થવા દે; ઇંદ્રાસનનો ત્હારો હક

વિધાતાએ પોતાની પોથીમાં નોંધ્યો છે, તે કોઇથી મિથ્યા થવાનો નથી; માટે ઓ મહારાણા! આ ત્હારી આસપાસ ઉલટેલાં તીડનાં ટોળાં ઓછાં થવા ત્હારૂં છત્ર અળગું કરી જરા ઠરીને આ ત્હારૂં લુણપાણી ખાનારનું પાણી જો! (પ્રતાપ ત્હેનો પોકાર નહિ સાંભળતાં પ્રાણઘાતક સાહસ કરે છે. એવે પોતાના યોદ્ધા સામું જોઇ) શૂરા ઝાલાઓ! શું જુઓ છો? રાણાજી ઉપરનું છત્ર તાણી લઇ આમ લાવો! ને એ મરણિયા થયેલા શૂરાને વિમાનમાં પગ મુકતો થોભાવો! એના વડે મેવાડ માનવંતુ થવાનું છે. આપણે એના સાહિત્ય છીએ; એ જતે આપણ સર્વ નકામા થઇ પડીશું. મેવાડનો સૂરજ ઇશ્વિરે ઉગાવ્યો છે, માટે એ છે ત્યાં સુધી દિવસ જાણજો પછી અંધારાં ઉલેચવાનાં થશે, માટે આ વખતની કરેલી મર્દામી કામની છે, અજર ન કરો, રાણાને અળગા કરો, ને ત્હેમનું છત્ર આમ ધરો!

પ્રતાપનું છત્ર ઝુંટવી ત્હેને અળગો કરી, ઝાલો પોતાના યોદ્ધાઓ સાથે માથે છત્ર ધરાવતો રણમાં ધસે છે; ત્હેને રાણો જાણી મુગલ યોદ્ધા ત્હેના ઉપર મધમાખોની પેઠે ફરી વળે છે. પૂર્ણ પરાક્રમ કરી ઝાલો સ્વર્ગે સંચરે છે, તેમજ રામસિંહ પણ રોળ વર્તાવી ત્હેનો સોબતી થાય છે. હલદીઘાટના રક્ષણાર્થે મળેલા બાવીશ હજાર બખ્તરિયામાંથી માત્ર આઠ હજાર જીવતા પાછા હઠે છે, ને એ પ્રમાણે આ લડાઇનો અંત આવે છે.

પ્રતાપનો ટેક.

(પ્રતાપ શરણે આવવાને ખુશી છે એવી ખોટી ખબર અકબરને મળી છે એવી અફવા પ્રતાપસિંહને કાને પડતાં એ અટંકા ટેકી વીરને ઉપજતા વિચાર,)

પ્રતાપ—(પરિક્રમણ કરતાં) ઓ કર્તાર! સૂર્યવંશી શીશોદિયાની આ વેળા લાવવી ત્હને ઘટતી નથી રે, સસલાએ સિંહને, કાગડાએ ગરૂડને ગાંજ્યો સાંભળ્યો નથી, તેમજ શીસોદિયાના પાટવીને ત્હેના કોઈ પણ શત્રુએ નમાવ્યો સાંભળ્યો નથી; પણ તે કલંકની ઘડી હે હરિ! ત્હેં આ ભાગ્યહીન પ્રતાપને માટે આણી ત્હેના કુળનું પાણી ખોવાનો બનાવ બનાવ્યો. હાય! હાય! મ્હારે હવે આ જગતમાં જીવ્યું જોયતું નથી રે! જીવવું તે શું માત્ર અપજશ જોવાને?

નાક કાપતાં પહેલા ધડથી માથું જુદું થવા દેવું હજારગણું સારૂં છે. સ્હાડાત્રણ મણની કાયામાંથી અણાપુર નાક ગયું તો પછી શું રહ્યું ? રે હાય ! તેમ થયું; પરિયાનું પાણી ગયું ! હવે જે રહ્યું તે મ્હારા ખપનું નથી. જવનના સામો જઇ નીચો વળી સલામ કરવાને પ્રતાપ કબુલ થયો, આ કલંક શું જે તે છે? અરે પ્રભુ ! જો ત્હારે આવો દી લાવવો હતો તો આ પેઢીના પુણ્ય પરવારેલાં રાજકુટુંબને સવેળા સંકેલી લેવું જોઇતું હતું, રાણીઓ ને રાજપુત્રો એ સર્વને એક ચિતામાં સુવાડવાનો જોગ એક ઘડીએ લાવ્યો હોત તો એ સંકટ હું સહી શકત; આ કાયામાં કારમો રોગ મુક્યો હોત તો પણ વેઠી શકત; પણ આવાં કાળાં કલંકના કોવાઢા હું સહી શકતો નથી હર ! હર ! હર !

(ઉભો થઈ આકાશ સામું જોઈ) ઓ જગતના સંહાર કરનાર, મહારૂદ્ર ! આ વેળા ત્હારો રૌદ્રરસ રેડી આ પૃથ્વીનો પ્રલય કર ! ને આ બગડેલી બાજીનાં સોગઠાં ઉઠાવી લે ! ઓ મેઘરાજા ! તમારો મહા પ્રલયનો મહિમા જણાવી આ અવનિ ઉપર જામેલો પાપનો કાંપ ધોઇ નાંખ ! (સૂર્ય સામું જોઈ) ઓ સૂર્ય દેવ ? તું ત્હારી સોળે કળાથી તપી વિશ્વમાં વિસ્તાર પામેલા અનીતિના વેલા બાળી ભસ્મ કરી નાંખ ! (માથું ધુણાવી) રે, સો ગંગાજળ સ્નાન કરતે, ન ભુસાય એવા કલંકનો કાળો ડાઘ બેઠો, એથી વધુ દુઃખ બીજું કયું આવવાનું હતું ? રે, જે જગામાં રહી લાજને માટે ન ખમાય એવાં સંકટ સહન કરતે પણ આબરૂને આળ આવ્યું, તો એવી ભૂમિમાં રહે આગળ ઉપર શો ભો નહિ આવે તે સમજાતું નથી. હજાર ભય આવી ચુકયા, પણ તેથી આ પ્રતાપ બીરૂ બન્યો નથી; પણ આ ભોએ તો કાળજું એવું હબકાવ્યું છે કે હવે આ દેશ છોડી પરદેશ જવું એમાંજ શોભા છે. સગાં અને સામંતોને ખબર કહાવવી કે પૂર્વજોની પૃથ્વીમાં પાપીઓના પગ ફરવાથી તે દોષિત થઇ છે. માટે એમાં નિર્દોષ રહી શકવાના નથી; કાંઇ પણ ચાંદુ આવ્યા વિના રહેવાનું નથી. માટે જેને ઉજળા રહેવું હોય તે સવેળા ઉચાળા ભરી હાલજો !

પ્રતાપ નાટક.

દોલતરામ કૃપારામ.

વિદ્યાધરનો વિનોદ ને ધનપાળની ધૂર્તતા.

(અંતઃપ્રસ્થના ચક્રવર્તી સિદ્ધરાજની મહારાણી માયાવતીના ભાઈ મદનસિંહે ધનપાળ શેઠના પુત્ર ધર્મપાળની પત્ની સતી સુભદ્રાને વિષયવાસનાથી ત્હેનાજ મંદિરમાં કેદ કરી હતી. મહારાજા અમરસત્ર સિદ્ધરાજનો મુખ્ય માંડળિક હતો. ધર્મપાળ અમરસત્રનો મિત્ર થતો હતો ને સુભદ્રાની આપત્તિ જાણી તે નિવારવા અમરસત્રે નિશ્ચય કર્યો હતો. અમરસત્રે પોતાના વાચાળ મિત્ર વિદ્યાધરને સુભદ્રાની તપાસ કરવા મોકલ્યો હતો તે તપાસ કરી પાછો ફરે છે ત્યાંથી આ પ્રવેશ શરૂ થાય છે. એની વાત ચાલે છે તેવામાં ધનપાળ શેઠ પોતાની પુત્રવધૂનું રક્ષણ કરવા અમરસત્રને વિનવવા આવે છે. ધનપાળ અમરસત્રના પિતા ગજસિંહના વખતમાં ત્હેના કારભારી હતા પણ અમરસત્રે એ લોભી શેઠને અધિકારથી દૂર કર્યા હતા. વિદ્યાધર જાણી જોઇ શેઠની વાતમાં અંતરાય નાંખે છે ને આડી વાત નીકળતાં ફરી કારભારમાં દાખલ થઈ જવાની લાલસાથી શેઠ મુદ્દાની વાત કરવી રહેવા દે છે.)

સ્થળ—અમરસત્રનો બગીચો.

(વિદ્યાધર પ્રવેશ કરે છે.)

વિદ્યાધર—અહો! પરપીડાને હરવામાં રાજાને શો હઠાગ્રહ ! નથી એને ખાનપાન કે માનનું ભાન, નથી એને રાજક્રિયાનું ધ્યાન, નથી એને સ્વાર્થની સાન, રાજમહાલમાં ચંદ્ર, દીપ અને રત્નજ્યોત્સ્નાને ઝાંખી કરનાર પ્રેમાળ પ્રમદાનાં દીન, પણ આકર્ષી કટાક્ષ પણ એને અસર નથી કરતાં. અરે! ગાઢાલિંગનમાં સુખ અને બળ આપનારી મહામાયાની છાયા પ્રેયસી નિદ્રાની પણ એને સ્પૃહા નથી. અહો પરજન ઉપરના સ્નેહે આત્મસ્નેહને પણ કેવો દબાવ્યો છે? સર્વથા, વિકારોનાં યુદ્ધ અને ત્હેમના જયાજયની ખુબી પણ કંઇ વિલક્ષણ છે. નિત્ય સમાગમથી અનાદર થતાં વસ્તુમહત્તા ન સમજાય તો ભલે, બાકી આ પરમવિવેકી અને શૂરાગ્રણી રાજા સ્ત્રીની દયાથી શ્રીને પણ વીસરે, આત્મસંરક્ષણનો ધર્મ ભુલે, એ કંઇ ઓછી વાત? બીજી તરફથી સદૈવ અતૃપ્ત વિષય-વિકારથી ઘેરાયલા રાજસ્યાલ મદનસિંહને ક્યાં લાજની કે ધર્મની સ્પૃહા છે! અથવા અત્યારેજ હું જઇ આવ્યો

ત્યાં પેલી પરાધીન સતીને સતીત્વ ઉપર પ્રેમ છે એટલો પતિ ઉપર પણ ક્યાં છે ? પોતાની જાતની પણ ત્હેને ઉપેક્ષા છે. ખરેખર વૃશ્ચિક જેવા વિકારો એક બીજાને ખાય છે અને તેના ધારણ કરનારને ડસે છે, માટેજ નિર્વિકાર રહેવું એ શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે. પણ જોઉં વારૂ, મહારાજા અત્યારે શું કરે છે? અરે "શું કરે છે" શું ? એની એ વાત; શી રીતે ને કેમ રક્ષણ કરવું. અરે, ઓ પેલા ફરે, ચાલો એમની પાસે જાઉં.

(અમરસત્ર બગીચામાં ફરે છે.)

અમરસત્ર—(મૂછ ઉપર હાથ ફેરવતો.)

(શોભાવૃત્ત.)

ભલે માસના માસ પડે કરવા ઉપવાસો,
ભલે આજથી સદા પડે કરવો રણવાસો;
ભલે વસ્ત્રમાં રહે એક લંગોટી તુટી,
ધર્મ્ય કર્મથી કદા, નથી જાવાનો ચુકી.

અથવા—શું થાશે જો દેહ, ગેહથી જુદો થાશે,
શું થાશે જો જીવ, દેહથી આઘો ન્હાસે;
શું થાશે જો નામ વંશ સાથે ભુસાશે,
મસ્ત મદનનાં હવે કુચેષ્ઠિત નહિ સ્હેવાશે.

માટે--

(ગીતિ.)

ધર્મ સાથ ભદ્રાનો, અવિચ્છિન્ન દૃઢયોગ અમર કરશે;
કપટ ચપટ ચંપાશે, સત્ય ન્યાય ને શાર્ય કીર્તિ ધરશે.

પણ હજી વિદ્યાધર કેમ ન આવ્યો ?

વિદ્યાધર—(પાસે જઇને) હું તો ક્યારનોએ આવ્યો છું.

અમરસત્ર—ત્યારે પાસે કેમ નથી આવતો ?

વિદ્યાધર—પાસે નથી ત્યારે આઘોએ ક્યાં છું ?

અમરસત્ર—કેહે હવે, શું કરી આવ્યો ?

વિદ્યાધર—શું તે કહ્યું હતું તે.

અમરસત્ર—પણ કેહે તો ખરો, શું કર્યું ? કેમ થયું ? અથેતિ વાત કહેને.

વિદ્યાધર—એટલું બધું જાણવું હતું, ત્યારે તો આવવુંતું પાછળ પાછળ.

અમરસત્ર—આમ શું કરે છે? કહી દે સત્વર, જાણુતો નથી કે ત્હારા સંદેશા ઉપર સતીના જીવનનો અને અસિના યશનો આધાર રહ્યો છે? (તરવાર ખેંચે છે.)

વિદ્યાધર-હવે રાખો મ્યાનમાં, અહીં તો કોઇને નથી મારવી.

અમરસત્ર—હવે બીજી વાતો કરવા કરતાં સરળતાથી યથાર્થ વૃત્તાંત કહે તો કેવું સારૂં? નાહક જીભ હલાવવી એમાં શો લાભ?

વિદ્યાધર—ત્યારે નાહક શસ્ત્ર હલાવવામાં શો લાભ છે? પણ એમ ન જાણશો કે જગતમાં ત્હમે એકલાજ છો. ત્હમારૂં હાથમાં જોર, મ્હારૂં જીભમાં.

અમરસત્ર—વયસ્ય, તું મારો બરાબરિયો કંઇ છે?

વિદ્યાધર—બરાબરિયો કેવો? હું તો ત્હમારાથી મ્હડતો. ત્હમારે હાથમાં શસ્ત્ર રાખવું પડે, મ્હારી જીભ તો સાપણ પેઠે ધારે ત્હેને ડસે ને કામદુઘા જેવી ધારે ત્હેને અમૃત પાય. આજ હું ન હત તો ત્હમે શું કરનાર હતા?

અમરસત્ર—બરાબર. તું મ્હારાથી મ્હોટો, પણ હવે કહે વારૂ શું કરી આવ્યો?

વિદ્યાધર—શું તે અહીંથી ગયા, સતી સુભદ્રાને મળ્યો, વાત કરી, ત્હમારો સંદેશો સમજાવ્યો, ત્યાંથી પાછા આવ્યા, અને ત્હમને મળ્યા.

અમરસત્ર—પણ શું કર્યું તે માંડીને વાત કહેની.

વિદ્યાધર—અમે આત્મશ્લાઘા નથી કરતા.

અમરસત્ર—પણ કહે તો ખરો કે એની કેવી સ્થિતિ હતી?

વિદ્યાધર—શું કહું!

(ઇંદ્રવિજય છંદ.)

પૂર્ણ સુધામય ઓષ્ઠલતા, થઇ નાગણ શું ફરકે ડસવાને,
સ્નેહ તણાં ઘર લોચનથી, વડવાનલ શો પ્રકટયો દહવાને;
કુંતલ-અંબર હેઠ શીળો, મુખ-ચંદ્ર પ્રચંડ થયો રવિ ક્રોધી,
કોમલ કંજ સમી કર-અંગુલી, બાણ બની હણવા અરિ શોધી.

અથવા— (શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.)

ધાર્યાં રક્તપદામ્બુજે યુવતિએ ચાંચલ્ય કાજે મૃગ,

કેડે સિંહ શિવારિને પકડવા, હસ્તામ્બુજે પન્નગ;
કાંડે કંકણુ ચક્ર શું ધરી કરે, ઇચ્છા શિરચ્છેદની,
રાખી શંખ સુકંઠમાં વિજયનો, ચંડી કરે છે ધ્વનિ !

અમરસત્ર—(કાન દાબીને) બસ પરસ્ત્રીના રૂપનું વર્ણન અયોગ્ય છે, સુજ્ઞને તો તેના ગુણનાંજ સંકીર્તન કરવાં ઘટે છે.

વિદ્યાધર—ત્યારે તે સાંભળો!

(શિખરિણી વૃત્ત.)

દયા સાટે એને રગ રગ બળે ક્રોધ-ભભુકો,
વધ્યો શ્વાસોચ્છ્વાસે પ્રણય બદલે, વૈર ચસકો;
ચ્હડ્યું રોમે, રોમે, જલદ વિષ સૌહાર્દ બદલે,
સતી કોપે ત્યારે વિકૃતિ પણુ અંગે બહુ ખલે.

અમરસત્ર—વાહ મિત્ર ! જોઇ સતી સ્ત્રીની શક્તિ ? વારૂ, પણુ ત્હારો સંદેશો તે સમજી ?

વિદ્યાધર—ન સમજી હોય તો બંદા પાછા આવે ખરા? કામ ચોક્કસ કરીને આવ્યા છીએ. ત્હમારી પેઠે ઘરમાં બેઠે તડાકા મારવાના નથી.

અમરસત્ર—કેમ ઘરના તડાકા ?

વિદ્યાધર—અમારી પેઠે કરો ત્યારે ખરા, ન્હોય એ વાતો. કાજળની કોટડીમાંથી વગર ડાઘે પાછા આવવું ત્હેમાં તો જોઇએ છીએ મનોબળ.

અમરસત્ર—ખરૂં ભાઇ, ખરૂં. ઠીક કર્યું ત્હેં.

વિદ્યાધર—"वचनेपि किं दरिद्रता"? "ઠીક" કહ્યું એટલે પતી ગયું. ભાઇ ત્હમારા રાજાનાં હૈયાં સમુદ્ર જેવાં કહ્યાં છે તે ખરૂંજ છે. એમાંથી કશાનો પત્તાજ લાગે નહિ ને.

અમરસત્ર—મિત્ર, તું પણુ એમ કહેશે ? ત્હેં મ્હારી આજ કિંમત કરી ?

વિદ્યાધર—"राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा" એ વાત ખરીજ છે, નહિ તો આટલા શ્રમનું ઇનામ "ઠીક કર્યું" એટલુંજ મળે ?

અમરસત્ર—એટલું કેમ! તું માગે તે. બોલ કંઇ છે માગવાનું ?

વિદ્યાધર—નહિ અપાય હોં.

અમરસત્ર—ત્હેની તારે પંચાત નહિ.

વિદ્યાધર—ઠીક છે, ત્યારે માગીશું, લ્યોને આ માગીએ.

અમરસત્ર—બહુ સારૂં. માગ ત્યારે.

વિદ્યાધર—જો જો માગું છું હોં–ના નહિ કહેવાય.

અમરસત્ર—માગ, માગ, (પ્રતિહાર પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતિહાર—જય જય મહારાજ.

વિદ્યાધર—અલ્યા મૂર્ખ ! બે જણની વાતોમાં વચ્ચે આવનાર મૂર્ખ તું જ્યારે ને ત્યારે નડતો છે.

અમરસત્ર—કેમ પ્રતિહાર શું છે ?

પ્રતિહાર—આપની સમક્ષ આ વાચાળ વિદ્યાધર આમ કરે છે તો પાછળથી અમારી કેવી વલેહ કરતો હશે ? આમ એને મ્હોડે ચઢાવવો—

અમરસત્ર—વિદ્યાધરને છુટ છે.

વિદ્યાધર—(મનમાં) મ્હારે બીજું શું માગવું છે ? એની કૃપાથી કૃતાર્થ છું. પણ એજ માગું કે ત્હેમના આત્મનિરપેક્ષ અને પરોપકારી શૌર્યને અમર્ષનો પટ ન બેસે. ઠીક છે. (તાણીને પ્રતિહારને) લે ખાતો જા–ઢી–લી–પણ યાદ રાખજે કે ચાડીનું ફળ સારૂં નથી.

પ્રતિહાર—સારૂં ભાઈ ધણીની માનીતી ઢેડી ગામ અભડાવે.

(અમરસત્રને) મહારાજા ! ધનપાળ શેઠ આપની હજુર આવવા વિનવે છે.

અમરસત્ર—ઝટપટ બોલાવ. હું આ લતામંડપમાં આસન ઉપર બેસું છું.

વિદ્યાધર—વયસ્ય ! શું કરશો એ શેઠને !

અમરસત્ર—તું ડાવકો રહેજે. ઉચિત ઉત્તર આપીશું.

વિદ્યાધર—આપ મ્હને ઠપકો દેનારા "ડાહી સાસરે ન જાય અને ઘેલીને શીખામણ દે." (પ્રતિહાર ધનપાળ શેઠને લતામંડપમાં દાખલ કરી જાય છે)

ધનપાન—જય જય મહારાજાધિરાજ (દંડવત્ પ્રણામ કરી પાઘડી ઉતારે છે.)

અમરસત્ર—શેઠજી! પાઘડી પેહેરો આવો બેસો મ્હારી કને.

ધનપાળ—ના, પૃથ્વીનાથ. આપ તો અન્નદાતા છો. અમે–હું તો આપના પગની રજ છું. (નીચે પડી સલામો કરે છે, અને અમરસત્ર ઉઠી તેનો હાથ પકડી પોતાની સાથે બેસાડે છે, અને ધનપાળ શેઠ ધીમે ધીમે આઘો ખસે છે અને સંકોચાય છે.)

અમરસત્ર—કેમ શેઠ, આપનાં પગલાં અહીં ક્યાંથી કંઈ આજ્ઞા!

ધનપાળ—અમરભાઈ–અરે, ભૂલ્યો–મહારાજા અમરસત્ર, આપને ઘેર આવવામાં શી નવાઇ છે?

વિદ્યાધર—નવાઇ એજ કે આપ કામ વિના આવ્યા.

ધનપાળ—(મનમાં) કામ તો છે, પણ આ શંખ આમ ડોહોળીને બેઠો, હવે તો ધાટેજ રેહેવું. (તાણીને), હા, ભાઇ, પણ કામ વિનાએ અન્નદાતાને ઘેર આવવું એમાં શાનું સપાડું?

અમરસત્ર—શેઠ, પ્રકૃતિ સુસ્થ છે?

ધનપાળ—જી હા. આપની કૃપાથી–પણ–પણ–ભાઇ—

વિદ્યાધર—શું છે? ભાઇને તો કાલે રાત્રે સાજા સામા જોયા છે ને?

ધનપાળ—હા પણ પછી—

અમરસત્ર—કેમ શેઠ અટકી ગયા? પછી શું તે કહો—જો અડચણ ન હોય તો.

ધનપાળ—(મનમાં) જરા ભાવ ખાઇને કહીશું. (તાણીને) શું કહું? કંઈ કેહેવાનું નથી; કેહેશે એ છોકરો આપને.

અમરસત્ર—બહુ સારૂ, જેવી આપની ઇચ્છા.

ધનપાળ—(મનમાં) આણે તો આગ્રહ કર્યો નહિ અને હું માનમાં રહ્યો. (તાણીને) જી, આપની તબિયત બહાલ છે?

અમરસત્ર—આપની કૃપાથી.

ધનપાળ—પ્રભુ આપનું ભલું કરો. અમે ઘરડા તો તાંબાના રૂપિયા જેવા નકામા થઈ ગયા. પણ વારૂ, આપનો દિન દિન અધિક પ્રતાપ જોઈ રાજી થઇએ છીએ. આ એકનો એક છોકરો છે તે આપને સોંપ્યો છે. વારૂ કુવામાં હશે તો હવાડામાં આવશે. આપનું રૂડું ઇચ્છવું એજ હવે તો અમારૂં કામ, છતાં કંઇ સેવા ફરમાવશો

તો ઘરડો ઘરડો સેવક પાછો નહિ પડે. (બાડી આંખે રાજા સ્હામું જુએ છે.)

વિદ્યાધર—એ તો કહેશે, ભાર ઉપાડો, તે ઉપાડશો?

ધનપાળ—એજ કરતો હતો કેની! બાપજીની કૃપાથી આ વખત આવી છે તો ભલે, બાકી હું તો વગર પગારનો ચાકર છું.

વિદ્યાધર—આટલું ધન ભેગું કર્યું તોયે હજી વગર પગારના છો કે?

અમરસત્ર—વિદ્યાધર! પિતાના મિત્રનું ઉપહાસ થાય કે? બસ કર!

ધનપાળ—કંઇ નહિ, બાપજી! મ્હોડે ચઢાવેલો છે, તે બોલે; કહ્યું ત્હેમાં શું લેઇ ગયો?

વિદ્યાધર—શેઠ તમારી પાસેથી લેઇ જાય તેવો કોઇ હશે?

અમરસત્ર—કેમ ધર્મપાલ શું કરે છે?

વિદ્યાધર—શું કરે છે તે માથું કુટે છે, ને ફાં ફાં મારે છે, ને વેવલાં વીણે છે, એમાં શું પુછો છો?

ધનપાળ—(મનમાં) (અમરસત્ર વિદ્યાધર ઉપર ક્રોધ જણાવે છે) આણે ઠીક લાગ આપ્યો. (તાણીને) મહારાજ, એના ઉપર કોપ કરશો મા! એ અરધું ખરૂં કહે છે અને અરધો મસાલો ભેળવે છે.

(પ્રતિહાર પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતિહાર—કૃપાનાથ! પિશુનમલ્લજી આપને મળવા આવ્યા છે.

અમરસત્ર—(મ્હોં બગાડીને જરા વિચારી) કહો કે અહુણાં કામમાં છે. (પ્રતિહાર જાય છે ત્હેને પાછો બોલાવી) આવવા દો.

પ્રતિહાર—જેમ આજ્ઞા-(પિશુનમલ્લને તેડી લાવે છે.)

પિશુનમલ્લ—કેમ, મહારાજા પ્રસન્ન છો!

અમરસત્ર—(જરા મ્હોં ચઢાવીને) હા.

પિશુનમલ્લ—બહુ દીવસે આપણે મળ્યા. કહો, રાજ્યમાં ખેરીયત છે? કેહે છે આપે તો સર્વ રાજ્યાધિકાર ન્હાના ભાઇને આપ્યો.

અમરસત્ર—હા.

પિશુનમલ્લ—(મનમાં) આણે તો વાત ટુંકાવવા માંડી. ઠીક છે. (તાણીને) એ તો મહારાજ્યસભામાં આવતાં આપને વિલંબ

થયો, તે બાબત હલકા લોકો નિંદા કરતા હતા. મત્સરધૂમને તો આપ ઓળખો છો, તે મ્હેં વિચાર્યું કે જઇને ચેતાવું. આપના પિતાને ને મ્હારે બહુ સ્નેહ.

વિદ્યાધર—મહારાજા એવી વાત સાંભળતા નથી.

પિશુનમલ્લ—વિદ્યાધર ત્હમે વાત ન સમજો, કરીએ ધાર્યું પણ જાણવું તો ખરૂં, કેમ શેઠ? ખરૂં કહું છું કે નહિ?

ધનપાળ—ત્હમે આટલું ચાલીને ખબર કહેવા આવ્યા અને મહારાજ ન સાંભળે એમ બને નહિ.

વિદ્યાધર—કોઇએ નિંદાનું બાણ માર્યું હતું, તે રસ્તામાં પડ્યું હતું, ત્યાંથી ઉચકી લાવી મહારાજની છાતીમાં કર્ણદ્વારા પ્રવેશ કરાવવા પિશુનમલ્લજી આવ્યા છે, તે એવો કોઇ ગાંડો નથી કે એમનું સાંભળે.

પિશુનમલ્લ—તો, ભલે, મહારાજની ઇચ્છા ન હોય તો મ્હારે ગરજ નથી. મ્હારો તો જીવ બળે માટે કહેવા આવ્યો છું, કેમ મહારાજ, શી મરજી છે?

અમરસત્ર—આંખ, કાન કે જીભનો વિશ્વાસ રાખવા કરતાં બુદ્ધિનો, ધર્મનો, અને અનુભવનો રાખવો એ સારી વાત છે.

વિદ્યાધર—ચોખ્ખું કહો કે અમારા કાન પારકી જીભને આધીન થતા નથી.

પિશુનમલ્લ—(મનમાં) આમ પત્તો નહિ મળે, રજા લેઇને સંતાઇને સાંભળવું. (તાણીને) ભલે મહારાજ, રજા લેઉં છું.

અમરસત્ર—સીધાવો.

પિશુનમલ્લ—(મનમાં) આણે તો "આવજો" પણ ન કહ્યું. હું પણ મલ્લ છું. જુઓ, શું થાય છે. (ઉઠીને જઇને, બાજુ ઉપર થઇને લતામંડપ પાછળ લપ્પાઇને ઉભો રહે છે.)

ધનપાળ—(મનમાં) કેહેવાની ખરી તક આવી ત્યારે આ ચાડીયાએ આવીને અંતરાય નાંખ્યો. ખેર! (તાણીને) મહારાજ વિદ્યાધરની ટેવ સુધારવા જેવી છે. આ પિશુનમલ્લને અમથું ખોટું લગાડ્યું, બોલે એ, પણ ખોટું તો આપનું જ દેખાય. વળી ધર્મપાળ માથું કુટે છે એમ એનાથી બોલાય! આપ બેઠાં ધર્મપાળ માથું કુટે? એની આપત્તિ તો આપ નિવારણ કરશો.

વિદ્યાધર—(મનમાં) આ કપટીએ લાગ સાધ્યો ખરો

(તાણીને) કેમ શેઠ ! પિશુનમલ્લને શું એવું કહ્યું હતું કે મહારાજા આગળ ત્હમે આમ મ્હારો વાંક કહાડો છો.

ધનપાળ—કંઈ નહિ બાપુ, ત્હારી જીભ લાંબી, તે જરા કહેવું પડે, તે ત્હારા સારાને જ માટે.

વિદ્યાધર—જેમ ત્હમારૂં પેટ મ્હોટું તે જે આવે તે "હોઇયાં" થઈ જાય તેમ મ્હારી જીભ લાંબી કે જે આવે તે બોલાય.

ધનપાળ—(મનમાં) આ લુચ્ચાએ વાત ફેલાવી, હશે જોઉં છું. (તાણીને) તું એમ કહે તો એમ.

વિદ્યાધર—હાજ તો " વાણિયાભાઈની નીચી મૂછ. "

અમરસત્ર—મૂર્ખ નથી જાણતો કે,

ગીતિ.

માત, પિતા, ગુરૂ, રાજા, અભ્યાગત, ઋષિ અને જ્યેષ્ઠ ભાઇ, વૃદ્ધ અમાત્ય, સુજનની, પાસે ધરવી ઘટે નમ્રતાઈ.

વિદ્યાધર—(પોતાના કાન આમળીને) હા હા, એ તો વીસરી ગયા, પણ—

ગીતિ.

સ્વાર્થી, શેઠ, નિઃસ્નેહી, કૃતઘ્ન, લોભી, મદાન્ધ ને માની;
પિશુન, વિતથવાદીને, ત્યજવા જાણી શ્મશાનની વાની.

અમરસત્ર—વિદ્યાધર ! વિદ્યાધર ! શું બોલે છે ?

ધનપાળ—કંઇ નહિ બાપજી, ગુરૂજનના અપમાનમાંજ એનાં માન છે.

વિદ્યાધર—અને લઘુજનનાં ધનમાંજ ત્હમારાં તાન છે. મહારાજા ગજસિંહનું ધન લુંટી લેઈ, હવે તો દયા રાખો, ધનપાળ શેઠ.

ધનપાળ—અરે, ભલા આદમી, મ્હારે લીધે મહારાજા ગજસિંહ જેવા પવિત્ર આત્માને તું કાં વગોવે છે ?

ગીતિ.

વિદ્યાધર—ગજ તો ધુળ ધરે છે, પૃષ્ઠ અને શિર ઉપર રમત માટે,
ધુળ ધુળ તો પણ રહે, ચગદાવાની, ખરી જતાં, વાટે.

ધનપાળ—(આંખમાં રીસ દેખાડી) પૃથ્વીનાથના દેખતાં તો વિચાર રાખ.

વિદ્યાધર—ઓહોહો ! ધનપાળ શેઠ ! આવડી બધી આંખમાં

રતાશ કેવી? ધુળની વાત કહી, કંઇ આપની આંખમાં તો ધુળ નથી નાંખી?

ધનપાળ—(વધારે રીસ દેખાડી) કૃપાનાથનો માનીતો નહત તો બતાવત ત્હને આમ બોલ્યાનું ફળ. શું કરૂં! મહાદેવને ગળે સાપ વીંટાયો છે.

વિદ્યાધર—(ચાળા કરીને) વાહરે, મ્હારા ગરૂડજી. પણ ખરે-ઇશ્વરે,

(વસંતતિલકા.)

ભોળા ઋણી ગરજુ માણસ સાથ શૂરા
ધૂર્તો મળે વિનયમાં ન રહો અધુરા,
નિઃસ્નેહ સ્વાર્થ હૃદયે ધનનીજ માળા,
ક્યાંથી ઘડ્યા તમ સમાન ધનાઢ્ય કાળા ?

અમરસત્ર—હું દેખતાં આ અવિનય? વિદ્યાધર, દૂર જા, ઉઠ. (તલવાર ઉપર હાથ ધરે છે.)

વિદ્યાધર—આ હીંડ્યા, ત્હેમાં તલવાર ઉપર શો હાથ? "ખરૂં કહેતાં માએ માર્યો." (જાય છે.)

ધનપાળ—મુઓ, એના ઉપર રીસ શી? પણ એવાનો સંગ આપને ન શોભે.

અમરસત્ર—ટેવ પડી છે એને, પણ પેટ સાફ છે. વારૂ, બે ઘડી ગમત કરાવે છે.

ધનપાળ—હાજ તો એ ઘડી રાજાના રમકડાં છે.

અમરસત્ર—કહો શેઠ, હવે એકલા છો, કંઇ ફરમાશ?

ધનપાળ—કંઈ નહિ કૃપાનાથ, આપની કૃપા.

અમરસત્ર—(મનમાં) કેવો શઠ, હજી કહેતો નથી (તાણીને) બહુ સારૂં, કહો કંઈ નવી જુની વાત.

ધનપાળ—નવા જુનીમાં સેવકની વાત થાય છે, કે કોણ જાણે શું એ કર્યું કે અમર મહારાજે દૂર કર્યા, ઘડપણમાં અપકીર્તિ થઇ પણ વારૂ, આમ આટલી પ્રીતિ રાખો છો તો મ્હોટાનો આશ્રય કોઈ દહાડો પણ સફળ થશે.

અમરસત્ર—(મનમાં) શો લોભ! (તાણીને) લોકના બોલ્યા સ્હામું શું જોવું? લોક તો આમેય બોલે ને તેમેય બોલે કોઈ મ્હારૂં કેહે, કોઇ આપનું કેહે.

ધનપાળ—(મૂછના અગ્ર ઉપર અંગુઠો અને આંગળી મૂકી, મનમાં) ઠીક વાત ચાલે છે, આમાંથી પાછા દાખલ થઈ જવાય તો એકની ચાર સુભદ્રા લાવીશું. માટે એ વાત જવા દેવી, (તાણીને) જી–હા–મ્હોડે કેહેવું એ સ્વાર્થ ઠરે, બાકી મ્હારા કરતાં આપની અપકીર્તિ વધારે કેહે–લોકો તો કેહે, ગજસિંહ મહારાજની આટલી આટલી ચાકરી કરી તેની કંઇ બુજ નહિ એમ કેહે.

અમરસત્ર—શેઠ, જગત કોણે જીતાયું છે, અંતઃકરણ વિરૂદ્ધ ન કરવું એટલે પ્રથમ તો ગમે તેમ પણ પરિણામે સ્થિર યશ મળે છે.

ગીતિ.

અબ્ધિ તરંગો જેવાં, લોક–વચન શિર વહો વહો નહિ વા,
અમલિન પુલિન સમું પણ, અંતર દે નહિ સુકૃતિ ખડ્ગ ચળવા.

ધનપાળ—કંઈ નહિ મહારાજ, પાળતા આવ્યા છો તે પાળશો એમાં કહેવું પડે તેમ નથી. બાકી આમાં તો સુકૃતિયે છે ને યશ પણ છે.

અમરસત્ર નાટક.

નર્મદાશંકર.

મંદ દીસતા સુધારકોને બોધ.

એકવાર આપણો વિચાર એકદમ જાતિભેદ તોડી નાંખવાનો હતો ને ત્હેને માટે તૈયારીપર આવી રહ્યા હતા; એક વાર આપણે પુનર્વિવાહનો ચાલ ચલાવવાને આતુર થઇ જઇ તે અર્થે ઉદ્યોગ કરતા હતા; એકવાર આપણે વલ્લભમતને તોડી પાડવાને ખાઇ પીને મંડ્યા હતા, એકવાર આપણે નવું મંદિર કહાડવાની તૈયારી કરતા હતા; એકવાર આપણે સર્વોપયોગી વિષયો ઉપર સુંદર ભાષણો કરતા હતા; ને વર્તમાનપત્રોમાં લખતા હતા. એકવાર આપણે ખોટે માર્ગે પૈસો મેળવવાને આહા? કેવા ધિક્કારતા હતા! એકવાર આપણે પરસ્પર મળતા ને લોકોપયોગી વિચારો કરતા હતા; એકવાર આપણે આપણું જોર વધારી વહેમજવનના ઉપર મોટો ધસારો કરવાની તજવીજમાં ખંતે રહેતા હતા પણ તે દહાડા ક્યાં ગયા? અફસોસ! આજકાલ તો આપણે પૈસાનેજ પરમેશ્વર જાણી પૂજ્યા કરીએ છીએ, આજકાલ

આપણે કહીએ છીએ કે ભાઇઓ જેમ બને તેમ પૈસા પેદા કરો ને પછે નચિંતે મનમાન્યો સુધારો કરીશું; આજકાલ આપણે કોઈ કોઇને મળતા નથી; આજકાલ આપણામાં કોઇની દાઝ નથી; આજકાલ આપણે કોઈ કોઇના મિત્ર નથી; આજકાલ આપણામાં વિવેક નથી; આજકાલ આપણામાં શૌર્ય, ઉદ્યોગ ને ખંત નથી; (એક માત્ર પૈસો કમાવાની વાતમાં તે છે ખરાં) ટુંકામાં આજકાલ આપણે માણસ નથી. 'સુથારનું ચિત બાવળીએ ને ઉંટને મ્હોડે ઝાંખરાં' તેમ આપણાં ચિત પૈસા તરફ ને આપણાં મ્હેડાંપર પણ મુકયાની શરમ છે.

પૈસા મેળવ્યા પછી સુધારો કરીશું એ આપણું બહાનું છે; આપણામાંના જેઓને પૈસા મળ્યા છે તેઓમાંના ઘણાક કરતા નથી; કરે છે તે આડી રીતના કરે છે, કરશે તોપણ આડી રીતના. જુવાનીના જોશમાં થાય તે કામ ઘડપણમાં કરવાની ઉમેદ બાંધવી ત્હેનું નામ તે બહાનું કે નહિ? માત્ર પૈસાથીજ સુધારો થયો એવું ઇતિહાસમાં કોઇ ઠેકાણે જોવામાં આવ્યું નથી. નિયમ તો સર્વત્ર આજ જોવામાં આવે છે કે દેશનો સુધારો કરવામાં પ્રથમ વિદ્યા ને ઉંચી પ્રતિના સદ્દગુણો જોઇએ, પછી દ્રવ્યની સહાયતા હોય તો સુધારો વહેલો પ્રસરે. ન હોય તો મોડો પ્રસરે, અર્થાત્ લોકમાં વિદ્યા અને પ્રેમ શૌર્યાદિક સદ્દગુણો હોય તોજ તેઓ સુધરેલા કહેવાય. ત્હેમાં સુધારાવાળા ઉપદેશકોમાં તો એ ત્રણ વાત પહેલી જોઇએ. જે જે ઉપદેશકો થઇ ગયા છે તેઓ પ્રથમ નિર્ધન હતા; ત્હેમાંના કેટલાકે પોતાના ઉદ્યોગમાં રહીને પૈસો પેદા કર્યો હતો; પણ આપણે તો 'શીરા સારૂ શ્રાવક થવું' એ કહેવત પ્રમાણે સ્વાર્થનો ને પરમાર્થનો ખરો ઉદ્યોગ છોડી દઈ, દેવ ટળી રાક્ષસ થયા છીએ. રાક્ષસ તો સારા કે શત્રુના ઉપર શૌર્ય વાપરે, પણ આપણે તો શૌર્ય વિના જનાની થઇ ગયા છીએ. વગર આવડતને લીધે ઉત્પન્ન થતી ચ્હીડમાં 'કમજોર ગુસ્સા બહોત' તેમ માંહો માંહે એકેકને પોતાની પાસેથી દૂર કરવામાં (રખેને હવે સુધારાવાળો કહેવાઉં ને વહેમી મંડળમાં અળખામણો થાઉં) અને એક બીજાને ચાવવામાં આપણું બાયલું રાક્ષસીપણું વાપરીએ છીએ. ઉપદેશકોએ તો દ્રવ્ય–માનનો લોભ ન રાખતાં દેશના કલ્યાણને અર્થે ખંતે પોતાનું કામ કર્યાં જવું જોઇએ. પૂર્વે આપણામાં તેમ હતું. બીજા દેશોમાં તેમ હતું ને આજ પણ છે. પેટને સાંસા પડતા એવા યુરોપખંડના કેટલાક વિદ્વાનો જેમ તેમ

ગુજારો કરી મ્હોટાં પુસ્તકો લખે છે, જે પુસ્તકો તેઓના મરણ પછી લોકની જાણમાં આવે છે ને પછી કેટલેક વર્ષે ગ્રંથકારો પિતર રૂપે પોતાનાં યશસ્વી કૃત્યોની કીર્તિની વાસના લે છે–ધન્ય ધન્ય! વારૂ, પૈસો મળ્યો એટલે મદ ને આળસ ઘર ઘાલેજ. જેટલું જુસ્સાનું બોલવું લખવું છે તે દુઃખના વખતનું જ સારૂં હોય છે. પૈસાથી વિચારવાળું ને મહેનતવાળું કામ કરવાનું મન થાય નહિ. તેમ ન થાય તો કામ સારૂં પણ થાય નહિ; અર્થાત્ પૈસાથી અને પૈસા મળ્યા પછી સુધારો કરીશું એ કહેવું કેવળ બાનું છે. વળી એમ કરતાં પૈસા કમાવા પછવાડે રોજ ૧૨ કલાક ગાળવા તો અઠવાડીયામાં ૧ કલાક પણ મિત્રને મળવામાં અને આગળ થવાની મ્હોટી લડાઇને સારૂ કવાયત શીખવામાં ગાળવો.

ભાઇઓ જેમ આપણું જોર નરમ છે તેમ વહેમજવનનું પણ નરમ છે. પણ આપણે ઘણા જ પાછા હઠયા છીએ ને હઠીશું. વહેમજવન પણ હઠે છે પણ તે કીડીની ચાલે. (બન્નેને હઠાડનાર પૈસાખાન છે.) પણ આપણામાંના કેટલાએક જેઓ વહેમજવનને નિંદતા તેઓજ ત્હેની પૂજા કરે છે, તેથી જ્યારે પાછી લડાઈ શરૂ થશે ત્યારે વહેમજવન આપણા ઉપર ખુબ દોડ કરી આવશે. જે ઉમંગથી આપણે આરંભ કર્યો હતો તે ઉમંગ ને તે શ્રમ રાખી રહ્યા હત તો વહેમજવનને દૂર નસાડ્યો હત પણ રે તેમ ન કરતાં આપણે આજ પાછે પગે દોડી પૈસાખાનના ગુલામ થઈ રહ્યા છીએ!

* * * *

દુઃખને અંતે જે યશ તેજ ખરો યશ છે. ધનબળે દેશનું કલ્યાણ કરનારાઓના કરતાં તનમન બળથી દેશનું કલ્યાણ કરનારાઓનું માન ને કામ વધારે ઉંચો જાતનું, ઘણીવાર રહે તેવું, અને મૂલ્યવાળું છે.

હવે ગમે તેવા છીએ, થોડી પુંજીએ ઘણું દેખડાવીએ છીએ, કાયર છતે શૂરવીરનો ડોળ ઘાલનારા થઇ પડયા છીએ ગમે તેવા છીએ તો પણ હવે જેવું આપણે ડોળ કર્યું છે તેવું મરતાં લગી રાખી રહેવું જોઇએ. રે ડોળ રાખી રહેવું એટલું જ નહિ, પણ ઉપદેશની વૃષ્ટિયે મનરૂપી ખેતરોને સદ્બુદ્ધિથી ભરપૂર કરી નાંખવાં જોઇએ. મૂળ કુળના ધર્મ કોણ રાખી રહ્યા છે? બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મણપણું નથી ને ક્ષત્રીમાં ક્ષત્રીપણું નથી, રજપૂતે જનોઇ ફેંકી દીધાં ને બ્રાહ્મણે માત્ર

મોકલાજે રાખ્યાં છે. ખરૂં જોતાં, દેશ, રાજ્ય, કુળ, કર્મ, રૂઢી, વિદ્યા બધી વાતમાં આપણાં સેંકડો રૂપાંતરો થઈ ગયાં છે—આપણે બધી વાતે સંકર છીએ. હિંદરૂપી વહાણ સેંકડો વર્ષ થયાં દુર્દશાના દરિયામાં તોફાન ખાઇ ખાઇને ખોખું થઈ રહ્યું છે,—એટલું છે કે હજી પુરૂં ભાંગ્યું નથી. અંગ્રેજી રાજ્ય છે એ યોગ રૂપી હોકાથી કંઇ દિશા માલુમ પડવા લાગી છે, પણ આપણે ખલાસીઓ એકસંપે કામ કરતા નથી. ભાઇઓ! પ્રથમ ગરબડ હોય તો પછી સ્વસ્થતા થાય, ગાજ-વીજ હોય તો વૃષ્ટિ સારી થાય ને ધાન્ય પાકે. ભીલ પીંઢારાઓએ રાજ્ય મેળવ્યાં છે તેમ આપણે આજકાલ સુધારાવાળા ગર્જના કરીએ છીએ તે એવીની એવી જારી રાખીશું તો દેશમાંથી વહેમજવનને હાંકી કાઢવા સમર્થ કેમ નહિ થઇએ? રે દીલગીર થવાનું એટલું જ છે કે આપણે એ ઉદ્યોગ જારી રાખતા નથી.

ખરેખર આપણે ઘણું કરવાનું છે. વિદ્યા જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવો છે, શુદ્ધ ધર્મ ચલાવવો છે, ઘર સુધરાવટ કરવી છે, દેશી રાજ્યની ઉંઘ ઉરાડવી છે—ટુંકામાં નાના પ્રકારે દેશનો ઉત્કર્ષ કરવો છે. આપણાથી તે કંઈ સઘળું થવાનું નથી, તો પણ શું આપણાં છોકરાં પણ નહિ કરે? જો આપણે અમુક સીમ બાંધી જઇએ તો આપણાં છોક-રાંઓને તેટલી મહેનત ઓછી! તેઓ પછી ત્યાંથી આગળ વધશે.

રણમાં પડયા પછી હવે બ્હીવું શું? મહેનત કરતાં લડતાં મરવું એ સમાન પુરૂષાર્થ બીજું કીયું છે? મરતાં લગી ઘાથી રીબાયા તોપણ શું લીધેલું પણ મુકવું? ખરૂં કહું છું કે પાંચજ વીર નીકળે અને તેઓ સંસારી સુખની તૃષ્ણા મુકી દે અને રાત દહાડો સુધારો પ્રસારવાના ઉદ્યોગમાં રહે તો બેશક આપણે ઘણા આગળ વધીએ. રાજ્ય મદદમાં છે અથવા થશે, પણ 'ઓ દીન કહાં કે મીઆંકે પાઉંમેં જુતી!' એ દહાડો ક્યાં કે આપણે પાંચ પણ એકઠા રહીએ! પાંચ તે પાંચ હજારને ભારે પડીએ. પણ સંસારતૃષ્ણાવાળા અને એકલપેટા સ્વાર્થી-ઓથી શું થાય! વિલાયત જવું સહેલું હોય તો વિલાયત જઈ આવનારને કોણ માન આપે? જાતિભેદ ઝટ તોડાતો હોય ને પુનર્વિ-વાહ સહજ થતો હોય તો આટલી બધી ચુંથાચુંથ શાની થાય? સંસારમાં સર્વ વસ્તુ નાશ પામે છે. એક માત્ર કીર્તિ નાશ પામતી નથી. માટે સુધારો કરી નામ કરવું અને આવતી પ્રજાને રૂડો દાખલો

આપવો એ આપણું પહેલું કામ છે. આપણે પરસ્પર વર્તવાની રીત જુદી છે. અલબત્ત એકેકના વિચારમાં અંતર તો હોય જ પણ તેટલા ઉપરથી માંહોમાંહે વેર મત્સર રાખવાં, દ્રવ્ય માનને અર્થે ખુશામતીઆ થવું, લોભમાં દોસ્તી બાંધવી ને બાંધીને ન નીભાવવી એ નીચ કુળનું લક્ષણ છે. પ્રીત કેઈ તો કે આગળથી જોઇ તપાસીને બાંધવી, બાંધી કે પછી ત્હેમાં આગળ એકાદું નઠારૂં નીકળ્યું તો પણ તેને નીભાવવું. જેની સાથે કામ પડ્યું, જેને માટે લોકોમાં ગવાયા જેને આપણે આપણું પોતાનું એકવાર પણ કહ્યું, જેની સાથે બેસીને પાન ચાબ્યાં, તેને બાંહે ગ્રહ્યાની લાજ એ બહાને પણ હરગીસ મૂકવું નહિ. પણ અફસોસ! આપણે આજકાલ કોઇ કોઇના નથી! હશે! અગર ઘરમાં ગમે તેમ ભાઇઓ ભાઇ લડીએ તો પણ બહાર તો એકજ છીએ એમ બતાવવું જોઇએ. લાઇબિલ કેસમાં ભાઇ કરસનદાસ મૂળજીના કેટલાએક મિત્રો ત્હેનાથી જુદા વિચારના હતા, જેઓનો વિચાર કોર્ટમાં જઇ શાહેદી પુરવાનો ન હતો તેઓએ કરસનદાસની શરમે તો થોડું, પણ સુધારાની લાજ જશે એટલા જ માટે આગળ પડીને શાહેદી પુરી. એ વેળા જે આપણા સાથીઓએ એકસંપીને શૂરવીરપણું બતાવ્યું છે તે નોંધી રાખવા જોગ છે, એવું જ સર્વ પ્રસંગે હોવું.

નર્મગદ્ય.

સુધારાની નિષ્ફળતા.

હિંદુઓ જુના કાળથી એકજ ઠેકાણે છે, પરદેશી પરધર્મી જે દેશી થયા તે સાથે પણ ભળ્યા નથી. પંદર સોળ કરોડ જેટલી સંખ્યા પોતાની રાખીને સ્વધર્મની આણમાં સુખી છે. (બ્હારના લોકનો ઉપદ્રવ ઘણું કરીને નહિ) બ્હારના હુમલાની સ્હામા થવું, શત્રુ પાછા કાઢવા, ને કદાપિ તે દેશમાં ભરાય તો તેઓથી અળગા રહેવું, ખાવા પીવા લગ્ન વિગેરેનો સંબંધ કરવો નહિ, એ નીતિયે પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેલા મુગલાઇના વિલાસમાં મોહ ન પામેલા, બીજા લોકના સંબંધથી નહિ પણ પોતાની બુદ્ધિએ પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવાવાળા હિંદુઓનું ઐક્ય દેશ, કુળ, ધર્મ એ ત્રણે વાતે સઘન થયલું તેને શિથિલ કરવાને

સુધારાએ હામ ભીડી એ કેટલું ઉછંછળપણું ? સુધારાવાળા વીસરી ગયા કે રાજ્યાશ્રયથી બહુ ફાવી ગયલા બૌદ્ધ ત્હેમાંનો એક પણ આજે હિંદુસ્થાનમાં નથી. લોક આ સૈકાના નવા થતા શોધના લાભ લેવામાં ફાવતા નથી; એ વિના પાછલા સેંકડો વર્ષના કાળમાં ભૂમિ, ધન, ધંધા, વેપાર, વિદ્યા કળાના વિષયમાં કોઈ પણ વાતે ઉણા નહોતા. અને હમણાં જો કે, ધન ધંધાની અછત છે, ભૂમિનું ઉત્પન્ન જોઇએ તેથી વધારે સરકાર તીજોરીમાં જાય છે, તોપણ ભૂમિ કંઈ ઉપડીને બીજે કહીં જવાની નથી. નિવૃત્તિ વિષયમાં હિંદુઓએ ને પ્રવૃત્તિ વિષયમાં હિંદુસ્થાને જગતને મોહિત કીધું છે. હિંદુસ્તાનનું ધન જોઈ ખ્રીસ્તીઓ, આવ્યા વેપારને અર્થે, ને પછી અહીંની અવ્યવસ્થામાં ધણીઆતા થઇ બેઠા; ગરીબ હિંદુઓ પોતાનાં બૈરાં છોકરાં સાથે આજ પણ સુખી છે તેવા યુરોપમાં શ્રીમંતો પણ સુખી નથી. યુરોપમાં રાજકુળ નિરંતર ભયમાં રહે છે ને પ્રજાકુળ એકમેકથી સાવધ; એમાંનું અહીં કંઈ નથી. તો હવે કીયા નિત્યના ઉદ્દેશને અર્થે સુધારો લોકની પ્રવૃત્તિ વધારવાને ઇચ્છે છે ?

ધર્મવિચાર.

સ્વદેશાભિમાન.

આજકાલ હિંદુઓમાં જુના નવા વિચારોના યુદ્ધ ચાલે છે; એક પાસથી અનેક ધર્મજ્ઞાતિબંધન શિથિલ થતાં જાય છે, ને બીજી પાસથી અનેક રીતે લોકનું ઐક્ય થતું જાય છે; લોકે સંસાર પ્રવૃત્તિને મુખ્ય માનવા માંડી છે ને તેઓ રસબુદ્ધિએ ને અર્થબુદ્ધિએ મંડળીઓ કરી કરી વધારે ઉદ્યમી થતા જાય છે; અંગ્રેજ સરકારની પ્રજારૂપે પ્રાંત પ્રાંતના લોક ઉંચ નીચ સૌ ધારા ન્યાયની સત્તા તળે સમાન મનાય છે; ન્યાત લોકમાં માન મળે ત્હેના કરતાં દેશના લોકમાં માન મળે તે વધારે સારૂં છે એવી સમજ લોકમાં આવતી જાય છે. પ્રાંત પ્રાંતના વિદ્વાનો દેશ કલ્યાણના વિષયમાં માનને અર્થે, પરોપકારને અર્થે મંડળીઓમાં પોતપોતાના વિચાર જણાવે છે ને યથાશક્તિ કામ કરી દેખાડે છે; પ્રાંત પ્રાંતના શ્રીમંતો ધર્મબુદ્ધિથી કે માનબુદ્ધિથી કોડમાં કે શરમાં દેશકલ્યાણમાં નાણું વાપરે છે ને નિર્ધન લોકને સાથે રાખી પંત્યાળે વેપાર ધંધા કરે છે; દેશી રાજ્યની પ્રજાએ

અંગ્રેજી રાજ્યની પ્રજાની સ્વતંત્રતા ઉપર મોહથી જોવા માંડ્યું છે; એ સંધા ઉપરથી જણાય છે કે જો કે આજકાલ દેશદાઝ, દેશપ્રીતિ ને દેશાભિમાન એ વિષે લોકને શુદ્ધ જ્ઞાન નથી તોપણ તેઓના મનનું વલણ ને તેઓની કર્મવૃત્તિ એ સમસ્ત દેશી જનનું ઐક્ય કરવા ભણી છે. એ ઐક્યને અર્થે બંગાળીઓ પ્રથમ ધર્મનો ને દક્ષણીઓ આજકાલ અવશ્યે સમૃદ્ધિ અર્થનો બોધ કરવા આગળ પડયા છે.

લોકનું ઐક્ય થશે એટલે દેશી સમસ્તનું એક સ્વરૂપ ઘડાઇ રહેશે ને પછી એ સ્વરૂપનું હુંપણું—દેશાભિમાન પ્રગટ જણાશે, ને તે પુષ્ટ થયું કે ત્હેના જય ગાજશે. આપણે સંસારના યશ સુખની સ્પૃહા ન રાખતાં કેવળ આચાર અહિંસાના ધર્મને મર્યાદા ભાવથી પાળીને આપણે પરતંત્ર અને દામણા થયા તો હવે તરત ને તરત પાછી ધર્મદ્વારા આપણી સ્થિતિ સુધારવાનો સંભવ નથી જ; અને નિવૃત્તિ શાંતિના વિચાર દબાઇ જઇ પ્રવૃત્તિ ઉત્સાહના વિચાર વધતા જાય છે. પ્રવૃત્તિની નીતિ (નિવૃત્તિની નહિ) પ્રબળ છે ને એ નીતિનું શ્રેષ્ઠ દૈવત સ્વદેશાભિમાન છે તો હવે હિંદુસ્થાનના (મન ત્યાં અન્ન એમ સમજતા) સકળ હિંદુઓને અને (અન્ન ત્યાં મન એમ સમજતા) મુસલમાન પારસીઓને એ સૌને સ્વદેશ હિંદુસ્થાનનું જ અભિમાન એજ મ્હોટું ઉત્તમ સુખદાતા દૈવત છે પૂજ્ય ને આરાધ્ય છે, ધર્માભિમાન દૈવતનો કાળ ગયો ને દેશાભિમાન દૈવતનો કાળ આવ્યો તો હવે એનાજ ઉપર પૂર્ણ આસ્થા શ્રદ્ધા રાખવી; જેવું ધર્માભિમાનમાં દાખવ્યું તેવું ઔદાર્ય દેશાભિમાનમાં દાખવવું ! દેશકલ્યાણને અર્થે, દેશી સમસ્તરૂપી મહાકુટુંબના કલ્યાણને અર્થે સહન કરવું ને મનન કરવું, તન મન ધન અર્પણ કરવાં; ને પ્રસંગે પ્રાણ પણ અર્પણ કરવા, પ્રત્યેકના ઉદ્યમે સમસ્તની સમૃદ્ધિ વધારવી ને સમસ્તના સુખમાં પોતાનું સુખ શોધવું;–એ નીતિ મનસા વાચા કર્મણા પાળવાથી આપણ સમસ્તની–દેશની સ્થિતિ ફરી પાછી સઘળી વાતે ઉત્તમ શોભશેજ શોભશે.

ધર્મવિચાર.

નવલરામ.

બીરબલ ચાતુર્ય.

(અકબર બાદશાહનો માનીતો દીવાન બીરબલ જેના ટુચકાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે તે જ્યારે પ્રથમ દિલ્હી શહેરમાં આવ્યો ત્યારે દરવાનને સંતોષવા જેટલું દ્રવ્ય એની કને નહિ હોવાથી બાદશાહની મુલાકાત થઈ શકી નહિ. અકબરશાહ હમેશાં સવારના ઝરૂખે બેસી દરેક ફરિયાદીનો ન્યાય જાતે ચુકવતો હતો ત્યાં બીરબલે જઇ જાહેર કર્યું કે સરસ્વતી દેવીએ મ્હને આપેલો એક લાખની કીંમતનો એક દુહો તમારા દરવાને ફાડી નાંખ્યો છે. ત્હેમાંનાં ત્રણ ચરણ બીરબલને યાદ હોવાથી ત્હેણે બાદશાહને વિનંતિ કરી કે દરબારના કવિયો કને એ ચરણ પુરૂં કરાવી જોવું જેથી એને કદાપિ ચોથું ચરણ યાદ આવે. દરબારમાં તે દિવસે બીજી કાવ્યચર્ચા ચાલવાથી દુહો પુરો કરવાનો વખત રહ્યો નહિ તેથી સાંજના દરબારપર એ કામ મુલતવી રાખ્યું).

દરબારમાંથી ઉઠી બાદશાહ જનાનખાનામાં જોધપુરવાળી બેગમના મોહોલ તરફ વળ્યા. વરદી પહોંચતાંજ રાણી ધાઇને સામી આવી; અને લળી લળી મીઠાં મીઠાં વચનો રૂપી મનોહર ફુલ વધાવતી પોતાના ઓરડામાં તેડી ગઈ. ઘણા સત્કારની સાથે મખમલ જડેલા મિનાકારી સોનાના તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો. દિવાલની વચમાં ઠેઠ ઉપરથી વાયુ આવવાની કરામત કરી હતી તે માર્ગે ફર ફર પવન આવી રહ્યો છે, ત્હેમાંથી ગુલાબજળના બુંદો આખા ઓરડાને શીતળ તથા સુગંધીમાન કરે છે, સુખડના સ્તંભો ઉપર પાણી પડવાથી તે અજબ રીતે બહેક બહેક થઇ રહ્યા છે, મેના પોપટ વગેરે પાળેલાં પક્ષીઓના કલ્લોલથી કલરવ થઇ રહ્યા છે, આઘેથી કોમળ સંગીતની ધ્વનિ મંદ મંદ આવે છે, અને મોરનું એક સુંદર જોડું પાદશાહના તખ્તની સામાંજ આવીને કળા કરી થન થન નાચી રહ્યું છે, વગેરે અનેક સુખ સામગ્રીઓવડે પ્રેમપૂર્વક સત્કાર થવાથી બાદશાહને તે દિવસ ખરા ઉન્હાળાના હતા તોપણ ચોમાસાના જેવા લાગ્યા. ચંદ્ર જેવા મુખવાળી દશ દશ દાસીઓ દરેક બાજુ ઉપર કુંડાળે વળી છેટેથી વાયુ ઢોળવા લાગી, અને રાણી હાથમાં રત્નજડિત એક ન્હાનો વીંજણો લઇને તખ્તને ડાબે પગથીએ બેઠી. રાણીના એક ઇશારાની સાથે સોનાના

થાળમાં સ્ફાટિકના ખુમચાઓ પાદશાહની સામે આરસના મેજ ઉપર રજુ થયા. ત્હેમાં દેશ દેશના ન્યામત મેવાઓ. ભાત ભાતની મીઠાઈ, અને બિલોરી કાચની શીશીઓમાં રંગ બેરંગી, ઘણાજ ખુશબોદાર અને બર્ફના જેવાં ઠંડાં શર્બતો ભર્યા હતાં; રાણી ત્હેમાંથી પોતાના કોમળ હાથ વડે લઈ લઇને આગળ ધરે, તથા લીલા પાનાની ન્હાની ન્હાની ચલાણીઓમાં એક એક જાતનાં શર્બતો ભરી “ મ્હારા સમ આ તો જરા ચાખો ” એમ આગ્રહ કરી રાજાને મોહ પમાડતી જાય. આ સરભરાથી બાદશાહ ઘણોજ પ્રસન્ન થઇ બોલ્યો “ હે પ્રિયે જેવો આજે દરબારમાં વિદ્યાનંદ જામી રહ્યો હતો તેવો જ ત્હારા મહેલમાં ત્હેં વિલાસાનંદ જમાવી મુકયો છે, ” એમ બોલી સભાની સઘળી હકીકત કહી; બીરબલની ચતુરાઇનાં બહુ વખાણ કર્યાં, અને રાણીને કહ્યું “ તું પણ કાવ્યકળાની વિનોદી છે, તેથી જો ! ત્હારાથી એ સમસ્યા પૂર્ણ થાય છે ?

“ अहोरात्र जागृत खडे, मम रक्षक महाशक्त
यों कह सुखे सुवे सदा ?.... ... . ”

રાણીએ તે સમસ્યા સાંભળીને હસીને કહ્યું કે મહારાજની ઇચ્છા છે તો હું પણ મ્હારી શક્તિ પ્રમાણે પાદ પૂરણ કરીશ પણ એક બે ઘડી થઇ મ્હેં આપણા બાળ શાહજાદાને સંભાળ્યો નથી તેથી ત્યાં જો આપ પણ પધારશો તો બાળલીલા જોઇને બેશક આનંદ થયા વિના રહેશે નહિ. એ માત્ર ૭ માસનું બાળકજ હતું અને ત્હેના ઉપર પાદશાહની ઘણીજ પ્રીતી હતી. તેથી તેઓ બંને ત્યાં ખુશીથી ગયાં. જઇને જુએ છે તો તે પારણામાં લાંબા હાથ કરી ભર ઉંઘમાં પડ્યો છે અને ત્હેનું હસતું મ્હોં પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવું ખીલી રહ્યું છે. પુત્રપ્રેમથી તે બંનેએ એના મ્હોં તરફ કેટલીક વાર જોયા કર્યું. થોડી વાર વાદળું આવતું હોય તેમ ત્હેની ભમર સંકોડાઇ, ત્હેણે પાસું ફેરવ્યું અને જરા ઉંકારો મ્હોં બહાર નીકળ્યો જ નથી એટલામાં તો રાણીએ ટપ પાદશાહની સોડમાંથી ખસી ત્હેની આશ્વાસના કરી, પયપાન કરાવ્યું, અને તેનું મુખકમળ પાછું પ્રફુલ્લિત થયું. પાદશાહ પાએક કલાક ત્યાં ઉભા રહ્યા તેવામાં ત્હેણે જોયું કે રાણીએ કરોડ-વાર તે બાળકની સંભાળ લીધી. અને તે તો મ્હારી સંભાળ લેનાર સદાકાળ હાજરજ છે એવા દૃઢ વિશ્વાસથી નિશ્ચિંતપણે ઉંઘ્યાજ કરતો

હતો. એથી તેણે રસમય કંઠે કહ્યું કે, ખરે જગતમાં માનો બાળક ઉપર પ્રેમ, અને બાળકનો મા ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ એ બંને અપૂર્વ વસ્તુ છે. રાણીએ કહ્યું કે મહારાજ બીરબલની સમસ્યા પૂર્તિ હવે આપના આગળ સાક્ષાત્કાર થઇ. એમ કહી નીચે પ્રમાણે તે દુહો પુરો કરીને બોલી:

" अहोरात्र जागृत खडे, ममरक्षक महाशक्त
यों कह सुखे सुवे सदा ? बाळक मातासक्त.

બેશક બાળક જે માની પ્રીતિમાં આસક્ત છે તે હમેશાં એમજ જાણે છે કે રાત દહાડો મારી સંભાળમાં એ જાગૃતજ છે. વળી મ્હારી મા મહા શક્તિમાન છે એમજ તે સમજે છે. એને જે દુઃખ થાય તે માથી ટળે એવું હોય કે નહિ, તોપણ બાળક તો એમજ જાણે છે કે મ્હારી મા તે દૂર કરશે. એવા દૃઢ વિશ્વાસથી તે નિરાંતે સદા સુખમાં સુવે છે, એ તો આપે પ્રત્યક્ષ જોયું, અને તેથી મ્હારી અબળા બુદ્ધિ પ્રમાણે તો એ સમસ્યા આ રીતે પુરાઇ."

અકબર તો આ સમસ્યા પુર્તિ તથા તે સાક્ષાત્કાર કરવાની રાણીની ચતુરાઇ જોઇને ખુશ જ થઇ ગયો. એ હર્ષથી બોલી ઉઠયો કે, ધન્ય છે રાણી ત્હારી રસિકતાને! ત્હમે રજપૂતાણીઓ ત્હમારી ચતુરાઇને માટે વખણાઓ છો એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. મ્હને નિશ્ચય છે કે મારી સભામાંનો કોઇ પણ પંડિત આવી રસભરી રીતે સમસ્યા પૂર્તિ કરવાનો નથી. મ્હને લાગે છે કે સરસ્વતીનું ચરણ એજ હશે, અને કદાપિ નહિ હોય તો હું કહું છું કે, સરસ્વતી કરતાં પણ રસવતી ચઢે. પાદશાહને આ સમસ્યા પૂર્તિ એવી મનમાનતી લાગી,કે હવે સભાવાળાઓ એથી વધારે શું કહી શકશે, તે જાણવાનીજ જિજ્ઞાસા એના મનમાં પળેપળે કુદકારા મારા લાગી; અને તેથી તેથી તેણે સાંજનું દરબાર રોજ કરતાં વહેલુંજ ભર્યું.દરબારમાં આવતાંજ પોતે બીજી કાંઇ વાત ન કાઢતાં પેલી સમસ્યા આગળ કરી, અને કહ્યું કે જોઉં હવે કોણ પૂરી કરે છે? યાદ રાખજો કે એ સરસ્વતીકૃત છે અને તેથી જો ત્હમે આળસમાં રહેશો તો ત્હમારી અને આ સભાની શોભા રહેનાર નથી.

હવે અકબરની આ સભામાં જે જે લોકો આવતા હતા તે સઘળા થોડા ઘણા તો વિદ્વાન હતા જ. એના દરબારમાં છાલકામાં છાલકા

મીજલસીઆઓ પણ કાંઈ કવન કરવાની તો શક્તિ ધરાવતા જ હતા. અક્ષરશત્રુની તો અકબરના દરબાર તરફ ડોકીઉં કરવાની પણ હિંમત ચાલતી નહિ, તેથી આ સમસ્યા સાંભળી સૌ પોતપોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા. અને સૌએ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે કોઇ રીતે ચોથું ચરણ તૈયાર તો કર્યું. પણ અકબરે એના ઉપર આટલો બધો ભાર મુકયો હતો તેથી સઘળા રખેને આપણું ખોટું પડે એમ જાણી બોલવાને અચકાતા હતા. પરંતુ એ સભામાં મિયાંલબ્બે કરીને એક બહુબોલો, પતરાજી અને ખુશામતીઓ અમીરબચ્ચો હતો તે તુર્ત બોલી ઉઠયો કે, જહાંપનાહ એમાં શો ભાર છે! આપનો પ્રતાપ એવો છે કે સરસ્વતીની તો શું પણ ત્હેના બાપનીએ સમસ્યા મ્હારા જેવો એક નાદાન અને કમઅક્કલ માણસ સાંભળતાંની સાથે પુરવાની તાકાત ધરાવે છે. એનું ચોથું ચરણ હું કહું:—

अकबरशाह, अब जक्त.

હમણાં બેશક આખું જક્ત નિરાંતે ઉંઘે છે કેમકે આપ જેવા મહા શક્તિમાન અને જાગૃત પાદશાહ ત્હેમને માથે હાલ બિરાજે છે, બોલ બીરબલ!! ત્હારૂં ચોથું ચરણ આજ કે બીજું? મ્હારૂં ચરણ નહિ લાગુ પડતું હોય તો ત્હેનો સબબ બતાવો. શું એ પ્રમાણે અકબરશાહનો પ્રતાપ નથી?

અકબર બાદશાહને આ ખુશામતિઉં ચરણ બીલકુલ પસંદ પડયું જ નહોતું, કેમકે એના મનમાં તો જોધપુરવાળી બેગમનો રસમય અર્થજ રમ્યા કરતો હતો. તોપણ મિયાંલબ્બેની તજવીજ જોઇને એને હસવું આવ્યું. એ ખંધા મીજલસીએ એવો પેચ નાંખ્યો હતો કે એનું કહેવું બધાને માન્ય કરવું જ પડે. બાદશાહનો એવો પ્રતાપ નથી એમ કોની તાકાદ કે કહે? તેથી બાદશાહે સભાનો ગભરાટ જોઇ રમુજને સારૂ કહ્યું કે બોલ બીરબલ! આ ત્હારૂં ચરણ હોય કે નહિ? ત્હારી શારદા પણ મિયાંલબ્બેની પેઠે મ્હારી તારીફ કરવામાંજ હોંશિયાર હોય એમ જણાય છે.

"विदुनचेशक, आपकी खुबीही एसी है" એમ પેલા ધીટ ખુશામતીઆએ ઉપલા મર્મવચનથી જરા પણ ખંચાયા વિના લાગલોજ ઉથલો વાળ્યો. બીરબલે જોયું કે મિયાંએ તો મ્હોકાંણુ માંડી! પાદશાહના પ્રતાપની ના કેમ કહેવાય? અને તે વિના એ અર્થ કેમ

રદ કરવો એ સુઝે નહિ, તો પણ એણે ધીરજથી જવાબ દીધો કે, મહારાજ, શારદાકૃત ચરણ તો એ ન હોય, એ અહિંયાં લાગે છે કે નહિ તે જ્યાં આપ જેવા કદરદાન પાદશાહ અને જગન્નાથ જેવા પંડિત બિરાજ્યા છે ત્યાં મ્હારે બોલવું એ મ્હોટી બેઅદબી કહેવાય. એમ કહી જગન્નાથ તરફ નજર કરી, જાણે એમ કહેતો હોય કે હવે તો મહારાજ ત્હમે રંગ રાખો તો રહે. જગન્નાથ પંડિતને હમેશાં તો સભામાં ખંડનવાક્ય સિવાય બીજું બોલવાનીજ બાધા હતી, પણ આ વેળા બીરબલને રક્ષણે આવ્યા ખરા. એનું કારણ એ હતું કે એક તો બપોરે એણે સભામાં પોતાની પ્રશંસા કરી હતી તેથી ખુશ થયા હતા અને બીજું ત્યાંથી ઉઠયા પછી ચક્રવક્રને પ્રથમ પૂજવાનો વિધિ બરાબર પાળનાર જે બીરબલ, તે જગન્નાથ પંડિત તથા મુલ્લાં ફૈઝીને ઘેર જઇને એવો તો નરમાશથી મશકો લગાડી આવ્યો હતો કે,તેઓએ ખરા દિલથી એને સહાય થવાનું કબુલ કીધું હતું. વળી અભિમાની પુરૂષોને માથું નમાવીએ તો તેઓ પોતાનું માથું આપતાં પણ આંચકો ખાય નહિ. તેથી બીરબલની આ દીનતા જોઈ ફક્કડ જગન્નાથે પોતાના કાન ફફડાવ્યા અને કહ્યું કે પાદશાહ! બીરબલ ખરૂં કહે છે. આવું છેક અર્થ રહિતજ જે બોલે ત્હેના દોષ બતાવવા એમાંજ શરમ છે. આ સાંભળી બધા ચમકયા; શું એ એમ કહેવાની તાકાત ધરાવે છે કે પાદશાહનો એવો પ્રતાપ નથી? મિયાંલબ્બે તો છલકાઇને પુછવા લાગ્યા કે મ્હારો અર્થ શો ખોટો છે તે કહો. એણે જવાબ વાળ્યો, મિયાં! પાદશાહની રજા હોય તો તૈયાર છું. પાદશાહે કહ્યું, કહો રજા છે. જગન્નાથ પંડિત બોલ્યા, “પૃથ્વિપતે! મિયાંલબ્બે શું કહેવાના હતા, ત્રણ ભુવનના લોકો જાણે છે કે આપણા અપૂર્વ પ્રતાપને બળે આપની પ્રજા સુખી છે અને હમેશાં નિરાંતે ઉંઘે છે. પણ અફસોસ! એ અર્થ આ દુહાની સાથે લાગતોજ નથી. જો એને પ્રજાની ઉક્તિ ગણીએ,તો ममरक्षक ને બદલે हमरक्षक કહેવું જોઇએ.”આનો ઉત્તર વાળવાનો વિચાર તો કર્યો પણ મિયાંલબ્બેના બોલ તો મ્હોંમાંજ પાછા ગેબ થઇ ગયા; કેમકે એણે ધાર્યું હતું કે એ પાદશાહનો પ્રતાપ ના પાડશે પણ જગન્નાથે તો વ્યાકરણદોષથીજ એનું ચરણ ઉડાવી દીધું. બીરબલે હસીને કહ્યું.

“मियांलब्बे, पंडितराजने तौ आपका चरनसें मूलहि काट के उडा दिया.” એણે જવાબ આપ્યો. **“वनचर, तेरे चार**

चरन तिन्नेहि मुबारक हो, आदमीको तो दोहि बस हे. सच बात मेरे प्यारे लेकिन, हे तिन चरनोंवाले, तुं तो नहि आदमी और हैवान किसीमें रहा! इस्का करना कहा?"

આટલી જરા ટપાટપી થઈ રહ્યા પછી પાદશાહે માનસિંગના સામું જોઈ કહ્યું, રાજા સાહેબ, આપ એ સમસ્યા શી રીતે પુરો છો? રાજા માનસિંગે તો સલામ કરી નમ્રતાથી આટલુંજ કહ્યું.

बादशाह बडबख्त.

આ સાંભળી કેટલાકે તો એમ ધાર્યું કે "હે મહા ભાગ્યવાન પાદશાહ" એમ કહી રાજા અકબરશાહ સાથે કાંઈ બોલવા જાય છે પણ જ્યારે એટલું બોલી ચૂપ રહ્યા ત્યારે બધાએ જાણ્યું કે એ તો સમસ્યાનું ચોથું ચરણ થયું. એનો અર્થ બધાએ આ પ્રમાણે કર્યો. "મ્હારા સુભટ સરદારો મહા બળવાન અને મ્હારી રક્ષા કરવામાં રાત્રિ દિવસ જાગૃત ઉભા છે એમ જાણી નશીબવાળા રાજાઓ નિરાંતે સુવે છે." પણ આત્મબળ ઉપર આધાર રાખનાર અકબરને આ અર્થ કેમ રૂચે? એણે કહ્યું "રાજાસાહેબ! આપના જેવા સરદારોની તો એમાં ખુબી છે, પણ પાદશાહોને માટે એ કાંઈ સારી રાજનીતિ કહેવાય નહિ." એમ કહી અબુલફઝલના સામું જોયું કે તરત તે ચતુર કારભારી બોલ્યો, બંદેનવાજ, ડાલડાલનો ફરક તો મોટા મોટા મુનશી પણ ગણતા નથી. માટે આપે પણ નજ ગણવો જોઇએ. એમ કહી એણે રાજા માનસિંગનો અર્થ નીચે પ્રમાણે ઉથલાવી નાંખ્યો.

बादशाह बद्बख्त.

અબુલફઝલના આ શબ્દચાતુર્યથી પાદશાહ વગેરે સભાજનોનાં મન પ્રસન્ન થયાં. પણ રાજા માનસિંગને તો બહુજ માઠું લાગ્યું. એ રાજા કંઈ હાલના જેવો અણીણી કે ગંડુ નહોતો. તે ખબરદાર, વિચારવંત થોડાબોલો અને બોલે તે પ્રતિપાદન કરી શકે એવો હતો. તેથી આ પ્રમાણે પોતાના બોલનું ખંડન થવાથી ત્હેને ગુસ્સો લાગ્યો અને બોલી ઉઠયો કે મ્હારી સમસ્યાપૂર્તિમાં ઉત્તમ રાજનીતિ રહેલી છે, અને જો તે આ સભામાં કોઈથી નહિ સમજાતી હોય તો તે સમજાવવા તૈયાર છું. અકબરે જોયું કે માનસિંહને ખોટું લાગ્યું અને તેથી કહ્યું કે રાજા

સાહેબને તસ્દી લેવી પડે એ તો ઠીક નહિ. આ સભામાં કોઇ એમના વાક્યનો ગૂઢાર્થ સમજાવો. બધા એક બીજાના મ્હોં તરફ જોવા લાગ્યા, બાદશાહે જગન્નાથ પંડિત તરફ નજર કરી, એટલામાં **બી**રબલે હિંમતથી બોલવું શરૂ કર્યું. "સાહેબ! એ દુહાનો પ્રસંગ સમજ્યાવિના એની ખુબી નહિ સમજાય. આપના જેવા એક પ્રતાપી પાદશાહ વિક્રમાજિત એક સમે નગરચર્ચા જોવા નીકળ્યા; અંધાર પીછોડો ઓઢી શયનગૃહમાંથી નીકળે છે તેવાજ બારણા આગળના રખેવાળોએ "કોણ એ" કરી ગર્જના કરી. તેમજ મહેલની આસપાસ સો સો સુભટો હાથમાં નાગી તરવારો લેઇને પહેરો ફરતા હતા તે પણ તેવાજ જાગૃત માલમ પડયા; તેથી પોતે અદૃશ્ય થઇને નગરચર્ચાએ ચાલ્યા. જ્યાં જુએ ત્યાં ચોકીદારો ખડા ને ખડા. બારે દરવાજે ફરી વળ્યા પણ કોઈ રખવાળને ઉંઘતાં કે બેઠેલો જોયો નહિ. તેથી તેમણે બારમા દરવાજા આગળ પહોંચતાં આ પ્રમાણે કહ્યું:—

अहो ! रात्र जागृत खडे, मम रक्षक महाशक्त

આ શબ્દ સાંભળતાંજ ત્યાંના ચોકીદારો તે શબ્દને અનુસાર ત્હેના ઉપર વાઘની પેઠે કુદી પડયા, અને કાંડું ઝાલી બંધન કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. હું પાદશાહ છું એમ સુચવવાને માટે ઉપલી લીટી પોતે ફરીથી બોલ્યા. ચોકીદાર સમજ્યા તો ખરા પણ સ્પષ્ટ બોલવાને સારૂ જવાબ આપ્યો કેઃ—

यों कह सुखे सुवे सदा बादशाह बडबख्त.

મતલબ અમારો પાદશાહ એમ સમજે છે તેથી તો તે નિરાંતે આ સમે સુતો હશે અને ત્હમે તો કોઇ ચોરજ છો. અમારા પાદશાહને પોતાના સરદારોનો આટલો અણવિશ્વાસ ન હોય એમ વ્યંજના કરી પોત્તાની જાગૃતિ બતાવી. વિક્રમરાજા ખુશ થઇ ગયા અને ત્હેને સભામાં બોલાવી સ્હવારે ઘણો શિરપાવ આપ્યો. માટે, મહારાજ!" **બી**રબલે કહ્યું કે "આ રીતે પ્રસંગ સમજતાં આ દુહામાં રાજનીતિનો કાંઇ દોષ આવતો નથી. એમાં સરદારોની ભક્તિ તથા પાદશાહની કદરદાનીજ વર્ણવી છે."

પાદશાહે કહ્યું, શાબાશ! રાજા સાહેબ, ત્હમારૂં બોલવું બહુ ગૂઢ છે. ઘણાને તો **બી**રબલ જેવાની સહાયતા વિના ભાગ્યેજ સમજાય;

વારૂ હવે કોઇ બીજાને આ સમસ્યા પુરવાનું મન છે? એ ઉપરથી વિષ્ણુસ્વામી કરીને એક ગોસાંઈ ત્યાં બેઠો હતો તેણે કહ્યું.

आस्थारूढ हरिभक्त.

'હરિ' નું નામ સાંભળી જનુનુદ્દીન મુલ્લાં ચીડવાયા. કોઇ ભલા મુસલમાને કહ્યું કે હરિ કહો કે રામ કહો, અર્થ તો અલ્લાજ થાય છે. વસ્તુ એક છે તો નામને માટે શું લડવું જોઈએ? આ સાંભળતાંજ મુલ્લાંજી હાથથી ગયા. मुल्ला–ई–तुं क्या समजता है? दीनमें वस्तु है हि किधर? नामकी हि सब तकरार है. આ બોલવાથી જનુનુદ્દીનમાં જનુન સિવાય ખરા દીનની કાંઇ સમજ નહોતી એ સાફ જણાઇ ગયું અને તેથી શાણા લોકો કાંઇક કંટાળાની સાથે હસી એને તુચ્છ ગણવા લાગ્યા. પણ એના મનમાં તો એ ડહાપણની વાત હતી અને દીનને નામે બાદશાહનું અપમાન કરવું ત્હેને તો એ ગાઝીપણું સમજતો હતો. તેથી બોલ્યો पादशाह तुं मुसलमीन है कि कांफिर? अफसोस! अफसोस! मे अब मेरे जैफ चस्मांसे क्या देखता हों? બીરબલે ધીમે રહીને જવાબ દેતો હોય તેમ કહ્યું કે कुच नहि देखते हो? अल्लाको नहि तो फिर दूसरा क्या देखोगे? બીરબલનું આ ટુસકું સાંભળીને તથા મુલ્લાં ચસ્માં ચઢાવેલી આંખે ડોળથી આસપાસ રોહલું રોહલું જોતા હતા તે જોઇને સભામાં ચોપદારથી તે બાદશાહ સુધી સર્વને ખડખડ હસવું આવ્યું.

એવામાં રાજા તોરડમલ્લ સભામાં આવી પહોંચ્યા. એ હિંદુ હિવાન બીજા સભાસદોના જેવોજ ચતુર અને વિદ્વાન હતો, પણ પોતાના જમાબંદીના કામમાં એટલો ગુંથાએલો રહેતો હતો કે એને આવી વિદ્યાવિનોદી મંડળીઓમાં આવવાનો કવચિતજ અવકાશ મળતો હતો; તેથી બાદશાહે એને વિશેષ આવકાર દીધો અને અત્યાર સુધી જેટલી સમસ્યાપૂર્તિ થઈ હતી તે કહી સંભળાવીને પુછ્યું કે રાજા! તમે શું કહો છો? તોડરમલ્લે પ્રથમ તો પોતાની દીનતા બતાવી આનાકાનીજ કર્યા કીધી, પણ એમ કરતાં જ્યારે વિચારનો પુરતો વખત મળી રહ્યો ત્યારે નીચે પ્રમાણે ચોથું ચરણ ઉભું કર્યું:–

बालक, भूप सुभक्त.

અકબરે હસીને કહ્યું કે, દિવાન સાહેબ વિના સર્વાળો કોણ બાંધી આપે? રાજા **તો**ડરમલ્લે ખુબ કરી ! સઘળી વાત આવી ગઇ અને કોઇની તકરાર રહી નહિ, જોઇએ, હવે **બી**રબલ શું કહે છે ? બોલ ત્હારૂં **શાર**દાકૃત ચરણ શું છે ?

બીરબલે નમ્રતાથી ઘણી કુર્નિસો બજાવી ઉત્તર આપ્યો કે જહાંપનાહ ! જ્યાં આવા આવા વિદ્વાનો ભેળા થાય છે ત્યાં ત્હેમના તેજથી **શાર**દાદેવી અહોનિશ હાજર જ હોય છે અને **તેથી** ત્યાં જે નિર્ણય થાય તે કેમ ખોટો હોય ? તથાપિ મ્હારૂં ચરણ કાંઇક એથી જુદું છે, પણ ઝાઝો ફેર નથી. રાજા **તો**ડરમલ્લ સાહેબ ! "બાલક" ત્હેને ઠેકાણે મ્હારા પાદમાં "બાલકુ" છે. બાદશાહે પુછ્યું, એ બે શબ્દોના અર્થમાં કાંઈ ભેદ છે ? **તો**ડરમલ્લે જવાબ આપ્યો "નાજી પણ બાલકુ એ જુનું અને કાંઇક રસિકરૂપ છે તેથી મ્હારા કરતાં એ સમસ્યાપૂર્તિ સારી છે એમ હું કબુલ કરૂં છું."

બીરબલે રાજા **તો**ડરમલને સલામ કરી કહ્યું, "આપ લાયક આદમી છો એટલે વિવેક કરો એમાં કાંઈ નવાઈ નથી." પછી બાદશાહ તરફ નજર કરી બોલ્યો કે, પૃથ્વીપતિ ! રાજા સાહેબની સમસ્યાપૂર્તિ યથાર્થ છે. મ્હારા અને એમના શબ્દોમાં કંઈ ભેદ નથી પણ મ્હારો **શાર**દાકૃત દુહો છે તેથી વિચારીને જોશો તો કાંઇ બીજી પણ ચમત્કૃતિ નીકળી આવશે. બાદશાહે ચોતરફ જોયું કે કે કોઇ બીજી ચમત્કૃતિ એમાંથી કાઢી આપે છે ? મિયાં ફૈઝીએ કહ્યું, "હાજી આ દુહાની ખુબી એ છે કે રાજા **માન**સિંગ અને મુલ્લાં **અ**બુલફઝલની સમસ્યાપૂર્તિમાં જે વિરૂદ્ધતાઓ આવી હતી તે બંનેનો સમાવેશ એમાં થઇ જાય છે. જો

बाल, कुभूप सुभक्त.

એમ શબ્દ તોડીને વાંચીએ તો જુદો અર્થ નીકળે અને નહિ તો સાધારણ રાજા લોકોને પસંદ પડતો જ અર્થ દેખાય.

बालकु, भूप, सुभक्त.

બાદશાહ આ સાંભળી ઘણો પ્રસન્ન થયો અને સર્વનાં વખાણ કરવા લાગ્યો. એણે કહ્યુ કે મ્હારી સભામાં આવાં રત્ન પરમેશ્વરે આપ્યાં છે તેથી ત્હેનો હું ઉપકાર માનું છું. વાહ પંડિતરાજ ! ત્હમે

કાવ્યશાસ્ત્રી છો, તેથી નિર્ણય કરો કે આ સઘળાં ચરણોમાં સૌથી સારૂં કોને ગણવું. મ્હારી નજરમાં તો એ સઘળાં સારાં લાગે છે. જગન્નાથ પંડિતે ધીમેથી ઉત્તર આપ્યો કે બધાંએ ચરણ રસિક છે ખરાં તો પણ કવિકૃત તો બીરબલનું જ કહેવાય.

ફૈઝીએ પૂર્વપક્ષ કર્યો કે રસ છે તો કવિતા છે અને કવિતા કહી તો પછી તે કવિકૃતિ થઈ જ ચુકી. જગન્નાથે હસીને કહ્યું "મિયાં ફૈઝી, આજે ત્હમે સંક્ષેપમાં વાદ ઠીક ગોઠવ્યો છે. **वाक्यं रसात्मकं काव्यम्** એ આધાર ઉપર ત્હમે કુદતા હશો પણ રસ શબ્દનો અર્થ ત્હમે સાધારણ રીતે સમજો છો એવો નથી, અથવા રસનો અર્થ તેમજ ત્હમારે કરવો હોય, તો હું કહું છું કે કાવ્યમાં રસ કરતાં પણ કાંઇ બીજી વસ્તુ જરૂરની છે."

આ સાંભળી બધા પંડિતરાજના સ્હામું જોવા લાગ્યા એમાં કોઇને કાંઇ સમજાયું નહિ, અને ખુલાસો માંગવાની હિંમત ચાલે નહિ. ત્યારે પાદશાહે કહ્યું કે ત્હમારૂં બોલવું ઘણું ગૂઢ છે તેથી મ્હને વિસ્તારથી સમજાવો. "ઠીક સાહેબ" એમ કહી જગન્નાથે આ પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો. હર્ષ શોકાદિ નાના પ્રકારના મનોવિકારને સાધારણ રીતે રસ રહે છે. જો એવો રસ જે વાક્યમાં હોય ત્હેને કવિતા કહીએ, તો બહુ વિપરીત થશે. પ્રાણી માત્રમાં મનોવિકાર છે અને તેથી વિકારી સ્થિતિમાં તે જે બોલે ત્હેને કવિતા કહેવી પડશે. કૂતરૂં ચ્હીડાઇને ભસવા માંડે તો તે વીરરસ કહેવાય અને કોઈ પોતાના બાપની પછાડી પોકશ્રાદ્ધ કરતો હશે તે કરૂણારસની કવિતા કરે છે એમ કહેવું પડશે. પ્રિયમરણના શોકથી એ જે વિલાપ કરતો હશે ત્હેમાં કદાપિ કરૂણારસ હશે ખરો પણ એ કરૂણારસની કવિતા કરે છે એમ તો નહિજ કહેવાય. એમ તો પ્રાણી માત્ર સુખ દુઃખને સમે કવિ છે અને કવિમાં કાંઇ વિશેષ રહેતું નથી. અર્થાત્ પોતાના જ અનુભવની વાત કરનારો ગમે એવું રસમય બોલે તો પણ તે કવિ છે એમ નહિ કહેવાય. જો ત્હેની વાણીમાં રસ છે, તો તે રસિક માત્ર છે એટલુંજ સિદ્ધ થાય છે. કવિ તો તેજ કે પોતાના અનુભવની બહારની કથા વર્ણન કરતાં પણ તદ્રુપ રસને દર્શાવી શકે.

આ સમસ્યાપૂર્તિ જે જે લોકોએ કરી છે ત્હેનો નિત્યાનુભવ વિચારી જોશો તો આ મ્હારૂં કહેવું વધારે સમજાશે. બાળકની લીલા

અવલોકવી અને હેની પ્રીતિમાં મસ્ત રહેવું એ માતાનો ધર્મજ છે. તે પ્રમાણે રાણી સાહેએ વત્સરસ મુકીને આ દુહો પુરો કર્યો એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. તેમજ રાજા માનસિંહ જેવા શૂરા સરદાર પાદશાહના સંરક્ષણ પછાડી મંડી રહ્યા છે હેને એમ લાગે છે કે અમે છઇએ ત્યાં બાદશાહને કંઈ પણ ફીકર રાખવાની જરૂર નથી એ સ્વાભાવિક અને નિત્યનુંજ કર્મ છે. અબુલફઝલ જેવા દિવાન જેનું કામ હમેશાં સારી મસલત આપવાનું છે હેને એમજ લાગે કે ગમે એવા સરદાર હોય પણ હેની ઉપર ભરોંસો રાખી બેસી રહે તો તે बादशाह बदबख्त ’ જ જાણવો. વિષ્ણુસ્વામી ભક્ત છે એટલે એમને પરમેશ્વર ઉપર અચળ આસ્થા રાખવાનું જ સુઝ્યું. એ પ્રમાણે એ સર્વે જણે તો પોત પોતાના નિત્ય વ્યવહારની જ વાત કહી—એમાં કાંઇ કવિતા કરી એમ કહેવાય નહિ. તોડરમલ્લ રાજા બડા હિસાબી છે એટલે આ બધાની વાતો સાંભળીને માત્ર હેનો સરવાળોજ કરી આપ્યો. પણ બીરબલ જેને એમાંનો એકે અનુભવ નહિ તેણે એ બધાનો અનુભવ રસમય વાણી, છટાથી દર્શાવ્યો, માટે એજ કવિ, એનીજ વાણી શારદાપ્રેરિત એવો મ્હારો તો અભિપ્રાય છે.

બાદશાહે રાજી થઇને બીરબલને “કવિરાય” નું પદ આપ્યું અને તે દિવસથી એને એજ નામે બોલાવવા લાગ્યો.

નવલગ્રંથાવલિ. ભાગ ૧.

નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવનામાંથી.

નર્મકવિતાને પ્રસ્તાવનાની જરૂર શી ? પ્રસ્તાવના, એટલે ગ્રંથના ગુણ પરિશ્રમાદિક સંબંધી જે પૂર્વકથની, તે તો નવા અજાણ્યા પુસ્તકને માટે હોય. પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોનું નામ એજ હેની મ્હોટી પ્રસ્તાવના છે. સોનાને રસવું શું અને સૂર્યને ઓળખાવવો શો !

એ તો ક્યારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઇ ચુક્યું છે કે આ જમાનાના કવિ તે એજઃ–નર્મદાશંકર અને દલપતરામ. આ સમે કવિતા કરનારા તો જોઇએ તેટલા છે, અને હેમાં થોડાક સારા કવિ પણ છે; પરંતુ જ્યાં કવિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું ત્યાં પ્રથમ પ્રતીતિ સર્દ ગુજરાતીના

મનમાં આ બેમાંનાજ કોઇએકની થાય છે. ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી અને બાળ કે યુવાથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વને જાણીતા એવા તો આ જમાનાના કવિ એજ બે છે. એ બંનેની પ્રસિદ્ધિમાં ફેર હશે, બંનેની પરસ્પર ગણનામાં મતભેદ છે, અને વખતે એકથી મોહિત જનો બીજાને દોષપાત્રજ ઠેરવવા મથતા હશે, તો પણ નિષ્પક્ષપાત ગંભીર બુદ્ધિને તો એ બંને આ જમાનાની કાવ્યમૂર્તિના પ્રતિબિંબરૂપે સમાનજ પ્રકાશતા માલમ પડે છે, દેશ કાળથી પર એવી જે સામાન્ય કવિરૂપ ગણના તે તો એ બંનેની હવે પછીના જમાનામાં યથાર્થપણે થાય, પરંતુ જો એ બંનેની શૈલીનું કાંઇ પૃથક્‌પણે સ્વરૂપ જાણ્યું હોય, તો મિથ્યા ખેંચાખેંચ કોઇને રહે નહિ.

નર્મદજીવનમાંથી જુવાનીનું ચગડોળ.

કવિની ઉમ્મર હજી ૧૭ વર્ષની હતી અને એનું મન પ્હેલવ્હેલું જ જુવાનીને ચગડોળે ચ્હડ્યું હતું. બધા માણસની જીંદગીમાં આ સમય કાંઇ કારમો જ કહેવાય છે. એ સમે પ્હેલાં નહિ અનુભવેલી એવી અનેક ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મા ચગડોળે ચ્હડે છે અને છેવટે જે સ્થાયી વળણ તે લે છે ત્હેની ઉપરજ ઘણોખરો આખા ભવનાં અને પરલોકનાં પણ સુખ દુઃખનો આધાર રહે છે. આ આત્મમંથનમાંથી વિવિધ રત્નો પણ નીકળે અને ઝેર પણ નીકળે. કવિની જીંદગીમાં ૧૭ થી ૨૨ વર્ષની ઉમ્મર સુધીના સમયને અમે એનો આત્મમંથનકાળ કહીએ છીએ. આપણામાં ૧૬ થી ૨૫ વર્ષ સુધીનો વખત સાધારણ રીતે ગદ્ધાપચીસી કેહેવાય છે. અને જો તે માણસને વિષયની ગદ્ધાઇમાં જ ડુબાવી મારે તો તે નામ ખરૂં છે. પણ આ સમે સ્ત્રીવાસનાનો જ ઉદય થાય છે એમ નથી. આ સમે આત્માની તમામ મહેચ્છાઓ વ્યક્ત થઇ પ્રવૃત્તિ શોધે છે. આ રીતે જેટલો સ્ત્રીવાસનાનો તેટલોજ પરાક્રમ કરવા કે નામાંકિત થવાનો જુસ્સો પણ આત્માને ડોહોળી નાંખે છે. કવિની શબ્દવર્ણણીમાં બોલીએ, તો પ્રેમશૌર્ય એ બંનેનો ઉદય આ સમે વાંસના ઉગવાની પેઠે મ્હોટા ઉછાળાની સાથે થાય છે. અને એ ઉછાળાથી જ આખો આત્મા ડોહોવાઇ જાય છે. પછી જેનો જેવો સંસ્કાર તે પ્રમાણે ત્હેનું રૂપ ઘડાય છે. સ્ત્રીવાસના સારા સંસ્કારે પ્રફુલ્લિત થઇ કોઇનામાં પૂર્ણ પ્રેમ એટલે

શુદ્ધ નિ:સ્વાર્થી સ્વાર્પણનું દિવ્યરૂપ ધારણ કરે છે, કેટલાકમાં વિલાસી પણેજ અટકે છે, કેટલાકમાં વ્યવહાર મર્યાદિત થઇ જાય છે, અને કેટલાકમાં પશુવત શઠતામાં જ ઉતરી પડે છે. તેમજ પ્રસિદ્ધિની ઇચ્છાઓ કોઇને ઘેલાઇ ને પતરાજી કરવા, કોઇને ધન પ્રાપ્તિ કરવા, કોઇને માન મર્તબો મેળવવા અને કોઇને વિદ્યા, ધર્મ કે યુદ્ધનાં પરાક્રમો કરવા પ્રેરે છે. છેલ્લા વર્ગના પુરૂષોમાં આ લાગણી પર્યંતે નિર્મળ વિદ્યાભક્તિ, ધર્મભક્તિ, કે દેશભક્તિમાં, કૈવલ્યને પામે છે. ઘણામાં તો પ્રેમ ને શૌર્ય એ બંને વૃત્તિઓ પચીસ વર્ષની ઉમ્મર સુધીમાં શિથિલ થઈ ત્હેમને માત્ર દુનિયાદારીનાં માણસ બનાવે છે. કમાવું, કુટુંબને પોષવું અને બે પૈસા મળે તો ખરચી નાતજાતમાં સારા કહેવડાવવું એજ આ કાળમાં સાધારણ હિંદુઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. એથી ઉચ્ચ લાગણીઓ આ કે પરલોકની ક્વચિત જોવામાં આવે છે. અગર જો સ્વધર્મશ્રદ્ધા મ્હોડે તો અપ્રવૃત્તિકાળે બહુ બોલાય છે.

આત્માર્પણ.

કવિપણાને યથાસ્થિત યોગ્ય થવાનો મહા પ્રયત્ન નર્મદાશંકરનો છેક સને ૧૮૫૯ ની આખર સુધી ચાલ્યો અને હવે પછી પણ પ્રસંગ આવે કાવ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન વધારવાને ચુકતા નહિ તો પણ આ પ્રયત્નકાળનો આપણે અંત ૨૩ મી નવેમ્બર સને ૧૮૫૮ થી જ ગણીશું તો સુગમ પડશે, કેમકે આ દિવસે નર્મદાશંકરે પોતાની આખી જીંદગીનો જેપર આધાર, એવું એક પગલું ભર્યું. આ દિવસે નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું (અત્યાર સુધી કાંઇ કાંઇ નોકરી કર્યા કરતા હતા) અને વળી મનથી નિશ્ચય કર્યો કે હવે પછી નોકરી ન કરતાં બધું જીવન શારદાસેવનને જ અર્પણ કરવું.

કવિ લખે છે કે " મ્હેં ઘેર આવી કલમના સ્હામું જોઇ આંખમાં ઝળઝળીયાં સાથે ત્હેને અરજ કરી કે હવે હું ત્હારે ખોળે છઉં." ઉભરાઇ જતા હૈયાના આ બે બોલ વાંચી કયા વાંચનારની આંખ પણ આનંદાશ્ચર્યની સાથે સજળ થયા વિના રહેશે ? અને જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ કે આ પ્રતિજ્ઞાથી જ પૈસા ટકા સંબંધી તો કવિને પોતાની લગભગ અર્ધી જીંદગી બહુ દુ:ખમાં કાઢવી પડી, ત્યારે એ આનંદાશ્ચર્યમાં વધારે ગરકાવ થઇ આપણાથી એમ બોલી ગયા વિના રહેવાતું નથી કે " ધન્ય છે ! કવિ ! ત્હારી આ ઉંચી

મનોવૃત્તિને !" નર્મદાશંકરની આ નિસ્પૃહી ઉચ્ચ મનોવૃત્તિએ દેશને તો બેહદ લાભ કીધો જ છે, અને એના પણ આત્માની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિમાં એજ મહાસાધનભૂત થઇ હતી.

કવિનો ભોજ.

કવિની ઉચ્ચ વૃત્તિ નર્મકવિતાના મ્હોટા પુસ્તકના ગ્રંથાર્પણ પ્રસંગે અમારા ખુદ જોવામાં આવી હતી. બધો ચોપડો છપાઇ રહી છેલ્લાં પ્રુફ આવ્યાં હતાં, તે દિવસે રવિવાર કે શનિવાર હોવાથી હું મ્હારા હમેશના રિવાજ પ્રમાણે સાંજના ચાર વાગે કવિને મળવા જાઉં છું તો ત્હેમને બારીએ મ્હારી રાહ જોઇને જ ઉભેલા દીઠા. ઉપર જઇને જોતાં કોઈ દિવસ પણ નહિ દીઠેલી એવી ઉદાસીમાં ત્હેમને દીઠા. જાણવું જોઇએ કે મ્હારી સાથે આઠ વર્ષનો ગાઢો પરિચય હતો, તોપણ પોતાની ખાનગી મુઝવણો (દ્રવ્ય સંબંધી કે બીજી) કદી પણ ઉચ્ચારતા નહિ, અને કોઇની આગળ પણ તે પ્રદર્શિત કરવાનો સ્વભાવ નહતોઃ—આવું એનું ધૈર્ય જોઇ બધાને આશ્ચર્ય થતું. આજે તો મ્હને જતાં વાર જ બહુ ખિન્ન અવાજથી કહ્યું કે " તમે કાંઇ જાણો છો ? કરસનદાસ ભાગ્યા !" શેઠ કરસનદાસ માધવદાસ કવિના મ્હોટા મિત્ર અને ગુણગ્રાહક હતા.

નર્મદ કવિનો ભોજ એ એજ, નર્મદાશંકરને કોઇની તરફથી પણ સારો આશ્રય મળ્યો એમ કહેવાય તો એની આખી જીંદગીમાં આ કરસનદાસ તરફથી જ. અત્યારસુધીમાં એની તરફથી નર્મદાશંકરને દશ બાર હજાર રૂપિયા મળ્યા હશે. બીજાઓ તરફથી ક્વચિત મળેલા તો સો બસેં જ અને તે બધાનો કુલ સર્વાળો ભાગ્યેજ એક હજાર થાય. આ ઉપકાર બદલ નર્મદાશંકરનો વિચાર આ મ્હોટો ચોપડો કરસનદાસને અર્પણ કરવાનો હતો. અને છપાઈ ખર્ચ જેટલું તો મળશેજ એમ ખાત્રી હતી. પણ નર્મદની સઘળી આશાનો આ સ્થંભ તો શેરસટ્ટાના ઝપાટામાં એકાએક આ રીતે ભાગી પડયો. ત્હેની ખબર એજ દહાડે સુરતમાં આવી હતી. કવિએ મ્હને શોકનિમગ્ન હૃદયના ફીક્કા હાસ્યથી કહ્યું કે " જોયું, યોગનું મહાત્મ્ય ? પુરૂષપ્રયત્ન શું ચાલે !?" પછીથી કરવું શું ત્હેની મસલત ચાલી. કોઈ વ્યવહારબુદ્ધિના મિત્રે સલાહ આપી હતી કે કરસનદાસને મુકી હવે ગ્રંથાર્પણ કોઈ બીજાને કરવું અને ત્હેની પાસેથી છપાઇ ખરચ મેળવવો. આ વાત ક-

વિને ગળે ઉતરી નહોતી, અને એનો ટેકી આત્મા બહુ ગભરાતો હતો. એના મનમાં મૈત્રીધર્મમાં ચુકવું નહિ એવો દૃઢ નિશ્ચય અને ત્હેની સાથે વ્યવહારનીતિમાં ભુલ્યો એમ પણ કહેવાય નહિ, ત્હેની મ્હોટી લોલુપતા. જ્યાં એ બેનો વિરોધજ આવી પડેલો, ત્યાં બંનેનું સમાધાન શી રીતે થઇ શકે? મ્હેં કવિને પુછ્યું કે ત્હમે કરસનદાસ સાથે અર્પણ કરવાને બંધાઇ ચુક્યા છો? તેણે કહ્યું "બંધાઈ ચુકયા જે-ટલે દરજ્જે તો વાત થઇ નથી; અને તેમ એણે પણ હું છપાઈ ખરચ આપીશ એમ કાંઈ સ્પષ્ટ કહ્યું નથી. પણ હું ગ્રંથ અર્પણ કરીશ અને એ મ્હને ખરચ કરતાં પણ વધારે આપશે એમ અમારા એકેકના મનમાં તે સમયની વાતચિત ઉપરથી લાગેલું ખરૂંજ." હું જાણતો હતો કે કવિને માથે આ વખતે ભારે કરજ હતું (કવિએ તો હજી સ્પષ્ટ ન કહેલું તો પણ) અને આ મ્હોટા ગ્રંથની છપાઇનો ખરચ એનાથી કદી પણ આપી શકાવાનો નથી, તેથી મ્હેં કહ્યું કે કરસન-દાસ સમજુ માણસ છે, અને તેથી ત્હમે જો વખતને માન આપશો તો હું નથી ધારતો કે ત્હેને ખોટું લાગે. સાચો સ્નેહિ હોય તો તેજ આ વખતે તમને એમ કરવાની સલાહ આપે. કવિએ કહ્યું કે "એ તો ખરૂં. પણ સવાલ એ છે કે બીચારો હાલ પૈસા આપવાની સ્થિ-તિમાં ન રહ્યો, માટે મ્હારે શું પ્રેમવૃત્તિ દેખાડેલી ત્હેમાંથી પાછા હઠવું જોઇએ." આનો જવાબ શો દેવાય? ચર્ચા તો ગંભીર રસ સાથે કલાકેક ચાલી, પણ એનું પરિણામ એજ થયું કે પુફોની સાથે અર્પણ પત્રિકા કરસનદાસના નામની જ કવિએ બીજે દહાડે લખી મોકલી. "ધીર ધર ધીર ધર" નું પદ છે તે કવિએ આ પ્રસંગ ઉપરજ બ-નાવીને મોકલ્યું હતું, અને તે લખવાનો ઉદ્દેશ કરસનદાસ કરતાં પણ પોતાના જીવને ધીરજ આપવાનો વધારે હતો. આ સમેનો કવિના મનનો દ્રવ્ય સંબંધી ગભરાટ આ મ્હોટા પુસ્તકને અંતે "દુઃખ છે દુઃખ સંસારમાં" ત્હેમાંથી કાંઇક માલમ પડી આવશે.

સુધારા સંબંધી વિચારમાં ફેરફાર.

પોતાના સુધારા સંબંધી વિચારો જ્યારે બદલાઈ ગયા ત્યારે તે જાહેર કરવાજ જોઇએ એમ એને પ્રતિપળે લાગવા માંડ્યું. એને માલમ હતું કે આમ કરવાથી હું મ્હારા સુધારાના સાથીઓમાં અળખામણો

થઈ પડીશ, અને કોઇને પણ “ભુલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો.” એમ પોતાને માટે જાહેરમાં બોલવું એ સ્વાભાવિક અભિમાન વૃત્તિથીજ ગમતું નથી. તે છતાં નર્મદાશંકરનો સ્વભાવ મૂળથીજ પોતાના મનમાં જે મનાયું તે નીડરપણે લોકમાં પ્રકાશવાનો હોવાથી તે બાબત “ગુજરાતી” પત્રમાં ધીમે ધીમે પોતાના નામ સાથે એણે લખવા માંડ્યું. અને છેવટે તે બધું પુસ્તકના આકારમાં છપાવ્યું. અમે જાણીએ છીએ કે આવે પ્રસંગે ઘણાં માણસો પોતાના બદલાયલા વિચારો પોતાના મનમાં જ રૂહેવા દે છે, અથવા ખાનગી મંડળોમાં જ સાથીઓનાં મ્હોં જોઈ જોઈ ધીમે ધીમે ઉચ્ચારે છે; અને જાહેરમાં તો થોડો ઘણો સુધારાનોજ ડોળ રાખ્યા કરે છે. આવી અપ્રમાણિક ભીરૂ કહેણી રૂહેણી નર્મદાશંકરે ન રાખી તે માટે અમે તો એને ઘણીજ શાબાશી આપીએ છીએ. એના જેવા અભિમાની માણસે પોતાના બોલ પોતાની મેળે જાહેરમાં પાછા ખેંચવા એ ખરેખરા સ્વાર્પણનુંજ કામ હતું. પણ અભિમાન તથા કીર્તિલોભ જઇને આ વેળા નર્મદાશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશહિતજ બુદ્ધિ રહેલી હતી, અને તેથી એને જે દેશહિતનો માર્ગ હાલ ખરો ભાસ્યો તે દેશીઓને પોતાનું ખાસ કર્ત્તવ્ય સમજીને સમજાવ્યો.

નર્મદાશંકરના ફેરવાએલા વિચાર ખરા છે કે ખોટા એ જુદો સવાલ છે. પણ એણે વિચાર ફેરવ્યા માટે એની બુદ્ધિ ક્ષીણતાને પ્હોંચી હતી એમ માનવાને કોઇક સુધારાવાળા પ્રયત્ન કરે છે તે અમે બિલકુલ નાપસંદ કરીએ છીએ. છેવટની ઘડી સુધી નર્મદાશંકરની બુદ્ધિ હતી તેવી ને તેવીજ તેજદાર અને સ્વસ્થ રહી હતી. ધર્મનો વિષયજ એવો છે કે ત્હેમાં ભલા ભલામાં પણ મતભેદ પડયા વિના રહેતો નથી. તેમજ એકવાર અંગીકાર કરેલા મતનો ત્યાગ કરવો એ પાંડિત્યને દુષણ લગાડનારૂં છે એમ બોલવાનેજ અમે અપાંડિત્ય ગણીએ છીએ. દુનિયામાં કેટલાક મહાપંડિતોએ પોતાના વિચાર ફેરવ્યા છે. એનો તાજો દાખલો ઇંગ્લાંડમાં દાક્તર ન્યુમેનનો મશહુર છે. એ ઓક્સફર્ડ વિદ્યાલયનો એનમુન હીરો અને એપિસ્કોપલ માર્ગનો એક મહાકુશળ અને ઉત્સાહી ધર્મગુરુ હતો. આ પ્રમાણે વીશ વર્ષ સુધી જાહેરમાં બોલ્યા તથા લખ્યા પછી એણે પોતાના વિચાર ફેરવ્યા, અને રોમન કેથોલિક ધર્મના (ત્હારી નજરમાં આવે તો કહો વહેમના) પ્રતિપાદક ગ્રંથો ઘણાક રચ્યા, અને સર્વે કબુલ કરે છે કે તે ગ્રંથો એના બુદ્ધિ

વિદ્યાબળના ઉત્તમ નમુના છે, અગર જો એમ કહેનારને એ ગ્રંથના સિદ્ધાંતો માન્ય નથીજ. કેટલાંક વર્ષ ઉપર કોઇ લખનારે એની ઉપર આ ધર્માંતર બાબત હુમલો કર્યો. હેને એણે એક દશ લીટીના જ ચર્ચાપત્રથી એવો શેહેમાત કરી નાંખ્યો હતો, કે આખું યુરોપ હસી પડયું, અને બધાએ કહ્યું કે, અલ્યા હેને તે હારી કાદંબરીઓ મુકી આ જમાનાના સર્વોપરી નૈયાયિક્નીજ સાથે વાદના રણમાં ઉતરવાનું તે કયાંથી સુઝ પડયું; મતલબ કે સમજુ માણસો બીજાના ધર્માદિક વિષયમાં જુદા મત જોઇ હેમની બુદ્ધિ, વિદ્યા, કે પ્રમાણિકપણા વિષે કદી પણ ઉંધો વિચાર લઇ જતા નથી.

મૃત્યુ.

સને ૧૮૮૬ ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૫ મીને ગુરૂવારે આ આપણા ગુર્જર કવિ અને સાચા દેશભક્તે આ દુઃખરૂપ સંસારનો ત્યાગ કરી કૈલાસવાસ કર્યો. આ સમર્થ, ટેકી અને સાચા નરના મરણથી આખા ગુર્જર પ્રાંતને ભારે ખેદ થયો, અને ઠેકાણે ઠેકાણેથી એના ગુણ સંભારી દુઃખના પોકાર ઉઠવા લાગ્યા; વિરૂદ્ધ મતના પણ તમામ આર્યો એના ગુણજ સંભારવા લાગ્યા; અને વસ્તુતઃ બધાને એમ લાગ્યું પણ ખરૂં કે ગમે એવો હતો તોપણ આજે જે આ નર આપણા દેશમાંથી ઉપડી ગયો હેની ખોટ જલદીથી પુરી પડવાની નથી.

વિદ્યાનો આનંદ, દેશાભિમાનની મસ્તી, સ્પષ્ટ વાણી, નિસ્પૃહી ભાવના, ઉંચો ટેક અને સાચી દેશદાઝ એ ગુણો નર્મદાશંકરમાં પ્રકાશી રહ્યા હતા. આવા જીવનને તે કોણ ધન્ય નહિ કહે ? અને ભાગ્યશાળી પણ શા માટે નહિ? સંસારી દુઃખ તો બહુ વેઠવાં પડયાં. પણ ધન્ય છે, નર્મદ હને કે હેં ટેક સત્યાદિકની ઉંચ નીતિ હારા જીવનને માટે ઉછળતી જુવાનીમાં જ ઓળખી કાઢી, અને તે પ્રમાણે જ હારૂં આખું જીવન તું પૂર્ણ કરવાને શક્તિમાન થયો. “નવ કરશો કોઇ શોક” એવું જે પદ હેં આવા અશુભ ટાંકણાને માટે અગાઉથી લખી રાખેલું તે અમને હાલ યાદ આવે છે, અને અમે તે હજારોવાર વાંચેલું સાંભળેલું તોપણ આજે જ્યારે ફરીથી જોઇએ છીએ ત્યારે માલમ પડે છે કે અહો તે વેળા પણ કવિએ પોતાને માટે કેવા

ઉંચા જીવનની મૂર્તિ (Ideal of life) બાંધી રાખી હતી, અને કેવા દારૂણ તપોબળથી આખરે અક્ષરે અક્ષર ખરી પાડી ! ત્હેં ત્હારૂં જીવન ખરેખરૂં જ કૃતકૃત્ય કર્યું છે, અને તેમ છે તો પછી આ નિરૂપણ ત્હને સદા અણગમતો શબ્દ "બિચારો" બોલીને શા માટે પુરૂં કરવું જોઇએ ? તું જ ખરો યશસ્વી ને ભાગ્યશાળી હતો.

વાંચનાર, ત્હને છેલ્લી સલામ કરતાં પ્હેલાં અમે છેવટે એ પદ નીચે આપીએ છીએ* તે વાંચી એમાં સહજ શૃંગારનો ભાવ છે તે પ્રસંગ વિરૂધ્ધ જાણીને છોડી દે, અને પછી તું જો કે એમાં નર્મદાશંકરે પોતાનું પ્રકૃતિચિત્ર કેવું આલેખ્યું છે, તે કેવી ઉંચી પ્રતિનું છે, અને તે લખાએલું તે વેળા આપણને ગમે એવું અભિમાનની ઉક્તિ જેવું ભાસતું, પણ પર્યન્તે આબેહુબ કેવું ખરૂં પડ્યું છે, અને તું કહે કે અમે નર્મદાશંકરને કૃતકૃત્ય અને ભાગ્યશાળી કહીએ છીએ ત્હેમાં શું ખોટું છે ? આ દુઃખમય સંસારમાં દુઃખ તો કોઇને કોઇ પ્રકારનાં સર્વેને માથે સરજેલાં જ છે, પણ જે ત્હેનાથી પરાભવ ન પામતાં પોતાના ધર્મ કર્મમાં અચળ ટેકી જ રહે છે, અને તેવી આંચમાં પોતાના આત્માને કંચનવત અધિક શુધ્ધિએ પહોંચાડી આ જગતમાં પોતાનો જશ અને બીજાને સારૂ ઉત્તમ નમુનો મુકી જાય છે ત્હેનું જ જીવન ધન્ય, કૃતકૃત્ય, અને ભાગ્યશાળી છે !

નવલગ્રંથાવલિ-ભાગ બીજો.

નંદશંકર તુલજાશંકર.

સંસારસાગર.

આ સંસાર એક મોટો વિકટ સાગર છે. ત્હેમાં કરોડો વહાણો હંકરાય છે, તે વહાણોમાં ત્હેના ધણી પોતાની સાથે સંબંધ રાખનાર માણસો લઇને બેસે છે. આ દરિયામાં અગણિત નાના મોટા ખડકો પાણીમાં ઢંકાયલા છે તે ઉપર કેટલાંએક વહાણો ગર્ભપુરી બંદરમાંથી નીકળતાંજ અથડાઇને ભાંગી જાય છે. અને ત્હેમાં બેઠેલાં ત-

---

* જુઓ "અવસાન સંદેશ," પૃષ્ઠ ૧૭૫.

મામ માણસો ગરક થઇ જાય છે. બીજાં કેટલાંએક થોડે આગળ ચાલ્યા પછી ડુબે છે. એ પ્રમાણે એક પછી એક વહાણ એ ખડકોને લીધે ભાંગતાં માલમ પડે છે, અને બીજાં નવાં ગર્ભપુરી બંદરની ગોદીમાંથી દરિયા બહાર પડે છે. જ્યાંસુધી વહાણો મુક્તિપુરી બંદરે પહોંચે ત્યાંસુધી આખે રસ્તે સાગરનાં મ્હોટાં ઉછળતાં તોફાની મોજાંથી તેઓ ઉંચાં નીચાં થાય છે, અને હમણાં ડુબશે હમણાં ડુબશે એવી ત્હેમાં બેસનારાઓને દેહેશત રહે છે. દરિયામાં ડુબેલા ખડકો સિવાય બીજા અગણિત ઉંચા આવેલા પત્થરની સીધી બાજુવાળા બેટો છે. તે ઉપર લીલોતરી તથા રળિયામણા પર્વતો હોવાને લીધે ઘણા સુંદર દેખાય છે, વળી તે ઉપર દેખીતી ખુબસુરત દુર્ગુણ નામની રાક્ષસીઓ બેસીને મધુર રાગથી ગાયન કરે છે, કટાક્ષ બાણથી વહાણમાં બેસનારાઓને ત્યાં આવવાને ઇશારત કરે છે. વહાણધણીની સાથે જેઓ બેઠેલા હોય છે તેઓમાંથી કેટલાએક ત્હેના ખરા મિત્ર હોય છે, કેટલાએક તો તે દુષ્ટ રાક્ષસીઓનાં સગાં તથા મદદગાર હોય છે; અને તેઓ વહાણધણીને તે બેટમાં જવાને નિરંતર સમજાવ્યાં કરે છે. જ્યાં સુધી વહાણનું સુકાન વિવેકની પાસે હોય છે ત્યાં સુધી સ્હામે પવને પણ તે સદ્ગુણની સાંકડી નાળમાંજ તે વહાણ ચલાવે છે પણ તે રસ્તામાં તે વહાણધણીને મઝા પડતી નથી. ત્હેના વહાણમાં બેસનારા તો પણ ત્હેના શત્રુઓ ત્હેના હમેશાં કાન ભર્યાં કરે છે, અને વિવેક જે રસ્તે વહાણ લઇ જાય છે તે રસ્તામાં કાંઈ જોવા જેવું નથી,તથા જ્યારે આ સાગરમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંની સઘળી મોજ ચાખીએ નહિ તો ફેરો મિથ્યા એવી શીખામણ આપી વિવેક પાસેથી સુકાન છીનવી લેવડાવીને અવિચારને સુકાનીતું કામ સોંપાવે છે. પછી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરરૂપી સઢો ચઢાવવામાં આવે છે; અને તૃષ્ણારૂપી પુંઠનો પવન જોરથી ફુંકતાં વારજ વહાણ સદ્ગુણની નાળમાંથી ઘસડાઇને બહોળા દરિયામાં પડે છે, પછી જે રસીલો બેટ પાસે હોય છે તે તરફ વહાણ હંકારાય છે. આ વખતે નાળમાંના વહાણવાળાઓ બહાર પહેલા વહાણવાળાઓને મ્હોટેથી પોકાર કરીને બેટની પાસે જવાની ખરાબી સમજાવે છે તથા તે વહાણવાળા તે બેટની પાસે લગભગ ગયા હોય એવા, તથા જેનાં વહાણો બેટના પત્થરની સીધી બાજુઓ ઉપર અથડાઇને કટકે કટકા થઇ ગયાં હોય તે તેઓને દેખાડે છે પણ મૂર્ખ વહાણવટી તેઓની વાત લગાર પણ કાને ધરતો

નથી. દુર્ગુણ નામની રાક્ષસીઓના મદદગાર તથા જાસુસો હેને સમજાવે છે કે જેઓ ભર દરિયામાં પડયા નથી, તેઓ હેની ખુબી જાણી શકતા નથી; તથા જેઓનાં વહાણ અથડાયાં છે તેઓના સુકાની સારા નહિ હોય અથવા તેઓએ બેટ ઉપર જવાનો ખોટો રસ્તો પકડયો હશે; આપણને એમ થશે નહિ. અને એમ કરતાં જો વહાણને જોખમ લાગે એવો જરા પણ સંભવ લાગશે તો તુરત સઢ વિટાળી લઇ વહાણ પાછું નાળમાં ઘાલી દઇશું; પણ નુકશાન લાગશે એવી નકામી બીકથી એક સાંકડી નાળમાં ચાલ્યાં કરવું અને સાગરમાંના અગણિત બેટોમાં શું શું છે તે શોધ્યા વિના રહેવું હેમાં વહાણ ચલાવવાની ખુબી શી? એવી સલાહ માન્ય કરી વહાણ આગળ બેટ તરફ ચલાવે છે. અને રસ્તામાં ડુબતાં બીજાં વહાણો જોય છે, તથા તે બેટની પાસે લાખો વહાણો ભાંગતાં હેની નજરે પડે છે તો પણ તે બેધડક આગળ ચલાવ્યો જાય છે એટલે સુધી કે તે વહાણ પણ બીજાઓની પેઠે તળીએ બેસે છે. તે વખતે તે રડે, શોક કરે કે પસ્તાય, તે શા કામનું? જોત જોતામાં વહાણ નીચે બેસતું જાય છે. પણ કોઇ હેને લેખવતું નથી. અથવા બચાવવાનો વખત વીતી જવાથી નાળમાંના ઘણાએક વહાણવાળાઓ હેની તરફ દોરડાં ફેંકી તથા ન્હાના ન્હાના મચ્છવા મુકાવીને ઉગારવાને જે મહેનત કરે છે તે સઘળી નિષ્ફળ જાય છે. ધન્ય છે એવા મદદ કરનારા વહાણ-વાળાઓને કે આટલી બધી લાલચ તુચ્છ ગણીને, આટલું બધું જોખમ વેઠીને, બલકે ડુબતા તથા ડુબવાની તૈયારીપર આવેલા વહા-ણવાળાઓની ગાળ ખાઇને, તથા તેઓની તરફથી અપમાન સહીને તેઓએ મુક્તિપુરીના સાચા રસ્તા ઉપર લઇ આવવાને તેઓ આટલો બધો શ્રમ કરે છે. એ પરોપકારી પરમાર્થી વહાણવાળાઓની મેહનત કાંઇ હમેશાં સફળ થતી નથી. અગર જો ઘણાં વહાણો તેઓની તર-ફથી સહાયતા આવ્યા પહેલાં અથવા આવ્યા છતાં પણ ભાગે છે તો પણ થોડાએકને તો તેઓ બચાવી શકે છે, અને તેઓને પાછાં નાળમાં ઘાલી દે છે. નાવ બહાર લાલચના ટાપુઓ એટલા તો અસંખ્ય છે, અને તેઓના ઉપર એટલી તો મોહ પમાડનાર સ્ત્રીઓ બેઠી બેઠી મધુર સ્વરે સઘળાને બોલાવે છે કે જેઓ તુતક ઉપર બેઠેલા હોય છે તેઓને ત્યાં જવાનું મન થાય છે પણ વિવેક સુકાનીનું પ્રબળ તુટેલું ન હોય તો તેઓ પાછા નાળમાં ઘસડાઇ આવે છે. એ પ્રમાણે

નાળમાંનાં વહાણુ ઝોલાં ખાય છે, અને તે વખતે થોડીવાર નાળ બહાર જઇ આવી પાછા રસ્તે પડે છે. એ પ્રમાણે નાળમાં છતાં પણુ તુતક ઉપર બેસનારાઓને જોખમ છે, અને નાળમાંથી જરા પણુ ખસ્યા તો મુક્તિપુરીના બંદરમાં પેસવાને ત્યાંના કુરજાના દારોગા તરફથી પરવાનો મળશે નહિ એવા ધાકથી કેટલાએક તો તુતક છોડી ભંડારમાં જઇ ભરાઈ રહે છે અને આગળ વહાણુ લંગરવાર થાય ત્યાં સુધી પોતાનું મ્હોડું બહાર બતાવતા નથી. કેટલાએક તુતક ઉપર રહે છે તેઓ વહાણુને નાળ બહાર ઘસડાતું અટકાવવાને હમેશાં ત્હેને નબળું પાડયાં કરે છે એટલે તે મેદાન પડી શકતું નથી, એ પ્રમાણેનો સંસાર છે. ત્હેમાંની હજારો લાલચોના ફંદામાં ન પડવાને માટે તથા તે લાલચ તરફ મન ન દોડે તેટલા માટે ઘણા માણસો દેહને કષ્ટ કરે છે. વળી દેહને અને મનને એવો નિકટનો સંબંધ છે કે જો દેહને કષ્ટ થાય તો મન પણુ કષ્ટ પામે છે. અને તેમ થયાથી મોહ જાળમાં ફસાઇ પડવાને ત્હેને કદાચ અટકાવ થાય છે.

કરણઘેલો.

ઇચ્છારામ સૂર્યરામ.

અજ્ઞાન કેફ.

આમ અચાનક વૈરાગ્ય થાય ત્યારેજ અજ્ઞાનરૂપી નિશો ઉતરી જાય છે. આપણે જો કે છીએ તેવાજ (મૂળ સ્વરૂપેજ) છીએ પણુ અજ્ઞાન કેફ વિલક્ષણુ છે. એક મનુષ્ય કોઈ જાતનો નિશો કરીને ગંગાને પેલે પાર જવા નીકળ્યો. સ્હામે પાર જનારા બીજા મનુષ્યોની સાથે તે નાવડામાં બેઠો, તે નાવ ચાલતું થયું. બંને બાજુએ જળજળ જોઇ ત્હેને નિશો વધારે ચઢવા લાગ્યો; ત્યારે તેણે નાવમાં બેઠાંબેઠાં વિચાર કીધો કે વખતે મ્હને વધારે કેફ ચઢશે ને હું કયાંક બદલાઇ જઇશ તો કેમ? આમ ધારી તેણે પોતાને પગે નિશાની સારૂ એક દોરો બાંધ્યો. જેમ જેમ નાવ આગળ ચાલતું ગયું તેમ તેમ તે વધારે કેફમાં ગુમ થઈ બેભાન થઇને નાવમાં ગુમ થઈ પડયો એટલે ખારવાઓ વગેરેએ જાણ્યું કે આણે કેફ કીધો છે ને એને કશું ભાન

રહ્યું નથી. થોડીવારે નાવ સ્હામે પાર પહોંચવા આવ્યું એટલામાં એક અટકચાળા ખારવાએ પેલા કેફીના પગનો દોરો છાના માના છોડી લીધો. સૌ માણસો કિનારે ઉતરી પડયાં. પછી ખારવાએ તે કેફીને બેચાર હાંક મારીને ઉતરી જવા માટે કહ્યું, ત્યારે તેણે ઘેન-માંથી જરાક ઉંચું જોયું ને પોતાના પગમાંનો દોરો ખારવાના પગમાં જોઇને તે તુટક તુટક શબ્દે બોલ્યો, "અરે ભાઈ, હું તો ઉતર્યો છું!" ખારવાએ કહ્યું "રાંડના બેભાન, હોડીમાં પડયો છે ને ઉતર્યો કહે છે એ શું?" ત્યારે તેણે કહ્યું, "પેલો પગમાં દોરો છે એ હું છું; કેમકે એ દોરો હું બદલાઈ ન જાઉં માટે બાંધ્યો હતો. તે હું તો ઉતર્યો છું માટે ઝાઝી ખટપટ નહિ કર!" આ સાંભળી સૌ લોકો હસી પડયા. બીજા ઉતારૂઓને લઈ સામે પાર જવાની ઉતાવળ હોવાથી ખારવાએ ત્હેને ઉઠવા માટે ઘણું ઘણું કહ્યું, પણ તે ઉઠયો જ નહિ. ત્યારે ક્રોધે ભરાઈ ત્હેના લમણાપર ખારવાએ એક તમાચો જોરથી ખેંચી કાઢયો, એટલે તુરત ત્હેનું મસ્તક ઠેકાણે આવી ગયું. કેફ ઉતરી ગઈ કે તે ઝટપટ કિનારે ઉતરી પડયો.

આવીજ રીતે આપણે અજ્ઞાનરૂપી કેફથી ભુલી મિથ્યા વસ્તુપર આસક્તિ રાખી કેફના ઘેનમાં પડયા છીએ તેથી આત્માના સત્ય સ્વરૂપને ભુલી ગયા છીએ, અને તેથી ખારવાઓના વચનરૂપ વેદશાસ્ત્ર અને ગુરૂ આદિનાં વચનને પણ કાંઇ ધ્યાનમાં લાવતા નથી, પણ જેમ ત્હેને ખારવાએ તમાચો મારવાથી કેફીનું ભાન ઠેકાણે આવ્યું, તેમ સંસારમાં મનુષ્યને એવો એકાદો જ્ઞાનરૂપ ફટકો લાગે છે ત્યારે ત્હેનું ભાન ઠેકાણે આવી, અજ્ઞાનનિશો ઉતરી જાય છે, તે પછી તે વૈરાગ્યે વર્તે છે.

ચંદ્રકાન્ત.

સત્સંગનો પ્રતાપ.

વળી હે વત્સ! પૂર્વે ત્હેં મ્હને પુછ્યું હતું કે, "સત્સંગનું ફળ શું? અને તે કેવી રીતે મળે છે? તો તે સાંભળ."

એક રાજનગરમાં કોઇ મહા વિચક્ષણ અને બહાદુર ચોર રહેતો હતો. તેણે પોતાની આખી ઉમરમાં ઘણીક મ્હોટી મ્હોટી

ચોરીઓ કરીને ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું. તે સર્વ વાતે નિપુણ હોવાથી જાણતો હતો કે શાસ્ત્ર પુરાણ ઇત્યાદિનું શ્રવણ કરવાથી મનુષ્ય નિશ્ચે સત્ત્વગુણી અને ઉત્તમ પુણ્યકર્મ કરનારો થાય છે, માટે આપણે ચોર લોકને એવા સત્ત્વગુણી અને ડરકું થવું પાલવે તેમ નથી. અને વિચાર કરી પુણ્યકર્મ કરનારા થવું કેમ પાલવે? એમ ધારીને પોતાના છોકરાઓને તેવા થતા અટકાવવા માટે તે બહુ કાળજી રાખતો જણાતો હતો કેમકે ત્હેની એવી ધારણા હતી કે એવા વિચારવંત થવાથી ચોરી કિંવા લુંટફાટ કરશે નહિ તો ધંધા વગર ભૂખે મરી જશે, અને મ્હારૂં નામ ડુબાવશે. આવા વિચારથી ઘેરાયેલો તે ચોર મરવા પડ્યો. એ વેળાએ તે સૌ દીકરા ત્હેની આજુબાજુએ આવી બેઠા; અને ત્હેની પાસે દાટેલી થાપણ વગેરેની ખબર પુછી, તેણે જે ત્યાં હતું તે સઘળું પોતાના વારસાનું ધનમાલ દીકરાઓને હવાલે કર્યું. છતાં ત્હેનો જીવ કેમે જાય નહિ. ડોસાના આવા હાલ જોઇ દીકરાઓ આતુર થઇને ત્હેને પુછવા લાગ્યા કે, "કાકાજી! ત્હમારો જીવ કેમ પીડાય છે? શી વાતમાં ત્હમારૂં મન અટકી રહ્યું છે? હવે ત્હમારા જીવની મુક્તિ કરો!" ત્યારે બાપે ડચકિયાં ખાતાં ખાતાં ધીરેથી કહ્યું "ભાઇઓરે! ત્હમે મ્હારૂં કહ્યું માનો તો ત્હમને કહું." તે સાંભળી મોટા છોકરાએ વચન આપી કહ્યું કે, "જાઓ, અમારૂં વેણ છે, જે ત્હમે કહેશો તે પ્રમાણે અમે ત્હમારી પાછળ કરીશું." એ સાંભળી ડોસાએ કહ્યું "મ્હારી પછવાડે દહાડો પાણી તો ત્હમારી સંપત પ્રમાણે કરજો, પણ મ્હારે તો કહેવાનું એટલું જ છે કે ત્હમારે કોઇએ કોઇ દિવસ કથા કિંવા પુરાણ સાંભળવું નહિ તેમ જ કોઇ સંત પુરૂષની પાસે બેસવું પણ નહિ. અમારા ઘરડા અમને જે ફરમાવી ગયા છે તે પ્રમાણે ત્હમારે ચાલવું," એટલું કહી ડોસાએ પ્રાણ તજ્યા.

પછવાડે છોકરાઓ ત્હેમના બાપના કહ્યા પ્રમાણે જ વર્તવા લાગ્યા. કોઇ ઠેકાણે કથા કીર્તન થતું હોય તો ત્યાંથી પછવાડે આડે માર્ગે ચાલ્યા જાય. બેઠા હોય ત્યાં કદાચ કોઇ સંત પુરૂષ આવ્યો કે કોઇએ ભગવાનનું નામ દીધું તો તુરત ત્યાંથી ઉઠીને હીંડવા માંડે. આ પ્રમાણે ઘૂડ સરખા મૂઢ થઇને તે અજાણ છોકરાઓ વર્ત્યા જતા હતા. એક દિવસે મોટો છોકરો કંઇ કામ સારૂ બહાર જતો હતો ત્યાં માર્ગમાં એક મંદિર આગળ થઇ નીકળતાં ત્યાં હરિકથા થતી સંભળાઇ. બાપના વચનને અનુસરી તે કથાનો એક શબ્દ પણ ન સાંભળવો જોઇએ,

પરંતુ માર્ગમાંથી ક્યાંઈ આડે અવળે જવાય એવું ન હતું તેથી તેણે કાનોમાં આંગળીઓ ઘાલી અવળું મ્હોં કરી ચાલવા માંડયું. ઉંચી આંખ ને નીચા પગ, તેથી માર્ગમાં શું હતું તે દ્રષ્ટિએ પડે તેમ નહોતું. કર્મસંજોગે માર્ગમાં એક મ્હોટો બાવળનો કાંટો ઉભો થઇ રહેલો હતો તે ભવ્ય દૃઇને ત્હેના પગમાં પેસી ગયો. હવે કાંટો કાઢયા વિના ચલાય કેમ ? તેથી ન ચાલતે કાનમાંથી આંગળીઓ કાઢી કાંટો કાઢવા ઉભો રહ્યો. જલદી જલદી કાંટો કાઢી નાંખ્યો, પણ જેટલી વાર ત્હેને ઉભું રહેવું પડયું તેટલી વારમાં તે મંદિરમાં થતી કથામાંથી ત્હેના કાનમાં બેચાર શબ્દો પેસી ગયા. ત્હેના સાંભળવામાં આવ્યું કે "દેવને છાંયો હોય નહિ." તેણે કાંટો તુરત કાઢી ચાલવા માંડ્યું. પણ સાંભળેલી વાત ત્હેના હૃદયમાં ચોંટી રહી.

એક વખતે તે મધ્યરાત્રે ચોરી કરવા નીકળ્યો. બીજે કોઇ ઠેકાણે લાગ નહિ ફાવવાથી ઘર તરફ પાછો ફર્યો. તે રાજમહેલની પછવાડે થઇને જતો હતો; ઉંચી દ્રષ્ટિએ મહેલની પછવાડેની બારી અનાયાસે ઉઘાડી પડેલી જોઇ, ચોકી પહેરાને ભુલવી તુરત ભીંત ઉપર પોતાની પાસેની પાટલાઘોને ચઢાવી, અને બારી આગળ પહોંચી કે તુરત દોરી પકડી તે ઉપર ચઢી ગયો. અંદર પેઠો તો ત્હેનું ભાગ્ય ઉઘડી ગયેલું જોયું. મોટો જવાહિરનો ખજાનો જ ત્હેના હાથમાં આવ્યો. ત્હેમાંથી લેવાય તેટલું દ્રવ્ય લઇ તેણે ગાંસડો બાંધ્યો અને દોરી ફાંસીને બારીએથી નીચે ઉતારી દીધો; પછી પોતે પણ તુરત નીચે ઉતરી પડયો. દ્રવ્ય પોતે ઉપાડવા જાય છે તો તે એકલાથી ઉપાડી ઘેર સુધી પહોંચી શકાય તેમ નહોતું. ત્હેને કેવી રીતે ઘેર લઇ જવું એમ વિચાર કરતો હતો. તેવામાં પાસેની દેવડીની પછવાડે એક ઉંટ બેઠેલું ત્હેના જોવામાં આવ્યું. તુરત ગાંસડાના બે ભાગ કરી પલાણની માફક ઉંટની પીઠપર બાંધ્યા, અને યુક્તિથી ઉંટને ઉભું કરી છાનોમાનો રાજવાડામાંથી બહાર નીકળી આવ્યો. ચોર લોકો ગુપ્તમાં ગુપ્ત રસ્તો શોધી કાઢવામાં બહુ કુશળ હોય છે. તેવી રીતે એણે રાજવાડામાંથી જ એવો માર્ગ લીધો કે જ્યાં ચોકી પહેરો તો શું પણ કાળું કુતરૂંએ મળી શકે નહિ અને એ રસ્તેથી ચોરીનો પગ નીકળી શકે નહિ. ઘેર આવી તુરતાતુરત દ્રવ્ય જમીનમાં દાટી દીધું, અને ઉંટને ચોરીનો પત્તો ન લાગી શકે માટે છુટું ન

મુકી દેતાં ઠાર કરી દીધું.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ચોરી થયાની રાજ્યમાં ખબર પડી એટલે રાજાએ વિચાર કીધો કે, અરે જ્યારે ખુદ મ્હારે ત્યાંજ આવી ચોરી થઈ, ત્યારે બિચારી રૈયતની શી ગતિ ? માટે ગમે તે રીતે પણ તે ચોરને પકડી આણી ત્હેને યોગ્ય શિક્ષા કરીને રાજ્યમાં એવો દાખલો બેસાડવો કે જેથી ચોર લોકોનાં કાળજાં થથરી જાય અને હવે પછી કોઇ પણ વખતે ચોરી થતી અટકે; આવા વિચારથી તેણે નગરમાં ઢંઢેરો પીટાવી ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કીધો કે, "જે ધણી ચાર દિવસની અંદર ચોરને પકડી આણશે ત્હેને ચોરાયેલાં દ્રવ્ય કરતાં સવાયું ઇનામ મળશે." ઢંઢેરો આખા નગરમાં ફર્યો, પણ કોઇ તૈયાર થયું નહીં. છેવટે એક વેસ્યા ચોર પકડવા તૈયાર થઈ. આ નગરનારીઓ બહુ યુક્તિબાજ અને ચતુર હોય છે. તેઓને ત્યાં હજારો લુચ્ચા લફંગાની જા આવ પણ હોય તેથી કોઇ વાત તેઓનાથી અજાણી રહેતી નથી. બીજે દિવસે તે વેશ્યાએ, પોતાનો સુંદર વેશ તજી એક કંગાલ ભીખારણનો વેશ ધારણ કીધો; અને હાથમાં એકતારો તંબુરો લઇ ભજન ગાતી ને વચમાં આંસુ પાડતી કલ્પાંત કરતી ચોર લોકોના મહોલ્લામાં આવી, ત્યાં ઘેર ઘેર ફરી દયામણું મ્હોં કરી કરૂણામય સ્વરે કહેવા લાગી કે "ઓ બાઇઓ! હું ગરીબ માણસ છું, ને મ્હારો એકનો એક છોકરો છે, ત્હેને મચાણુ રોગ થયેલો છે, ત્હેને માટે મુવેલા ઉંટનું જરાક માંસ જોઇએ છીએ; માટે તે હોય અને આપો તો મ્હારા છોકરાને જીવનદાન આપ્યાનું પુણ્ય ત્હમને થાય. હું કંગાલ છું, લાચાર છું, અનાથ છું, અને રાંક છું માટે બને તો એટલું અભ્યાગત ભીખારણનું કામ કરો." આવું દયામણું બોલવું સાંભળી તે સ્ત્રીઓનાં મન પીગળી ગયાં; અને એક ચોરની સ્ત્રીએ જે ઉંટ આગલે દિવસે મારી નાંખ્યું હતું ત્હેનું થોડુંક માંસ ત્હેને આપ્યું. આ વખતે તે વેશ્યાએ ફલાણા ઘરમાંથી માંસ મળ્યું છે, ત્હેની નિશાની રાખવા માટે તે ઘરના બારણાપર કંકુનો થાપો માર્યો અને કોઇને સંશય ન પડે તે માટે સ્ત્રીઓને સમજાવી કે, "હું મહામાયાની સેવકી છું, ને ત્હેને પ્રસન્ન કરવા માટે ભોગ આપવા આ માંસ લઇ જાઉં છું. ત્હમે પરમાર્થ માટે મ્હારૂં કામ કર્યું છે તેથી ત્હમારે ત્યાં પણ માતાજી લીલા લ્હેર કરશે એ માટે આ મંગળ થાપા મારૂં છું." એમ કહીને ત્યાંથી તુરત વિદાય થઇ.

જ્યારે પેલો ચોર બહારથી આવ્યો ને ઘરપર નજર કરી ત્યારે જોયું કે બારસાખે થાપો મારેલો છે. તે જોતાં જ તેણે માન્યું કે કોઇ ઉસ્તાદ મળ્યો. પછી સ્ત્રીઓને પુછતાં તેઓએ જણાવ્યું કે, કોઈ સ્ત્રી આવી હતી તે ઉંટનું માંસ લઇ ગઇ છે, અને બારણે દેવીના આશીર્વાદનો થાપો મારી ગઈ છે. આ વૃતાંત સાંભળીને ચોરે તુરત તે થાપો લીપાવી સાફ કરાવી નાંખ્યો, ને રાત્રે દશ બાર ઘેર એવા થાપા કરી નાંખ્યા કે તે ચોરનું ઘર કીયું તે જણાય નહિ. બીજે દિવસે વેષ પાલટી વેશ્યા ત્યાં જોવા ગઈ તો, જે ઘરપર તેણે થાપો માર્યો હતો ત્યાં કંઇજ નહતું, પણ બીજે દશબાર ઠેકાણે થાપા મારેલા હતા. તે જોઇ ત્હેને નિશ્ચય થયો કે જરૂર જેણે થાપો લીપી નાંખ્યો તેજ ચોર છે. આવું અનુમાન કરી લીપેલા થાપાની બરોબર નિશાની રાખીને તે ઘેર ગઈ, ને રાત્રે દેવીનું રૂપ લીધું, બે હાથ કૃત્રિમ કરીને ચાર હાથ કર્યા, એક હાથમાં બળતી સગડી રાખી, એકમાં ખપ્પર, એકમાં ઉઘાડી તરવાર, અને એકમાં ત્રિશૂળ એમ આયુધ કરી કેશ છુટા મુકી, ભવ્ય યોગમાયાનું સ્વરૂપ ધરી, પાડા ઉપર ચઢીને ઘરમાંથી બહાર નીકળી આ વખતે મધ્યરાત્રિ વીતી જવા આવી હતી, ને ગામમાં સોપો પડી ગયો હતો. પછી દેવીના રૂપમાં રહેલી તે વેશ્યા ચોરવાડામાં ગઇ અને પેલા ચોરના ઘર આગળ જઇ બારણું ઠોક્યું. ઘરમાંથી તેઓ બહાર નીકળી જુએ તો સાક્ષાત્ જોગણી ત્હેમને ત્યાં પધારી છે એમ ધારી ઘરનાં સઘળાં માણસો પગે પડી "માતાજીને ઘણી ખમા! જય આશાપૂર્ણા! જય જય જગદંબે!" વગેરે શબ્દોથી ત્હેને વધાવવા લાગ્યાં; કારણ કે ચોર લોક દૃઢ દેવીભકત હોય છે. પછી તેઓની આગળ ગંભીર વાણીથી તે કહેવા લાગી કે—"કેમરે નગણાઓ! ત્હમારા મનમાં શું ધાર્યું છે? આઠ આઠ દિવસ થઇ ગયા મોજ કરો છો, છતાં હું કોઇને ત્હમારૂં નામ લેવા દેતી નથી, ને ચારે કોરથી ત્હમારી રક્ષા કરૂં છું, છતાં હજુ ત્હમે મ્હારૂં બલિદાન આપવું કેમ ભુલી ગયા?" દેવીના આ વચન સાંભળીને ચોરો ભયથી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા ને માતા કોણ જાણે શુંનું શું કરી નાંખશે, એવી બ્હીકથી તે ચોર, ત્રણે ભાઇ સાથે લાંબો થઇને માતાને પગે લાગ્યો, અને હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરી કે, "અહો! માતાજી! આપે અમારાપર બહુ કૃપા કરી કે, અમોને આજે દર્શન દીધાં. ઓ મા! ત્હારી કૃપાથી અમને જે કાંઇ મળ્યું છે,

ત્હેમાંથી હજુ સુધી એક પાઈ પણ અમે વાપરી નથી બધું એમને એમ આ ઠેકાણે અકબંધ દાટેલું છે, એ તો પહેલું ત્હમને બલિદાન આપીને અમો લઇશું; ત્યાં સુધી તો અમારે તે હરામ બરોબર છે. હજુ સુધી શેહેરમાં તપાસ ચાલે છે માટે ત્હમને ભોગ અપાયો નથી. માટે ખમા કરો મા ?"

આ કરતાં બીજી કેવી તપાસ તે વેશ્યાને કરવી હતી ? આનાથી વધારે બીજી શી ખાતરી કરવી જોઇએ ? આમ પૂર્ણ નિશ્ચય થયા પછી, તે વેશ્યા પોતાનું કામ થયું એમ જાણીને મનમાં હરખ પામતી ત્યાંથી વિદાય થઇને જતી વેળા કહેતી ગઈ કે "ઠીક ત્યારે ભુલતા નહિ, નીકર આ ખપ્પર જોયું છે કે?" એમ ભય આપી ઝટ લઇને ત્યાંથી ચાલવા લાગી પરન્તુ ત્હેના હાથમાં બળતી સઘડી હોવાથી ત્હેના અજવાળાને લીધે, તે જ્યારે ચાલી ત્હારે ત્હેના શરીરનો ઓળો પડ્યો એ જોઈ પેલા ચોરને તુરત યાદ આવ્યું કે, અરે ! આ તો દેવી ન હોય ? કારણ કે દેવને છાંયો ના હોય ને આને તો ઓળો પડે છે; માટે જરૂર કાંઈ દગો છે, તેથી રખેને એ રાંડ દેવી કંઈ ઉંધું મારશે એવો વિચાર કરી, સમયસૂચકતા વાપરી તત્ક્ષણે મ્હોટો ચોર ત્હેની પછવાડે દોડ્યો, ને તે વેશ્યાને પકડી ભોંયરામાં પુરી દીધી.

વેશ્યાની મુદત પુરી થઈ, ને ચોરની ભાળ જડી નહિ, તેથી રાજાએ બીજો ઠરાવ જાહેર કર્યો કે, "જે ચોર પકડી આપે, ત્હેને મ્હારી દીકરી પરણાવું, ને અર્ધા રાજ્યનો માલીક કરૂં." આ વાત જાણીને બીજે દિવસે ચોર પોતે જ દરબારમાં જઈ ઉભો ને રાજાને કહ્યું કે, "આપનું વચન પાળો, હું પોતેજ ચોર છું, તથા દ્રવ્ય સઘળું મ્હારી પાસે તૈયાર છે." તેજ ચોર છે, એમ ખાતરી થવા માટે ઘણીક વાતે પરીક્ષા કીધી પછી, રાજાએ પોતે પોતાના કહેવા પ્રમાણે ત્હેને કહ્યું કે "તું કહે છે તે સત્ય છે; લે આ કન્યા પરણ ને ત્હારૂં અર્ધું રાજ્ય સંભાળી લે. હું એક વખતે જે બોલ્યો છું તે સત્યજ છે." આ સાંભળી ચોરે વિચાર કીધો કે, "અહો! કેવું આશ્ચર્ય ? શું ચોરને તે ફટકાના માર અને બેડી હોય કે રાજ્યકન્યા સાથે લગ્ન તથા રાજવૈભવની પ્રાપ્તિ હોય ? શું ચોરને તે મારો, તાડો, બાંધો એમ હોય કે આ ત્હારૂં અર્ધું રાજ્ય લે અને આ કન્યા પરણ એમ હોય ! આહા! અદ્દ્ભુત ગતિ ! પણ એ સર્વ શાને લીધે બન્યું !

ગણિકા અમને ઠગીને સહીસલામત ચાલી ગઈ હોત તો બીજેજ
અમારૂં મોત હતું, પણ ત્હેનો છાંયો જોઇ પેલા મંદિર આગળ
રહેતાં સંભળાયલું કથાવચન યાદ આવ્યું તેણેજ મ્હને ઉગાર્યો
મ્હને આવો ભાગ્યવાન બનાવ્યો છે. અહો! એકજ શબ્દ અ
વળી વગર ઇચ્છાએ કષ્ટથી સાંભળવામાં આવ્યો હતો તેથી
આવો ભાગ્યોદય થયો છે. માટે એ સત્સંગ નિરંતર થાય અને
સંભળાય તો તેથી આ લોકમાં ને પરલોકમાં મ્હારૂં કલ્યાણ થ
શી ન્યુનતા રહે? અરે! મ્હારા મૂર્ખ પિતાએ કહ્યું કે, "સત્સં
કરવો" પણ એ કેવા અજ્ઞાની, કેવા મૂઢ, કે પોતે પણ એમના
ટાંટિયા ઘસતા કુવામાં (નરકમાં) પડ્યા ને પાછળથી બીજાઓને
ત્હેમાં પાડવાનો ઉપદેશ દેતા ગયા છે." આમ વિચાર કરતાં તે
પૂર્વજન્મના સંસ્કારના યોગથી પરમ વૈરાગ્યમાં ડુબી ગયા જેવો
ગયો ને પછી જેમ ઉંઘમાંથી જાગે તેમ એકાએક ઝબકીને બો
"રાજાધિરાજ! આ રાજવૈભવ! આ રાજકન્યા! એને મ્હારે શું ક
રાજપુત્રી મ્હારે ભગિની સમાન છે, ત્હેને હું શું કરૂં? હરિ!
એને પરણું તે તો મ્હોટા અકલ્યાણની વાત થાય, કારણ કે એ
કરવાથી મ્હારા હાથમાં આવેલો અમૂલ્ય હીરો હું ગુમાવું છું.
એકજ વચન, એકજ ક્ષણ, ઇચ્છા વિના અનાયાસે, એકજ
દ્વારા મ્હારા હૃદયમાં પ્રવેશ્યું, ત્હેનાથી આવો અદ્ભુત અને અ
લાભ મળે છે, તો નિરંતર શાસ્ત્રશ્રવણ અને સત્સંગ કરવાથી
વાતની ખોટ રહે? માટે મ્હારે એ રાજ્યવૈભવનું સુખ નથી જ
હું તો હવે આ સંસારને પણ ચાહતો નથી; અસારના સેવનથી
લાભ મળશે? હું વૈરાગ્ય લઈ વનમાં જઇ રહીશ, ને ત્યાં રહી
આરાધન કરી, મ્હારા આ દેહનું કલ્યાણ કરીશ. પછી આત્માને
પરમાત્મા જેને મેળવવાને અનેક ઋષિ મુનિઓ મથે છે, ત્હેને મે
મથીશ." એમ કહીને તેણે તુરત સદ્ગુરૂ પાસે જઈ ઉપદેશ લી
જ્ઞાન થતાં વૈરાગ્યવાન થઇ પરમપદને પામી ગયો.

એ પ્રમાણે હે વત્સ! સત્સમાગમથી કેવા કેવા લાભ થ
તે ત્હારા જાણવામાં આવ્યું હશે. અનેક સાધનો કરતાં જ્ઞાન એ
ક્ષનું પરમ સાધન છે. અગ્નિ વિના પાક થતો નથી, જ્ઞાન વિના
મળતો નથી. એવું જ્ઞાન પણ ક્ષણમાં-એક શબ્દથી પણ મળી
છે. સત્સંગ એજ સર્વ શુભ સાધનનું મૂળ, વૈરાગ્યનો માર્ગ,

પ્રાપ્તિનું કારણ અને મોક્ષની નિસરણી છે. એને માટે જેટલું કહીએ તેટલું થોડું જ છે.

એવી રીતે મનુષ્ય પણ પ્રભાતે પોતાનો નિત્ય નિયમ (ભગવદ્-ધ્યાનઃ—સ્વરૂપચિંતન) વગેરે કરી લઇ પાછી આખો દિવસ અહીંથી તહીં ફરીને પોતાની આજીવિકાર્થે અનેક પ્રકારનાં કાર્યો કરે છે, ખાય છે, પીએ છે, ઘર રૂપી વૃક્ષની છાયામાં વસતાં સ્ત્રી પુત્રાદિકરૂપ પોતાના ટોળામાં બેસી, નિશ્ચિન્તપણે વિશ્રામ લે છે, અને પાછો (દોહોવાના વખતરૂપ) સંધ્યાસમય થતાં તુરત સજ્જ થઇને પોતાનું નિત્યકૃત્ય (ભગવત્સ્વરૂપ ચિન્તન) કરવા મંડી જાય છે. એ પ્રમાણે સંસારના વ્યવહારોમાં નિરંતર વિચરતાં છતાં પણ સમય આવે ત્યારે ગાયની પેઠે જે મનુષ્ય પોતાનું કાર્ય સાધવા ચુકતો નથી તે મનુષ્ય, મહાત્મા પુરૂષોની પાસેથી પરબ્રહ્મસ્વરૂપના જ્ઞાનનું શ્રવણ કરી ત્હેનું મનન કરે છે. અને મનન પછી તેના નિદિધ્યાસથી પરિણામે ભગવત્સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે; એમ તે સંસારના બંધનોથી મુક્ત થઇ જાય છે; અને ત્હેને માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે પોષ્ય વર્ગને દુઃખે ટળવળતો મુકી વરાગી થઈ રાખ ચોળવાની જરૂર પડતી નથી. પ્રિયવ્રત રાજા જ્યારે સંસારનો ત્યાગ કરી વનમાં જવાને તૈયાર થયા હતા ત્યારે, બ્રહ્માએ ત્હેમને ઉપદેશ આપતાં કહ્યું હતું કે, તું ધારતો હોઇશ કે ઘરનો ત્યાગ કરીને વનમાં રહેવું જ એજ ઉત્તમ છે, અને તે વિના પ્રાણીને મોક્ષ મળતો નથી; પરંતુ ત્હેમાં ત્હારી ભુલ છે. વિષયાધીન મનુષ્યને ઘર કે વનમાં સંસાર છોડતો નથી. કારણકે વનમાં પણ કામાદિક છ શત્રુઓ ત્હેની સાથેના સાથેજ રહે છે, માટે મનુષ્ય જો ઘરમાં પણ જીતેન્દ્રિય થઇને પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમાં નિમગ્ન રહે તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ ત્હેનું કલ્યાણ કરે છે. ઇન્દ્રિયોને તથા કામાદિક શત્રુઓને જીતવા માટે ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી કિલ્લામાં રહીને, ધીરે ધીરે પ્રયત્ન કરવો, એજ સર્વથા પ્રથમ ને ઉત્તમ કર્ત્તવ્ય છે. પરમાત્માની સર્વ આજ્ઞાનું પાલન કરતો જે મનુષ્ય પોતાનું કાર્ય સાધી લે છે, ત્હેનેજ ભગવાનનો ભક્ત જાણવો. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કેઃ—

સંસારસું સરસો રહે, ને મન મ્હારી પાસ;
લોક વિષે લોપાય નહિ તે જાણ મ્હારો દાસ.

ચંદ્રકાન્ત.

મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી.

ચારિત્ર બળ.

અનેક વિટંબનાઓથી ભરેલા આ ક્ષણભંગુર સંસારમાં શું સાર્થક છે? જે માણસો સંપત્તિમાં ને વિપત્તિમાં એકરૂપે રહ્યાં છે ત્હેમનાં જીવિત જ જીવિત છે બાકી બીજા બધાનાં તો જીવિત પણ મરણજ જાણવાં. નીચ પુરૂષો નીચ રીતે જ બધું જુએ છે. ત્હેમનામાં દયા, ઉદારતા, શૌર્ય, મહાશયતાનો લેશ પણ હોતો નથી. તેઓ જે જે કરે છે તે પણ નીચપણેજ કરે છે. દૈવયોગે તેવાં માણસ ઉચ્ચ અધિકાર પામે છે તો સર્વેને નડે છે. તેઓ જે કામ કરે છે તે પણ તેવાંજ હોય છે. મહાશયતા અને નીચતા એ ઢાંક્યાં રહેતાંજ નથી. અધિકારથી તે છવાતાં નથી. એક રાજાએ એક બ્રાહ્મણ ઉપર બહુ પ્રસન્ન થઇ ત્હેને બક્ષિસમાં માત્ર અડધો શેર લોટ ને પાશેર દાળ બાંધી આપ્યાં. પછી કાળાંતરે પરિચય વધતાં રાજાએ બ્રાહ્મણને બહુ આગ્રહથી પુછ્યું કે તું મ્હારા પિતાનું નામ કહે ત્યારે તેણે કહ્યું કે તું ભઠીઆરાનો છોકરો છે, તે વાત પ્રસિદ્ધ ન છતાં વાસ્તવિક હતી, ને બ્રાહ્મણે રાજાના મનના વલણ ઉપરથી પરખી રાખી હતી. न जारजातस्य ललाटशृंगं कुलप्रसूतस्य न पाणिपद्मम्। यथा यथा मुंचति वाक्यबाणं तथा तथा जातिकुलप्रमाणम्॥

શાૈર્યવાન પુરૂષોનું ધૈર્ય વિપત્તિમાંજ વધારે દીપે છે. સંસારમાં પ્રતિક્ષણ વિપત્તિઓ વર્ષાદની પેઠે પડે છે; પણ ત્હેમાં ધીરજ રાખી શૌર્યવાળાં મનુષ્ય ડગતાં નથી. જેમ સંપત્તિથી ત્હેમને ગર્વ નથી આવતો તેમ વિપત્તિથી ત્હેમનું ધૈર્ય સ્ખલિત થતું નથી. જેનામાં નીચ બુદ્ધિ નથી તે કદાપિ નીચપણું કરતાજ નથી. સુખ કે દુઃખ માણસના હાથમાં છેજ નહિ એ તો સિદ્ધ વાત છે, ત્યારે સુખમાં ફુલાઇ જવાથી પ્રાપ્ત થતી હલકાઇ, અને દુઃખમાં રડવાથી પ્રાપ્ત થતી દીનતા, એજ માત્ર ઉભયથી વિહ્વલ થનારને પ્રાપ્ત થાય છે. ને જ્યારે એમ જ છે ત્યારે ઉભયથા એકજ વૃત્તિ રાખી ગંભીર રહેવામાં કેટલું શાૈર્ય, કેટલું ઐાદાર્ય, કેટલી મહાશયતા છે. આપત્તિમાંજ ખરા ગુણની કસોટી થાય છે. માણસના દુર્ગુણોને કસી જોવા હોય, ત્હેનામાં દુર્ગુણો છે કે નથી ત્હેનો નિશ્ચય કરવો હોય તો તે સંપત્તિ સમયે થઇ

શકે છે, પણ ત્હેનામાં કીયા ગુણો છે તે જોવાનું તો વિપત્તિમાં જ બને છે. ચંદનના લાકડાને અમસ્તું જોવાથી તે લાકડા જેવું લાકડું જણાય છે પણ ત્હેને ઘસવા માંડે તો ત્હેમાંથી સુગંધ વિના બીજું કાંઇ નીકળતું નથી. વિપત્તિમાંજ ખરા ગુણનો પ્રકાશ થાય છે, ને મહાત્માઓ ખરી વિપત્તિની વખતેજ કોઇ અપૂર્વ શૌર્ય તથા ઉદારતાનું દર્શન કરાવે છે. ઘણાક મહાપુરૂષોને આ મહાનિયમ એટલે સુધી વળગેલો હોય છે કે ત્હેમને સહજ ખીજવવામાં આવે ત્યારેજ તેઓને મોઢેથી અપૂર્વ જ્ઞાનનો ઉદ્‌ગાર વહે છે. આવું હોવું એ કાંઈ ભૂષણ નથી. પણ તાત્પર્ય એટલું છે કે વિપત્તિમાં પણ મહાત્માઓ કદાપિ વિલય પામતા નથી, સર્વદા કોઇ અપૂર્વ ગુણનું દર્શન કરાવી વિસ્મય પમાડે છે.

સંસારમાં જે માણસ સંપત્તિથી ફૂલાય છે, કે વિપત્તિથી દીન થાય છે તે મૂર્ખ છે. સંપત્તિ કે વિપત્તિ એ કાંઇ માણસના હાથમાં નથી. માણસના હાથમાં નિરંતર પ્રયત્ન કરવો એટલું જ છે તો પ્રયત્ન કર્યા કરવો અને વિઘ્નથી પાછા ન હઠવું એટલામાં જ ખરા શૌર્યનું સત્ત્વ સમાયલું છે. પરાક્રમના બીજવાળા ઘણા પુરૂષો માત્ર વિઘ્નનો ભય પામીને અમુલ્ય જીવિત એળે ગુમાવે છે તેઓ બાયલા છે. શૌર્યનું તાત્પર્યજ નીડરતામાં છે. માણસની કલ્પના ઘણી વખત ભય ન હોય ત્યાં પણ ભય ઉભો કરી માણસને ઠગે છે, પણ શૌર્ય એનુંજ નામ કે કલ્પના કરતાં નિશ્ચય કરવાની ટેવ વધારે રાખી નીડરતાથી ચાલવા માંડવું. કેળવણી આપવામાં મુખ્ય વાત એજ લક્ષમાં રાખવાની છે કે બાળકોને મિથ્યા ભયની કલ્પનાઓ કરવાની ટેવ ન પડે.

આવું ચારિત્રનું જે પરાક્રમ શૌર્યથી પ્રકાશ પામે છે તે પુરૂષોમાંજ જણાયું છે કે જણાઇ શકે એમ માનવાનું કારણ નથી. એટલુંજ અવિશેષ સ્મરણમાં રાખવાની અપેક્ષા છે કે સર્વે પુરૂષો સ્ત્રીઓનાજ પુત્ર છે; ને તેમનામાં જે જે પરાક્રમ છે તે તે સ્ત્રીઓની અસરનું જ રૂપાંતર છે. સ્ત્રીઓના ગીત કોઇ ગાતું નથી, ત્હેમના નામે કીર્તિસ્થંભ રોપાતા નથી, છતાં તેમની શક્તિ અગાધ, અમિત, અપાર છે ને સર્વદા ગુપ્ત છતાં માણસના જીવિતમાં નીકટ જોડાયલી છે પણ પ્રસિદ્ધ શૌર્યના દર્શનમાંએ સ્ત્રીઓની મૂર્તિઓ નથી એમ નથી. અનેક સતીઓએ સંપત્તિ અને વિપત્તિમાં પ્રેમનુંજ અસ્ખલિત સ્વાર્પણરૂપ સેવન કરી પ્રાણાન્તે પણ ત્હેને તજ્યો નથી. એ મહા-

શૌર્યનો પ્રભાવ આર્ય પ્રજા વિના બીજાને અજાણુજ છે. અરે! એજ કોમલ, મૃદુ હૃદયવાળી રજપુતાણીઓએ પ્રસંગે કવચ આયુધ પણ ધારણ કરી શત્રુઓને ધ્રુજાવી નાંખ્યાં છે. પ્રેમબલ! અહો શો શૌર્ય અને ઉદાર પ્રેમનો પ્રભાવ છે કે બે વિરૂદ્ધ વસ્તુનો પણ એકમાંજ યોગ કરે છે. પણ જેણે કેવલ સ્વાર્પણનોજ મહામંત્ર જપવા માંડયો છે ત્હેનામાં કાંઇ અસંભવિત નથી, ને સ્ત્રીઓ તો ત્હેમાં પ્રથમ અધિકાર ધરાવે છે. **परार्थे स्वसमर्पणम्** એજ ખરા શૌર્ય અને ખરા ચારિત્રનું લક્ષણ છે.

પ્રસન્ન પ્રકૃતિ.

પ્રસન્ન પ્રકૃતિ એ યદ્યપિ સાહજિક છે, તથાપિ બીજી બધી ટેવોની પેઠે એ પણ કેળવણીથી પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવી છે. જીવિતને સારૂં નરસું કરવું એ એક રીતે આપણા પોતાના હાથમાં છે. જીવિતને નિરંતર બે પાસાં હોય છે અથવા છે. ત્હેમાંનું આપણને જે રૂચે તે આપણે જોઇએ ને તે પ્રમાણે ત્હેમાંથી સુખ કે દુઃખ અનુભવીએ. કહ્યું છે કે જ્ઞાની અજ્ઞાની ઉભયને સુખ દુઃખ સર્વે પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જ્ઞાની સમાધાનથી પ્રસન્ન રહે છે ને અજ્ઞાની રડારોળ કરી કલેશ પામે છે; જો કે તે દુઃખને અન્યથા કરવાને અસમર્થ તો બન્ને સરખે પ્રકારે જ છે. જીવિતનું પણ એમ જ છે. ત્હેમાં જે કાંઇ થાય છે તે અન્યથા કરવાને આપણે અસમર્થ છીએ, તોપણ નિરંતર પ્રસન્નતા રાખવી ને સંતોષ તથા સમાધાનથી વર્તવું, કે જેનો ઉપાય નથી તેવી વાત માટે પણ અતિ કલેશથી જીવિતને દુઃખમય કરવું, એ આપણા પોતાના અધિકારની વાત છે. વસ્તુ માત્રની કાળી બાજુ કરતાં ધોળી બાજુ તપાસવાની જ આપણે ટેવ પાડીએ તો ધીમે ધીમે સર્વત્ર પ્રસન્નતાનો અનુભવ થવા માંડે. જેવી દૃષ્ટિથી વિલોકીએ તેવું બધું જણાય છે, માટે સર્વદા પ્રસન્ન દૃષ્ટિથી પ્રસન્નતા જ રહે છે.

એવા નિશ્ચયથી જીવિતના સર્વ વિભાગ પ્રકાશિત, સુંદર અને આનંદિત થાય છે; તે પથરાને પણ પીગળાવે છે, દુઃખને દળે છે, અજ્ઞાનને હરે છે, શોકને વિદારે છે, બુધ્ધિવિભવ એથી અધિક પ્રકાશ પામે છે, ને શરીરસૌંદર્ય પણ એનાથી ઓપે છે. એવી વૃત્તિ વિના જીવિતનો શીતલ પ્રભાવ ભોગવી શકાતો નથી; ત્હેમાં વિકાસી રહેલાં પત્રપુષ્પોનો અનુભવ લેવાતો નથી, ને આખું વિશ્વ ઉજ્જડ, નિર્જીવ

નિરર્થ વેરાન હોય તેમ લાગે છે, તથા વિશ્વની મહત્તામાંનું કશું દેખાતું કે અનુભવાતું નથી.

પ્રસન્નતા છે તે જેમ સુખનું નિદાન છે તેમ ચારિત્રનું મ્હોટું સંરક્ષણ છે, એનાથી ભલાઇ અને સદ્દ્‌ગુણનાં બીજને ફાલવા માટે ઉત્તમ ભૂમિકા બંધાય છે, એનાથી હૃદય વિશુદ્ધ થાય છે ને વૃત્તિ પ્રસાદવાળી થાય છે, દાતૃભાવની એ સખી છે, ધૈર્યની ધાત્રી છે, ડહાપણની માતા છે, મન અને ચારિત્ર ઉભયને સુધારનારૂં એ ઉત્તમ ઔષધ છે, પ્રસન્નતા જેવી ઉત્તમ છે તેવીજ ટકી શકે તેવી પણ છે. ઘણા મહાપુરૂષો લાંબુ જીવિત ગાળી, વૃદ્ધ વયે પણ કાર્યધુરા વહન કરવાથી ન કંટાળી, પ્રશસ્ત જીવિત ગાળી ગયા છે ત્હેનું નિદાન વિચારતાં ત્હેમના સ્વભાવની પ્રસન્નતા એજ કારણરૂપ જણાઇ છે. જેનો સ્વભાવ બહુ ઉતાવળીઓ, બહુ બ્હીડીઓ, ને તેથી બહુ અપ્રશાન્ત હોય છે, તેવા માણસ અનેક કાર્ય બગાડે છે એતો છેજ. પણ ત્હેમના જીવિતને પણ લાભ થતો નથી. દીર્ઘજીવી મનુષ્યો સર્વદા સંતુષ્ટ, પ્રસન્ન અને ધૈર્યવાળાંજ જણાયલાં છે. રાજ્યતંત્ર ચલાવનારા, ગ્રંથ યોજનારા, શોધ કરનારા અને હરેક મહાકાર્યમાં પડેલા સર્વ મનુષ્ય અતિ શાન્ત સ્વભાવના જણાયલા છે. તેમણે મહા વ્યાધિ અને આધિમાં તેમ મહા સંકટ અને વિપત્તિમાં કદાપિ પણ પોતાના હૃદયની પ્રસન્નતા ત્યજી નથી.

જીવન ચરિત.

માણસજ માણસના મનને આકર્ષે છે, માનુષ જીવિતનાં સંબંધનું જે કાંઇ હોય, મનુષ્યના જે જે અનુભવ, આનંદ, શોક, પરાક્રમ, ઇત્યાદિના પ્રસંગ હોય તે ઉપર જ માણસનું મન બીજા કરતા વધારે ખેંચાય છે. ત્હેને ત્હેમાંજ કાંઇ વિશેષ રમુજ પડે છે. એમ પ્રત્યેક થોડે ઘણે અંશે બીજાં માણસમાં મન રાખે છે. એટલે જેમ જેના મનનો વધારે પુસ્તકોદ્વારા વધારે માનુષ અનુભવના પ્રસંગમાં પ્રચાર અને તેથી વધારે મનુષ્યો સાથે ત્હેના મનનો સંબંધ તેમ ત્હેના હૃદયની વધતી ઉદારતા અને વધતો દયાભાવ, પ્રેમભાવ.

એજ કારણથી જીવનચરિતો વાંચવા ઉપર માણસને વધારે પ્રીતિ રહે છે. વાર્તા અને કથાની ચોપડીઓનાં આટલાં બધાં ઘરાક થાય છે ત્હેનું કારણ પણ એજ છે. વાર્તાઓ છે તે કલ્પિત જીવન ચરિત

છે. પ્રત્યક્ષ જીવન ચરિત રૂપ નાટકો જોવામાં મનુષ્યને જે આનંદ અને આકર્ષણ થાય છે તે પણ આજ કારણથી.

સર્વે જીવનચરિતમાં રામકથા જેવું જીવનચરિત આપણા લોકોને વધારે રૂચિકર બીજું એક પણ નથી. આપણા પુરાણ આદિમાં અનેકાનેક ચરિતો ભરપૂર છે. પરંતુ રામકથા જે વિશુદ્ધિ પ્રેરે છે, જે અદ્ભુત અને અલૌકિક તેમ નિત્ય દષ્ટિએ આવતા એવા પ્રસંગોનું વર્ણન કરી તેમાં જણાયલા રામના માહાત્મ્યદ્વારા શુદ્ધ નિયમનો માર્ગ દર્શાવે છે, અને એમ છેક પરમ જ્ઞાન સુધીનો માર્ગ બોધે છે, તે કોઈ પણ કથામાં, કોઇ પણ ગ્રંથમાં સમગ્રરૂપે મળી આવવું સુલભ નથી. કૃષ્ણનું જીવિત યથાર્થ સમજનારને યદ્યપિ તેવું જ ઉત્તમ છે તથાપિ ત્હેની કહેલી ગીતા પણ એક અનંતજ્ઞાન અને નીતિનો આખા જગતમા અપ્રતિમ નમુનો છે. એમજ મહાત્માઓના આત્મા આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ છે, અને નિરંતર આપણને સદ્બોધ આપવાના પ્રસંગો લીધા જાય છે.

ઉત્તમ જીવનચરિતોની અસર એટલી બધી થાય છે કે આપણા દેશમાં પુરાણના મહાત્માઓ કે દેવતાઓના ચરિતના વર્ણનથી કે રામકથાના રસથી કે મહાભારતના સર્વરૂપ ઉપદેશથી, જેમ અનેક મહાપુરૂષો અને સન્નારીઓનાં ચરિત ઘડાયલાં છે, તેમ યુરોપ આદિ દેશોમાં પણ બાઇબિલથી ઉતરતે દરજ્જે પ્લુટાર્કનો લખેલો જીવનચરિતમાલાનો ગ્રંથ, અનેકાનેકના ચરિતનો જીવાતુભૂત થઇ પડેલો છે. પરંતુ આવાં ઉત્તમચરિત સમજવાથી ઉત્તમ અસર થાય તે માટે જીવનચરિત લખવાની પદ્ધતિમાં સમૂળ ફેરફાર થવાની આવશ્યકતા છે. વર્ણ્યના ગુણ માત્રને બહાર લાવી અવગુણો ઉપર ઢાંક પીછોડો કરવાની જ્યાં ઇચ્છા હોય અથવા મૂળે ગુણ હોય જ નહિ છતાં પણ ગુણ ઉપજાવી કાઢી ખુશામત કે ભાટાઇ કરવાની ક્ષુદ્ર બુદ્ધિ હોય ત્યાં જીવનચરિત સારાં લખાઇ શકાય નહિ. દા. જોન્સન કહે છે કે વર્ણ્યવીરોને દેવતા તુલ્ય બનાવવાથી ઉલટી હાનિ થાય છે, કેમકે ત્હેમને આપણા પોતા જેવા જાણવાથી ત્હેમનું અનુકરણ કરવાની આપણને જે ઇચ્છા થાય તે ભાંગી પડે છે, અને એવા જીવનચરિતથી ઉત્તેજનને બદલે માત્ર નિરાશા પેદા થાય છે. આ વાત ખરી છે, કેમકે ગમે તેવો મ્હોટા મનુષ્ય પણ છે તો મનુષ્ય જ એટલે ત્હેના મનુષ્યત્વના અંશોને ઢાંકી કેવળ દૈવી અંશોને જ બહાર લાવવા એ વાસ્તવિક જીવનચરિત ન ગણાય. મનુષ્યના આચાર વિચારને તે પણ છેક ન્હાનામાં

ન્હાનાં, અને નજીવામાં નજીવાં, તેમજ ત્હેની આકૃતિ, ગતિ, આદિ સર્વે બહુ બારીકાઇથી આપવાં જોઇએ; ત્હેના ગુણ તેમ ત્હેના દોષ યથાર્થ હોય તેવા બતાવવા જોઇએ; જીવનચરિત દ્વારા મનુષ્યસ્વરૂપ, અને ત્હેને અંગે ઘડાતું ત્હેના સંબંધોનું સ્વરૂપ, એના નિયમનો અભ્યાસ કરી, તે દ્વારા ઉચ્ચતા ગ્રહવાનો એજ ઉત્તમોત્તમ માર્ગ છે. શરીરની એકાદ ખોડમાંથી કે સ્વભાવના એકાદ વલણથી આખા જીવિત ઉપર, અને તે જીવિતને તે દ્વારા થયેલા વેગ થકી આખા દેશ કે આખી પૃથ્વી ઉપર, બહુ વિલક્ષણ અસરો પેદા થયેલી છે અને થાય છે. એવી સર્વે વાતનો જેમાં સમાસ થતો હોય તેજ તાદશ જીવનચરિત ગણાય. બાકી ટાપટીપથી શણગારેલાં નાટકનાં પુતળાં જેવાં હાલનાં જીવનચરિતો જો કે એક ઘડીભર આંખને આનંદ આપે છે, તોપણ આપણે અંતરથી એમ જાણીએ છીએ કે અંદરથી તો ધાગાને કુચાનાંજ તે બનેલાં છે. એટલે તેવા ચરિતોના નાયક ઉપર કે ત્હેમના નિરૂપક ઉપર આપણને માન કે ભક્તિને સ્થાને તિરસ્કાર કે ઉપેક્ષાજ થાય છે.

જેવી અસર જીવનચરિતની છે તેવી બીજા કશાની નથી; માટે બાલકોએ તેમ મ્હોટાંએ જીવનચરિતો વાંચવાનો શોખ વધારવો. પણ ત્હેમાં આપણા દેશમાં હાલ જે જીવનચરિતો લખાય છે ત્હેમાંથી પસંદ કરતી વખત બહુ સાવચેતી રાખવી. પુસ્તકો પસંદ કરવામાં માણસે પોતાના વલણ ઉપર લક્ષ આપી પસંદગી કરવાની છે, પરંતુ બાલકોને માટે તો ત્હેમનું વલણ તપાસી, ત્હેમનાં ચતુર માતપિતાએ યોગ્ય પસંદગી કરી આપવી જોઇએ. જો યોગ્ય પુસ્તક યોગ્ય વાંચકના હાથમાં ગયું તો અલૌકિક ચમત્કાર એની મેળે પ્રગટ થઈ આવે છે. પુસ્તકગત વિષયનું વાંચકના હૃદયગત ગુપ્તરસ, આવેશ, કે ચાતુર્ય સાથે ઐક્ય થતાંજ, હૃદયગત ભંડારનું આવરણ તુટી જાય છે, અને અંદરનો ખજાનો એવો ઝળકી ઉઠે છે કે ત્હેના માલીકને તેમ આખા જગતને આનંદ આપે છે. બુદ્ધિમાન માણસોને આવા અનુભવ પ્રતિક્ષણ થાય છે ને હું નથી ધારતો કે કોઈ લેખક અથવા વિદ્વાનને પોતાના મનમાં કોઈ નવીન ગ્રંથનો કે નવીન તર્કનો સાકાર સંકલ્પ એકાદ તદ્દનુરૂપ ગ્રંથ વાંચતાંજ ઉઠયો એવો અનુભવ ન હોય.

એમ પુસ્તકોનો સહવાસ જો યોગ્ય વિવેકથી રાખવામાં આવે તો લાભકારી છે; અનેક રીતે લાભકારી છે. પરિચય પરિચયમાં પણ

ફેર છે. ઘણાકને એવો શોખ હોય છે કે પુસ્તકો રાખવાં એટલે જ બસ, પણ તે શોખથી, જો તે પુસ્તકો પોતાને અથવા પારકાને ઉપયુક્ત ન થતાં હોય, તો લાભ નથી. પરંતુ પ્રથમ તો આપણા દેશમાં પુસ્તકોનો જ ઝાઝો શોખ કોઈ ધરાવતું નથી ત્યાં આવા શોખની વાત ક્યાં? લેખકોએ ઉત્તમ પુસ્તક દ્વારા કરોડો દ્રવ્યની મીલ્કત પ્રાપ્ત કરી એવા દેશ યુરોપ અને અમેરિકા વિના બીજા નથી. અને આ પણા તો ભોજ, વિક્રમ, અકબર, શિવાજી મરી પરવાર્યા છે. પરંતુ જે કાંઇ થોડોએ શોખ છે ત્હેને એવી રીતે કેળવવો કે પ્રત્યેક પુસ્તકમાંથી કાંઇ ને કાંઈ શીખાય, કાંઇ ને કાંઈ નવીનતા ગૃહાય. પુસ્તકના સહવાસનું સાર્થક પણ ત્યારે થયું કહેવાય. બાકી તો પુસ્તક વેચનારા પણ પુસ્તકના સહવાસે ક્યારના મહાપંડિત કે મહાજ્ઞાની થયા હોત.

પુસ્તકની સોબતમાં જે અનંતાનંત લાભ છે, ત્હેમના ચરણનો આશ્રય કરવાથી જે અકૂય એટલે ઉત્તમોત્તમ અને અમોઘ એટલે સિદ્ધ, જ્ઞાન, વિવેક, અને ચાતુર્ય પેદા થાય છે તે બધું તો એક બાજુએ રહ્યું; પણ બીજા સહવાસો કરતાં પુસ્તકોને અમથા ઉથલાવી જવા જેટલો પણ પુસ્તકનો સહવાસ લાભકારી છે. બે અક્ષર આવડે તે તો પડયા જડે, પણ ઉલટું નઠારા વિચારમાંથી કે નઠારી સોબતમાંથી ઉગરાય એ મહા લાભ છે, સમય નકામો કે ભારે લાગે નહિ, અને ગમત સાથે જ્ઞાનનો લાભ થાય.

"યોદ્ધાઓ કરતાં વિદ્વાનો (કવિઓ) વધારે અમર છે, સુવેલા લેખકો જીવતા જ છે, ત્હેમના લેખરૂપે અદ્યાપિ જીવે છે ને સર્વત્ર વિચરે છે; યોદ્ધાઓ, દેશના દેશ જીતનારા યોદ્ધાઓ ખાક થઇ ઉડી ગયા છે. વિચાર વિચાર વચ્ચે જે આકર્ષણ છે તે વિચાર અને કાર્ય વચ્ચેના આકર્ષણ કરતાં વધારે મજબુત સારૂપ્યવાળું, અને એકત્વરૂપ છે. જ્યોતથી જ્યોત પ્રગટે છે તેમ વિચાર વિચારથી ખેંચાય છે. ગત યોદ્ધાઓને જે સ્તુતિ શ્રાદ્ધાંજલિ અપાય છે તે તો માત્ર આરસપહાણના મંદિરમાં સળગાવેલ ધુપ જેવી છે; જેમ જેમ સમય જાય છે તેમ શબ્દો, વિચારો, સંજ્ઞાઓ દઢ થતે થતે પદાર્થરૂપ થતાં ચાલે છે; પદાર્થ, શરીર, કર્મ ઘસાઇને ખાક થાય છે, શબ્દ માત્રજ થઈ જાય છે, હવામાં જાય છે. મનુષ્યની બુદ્ધિ માત્ર જ અમર છે. તેજ ત્હેના પછી થનારને પરંપરાએ ઉતરે છે. શબ્દ એજ એક એવી વસ્તુ છે

જે અમર વિચરે છે" માટે ઉત્તમ લેખકોના વિચારોનો નિરંતર સહવાસ રાખી તે પ્રમાણે વર્તન રાખવા યત્નવાન થવાથી ચારિત્ર ઘણું ઉન્નત, રસમય, તત્ત્વમય, અને વિનીત નીપજે છે. એ વાત ઉપર સર્વદા લક્ષ રાખવું આવશ્યક છે.

ચારિત્ર.

વિજયી દુરાચાર.

अंतः कौला बहिः शैवाः सभा मध्ये च वैष्णवाः। नानारूपधराः शाक्ता विचरन्ति कलौ युगे ॥ કલિયુગમાં કહો કે ઓગણીસમી સદીના સુધારામાં કહો તે એકનું એકજ છે. માણસો જ્યાં એક એકને જનાવર કરતાં પણ વધારે ક્રૂરતાથી ને નિર્દયતાથી રંજાડવામાં સદાચાર સમજે છે, એ કલિ–કલહ–નહિ તો બીજું શું? સુધારામાં પણ બીજું શું થાય છે? દયા અને પ્રેમ એતો નામ માત્રજ રહ્યાં છે. એક જીવવા માટે, ખાઈ પીને મસ્ત થવા માટે માણસો શ્વાનયુદ્ધ કરતાં પણ વધારે ભુંડાં, ઝેરભર્યાં, જીવિત ગાળે છે, ને ઉપર ઉપરથી ટાપટીપ કરી, પોતાનો સદાચાર બીજાને બોધે છે!! મન, કર્મ વાણી ત્રણે ત્રણ માર્ગે ચાલે છે. "હાથમાં માળા, ને પેટમાં લાળા" એવો આચાર, નીતિ, સુધારો, એમ ગણાય છે!! અરે! અનાચારે પોતાનું અંતર સડીને ગંધ મારી રહ્યું હોય છે, ને વાણી માત્રમાંજ જેના સદાચારનો સમાસ છે, એવા બુટ મોજાં ને ચશ્માવાળા, રસ્તે જતાં પોતાનાં ભાઈ ભગિનીના, પોતાની કપોલકલ્પના રૂપ કોઇ અનાચારને જોઇ કમકમાટ ખાય છે, ને મોઢું ફેરવી ત્હેનાથી વેગળા ન્હાસે છે. પણ એનામાં ને ત્હારામાં શો ફેર છે? એને છુપાવતાં ન આવડયું ત્હમને આવડયું, આટલોજ; જો કે, એના એક અનાચાર જેવા તો અનેક ખરે રૂપે ત્હમારી મીઠી વાણી નીચે દબાઈ રહેલા ત્યારે સદાચારી કોણ? લોકલાજ, વ્યવહાર, ફેશન એ બધાં શું છે? માણસોને, ગમે તેવી, પશુઓને પણ લાજ આવે તેવી, રીતભાત ચલાવતાં છતાં, સદાચારી, સુધરેલા જણાવાના રસ્તા છે. ગરીબ પીડાતી, રોગી, છતાં માથે પાંચ મણનો બોજો ઉપાડવા મથતી, ફાટાંતુટાં લુગડાંએ વીટેલાં બે ચાર બાળકોથી વીંટળાએલી, અબળાને જોઇ આપણો સુધરેલો બુટ મોજાંવાળો પંદર

મણની ગાંસડી ઉપાડે તેવા બળવાળો છતાં કમકમાટ ખાઇ પાછો પડશે, વખતે બીચારીને રસ્તામાંથી દૂર કરવા એકાદ ફટકો પણ પોતાના હાથમાં નાચી રહેલી 'સ્ટીક' થી લગાવશે! પણ તેજ વખતે લટકમટક ચાલતી, ભભકાદાર કપડાં પ્હેરી જરા હસતા વદને 'કેમ છે' કહી વિવેક કરી ચાલી જતી, એકાદ સ્ત્રીના હાથમાંનો બશેરનો ભાર પણ 'લાવો' કરી ઉંચકી લેવામાં પોતાને માન મળ્યું ગણશે!! પોતે કરોડો મણ દુર્ગંધથી ભર્યો છતાં પણ, એ દુર્ગંધનો ભાસ માત્રજ એક ધોળે કપડે ન વીંટેલા એવા ગરીબને આરોપી ત્હેનાથી અભડાતો હોય એમ અળગો ઉભો રહેશે!! આટલેથીજ અટકતું નથી. એજ ધોળા બગલાને એવી પણ મરજી થઇ આવે છે કે પેલી બાઇને પાંચ મણનો ભાર માથે ચઢાવવામાં મદદ કરૂં; પેલા ગરીબને ધંધે વળગવાનું બતાવું, બે આના આપું; પણ તેમ કરી શકતો નથી!! શા માટે? પેલી 'કેમ છે' કહી મ્હોં મલકાવનારી એને હસે તે માટે! એનો વેશ પુરો ભજવાય નહિ તે માટે, સુધારાવાળા એને કુધરેલો જંગલી માને તે માટે! આવા સદાચારવાળા વાતો કરી સદાચારનું વર્ણન કરવા બેસે તો જાણે ઇશ્વર પોતે જ બોલતો હોય એમ લાગે; પણ એની પોતાની ગુપ્ત વૃત્તિ જુઓ તો ત્હેને માણસમાં ગણતાં પણ આપણને શરમ આવે. આવા લોક પછી બીજાને હસે, ભોળા, જંગલી, વ્હેમી, બાયલા કહે! પ્રેમ સમજી પ્રેમમય આત્મભાવ વિસ્તારનારને, મન કર્મ વાણીની એકતાથી વર્તનારને, આત્મવત્ સર્વ જાણનારને, ગાંડા, ભોળા, બાયલા, ગણે!! 'કેમ છે' કહી સ્મિત કરનારનો બશેર ભાર ઉપાડી લઇ વંદના કરવામાંજ જેના પ્રેમની પરિસીમા છે તેવા લોક આત્મવત્ સર્વ પર પ્રેમને હસે છે! પ્રેમીને બાયલો કહે છે!! બાયલો તે કોણ? સર્વમય પ્રેમ ભાવે પેલીનો ભારો ચઢાવનાર, પેલા ગરીબને રસ્તે ચઢાવનાર, કે તે બન્નેને મદદ કરવાનું મન છતાં બુટ મોજાંને વળગી રહી પોતાના હૃદયોદ્‌ગારને મારી નાંખનાર! આજકાલ સદાચારનું લક્ષણજ શું છે? કેવળ બાયલાપણું. મનમાં કાંઇક અને વાણીમાં કાંઇક. સારી રીતે સંભાળથી ગુપ્ત રહે એવો દુરાચાર તેજ આજે સદાચાર કહેવાય છે. વિજયી દુરાચાર તે સદાચાર! પાંચ પચાસને ઠગી સ્વાર્થ સાધનારો, ડાહ્યો, સુબુદ્ધિમાન; અને આબરૂદાર! નિષ્કપટથી સત્યપરાયણતામાં રહી પોતાની બાજી હારેલો તે ભોળો,

ગાંડો, ને ગેરઆબરૂદાર! એક ખુન કરનાર ફાંસીએ ચઢે, અનેક ખુન કરનાર પૂજાય! એકનો જીવ લેવો એ ગુન્હો, અનેકનો જીવ લેવો તે પરાક્રમ, વિજય!! શાં શાં રૂપાંતરે સ્વાર્થમય પશુધર્મ તે નીતિને નામે પ્રવર્ત્યો છે! સ્વાર્થ માત્ર સાધવાને જ માણુસોએ એક એકને બંધનમાં નાંખવા વિચિત્ર વિચિત્ર વ્યવસ્થાઓ રચી, ત્હેને કાયદા, નીતિ, ધર્મ એવાં નામ આપી કેવલ પશુધર્મજ વિસ્તાર્યો છે. પ્રેમભાવનો મહિમા કોઇ સમજતું નથી. સુધારાનો પ્રેમ પણ સુધરેલો છે. દેડકાને મન ખુબસુરતીનો નમુનો તે દેડકી જ! પ્રેમનું નામ લેનારા પણ પુત્રપ્રેમ ને પિતૃપ્રેમ, મિત્રપ્રેમ ને પત્નીપ્રેમ, એવા નિયમોમાં પ્રેમના વિભાગ કરે છે, ને આમ પ્રકારાન્તરે સ્વાર્થ માત્રને જ પ્રેમનું નામ આપી જગતને છેતરે છે!! આમ વિજયી દુરાચારજ સદાચારને નામે ખપે છે! મન અને તનના રોગીઓ માટે બાંધેલી શાળાઓ ભરાઈ ગયેલી કહેવામાં આવે છે પણ અમે જાણીએ છીએ કે એમ કરવા કરતાં મન અને તનના રોગ વિનાનાને માટે શાળાઓ બાંધી હોય તો ત્હેમાં વસનારાં જ નહિ મળે. અરે! હૃદય પાછું હઠે છે. બુદ્ધિ વિકલ થઈ જાય છે, વાણી બોબડી થઈ જાય છે. જડવાદના ઝગઝગતા સુધારાને કયાં કયાં જોઇએ, કયાં કયાં ઝાલીએ, કયાં કયા વર્ણવીએ!? यावज्जीवं सुखं जीवेत् ऋणंकृत्वा घृतंपिबेत् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥ એ સૂત્રને નમસ્કાર!!! પ્રિય વાંચક! પ્રેમભાવ એજ ઐશ્વર્ય છે. માણુસમાં આખા વિશ્વમાં પણ, જો ઇશ્વરનું રૂપ કહીં પણ દેખતો હોય તો પ્રેમમાંજ દેખ. એ પ્રેમ સર્વાત્મભાવ એજ—આત્મવત્ સર્વ—હું—તેજ—તું—વચમાં નહિ લોકલાજ કે ફેશનનો પટંતર; એ પટંતરે સંતાકુકડી રમવી અને કાળા ઉપર ધોળો રંગ ચોપડી ત્હેને પ્રેમને નામે ચલાવવું એ કામ સુધારાને સોંપ. ત્હારે તો પટંતર છે જ નહિ, મન કર્મ વાણી એકજ છે. પ્રેમમય આત્મભાવમાં ત્હારે કેવલ અદ્વૈતજ છે. જડવાદ-અદ્વૈત ચૈતન્યવાદ! હવે ત્હમારો હીસાબ પતવો, ત્હમારી લડાઇનો છેડો લાવો. પ્રેમ પ્રેમ ને પ્રેમ એજ આચાર માત્રનું રહસ્ય છે. ધર્મની પરાકાષ્ઠા છે. જીવન્મુક્તિ છે. પ્રેમ તેજ બ્રહ્મ, તેજ અદ્વૈત, તેજ સર્વ, તેજ મોક્ષ. સ્મરણકર તુલસીવાક્યઃ दया धर्मको मूल हे पाप मूल अभिमान । तुलसी दया न छांडिये जब लग घटमें प्रान.

સિદ્ધાંતસાર.

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.

અસ્ત અને ઉદયનું દ્વન્દ્વ.

અસ્ત અને ઉદય એ બે આવશ્યક દ્વન્દ્વ (જોડું) છે. આ બ્રહ્માંડની રચનામાં અનેક દ્વન્દ્વ દૃષ્ટિએ પડે છે. રાત્રિ દિવસનું જોડું, નરનારીનું જોડું, બે પગનું જોડું, બે આંખનું જોડું, પક્ષીમાં બે પાંખનું જોડું, તેમ અસ્ત અને ઉદય અથવા દુઃખ અને સુખનું પણ જોડું છે. કોઈ પણ જોડ ખંડિત થાય તો તે અપંગ ગણાય છે. પક્ષી એક પાંખથી ઉડી શકતું નથી. અસ્ત ઉદય અથવા દુઃખ સુખ જેવાં સહજ છે તેવાં જ સર્વગત અને ઉપયોગનાં છે. અસ્ત ઉદય સર્વ સ્થલે વ્યાપેલ છે, એટલે કોઇ રૂપવાન્ પદાર્થમાં અસ્ત ઉદય નથી એમ નથી. અસ્ત ઉદયની ઘટમાલ એ ઇશ્વરની લીલાના મહિમામાંનો એક મુખ્ય પ્રબોધક મહિમા છે.

શેક્સપીઅર નામે અંગ્રેજ મહાકવિ કહે છે કે:—

"For what is it on Earth,
Nay under heaven continues at a stay?
Ebbs not the sea, when it hath overflown?
Follows not darkness when the day is gone?
And see we not sometimes the eye of heav'n.
Dimm'd with o'erflying clouds!"

છપય.

શું નથી થાતો ઓટ, ભરતી સાગરમાં આવી?
શું નાવે અંધારૂં, દિવસ યદિ જાય સધાવી?
શું નથી જોતાં સર્વ, કદાચિત્ દૃષ્ટિબલથી,
વ્યોમજ કેરી આંખ, રવિ ઝાંખો વાદળથી?
આ સૃષ્ટિ ઉપરનું સહુ, વળી આકાશ તલે તણું,
કદી કશું દીઠું છે સ્થિર નિત, કહો વિચારી મનમાં ઘણું!

યથાર્થ છે. આપણા બ્રહ્માંડનું કેન્દ્ર સૂર્ય, ત્હેનો ઉદય અને અસ્ત આપણે અહર્નિશ જોઇએ છીએ. આપણી પૃથ્વીનો ઉપગ્રહ ચંદ્ર ત્હેની પણ વૃદ્ધિ અને ક્ષય દેખાય છે.

આપણી પૃથ્વી પણ નિરંતર ભમ્યાં કરે છે. પૃથ્વિ ઉપરના ખંડોનો પણ અસ્તોદય થયો છે. એશિયા ખંડ પૂર્વે શ્રેષ્ઠ ગણાતો. એશિયાખંડે પૂર્વે રાજ્ય સ્થાપ્યાં હતાં, એશિયાખંડના પંડિતોએ પ્રથમ સર્વે શાસ્ત્રોનાં બીજ ઉત્પન્ન કર્યાં; એશિયાખંડના અમર પુત્ર વાલ્મીકિ, વ્યાસ, પાણીની, ગૌતમ, શંકર, કાલીદાસ આદિ, કાનફ્યુશિયસ, હોમર, ફરદુશી, શેખશાદી, આદી મહાજનો જગત્ જાણીતા છે. અખિલ જગત્‌ના સુખનું મૂળ જે ધર્મ, તે પણ એશિયાખંડના પુત્રોએજ આ જગત્‌ને આપ્યો છે. વેદધર્મના પ્રવર્તાવનારા, બૌદ્ધ ધર્મનો સ્થાપનાર બુદ્ધ, પારસી ધર્મનો સ્થાપનાર ઝોરોઆસ્ટર, ક્રીશ્ચિયન ધર્મનો સ્થાપનાર ક્રાઈસ્ટ. મુસલમાન ધર્મનો સ્થાપનાર મહમદ, અર્થાત્ આ જગત્‌ના મુખ્ય ધર્મસ્થાપકો સર્વે એશિયાખંડનાજ દેવાંશી પુત્ર છે. એક સમયે એ રીતે એશિયા ખંડનો ઉદય પણ હતો અને આજ પ્રમાણમાં અસ્ત પણ છે. જે સમયે એશિયા ખંડ પ્રકાશતો, તે સમયે યુરોપ અને અમેરિકામાં અંધકાર હતો. ત્હેની આજ કેટલાક વિષયમાં કેવી વ્યુત્ક્રમ સ્થિતિ! આજ યુરોપના, અને ત્હેમાંથી પણ તે ખંડના ઉપગ્રહ જેવા ન્હાના દૂરના બેટના પુરૂષો એશિયા ખંડમાંજ પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાન બલના સહકુટુંબ સાધનથી તેજ એશિયાખંડના હૃદયનો મણિ જે ભરતખંડ, ત્હેના ઉપર રાજ્ય ચલાવે! અહા? આ કેવું અદ્‌ભુત અવસ્થાન્તર! આજ યુરોપ અને અમેરિકા ખંડો પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં એશિયા ખંડથી કેટલા ચ્હડતા છે? કાલચક્રમાં એશિયા હવે ધુળમાં રગદોળાઇ ઉપરનો ભાર વેઠી દુઃખ સહે છે. અને યુરોપ પોતાનો ભાર એશિયાખંડ ઉપર મુકી ત્હેના ઉપર આકાશમાં રમી રહ્યું છે; દેશની તેમ નગરની પણ એજ રીતે ચ્હડતી પડતી થાય છે. આપણા આર્યાવર્તમાંજ જોઇએ. અયોધ્યા અને હસ્તિનાપુર જેવાં નગર ક્ષય પામતાં ગયાં અને કલકત્તા જેનું તે વેળા નામ પણ નહિ, તે આજ સર્વોપરી. વળી વલ્લભી અને અણહિલપુર, જ્યાં એક સમયે લક્ષ્મી, સરસ્વતીના જલને મસ્તક ઉપર લઈ ઘેર ઘેર ફરી, લોકોની તૃષા મટાડી સુખી સંતોષી કરતી ત્હેનાં નામ પણ થોડાજ જાણતા હશે અને આ મુંબાઈપુરી તે જગત્ પ્રસિદ્ધ એક સુંદરપુરી થઇ પડી છે. મુંબાઇનાં કહેવાતાં ઝુપડાં જેવી આજ અણહિલપુરમાં નાની હવેલી નહિ હોય. અને મુંબાઈમાં પોતામાંજ જુવો. જ્યાં ધુળ ઉડતી હતી ત્યાં "એલિફન્સ્ટન સર્કલ" અને

જ્યાં પત્થરનો મહા બળવાન કોટ હતો ત્યાં આજ કાંકરા ઉડે છે! અને 'એક એ' આગળ જ્યાં જલ હતું ત્યાં સ્થલ અને વળી તે ઉપર લોહમાર્ગ અને અગ્નિ રથ.

દુહો.

ઉગ્ર કાળ વિકરાલની (બે) પાંખ ઉદયને અસ્ત;
નિશ્ચય ત્હેની છાયમાં, આવે વસ્તુ સમસ્ત.

પદાર્થ માત્રનો એ રીતે નિરંતર, અપવાદ રહિત, અસ્તોદય છે, તો મનુષ્ય પ્રાણીનો હોય એમાં નવાઇ શી?

ઉદયનું સાર્થક અને ઉન્નતેચ્છા.

પ્રાણી માત્રનું કલ્યાણ કરવાનું સાધન થવાય એજ ઉદયનું ફલ એ વાત સદાકાળ લક્ષમાં રાખવી જોઇએ. જે ઉદય પામેલાથી કોઇનું કલ્યાણ નથી થયું ત્હેનો ઉદય નિષ્ફલ છે. સૂર્યનાં કિરણોથી સ્વાભાવિક નીચ ગતિવાળા જલના કણ, આ પૃથ્વી ઉપરથી ઉંચે જાય છે અને અંતે નિર્મલ અને મિષ્ટ થઇ પાછા પૃથ્વી ઉપર વર્ષે છે. અને પ્રાણી માત્રના સુખની વૃદ્ધિ કરે છે. તેમ ઇશ્વર કૃપાથી જે પુરૂપ ઉચ્ચ ઉદય પામે તે પણ પોતાના ગુણોથી ઘણા પ્રાણીના સુખની વૃદ્ધિ કરવા પ્રયત્ન કરે ત્યારેજ, ત્હેનો ઉચ્ચ ઉદય સાર્થક થયો એમ સમજવું. જે ઉદયથી કોઇને લાભ નથી તે ઉદય મિથ્યા છે. લોકનું હિત કરવું એજ ઉદયનું સ્વરૂપ અને તત્ત્વ છે; એ સત્યતા ઉદય પામતા પુરૂષોએ મનમાં, સજ્જડ કરી રાખવી જોઇએ. અને આરંભથી જ લોકોપકાર પાછળ સર્વ યત્ન કરવા જોઇએ. પોતાના નિમિત્તથી લોકોને સુખી થયેલો જે જુવે છે, ને ત્હેને જે આનંદ થાય છે ત્હેનો અનુભવ તો ત્હેને જ છે.

આ જગતના પદાર્થ માત્ર અસ્થિર છે. ઉદય પામનાર ક્યાં અટકશે અને ક્યારે પડશે એ કોઇથી કહી શકાતું નથી, ન્હડે તે સદા પડવાના માર્ગમાં છે. એક ક્ષણમાં અસ્ત થવાનો હોય છે પણ તે ઉદય પામનાર કે અન્યના કલ્પામાં આવતું નથી માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કેઃ—

धर्मस्य त्वरिता गतिः

જે કાંઇ સારૂં કરવાનું ધાર્યું હોય તે તેજ ક્ષણે કરવું. કલ્યાણ કરવા જતાં જે વિપત્તિમાં આવી પડે છે, ત્હેને ત્હેનું અંતઃકરણ એવી સહાયતા કરે છે કે, વિપત્તિના દુઃખની ત્હેના ઉપર બહુ અસર થતી નથી. સર્વે લોક પણ ત્હેના ઉપર સમભાવ રાખી ત્હેની કીર્તિ એટલી વધારે છે કે પેલા સારૂં કરવા જતાં સંકટમાં આવનારના મનોરથ અંતે પુરા થાય. માટે સારૂં કરતાં સંકટ આવેથી પાછા હઠવું નહિ. જે ઝાડ ઉપર મીઠાં ફળ થાય છે તે ઝાડના મૂળમાં, થડમાં, શાખામાં કે પત્રમાં તે મીઠાશ જણાતી નથી. પરંતુ તે ઝાડ ઉપર ફલ આવે છે ત્યારે તે ફલમાં જ મીઠાશ એકત્ર થઇ જણાઈ આવે છે, તેમ સદ્દ્ગુણનો અમૃત જેવો સુસ્વાદ પણ જેવો ત્હેના ફલમાં છે તેવો પ્રથમ લાગતો નથી.

ગીતિ.

સિંચી જલ સતકર્મનું, સુકલ્પ વૃક્ષ જ ઉછેરી જીવતરમાં,
ધીર સદાચારી નર, મધુરતા ત્હેની ફૂહે, છે ફલમાં.

સંપત્તિ વિપત્તિમાં કેવી રીતે વર્તવું, તે વિષે આવા આવા વિચાર કર્યાથી સમજણ પડે, તોપણ સંપત્તિ વિપત્તિમાં ઝબકોળાયલા પુરૂષો કેવી રીતે પાર ઉતર્યા છે, એ જાણ્યાથી વિશેષ સમજણ પડવાનો અને અનુકરણ કરવાનો સંભવ છે માટે સત્પુરૂષોનાં જીવન ચરિત્ર વાંચવાની બહુ અગત્ય છે. “અન્ન એવો ઓડકાર” એ યથાર્થ છે. માટે સદા ઉચ્ચ દૃષ્ટાન્ત જોવાં, ઉચ્ચ વિચાર કરવા, અને ઉચ્ચ મન રાખવું. આપણી રંકતા ઉપર જોઈ એમ ન સમજવું કે આપણાથી અમુક કામ નહિ થઇ શકે. ઇશ્વર કૃપા હોય છે તો તુચ્છ મનુષ્ય મહત્ કર્મ કરનાર થાય છે. માટે સદા શુભ વાસના અને ઉન્નતેચ્છા રાખવી, સાહસિક થઈ ઉચ્ચ અસ્તોદયના માર્ગમાં સદા સ્થિર રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો. સદાકાળ ઉંચી ગતિ થાય એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી તે ઉપર દૃષ્ટિ રાખી જગતમાં વર્તવું. અસ્તોદયથી દૂર રહેવામાં પરાક્રમ નથી, પણ ત્હેની સાથે યુધ્ધ કરી શુધ્ધ જણાવામાં પરાક્રમ છે; માટે ઉદયની આશા રાખી ગમે તેવી અવસ્થામાં હઇએ તો પણ ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ થવાની શુભેચ્છા રાખવી અને ત્હેને સફલ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા કરવા. મહત્ કૃત્ય કરવાનો આધાર બાહ્ય ઉપા-

ધિ ઉપર નથી. બહુ કરી ઓછી ઉપાધિવાળા મનુષ્યોને પોતાના સ્વલ્પ ભારને લીધે ઉદય પામવા સારૂ ઉંચે ચઢવા અધિક અનુકૂળતા હોય છે. આજ સુધીના ઇતિહાસ જોતાં પણ બાહ્યથી રંક દેખાતા મનુષ્યોથી અધિક ઉચ્ચ અને ઉપયોગી કાર્યો થયાં છે એમ જણાય છે. વિશેષ આધાર અંતરની મહત્તા ઉપર જ છે. માટે પોતાની સામાન્ય સ્થિતિ સ્હામું જોઇ નિરાશ થવા કોઇને કારણ નથી. સર્વદા ઉન્નતેચ્છા તથા મહાશય રાખી પુરૂષાર્થ સિધ્ધ કરવા પ્રયત્નો કર્યા જવા એજ સર્વનું કર્તવ્ય છે. હર્બર્ટ કહે છે કેઃ—

"Pitch thy behaviour low, thy projects high;
So shalt thou humbe and magnanimous be.
Sink not in spirit; who aimeth at the sky,
Shoots higher much than he that means a tree.

G. Herbert

"ત્હારો વ્યવહાર નીચે એટલે સામાન્ય રાખ, પણ ત્હારો ઉદ્દેશ ઉચ્ચ રાખ, એમ કરેથી તું ઉભય–નમ્રાત્મા અને મહાત્મા થઇશ. ઉત્સાહમાં નીચે ન જઇશ; જે કોઇ આકાશમાં લક્ષ્ય કરી શસ્ત્ર મારે છે તે બીજો કોઇ એક ઝાડના ઉપર લક્ષ્ય કરી મારે ત્હેના કરતાં, વધારે ઉંચું મારી શકે છે."

અસ્તોદય.

દોલતરામ કૃપારામ પંડયા.

સ્વતંત્રતા.

અહો સ્વતંત્રતા! ત્હારી ખુબી તો અલૌકિકજ છે. પરાધીનતામાં નૌતમ ભોજન મળતું હોય, અપૂર્વ વિહાર મળતા હોય, રાજ્યનાં પણ ઉત્તમ સુખ અનુભવાતાં હોય–ટુંકામાં સર્વ અનુકૂળતાઓ દાસ્ય કરતી હોય તોપણ "પરાધીનતા" એટલા શબ્દથીજ, મંત્રથી જેમ ભૂત તેમ અડદ છાંટયા હોય એવી રીતે સર્વ સુખ પલાયન કરી જાય છે, અને "दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम्" એ ન્યાયે એ સર્વ સુખનાં

સાધન તે જ અસહ્ય થઇ પડે છે. બીજી તરફથી સ્વતંત્રતામાં અન્ન વસ્ત્રના ઉધારા હોય, ઉપવાસથી કૃશ થયેલી સ્ત્રીના સનમુખ પેટ ઠોકતાં દીનવદનથી–બોલવાની શક્તિને અભાવે–જોઈ રહેતાં બાળકોનાં ડુસકાં અવિરલ શ્રવણપથ રહ્યાં હોય, શીત, તૃષા અને તાપના ઝપાટાથી જર્જરિત થયેલ શ્વાનને પણ અનપેક્ષિત, રહેવાને ગૃહ હોય તોપણ "સ્વતંત્રતા" એ મોહમંત્ર લોહનું સુવર્ણ બનાવે છે, કોલસાના હીરા બનાવે છે અને દુઃખને સુખરૂપ કરે છે. સર્વથા સ્વતંત્રતા મોહમાયા જ છે! અરે! ત્હારે માટે પ્રાણીમાત્ર શું શું નથી કરતાં? ત્હારે માટે યાવતજીવ સંચિત કરેલું ધન, ઘણા લાડકોડથી ઉછરેલો પુત્ર અને અંતઃકાળ પર્યંતની સુખદા પોતાની પ્રમદાનો કોણ ત્યાગ નથી કરતું? ત્હારેમાટે કેટલા રણસંગ્રામ રચાયા? કેટલી લોહીની છોળો ઉછળી? ત્હારે માટે કેટલાએ સમુદ્રમાં જળાશાઇ કરી? ત્હારે માટે કેટલાં કપાઇ મુવાં? ત્હારે માટે શું ગૃહિણીએ ગૃહ અને ગર્ભિણીએ ગર્ભ નથી છાંડયા? અનેક પ્રકારના ભોગ રંગ, રાસને છોડી યોગી પુરૂષો વન સેવે છે તે ત્હારે માટે. આહ! શી ત્હારી આકર્ષણશક્તિ! જોને! મરવું એ વાત નિઃસંશય છે તો કાળને જ માટે હર્ષ શોક કે ચિન્તા શી?"

* * * * *

અજ્ઞાન.

અહો! શું માણસનું અજ્ઞાન! ઉંદરને મારવાને તાકી રહેલી બિલાડી નથી જાણતી કે ફાફરડી ખાવા શ્વાન પાછળજ ભમે છે. શ્વાન ઉપર મહા ક્રોધથી ધસનાર ચિત્તા નથી સમજતા કે પ્રાણ લેનાર ગેબી ગોળી સામીજ આવે છે, પારકા પ્રાણ હરનાર અને પારકું ધન ચોરનાર તથા પારકી સતીઓને પજવનાર નથી જાણતા કે એક ક્ષણમાં ઉંધું વાળી દેનાર દૈવચક્ર એ આવે. સંસારમાં અનેક પ્રકારના અધર્મ થાય છે. અનેક પ્રકારનાં કુકર્મ થાય છે પણ તે અધર્મ કે કુકર્મ કરનારા અભિમાની પુરૂષો નથી જાણતા કે આ જીવિતરૂપી મહાસમુદ્રમાં ઉદયની ભરતી સર્વ કોઇને હોય છે. પણ જો તે ભરતી વેળા મહાવેગ મુકી દેઈ ધીરે રહીને મોજાં કિનારે લેઇ જવામાં આવે તો પાછો ધક્કો ઓછો વાગે છે. આઘાતના પ્રમાણમાં પ્રત્યાઘાત થાય છે. એવો સિદ્ધાંત અનુમાનાદિ પ્રમાણોથી નિર્વિવાદ થવા છતાંયે શો મનુષ્ય માત્રનો વેગ? શી હઠ? જુવોને, અનેક સ્ત્રીઓના ધર્મભ્રંશનું

કારણ થયા છતાંયે એક અનાથ અબળા પાછળ આ રાજ્યના શિરોણિનો આગ્રહ કેવો વિષમ થઇ પડયો છે? નથી એને નિદ્રા કે નથી એને શાન્ત, નથી એને ભૂખ કે નથી એને તર્પ, નથી કામમાં લક્ષ કે નથી સુખનો પક્ષ. રાતદિવસ રાજ્યકાર્ય બાજુ ઉપર મુકીને કુસુમાવલીનીજ માલા જપતો, પરસ્ત્રી, દ્યુત, મદ્યપાન ઇત્યાદિ છંદોમાં ન જતા કાળનો ક્ષેપ કરતો આ વિવેકશૂન્ય અને મૂઢ મંદપ્રજ્ઞ રાજા ક્ષણે તેના રૂપનો ચિતાર નયન આગળ આણતો, ક્ષણે ત્હેના બોલેલા બોલ બોલતો, ક્ષણે ત્હેની ચ્હડેલી ભ્રમર ઉપર હાસ્ય કરતો, ત્હેનું શ્વસિત, ત્હેના વક્ષસ્થલની ધડક, ત્હેની રક્તતા, ત્હેની ધવલતા, ત્હેની શ્યામતા, ઇત્યાદિ ઉપર અનેક વિચારો કરતો હતો. વળી તે જડ પણ ચપળ સેવ્ય પણ સેવક, ક્રૂર પણ દીન રાજાના માથા ઉપર અધીરતાના વાદળે નૈરાસ્યના પત્થરનો વર્ષાદ વર્ષાવ્યો હતો, તેથી તે મહાશોકસાગરમાં તણાતો, ખેંચાતો, ડુબતો હતો.

* * * * *

ક્રોધ.

આ સંસારમાં થતાં જે અયોગ્યચરણ—ત્હેમાંનાં ત્રીજે ભાગે ક્રોધથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવામાં લગારે ખોટું નથી. ક્રોધ રૂપી યોદ્ધા જેને ઝાલે છે તેને નીચોવી ધોયલા મૂળા જેવો કરી નાંખે છે; ક્રોધથી પિતા પુત્રને હણે છે, પુત્ર માતાને હણે છે, ભાઈ ભગિનીને વિષ આપે છે, સાસુ જમાઇને રમાડી દે છે. ક્રોધથી કેટલી આત્મહત્યાઓ થઇ? ક્રોધથી કેટલા નીકળી ગયા? કેટલા વેરાગી થયા? ક્રોધરૂપી વિંછીનું બચ્ચું જેનામાં ઉત્પન્ન થયું ત્હેનેજ પ્રથમ ખાય છે. ખરેખર ક્રોધનો ધકધકતો અગ્નિ પોતે બળે છે અને બીજાને બાળેછે. ક્રોધે પતિપત્નીના વ્યવહાર છોડાવ્યા, મિત્રોના સ્નેહ તોડાવ્યા, ડાહ્યાનાં ડહાપણ ડુબાવ્યાં, માનીનાં માન મુકાવ્યાં. અહો? શું ક્રોધનું પ્રબળ? તેણે કોઇને ન મૂક્યાં, પણ તેણે કોનું સારૂં કર્યું કે ત્હેના વિના આ સંસારમાં કોઇએ માનવી ચલવતો નથી? અથવા તે તો પોતાનો સ્વભાવ દિવસે દિવસે વધારે સતેજ કરે છે, છતાંએ એવા દુઃખશત્રુની સાથે શી મનુષ્યની મિત્રતા? જાણે છે કે એ પેઠો એટલે જેના જેના સંબંધમાં આવશે ત્હેને દુઃખ દેશે છતાંએ એનો ત્યાગ લોક કેમ નહિ કરતા હોય? અહો!

**"क्रोधोहिशत्रुः प्रथमं नराणाम्
देहस्थितो देहविनाशनाय."**

એ વાક્યનો ક્ષણે ક્ષણે અનુભવ થયા છતાં મનુષ્યનુ શું અજ્ઞાન અથવા અસામર્થ્ય ? ખરે ! સમર્થને ક્રોધ થતો નથી. અશક્તિમાંથી ક્રોધની ઉત્પત્તિ છે. સમર્થ પુરૂપ પોતાની ઇચ્છા બળથીજ પુરી કરે છે. પણ તે પુરી ન પડયેથી અસમર્થ પુરૂષો ક્રોધનો આશ્રય લે છે. બાકી ગુણવાળી, ધર્મી અને સર્વ રીતે સુશીલ અબળાઓ પણ ક્રોધને વશ થઇ પોતાના પેટનાં છોકરાંને હતાં નહતાં કરી નાંખે ? નહિ જ ! અને સંસાર ત્યાગ કરી વન સેવનારા ગરીબ અને દયાળુ ઋષિયો સહજ વાતમાં પોતાના ક્રોધનો આવિર્ભાવ મહા ઉગ્ર શાપમાં કરે ? નિઃસંશય Anger is a short madness એ કોઇ અનુભવીનું વાક્ય ખરૂંજ છે. ક્રોધનાં ચશ્માં ચઢાવી દૃષ્ટિ ફેરવનાર વ્હાલાંને વેરી દેખે છે, નિશ્ચયને સંશય માને છે, અકર્તવ્યને કર્તવ્ય લ્હે છે. જેણે ક્રોધની શિક્ષા માની તે જીવતોજ મુવો છે; કાંકે આને આ અવતારમાં ત્હેને ચિરકાળ સુધી પશ્ચાતાપની ધમણમાં બળવું પડે છે. અહો ! ત્હેનાથી થતી અનર્થપરંપરા પણ કેવી મહતી ? આપણા નિત્યવ્યવહારમાં ગુન્હાના પ્રમાણમાંજ શિક્ષા હોય છે—અને તે પણ એક કાળમાં—પણ આ ક્રોધની તો વાત જ જુદી. જે ક્ષણે ત્હેની ચીનગારી હૃદયમાં મુકાવી તે ક્ષણેથીજ તે વ્યથા કરે છે; કલેશ કરે છે; પછી અનુતાપ પ્રગટે છે. ત્હેમાંએ ત્હેની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ અલ્પકાળ અને ત્હેમાંથી થતો પશ્ચાતાપ યાવજ્જીવ ચાલવાનો; તદપિ ક્રોધ નથી છાંડાતો. વધતા ઓછા રાગદ્વેષની પાંખ ઉપર ચ્હડેલાં મનુષ્યોને સર્વ સ્થળે ઇષ્ટાપતિઓ નથી હોતી એટલે અવિચ્છિન્ન ચાલતા પ્રભાવમાં અટકાવતાંજ અકળામણ થઇ જાય છે. અને આજકાલના મેઘની માફક જ્યાં ફાવ્યું ત્યાં ખુસુ નાંખવાને તે ક્રોધ તૈયાર હોય છે. જુવો ને ! નળ જેવા ધર્મરાજાએ દમયંતી જેવી ધર્મપત્ની ઉપર ક્રોધ કર્યો તે માત્ર પેટનું પુરૂં ન થયાથી જ !

* * * * *

અભિમાન.

અરે અભિમાન કેવા અનર્થ કરાવે છે? સારૂં કરવાનું પણ

અભિમાન, અંતે કેવું નુકસાનકારક થઇ પડે છે? ખરી વાત એ છે કે નિયમમાં રહેલા અભિમાનથી બહુ વખત મહાન લાભ થાય છે, દેશના અભિમાનથી આખાં રાજ્યતંત્ર ચાલે છે. ગૃહનાં અભિમાનથી પરોપકૃતિરૂપ પ્રશસ્ત સદ્‌ગુણનો ઉદ્ભવ છે. તદપિ નિરભિમાન પ્રયાસની ખૂબી તો અલૌકિક જ છે. આ સંસારમાં જે જન્મે છે તેતો નાશ થાય છે, તો પછી કોઇપણ નામરૂપનું અભિમાન ધારણ કરવાથી ત્હેના નાશ સમયે અતિશય સંકટ થાય છે. ભલે સંસારમાં પ્રવૃત્ત રહેનારા નીતિજ્ઞ સજ્જનો અભિમાનને અનેક સદ્‌ગુણનાં નામ આપી ત્હેની ભિન્ન ભિન્નરૂપે પ્રશંસા કરે, અને સંસારની ઘટનામાં ત્હેની આવશ્યકતાના સ્તુતિપાઠ ઉચ્ચારે. પણ એટલો તો સિદ્ધાન્ત નિર્વિવાદ જણાય છે કે દુઃખના અનેક કારણોમાંનું અભિમાન પણ એક છે, વળી અભિમાનથી અનર્થ પણ કેટલા થાય છે? ધર્મના અભિમાનથી સગા ભાઇઓમાં પણ કેટલા ટંટા થયા? પાસે પાસેના મિત્ર રાજાઓ વઢી મુવા? મુસલમાન અને ક્રીશ્રીયન તથા મુસલમાન અને હિંદુ લોકો વચ્ચે ધર્માભિમાનથી કેટલાં અને કેવાં દારૂણ યુદ્ધ થયાં? એકંદર સંસારની અભિવૃદ્ધિને કેટલું નુકસાન થયું? એજ પ્રમાણે બીજાં અભિમાનને માટે પણ વધતું ઓછું કહી શકાશે. જુવોને "મ્હારા કાર્યભારમાં બધું બરાબર ચાલે" એવા અભિમાનથી આ પ્રધાને પ્રથમ તો બરાબર કામ ચલાવ્યું, અને થોડીવાર તો ઉજળું એટલું દૂધ દેખાયું. પણ જરા તે અભિમાનનું ખંડન થયું એટલે સર્વ વાતનો કેવો વિપર્યય? અરે! ભાઇ! નથી જાણતો "મ્હારૂં મ્હારૂં" કરતાં તું જે ફૂટી ફૂટી મરે છે એમાં ત્હારૂં કશુંએ નથી? "મ્હેં કર્યું મ્હેં કર્યું" કહી ફુલાય છે ત્હેમાં ત્હેં કશુંએ કર્યું નથી. ઉલટ સુલટ અનેક કારણોની વિચિત્ર ગુંથણીથી થતાં આ ભવનાં અનેક કૃત્યોમાંનું વધારેએ શું કરવાનો હતો ને ઓછુંએ શું કરવાનો હતો? પણ "મને માંધો અને આપે લાડબાયો" થઈ, જે થયું તે ત્હેં ત્હારામાં માની લીધું; એને ત્હેંનું ફળ અત્યારે અકર્તવ્ય કરવું પડે છે તેજ છે, અભિમાન વિના યુદ્ધ કર્યું હત તો જે રાજ્ય લેવાને અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિરે ભાંડુઓનો નાશ કર્યો તેજ રાજ્યનો ત્યાગ ત્હેમને કરવો પડત? અથવા નિરભિમાન યુદ્ધ કરવા પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણે સમરાઙ્ગણમાં ઇષ્ટમિત્ર અર્જુનને યથાર્થ દર્શન કરાવી તત્ત્વનું રહસ્ય બતાવ્યું તે અકાલે કે અસ્થાને હતું? નહિ જ. અભિમાન વિના રાજ્ય કર્યું ત્યારે

જનકને કે પ્રિયવર્તને રાજ્ય છોડવાની વખત જ ન આવી. અને બંનેએ પોતાનો આ લોક તથા પરલોક સુધાર્યો.

* * * * *

શ્મશાન.

આ શ્મશાનમાં કાગડા, ગીધ આદિ માંસાહારી જનાવરો ભક્ષણની લાલચે આમ તેમ ફરતાં હતાં. ભૂતપ્રેતનું તે નિવાસસ્થાન મનાતું હતું. બે ત્રણ દિવસનાં બળેલાં શબની રક્ષા ધકધકી રહી હતી. કોઈ કોઇ સ્થળે બળતાં હાડકાંના તડતડાટ થઇ રહ્યા હતા. આગળ પાછળ ઉગેલા બાવળીઆ, કાંટાની વૃષ્ટિ કરી, જડ હૃદયવાળા મનુષ્યોના પગ કોચી મૃત્યુની આવશ્યક્તા સૂચવતા હતા. મહાન પુરૂષનું પણ અંતે આટલું જ રહે છે એવું સૂચવનાર કાજળી ખરી પડેલા અણુની પેઠે ઉડયા કરતી હતી; તુટી પડેલા દાંત, છુટી પડેલી દંષ્ટ્રા, છુંદાઈ ગયેલા હાથ, ખરી પડેલાં આંગળાં, નીકળી ગયેલી ખોપરી, ભાંગી ગયેલા નળા અને મહા વિષથી કઠણ થઇ ગયેલાં સર્પનાં ગુંછળાં જેવાં હાડપિંજર છુટે છુટે વેરાઇ જઈ સંસાર સુખને ધુળધાણી કરી દેખાડતા હતા. મત્સ્ય, મયૂર, મુરઘી ઇત્યાદીનું ભક્ષણ કરનાર દયા વિનાના મનુષ્યોને પણ અહીં તો જ્ઞાન મળવું જોઇએ કે બીચારાં અવાચક અને અનાથ પ્રાણીની તેઓ જેવી અવસ્થા કરે છે તેવી જ બલકે તેથી વધારે વિષમ અવસ્થા એક કાળે ત્હેમની પણ તેવાંજ અવાચક પ્રાણી કરશે; અને જે દેહને અત્તરના લેપ ને ગુલાબનાં છાંટણાં તથા ચંદનની ચર્ચા અને રેશમનાં વસ્ત્ર હોય છે તે દેહના પણ શત શત કડકા થઈ જશે, તથા ત્હેમનાથી પણ વિશેષ ભુખાળવો અગ્નિ ત્હેમને ગળી જશે, ચાવી જશે, ભક્ષી જશે,

કુસુમાવલી.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

નવલરામના જીવન ચરિતમાંથી.

નવલરામનું શરીર ન્હાની વયથીજ કંઇક રોગીલું તો હતું. જન્મમાં બેચારવાર કંઇ નહિ ને કંઇ મહારોગ થયેલા અને ત્હેમાંથી બચેલા પણ રાજકોટ નોકરી થયા પછી શરીર વધારે કથળ્યું. ત્હેમાં

એમની કેટલીક ટેવો એવી હતી કે પ્રકૃતિને બગાડે; રાત્રે જાગવું, સવારે ઉંઘવું, નવ વાગે દાતણ કરી લોટો ભરી પાણી પી જવું, ઈત્યાદિ એમને એવી ટેવો હતી કે જે સાધારણ રીતે શરીરને હાનિકારક ગણાય છે—પછી વૈદ્યો અને ડાક્ટરો જુદો અભિપ્રાય આપે તો જુદી વાત. રાજકોટ છોડી સુરત ગયા ત્યારે શરીર અસ્વસ્થ હતું ખરૂં પણ કોઇને ભય લાગ્યું ન હતું. પણ સુરત ગયા પછી પેટ ફુલ્યું અને જલંધરનો રોગ કહેવાયો, છેલ્લે દિવસે પુષ્કળ લોહી મુખથી પડ્યું. ડાક્ટર વૈદ્યોએ મનુષ્ય પ્રયત્ન કરી આખરે હાથ હેઠળ મુક્યા. જ્યારે નવલરામના મનમાં લાગ્યું કે હવે આજ કાલમાં અંતકાળ નક્કી છે, ત્યારે પોતાના પિતાને પાસે બોલાવ્યા, અને મ્હારા મરણ પછી મ્હારા પુત્ર તથા સ્ત્રી સાથે અણબનાવ થતાં આ વૃદ્ધ પિતાને પરતંત્રપણું ભોગવવું ન પડે એ હેતુથી પાંચ હજાર રૂપીયાની સરકારી નોટો રાખી મુકી હતી તે દુઃખી ડોસાના હાથમાં મુકતાં ગદ્દગદ્દ કંઠે કહ્યું "પિતાજી, જે વખતે આપણા લોકમાં હાલના જેવી કેળવણીની સુજ હતી નહિ તેવે સમયે ત્હમારી ટુંકી રોજીમાંથી કરકસર કરી મ્હને પુરો વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા ખર્ચ કર્યો તો હું બે અક્ષર ભણ્યો અને કંઈ વિદ્વાન ખપ્યો, ત્હેનો બદલો મ્હારાથી વાળી શકાય એમ નથી, એમ છતાં ફુલ નહિ તો ફુલની પાંખડી હું ત્હમને આપું છું તે સ્વીકારી મ્હને આશીર્વાદ દ્યો કે મ્હારા આત્માનું કલ્યાણ થાય." આમ કહેવાની સાથે નવલરામ હૃદયફાટ રોઈ પડ્યા. અને એમના પિતાનું પણ હૃદય ભરાઈ આવ્યું, અને એથી સંબંધીઓએ એમને આઘા લીધા. પછી પુત્રીને બોલાવીને કહ્યું કે બ્હેન તું ડાહી છે—ત્હેં કદી વાંક કર્યો નથી પણ ત્હારી માયે મ્હારા મંદવાડમાં મ્હારી મહાવજત કરી છે તે તું સરત રાખજે અને ત્હારા ધણીને કંઇ પણ દુઃખ થાય એવું બોલીશ કે કરીશ નહિ! પુત્રને પણ બોલાવીને કહ્યું કે ભાઇ! ત્હારે નોકરી ન કરવી પડે એટલો સંચય તો હું કરી જાઉં છું માટે ત્હેનો સારો ઉપયોગ કરજે, કમાવાની ઉતાવળ કરીશ નહિ પણ પુરૂં ભણી વિદ્વાન થજે અને સારી સોબતમાં રહેજે. આ પ્રમાણે મરવાની તૈયારી કરી, પણ તે દિવસે કંઈ થયું નહિ, રાત ગઇ, બીજે દિવસ ઉગ્યો, શરીર કંઇ સ્વસ્થ દેખાયું અને સૌને કંઇક આશા પડી. બીજે દિવસ પણ ઠીક ગયો પણ ત્રીજે દિવસે પાછી સુસ્તી લાગવા માંડી. બપોરે પાછું લોહી પડ્યું. સઉ ગભરાયા, ને ડાક્તર પ્રાતઃકાળે આવ્યો હતો

છતાં બીજીવાર બોલાવ્યો. ડાક્તરે કહ્યું. "બીજીવાર કેમ બોલાવ્યો?" **નવલરામ** કહે "ત્હમારી છેલ્લી મુલાકાત લેવાને વાસ્તે." ડાક્તર ધીરજ આપી, ઔષધ આપી, પાછો ગયો, રાત્રિ પડી, સુવાનો વખત થયો એટલે "મ્હારે શરીરે ઠીક છે" કહી બ્હારનાં સગાંઓને વીદાય કરી દીધાં. પછી એમના મિત્ર અને જમાઈ **નરભેરામને** એકાંતમાં બોલાવીને ત્હેમને કહ્યું કે મ્હારો અંતઃકાળ નક્કી આવ્યો છે. છેલ્લે સુધી મ્હારૂં ભાન કાયમ રહેશે, અને દેવાજ્ઞા થતાં સુધી મારે શાંત રહેવાની ઇચ્છા છે—જો કોઈ પણ રોવાકૂટવાનો ગરબડાટ મ્હારી પાસે કરશે અથવા જરી પણ બોલશે તો મ્હારા ઇશ્વરસ્મરણમાં ભંગ પડશે અને મ્હારી આખરની વખતે મ્હારે મ્હારા ઇશ્વર પ્રત્યે જે ધર્મ બજાવી લેવાનો ત્હેમાં હું ચુકી જઇશ—માટે મ્હારા રક્ષણને અર્થે તમારે અહીં ઉભા રહેવું—એટલું મ્હારૂં છેલ્લું કામ મિત્રભાવે કરવું એ માગી લઉં છું—મ્હારો આત્મા આ દેહ છોડી એને માર્ગે પડ્યો એવી ત્હમારી ખાત્રી થાય ત્યારે મરજી પડે તે પ્રમાણે કરજો. આ વાત **નરભેરામે** સ્વીકારી અને તે પ્રમાણે કરવા ઘરમાં આજ્ઞા આપી દીધી. તે સાંભળતાં **નવલરામનાં** પત્ની **મણિગૌરીએ** તરત રોવા માંડ્યું. શરીરપરથી અલંકાર દૂર ક્હાડી નાંખ્યાં, અને પતિની શય્યા પાસે જઈ બેઠાં. બે દિવસ ઉપર વાત કરી હતી તેમ પાછી સઉની પાસે ફરી છેલવેલી વાતો કરી લીધી, પોતાનો કાંઇ અપરાધ થયો હોય તો તે માટે ક્ષમા માગી, અને સઉને પલંગ આગળ ઉભેલાં જોઈ બોલ્યા કે "કોઇને કાંઈ કહેવું છે"—સર્વની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને કોઈ બોલ્યું નહિ એટલે પોતે બોલ્યા "હવે હું પરવારી ચુક્યો. હવે ઈશ્વરસ્મરણ કરિયે—**નરભેરામ** Now be on your guard—**સચ્ચિદાનંદ! દીનબંધુ! દીનાનાથ!**" આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં રહી જઈ અંતરમાં પ્રાર્થના કરવા માંડી અને અંતે બોલી ઉઠ્યા કે, "આનંદ! આનંદ! આથી તે વળી બીજો કીયો આનંદ? હે પ્રભુ! તું જાણે છે કે મ્હેં મારા જન્મપર્યંત કંઇ પણ એવું કામ નથી કર્યું કે હું ત્હારી કૃપાને પાત્ર ન થાઉં—માટે, ઓ પ્રભુ, આ મ્હારો હાથ પકડ!" વળી એક બે વાર મનમાં સ્તવન કર્યું અને પાછા આના આ શબ્દો મ્હોડેથી ઉચ્ચાર્યા. એ સ્તવનમાં ને સ્તવનમાં જમણો હાથ ઉંચો થયો અને પાછો પડ્યો ત્હેની સાથે ત્રણ આંચકા આવ્યા, અને દેહના બંધ છોડી છુટનાર અદૃશ્ય થઇ ગયો. વિદેહ

પતિની આજ્ઞાને અનુસરનારી મણિગૌરીએ રોવા-કુટવાનું બંધ રાખી એ દશ દિવસ ગીતા વંચાવી. સંબંધી, મિત્રો ઓળખનાર સર્વ સ્નેહના પ્રમાણમાં દુઃખી થયાં. મરનારના વિદ્યાર્થીઓએ ગુપ્ત અને પ્રસિદ્ધ શોક કર્યો. કવિઓના ગુણમધુકરની પાછળ કવિઓ કવિતામાં રોયા, અને વૃદ્ધ દલપતરામે, કવિતા-અંગુલી શોક-વીણા ઉપર ફેરવી. ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો અને બીજાં પત્રોએ ખેદ સાથે આ નવો બનાવ નોંધ્યો. નવલરામ આ સંસારમાં કથાશેષ-કીર્તિશેષ-ગ્રંથશેષ—થઇ ગયા; એમનું શરીર હતું નહતું થઇ ગયું. સંવત ૧૯૪૪ ના આષાઢ વદની અમાવાસ્યા એટલે સને ૧૮૮૮ ના આગસ્ટની સાતમી તારીખે મંગળવારે મધ્યરાતે આ બનાવ બન્યો. નવલરામ ધર્મકાર્યના અર્થે પોતાના સાધારણ દ્રવ્યનો કંઇ ભાગ મુકી ગયા છે. ત્હેની વીગત આ જીવનકથાને અંતે આપેલા પત્રથી જણાશે.

પ્રિય વાંચનાર! નર્મદની જીવનકથા લખનારની આ જીવન કથા લખાઇ અને થઈ પણ રહી. નવલરામ કોઇ રાજા ન હતા, એમણે કંઇ રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ નથી કર્યું, શાસ્ત્રના શોધ નથી કર્યા, ગ્રંથકાર રૂપે યુરોપમાં પ્રસિદ્ધિ નથી મેળવી, લક્ષાધિપતિ ન હતા, ઇંગ્રેજ સરકારના રાજ્યના મ્હોટા જજ ન હતા, દેશી રાજ્યના દીવાન ન હતા, **સી. એસ. આઇ.** ન હતા, અને સભાઓ ધ્રુજાવનાર ન હતા. જો આવા આવાઓની જીવનકથા વગર બીજાની કથાને તું કુથલી ગણતો હશે, તો આ વાંચી નિરાશ થશે. તું પુછીશ કે ત્યારે આ જીવનકથા કોની છે, નવલરામે શું કર્યું. આ કથામાં શો ચમત્કાર છે, અને આ કથા શા વાસ્તે લખી? વાંચનાર! જો તું મ્હોટાં માણસનાં જીવન સાંભળતાંજ તૃપ્ત થતો હોય તો સરત રાખજે કે મ્હોટાને માથે પણ મ્હોટા છે; આટલો મ્હોટો સૂર્ય પણ જ્યારે આકાશમાં એક બિન્દુ જેવો છે, ત્યારે બિન્દુ જેવા આપણા ઘરના દીવા રાત્રે શા ખોટા?

"મ્હોટાં નાનાં વધુ મ્હોટામાં, તો ન્હાનાં પણ મ્હોટાં;
"વ્યોમદીપ રવિ નભબિન્દુ તો, ઘર દીવડાં નહિ ખોટાં."

આપણું ગુજરાત જો, આપણા ગુજરાતીઓ જો, આપણા

ગ્રંથકારો જો, અને ત્હને એમ નથી લાગતું કે આપણે આપણા પ્રમાણમાં નવલરામ પણ ઠીક હતા? નવલરામ જીવ્યા એટલા સમયમાં નવલરામનું કર્યું બીજા કોણે કોણે કર્યું છે? એના જીવનઉપરથી બોધ અને દૃષ્ટાંત લેનાર નીકળશે તો કેટલો લાભ થશે? એના જીવનનાં પાનાં ત્હારી પાસે છે તે ઉપરથી વિચારજે કે એમાંથી બોધ અને દૃષ્ટાંત લેવાનું કેટલું જડે છે.

જુના હોલકરો વિષે કહેવાતું કે ત્હેમનું રાજ્ય ત્હેમના ઘોડાના પલાણ ઉપર હતું. તેમજ નવલરામનું જીવન ત્હેમના મગજમાં અને હૃદયમાં હતું. વાંચવું, વિચારવું, અને લખવું. એ ત્રણ ક્રિયાઓ, સમુદ્રમાં નિરંતર પાણી ઉછળે છે એમ ત્હેમના જીવનમાં ઉછળતી હતી. વેદાંતના સંપ્રદાય પ્રમાણે વેદાંત તેઓ ભણ્યા ન હતા; પણ ત્હેમના ગજા પ્રમાણે બુદ્ધિ પ્રમાણે જે વેદાંત સમજતા હતા (ત્હેને આપણે વેદાંત કહિયે કે ન કહિયે તો પણ) તે એમને શુદ્ધ રાખવાને સમર્થ હતું. એમનું મરણ, એના જેવું મરણ પામવાનો બીજાઓને અભિલાષ કરાવે એવું સુંદર હતું. ઇશ્વર અને બ્રહ્મ ઉભયનું સ્વરૂપ સ્વીકારતા; ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતા છતાં આત્મા, ઇશ્વર અને બ્રહ્મનું ઐક્ય માનતા. આવું છતાં પ્રવૃત્તિના ઉપાસક હતા, અને એ પ્રવૃત્તિ પરમાર્થ—આ દેશનું કલ્યાણ અર્થે—રાખતા, કેટલાક ચતુર્થાશ્રમની નિવૃત્તિને મ્હોટી ગણે છે. પણ ગૃહસ્થાશ્રમ એ આશ્રમનો આધાર છે; જુના વર્ણાશ્રમના પ્રધ્વંસના આ યુગમાં ચાર આશ્રમ નથી. પણ પ્રવૃત્તિ એજ એક આશ્રમ છે. બીજા સર્વ આશ્રમોનાં નામરૂપ એમાંથી ઘડી કહાડવાં જોઇએ. ગુજરાતના વિદ્વાનો પેટભરવાનો ધંધો કરી સંતોષ માને, શાસ્ત્રને માને નહિ અને ઇંગ્રેજી પુસ્તક ખરીદે નહિ તો વાંચે ક્યાંથી?—વાંચે નહિ તો લખે કયાંથી?—એ સઉ કરતાં નવલરામનો અહોનિશ નિરંતર મરણપર્યંત કરેલો ઉદ્યમ રમ્ય અને સફળ નથી? હાલ તો પ્રવૃત્તિ, ઉદ્યોગ એજ ધર્મ છે એમ આખું યુરોપ માને છે, તે નહિ માનનાર દેશમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું સત્વ ઉચ્છેદન પામશે, અને ગૃહસ્થાશ્રમ સાથે સર્વ આશ્રમ નિરાધાર થશે. માટેજ પ્રવૃત્તિ આ યુગનો આશ્રમ છે; માનશે ત્હેનો પણ એ અને નહિ માને ત્હેનો પણ એજ આશ્રમ છે; સુઈ રહીયે તોયે શરીરમાં લોહી ફરે છે અને અત્યંત બેસી રહીયે તોયે સતત્ ગતિમતિ પૃથ્વી અહોનિશ હજારો ગાઉ દોડયાં કરે છે ત્હેની સાથે આપણે પણ મરજી

હોય કે ન હોય તોયે ઘસડાઇએ છીએ, તેજ પ્રમાણે એ પ્રવૃત્તિના યુગમાં–પર રાજ્યમાં, પ્રવૃત્તિ, એજ આશ્રમ છે, અને શાણા માણસો એ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવાહપાત રાખી ત્હેમાં વેડિયાવાડ ન કરતાં માત્ર મનને નિવૃત રાખવું. એ પ્રવૃત્તિ, એ ઉદ્યોગ, આ સમાનો ધર્મ છે અને તે ધર્મથી પણ મોક્ષ કહેનારે કહ્યો છે જ.

નવલગ્રંથાવલિની પ્રસ્તાવના.

સરસ્વતીચંદ્રનો ગૃહત્યાગ.

(મુંબાઇના ધનાઢ્ય વેપારી લક્ષ્મીનંદનના પુત્ર સરસ્વતીચંદ્રનો વિવાહ રત્નનગરીના પ્રધાન વિદ્યાચતુરની પુત્રી કુમુદસુંદરી સાથે થયો હતો. વિવાહિત જોડાં વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો. સરસ્વતીચંદ્રની ઓરમાન મા ગુમાનની ભંભેરણીથી શેઠે નિર્દોષ પિતાવત્સલ પુત્રને ઘણાં કઠણ વચન કહ્યાં ને વહુઘેલા થયાનો આરોપ મુક્યો. પિતાનો મ્હારાપર હવે પ્રેમ નથી ને કુમુદ મ્હને પરણી આ ઘરમાં આવી સુખી થશે નહિ, એ વિચારથી સરસ્વતીચંદ્રે પિતાના દ્રવ્યને શિવનિર્માલ્ય ગણી ઘર છોડવા નિશ્ચય કર્યો ને પોતાના પરમમિત્ર ચંદ્રકાંતને જણાવ્યો. આવા ઉછંકલ કાર્યમાં ચંદ્રકાંત સંમત નહિ થવાથી " હમણા જા, સ્હવારે ત્હને તેડવા ગાડી મોકલીશ " કહી સમજાવી ત્હેને ઘેર મોકલ્યો.)

પ્રાતઃકાળ થયો, સાત વાગ્યા, પણ ગાડી આવી નહિ, ત્હેના પેટમાં ફાળ પડી. ભાડે ગાડી કરી બંગલે ગયો. બંગલે માળી વિના કોઇ મળે નહિ. માળી કહે, " ભાઈ ગાડીમાં બેસી ચોપાટીપર મળસ્કાના ફરવા ગયા છે. " ચંદ્રકાંતે ચોપાટીપર ગાડી દોડાવી. મુંબાઇના નાગરિકોનું ચોપાટી એ પ્રિય સ્થાન છે. અર્ધે સુધી સમુદ્રતટ અને ત્હેની જોડે બાંધેલો રસ્તો છે. આગળ ચાલતાં " રેલ્વે " ની સડકનું ક્રોસીંગ આવે છે તે ઓળંગતાં "ચર્નીરોડ" સ્ટેશન –છે. સરસ્વતીચંદ્રની ગાડી ચંદ્રકાન્તને સમુદ્ર તટઉપર ઉભેલી મળી. ગાડીવાન કહે "ભાઈ આગળ પગે ફરવા ગયા છે, પણ ક્યારના પાછા ફર્યા નથી. મ્હને આ ચીઠી આપી છે ને કહી ગયા છે કે ત્હારી પાસે રાખી મુક, ઘેર જઇને ચંદ્રકાંતને આપવાની છે. "

ચંદ્રકાન્તનો જીવ ઉડી ગયો, ચીઠી લેઇ વાંચી.

"પ્રિય ચંદ્રકાંત"

"તું મ્હને શાંત કરી રાત્રે ગયો હતો. હું શાંત થયો હતોજ,
"પણ આખી રાત મ્હેં વાડીમાં ફર્યા કર્યું છે. ઘણા વિચાર કર્યા
"આખરે મ્હારો વિચાર ખરો લાગ્યો અને તે પ્રમાણે કરૂં છું."

"ત્હારી પાસે પેટી છે તે ત્હારી પાસે રાખજે. ત્હેમાંના સા-
"માનની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરજે. મ્હારે ત્હેનો સંબંધ નથી. પિતા-
"જીને મળજે. સાથેનો પત્ર ત્હેમને આપજે અને યોગ્ય લાગે તે
"ત્હેમને કેહેજે, ત્હેમને દુઃખ થવા દેઇશ નહિ."

"મ્હારા વિયોગનો શોક કરીશ નહિ. મૃત્યુ પાછળના અંધ-
"કારમાં એકલાં પ્રવાસ કરવા પ્રાણી માત્ર નિર્માયલાં છે. મૃત્યુ પ્હેલાંજ
"અંધકારમાં ફરવું એ મૃત્યુને માટે સજ્જ થવા જેવું છે. માયાનો
"જુઠો પ્રકાશ મુકી આવા નિમિત્તે હું આ અંધકાર શોધું છું તે
"રજ પણ શોચનીય નથી."

"હું ત્હને નહિ ભુલું. પ્રસંગે ફરી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રહી
"જણાઇશ."

"હું ત્હને છોડું પણ હૃદય કેમ છોડશે?"

"મ્હારી શોધ કરીશ નહિ. ગંગાભાભીને આશ્વાસન આપજે.
હું ત્હેમને ભુલી શકનાર નથી."

(શિખરિણી)

"રહી ઓછું વત્તું, વિષય સઉ જાશે તજી મ્હને,
"તજું હું ત્હેને તો, પ્રિય સુહૃદ, ના દોષ કંઇએ?"
"જશે મેળે જ્યોત્સ્ના, ઉડુગણ જશે, રાત્રિય જશે,
"કલેન્દુ સાંઝે એ, નિરખી ઉગતાં આથમી જતો."

"સ્નેહથી બંધાયલો તું મ્હને છુટવા ન દેત માટે સાહસ
"કરી છુટું છું."

લી. નામે સરસ્વતીચંદ્ર—બીજું શું કહુ?"

ઉંડો નિશ્વાસ મુકી કપાળે હાથ દઈ, વ્હીલો પડી જઈ ચંદ્ર-
કાંત લક્ષ્મીનંદનપરનો કાગળ વાંચવા લાગ્યો.

"પ્રિય પિતાજી."

"આપને સુખનો માર્ગ હું ખુલ્લો કરી આપું ત્હેમાં અપરાધ "તો નથી તે છતાં અપરાધ લાગે તો પિતા પાસે ક્ષમા માગતાં પુત્ર "નિરાશ નહિ થાય."

"ધૂર્તલાલને સૂત્રયંત્રનું સર્વ કામ આપની ઇચ્છા પ્રમાણે બ- "તાવી સમસ્ત ભાર ત્હેમને સોંપી સર્વ પદાર્થ આપને બતાવી દીધા છે."

"બ્રહ્માને ઘેર કોઇની ખોટ નથી. મ્હારી ખોટ પડવાનું આપને "કારણ નથી. ધનભાઇથી આપને સંતોષનું કારણ મળો એ ઇશ્વર "પ્રાર્થના છે. આપનું સમસ્ત દ્રવ્ય ત્હેના કલ્યાણ અર્થે યોગ્ય લાગે "તેમ રાખો. આપને હું કોઈ પ્રસંગે સાંભરી આવીશ તો એજ "મ્હારે મન દ્રવ્ય છે."

"મ્હારે માનસિક વૈરાગ્ય લેવામાં આપની ચિત્તવૃત્તિ પ્રતિકૂળ "નહિ થાય એવો નિશ્ચય થવાથી હું તે સ્વીકારૂં છું અને સંસાર "સાગરને અદશ્ય તળીયે જઈ બેસું છું. સંન્યસ્તારંભે કોઇને જ- "ણાવવાની જરૂર નથી લાગતી. જનાર "જાઉં છું" કહેવા રહે એમ "હોતું નથી. ગુમાનબાને હું નિર્દોષ છતાં મ્હારો દોષ વસ્યો હોય તો "ક્ષમા અપાવશે."

"મ્હારા જવાથી આપના રોષનું સર્વ કારણ જતું રહેશે. "મ્હારી ચિંતા કરવાને આપને કારણ !નથી. વિદ્યાચતુરના કુટુંબની "પરીક્ષામાં આપ છેતરાયા એ શલ્ય આપના ચિત્તમાંથી હવે નીકળી "જશે. આપની નિશ્ચિંતતા હવે અમર રહો!"

"પિતાજી હવે મ્હારી ચિંતા કરશો નહિ. મ્હારી પાછળ "ખેદ કરશો નહિ. સર્વે કોઈ મોડું વહેલું જવાનું છે અને પાછું "ન મળે એવું થવાનું છે. ચંદ્રબા ગઈ તેમ હું પણ જાઉં છું. "એ એક દિશામાં ગઈ, હું બીજીમાં જાઉં છું. એ સ્મરણમાંથી "ખસી તેમ મ્હને પણ ખસેડજો. સંસારમાં ડાહ્યા માણસોનો માર્ગ "એ છે કે ગયલું ન સંભારવું."

"પિતાજી હવે તો.

(ગઝલ.)

"સુખી હું તેથી કોને શું? દુઃખી હું તેથી કોને શું?
"જગતમાં કંઇ પડયા જીવ, દુઃખી કંઇને સુખી કંઇક!
"સઉ એવા તણે કાજે, ન રોતાં પાર કંઇ આવે!

"કંઇ એવા તણે કાજે, પિતાજી, રોવું તે શાને ?
"હું જેવા કંઇ તણે કાજે, પિતાજી રોવું તે શાને ?
"નહિ જોવું ! નહિ રોવું ! અફળ આંસુ ન ક્યમ લ્હોવું ?
"ભુલી જાઇને જનારાને, રહેલું ન નંદવું શાને ?
"સુખી હું તેથી કોને શું ? દુઃખી હું તેથી કોને શું ?

"પિતાજી બીજું શું લખું ? મ્હારા ગયાથી આપના ઘરમાં "હું સિવાય કંઇ ચીજ ઓછી લાગે તો ચંદ્રકાંત આપશે. ત્હેને "કહેજો."

"લી. હવે આપના ચિત્તમાંથી પણ
"–આપને સુખી કરવા સારૂજ ખસી જવા ઇચ્છિનાર
"સરસ્વતીચંદ્ર."

એ કાગળો વાંચી શોકસાગરમાં પડી, માથે હાથ દઇ ચંદ્રકાંત સમુદ્ર તટપરના એક પત્થર ઉપર બેઠો.

સરસ્વતીચંદ્રના ગાડીવાળાને કહ્યું કે "જા અને ત્હારા મ્હોટા શેઠને ખબર કર કે ભાઇ તો ગયા."

"ગાડીવાળો ચમક્યો. "હેં ક્યાં ગયા ?"

"તે તો કોણ જાણે. જા જઇને કહે કે કંઇક પરગામ ગયા."

"કાગળમાં શું લખ્યું છે ?"

"એજ." ગાડીવાળે વિચારમાં પડી ઘોડાની લગામ લીધી અને ગાડી સાથે ચર્નીરોડ સ્ટેશન આગળનાં ઝાડો પાછળ અદૃશ્ય થઈ ગયો. ચંદ્રકાંત ઉઠ્યો, ભાડાની ગાડીમાં બેસી સ્ટેશનપર જઈ પોતે તપાસ કરી, પણ કોઇએ પત્તો ન આપ્યો. સ્ટેશનમાસ્ટર્, ટીકીટ માસ્ટર્, સર્વે એની આસપાસ ગુંચળું વળી ભરાયા, મેલ અને પેસેંજર ટ્રેનની ટીકીટોની જાવક જોઈ, પણ કાંઈ સમજાયું નહિ. નિરાશ બની ચંદ્રકાંત ઘેર ગયો. ત્યાં એકલો શયનગૃહમાં બેઠો, લેખનપીઠ (ટેબલ)પર માથું મુકી અશ્રુપાત ખાળી ન શકાતાં ત્હેને રોકવો છોડી દીધો. ગંગાને સમાચાર કહ્યા; એક દુઃખનાં બે ભાગીયાં થયાં અને આખરે આંસું લ્હોઇ શું કરવું ત્હેના વિચારમાં એ પડ્યો અને ગંગા આગળ હૃદય ઉઘાડું કરવા માંડ્યું.

"શું કરૂં ? અ–હં–હં–હં ? ગયાજ ! સરસ્વતીચંદ્ર, આ શું "સુઝ્યું ? શેઠના ઉપર રોષ ત્હડે પણ મ્હારા ઉપર શું ? ગરીબ

"બીચારી કુંમુદસુંદરીની શી વ્હલે થશે ? હું ક્યાં શોધું ? અમરંગી
"માણસનો ભરોસોજ નહિ—હેં ?"

વાયે વાત ચલાવી અને ઘડીમાં સર્વ સમાચાર લોકવિદિત થઇ ગયા એટલામાં લક્ષ્મીનંદનનો ગુમાસ્તો ચંદ્રકાંતને બોલાવવા આવ્યો. ચંદ્રકાંતે શેઠ ઉપરનો કાગળ ફરી વાંચી જોયો. "આપનું સમસ્ત દ્રવ્ય ત્હેના (ધનનંદનના) કલ્યાણ અર્થે યોગ્ય લાગે તેમ રાખો." એ શબ્દો જોયા. કાગળ શેઠને તરત તો નજ આપવો એ વિચાર કરી ઉઠયો અને શેઠને ઘેર ગયો.

ગાડીવાને શેઠને સમાચાર કહ્યા તે વખતે ગુમાન અને ધૂર્તલાલ પાસે બેઠાં હતાં. સમાચાર સાંભળી ગુમાન ઝંખવાણી પડી ગઇ, અને શેઠ બ્હેબાકળા બની ગયા. ધૂર્તલાલે ગુમાનના કાનમાં સૂચના કરી, "જો જે, કાંઇ ગોટો વાળી ન ગયો હોય ? પાકો છે;" ગુમાનને જોર આવ્યું ને બોલી ઉઠી "ઘરમાં બધી તપાસ કરાવો." શેઠ બોલ્યા, "ઘરમાં શાની તપાસ કરાવે—પરગામ જાય ત્હેની ઘરમાં શી તપાસ કરાવે ?"

"જુવો ભાઇ કાંઇ કીકલા નથી. આ તો બધાને ડરાવવાને વેશ
"ક્હાડયો, કોણ જાણે ક્યાં ભરાઇ પેઠા હશે અને આપણી પાસે
"શોધાશોધ કરાવી મુકશે. એ લાખ રૂપીઆનો ધણી નાસી જાય નહિ.
"ભલું હશે તો સસરાને કે વહુને મળવા ગયા હશે, પણ ઘરમાં ગોટો
"ન ઘાલ્યો હોય ત્હેની તપાસ પ્હેલી કરો. આ તો મ્હારા ભાઇને
"ત્હમે ઘાલ્યો તે કહડાવવાની યુક્તિ. પણ આપણેએ એટલું સમ-
"જીએ કે નાકે છી ગંધાતી નથી."

રાતી ચોળ આંખ કરી શેઠ શેઠાણીના ભણી જોઇ રહ્યા અને આખરે બોલ્યા. "જો, આજ હું ત્હારો નથી, હોં ! ત્હારા પેટમાં ન બળે પણ મ્હને તો બળે."

આ નાટક ભજવાતું હતું અને કણુકની પેટે શેઠને કાંઇક નરમ કરી દેવામાં ગુમાન ફાવી શકી એટલામાં ચંદ્રકાંત આવ્યો.

શેઠ ઉઠયા અને એક એકાંત ખંડમાં ચંદ્રકાંતને લઇ ગયા. ગુમાન પાછળ આવી, શેઠે ત્હેને બારણે કાઢી, સાંકળ દેઇ પાછા આવી ચંદ્રકાંત પાસે બેઠા. ત્હેમનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. પુત્રના ગુણ સાંભરી આવ્યા. ધૂર્તલાલને તથા પોતાને હવાલો સોંપી દેવામાં તેણે જે ઉતા-

વળ કરી હતી તે સાંભરી આવી. પોતે ત્હેને કઠણુ વચન કહ્યાં એમ લાગવા અને સાલવા માંડયું.

"ચંદ્રકાંત, તું બધું જાણતો હઇશ—હા—હા તારા મ્હોં ઉપરથી "લાગે છે. ત્હને ખબર હશે—મ્હને કહે—આ એને શું સુઝયું ? એના "વિના હું ઝેર ખાઈ મરીશ, હો !" શેઠે ટેબલ ઉપર માથું કુટયું. ચંદ્રકાંતે શેઠને ટાઢા પાડયા. ડોશીવાળો લેખ કેમ થયો, તે લેખ કરવામાં સરસ્વતીચંદ્રે કેવી હરકત કરી હતી અને લેખની બાબતમાં તે કેવો અજાણ્યો હતો, શેઠનાંજ વચનથી ત્હેના મનમાં કેટલું ઓછું આવ્યું હતું ઈત્યાદી સર્વ વાત કહી. વાત કરતાં કરતાં સરસ્વતીચંદ્ર વાળો કાગળ હવે આપવો કે નહીં તે વિચાર કર્યો. ન આપવો તે અપ્રમાણિક લાગ્યું. આપવા પછી પાછો માગવો તે ઠીક ન લાગ્યું. આપતાં હરકત એ કે ચિત્ત ફરી જતાં શેઠ એ કાગળને ફારકતીરૂપ ગણી દે અને વહુની રીસ અને સાસુનો સંતોષ થઇ જાય—ત્હેનું શું કરવું એ વિચાર થયો; અંતે "જોઇ લેઇશું" કરી કાગળ શેઠના હાથમાં મુકયો. ભોજે લોહીના અક્ષર મોકલ્યા તે વાંચી મુંજને થયો હતો તેવો જ વિકાર કાગળ વાંચતા શેઠને થયો. ખરી વાત જાણ્યાથી, પુત્રની નિર્મળ વૃત્તિ અનુભવ્યાથી આંખમાંથી ખરખર આંસુ ચાલવા માંડયાં, ગુમાન અને ધૂર્તલાલ ઉપર તિરસ્કાર અને ધિક્કારની વૃત્તિ થઇ, અને કાગળ એક પાસે મુકી દીન વદનથી ચંદ્રકાંતને કહેવા લાગ્યા "ચંદ્રકાંત, ભાઇને બતાવ, તું જાણે છે—ગમે તે કર, ભાઇને આણ, નહિ ચાલે." ચંદ્રકાંતે કાગળ હાથમાં લેઇ લીધો અને ફાડી શેઠના દેખતાં જ ચીરા ઉરાડવા માંડયા અને લાંબા ચોરા કરી પાછા તેના કકડા કરતાં કરતાં બોલ્યોઃ—

"શેઠ, મ્હેં કહ્યું કે મ્હને ખબર નથી તે સાચી વાત છે." કાગળ ફડાતો શેઠે દીઠો, પણ સર્વ વ્યાપારરોધી ચિત્તવિકાર મનોવ્યાપી થઈ જવાથી તે વિષે વિચાર ન કર્યો, પ્રશ્ન ન પુછયો. ચંદ્રકાંત ઉકળતા હૃદયમાંથી ઉભરા ઉપર ઉભરા કાઢી બાકી ન રહે એમ ડર વગર બોલવા લાગ્યો અને કાગળના ચીરા કર્યા તેમ જ શબ્દેશબ્દથી શેઠના અંતઃકરણના ચીરા કરવા લાગ્યો.

"શેઠ, આપ તો મ્હોટા માણસ છો; પણ આપણાથી ન્હાનાં "માણસ હોય ત્હેની ચિંતા પણ કરવી જોઇએ. પુત્રને પરણાવવા

"ઇચ્છો તો પરણનાર જોડું એક બીજાપર પ્રીતિ વધારી સુખી "થાય તે પણ આપે ઇચ્છવું જોઇએ. નિર્મળ કુમુદસુંદરીપર "આરોપ મુકી પુત્રના હૃદયમાં કટાર ખોસ્યા જેવું કર્યું–હેની વેદના "એ દમ્પતીને હવે કેટલી થશે તે ઇશ્વર જાણે! વર કન્યાની "પ્રીતિ વધે ને માબાપથી ન ખમાય એ તો વિપરીત જ. પણ "આપ શું કરો ? ઇશ્વરનું કર્તવ્ય એવુંજ. અપર માતાના હાથમાં "ગયેલા પિતાનો પુત્ર સુસ્થ રહ્યો સાંભળ્યો નથી. ખરી વાત છે "કે છોકરાં કરતાં સ્ત્રી વધારે હોયજ. સરસ્વતીચંદ્ર કેટલો નિર્દોષ "છે તે આપના મનમાં શાનું વસે? પિતાની મ્હારાપર પ્રીતિ "નથી એ વિચારે તેને ઘેલો બનાવી મુક્યો અને ઘર છોડી તે "ગયો. એ ઘોડાની ગાડીમાં બેસનારો, બુટ મોજાં વિના ન ચાલ-"નારો, આપની શ્રીમંતાઇના વૈભવમાં વસનારો—તે આજ સાધા-"રણ વેશે નિરાધાર એકલો અપ્રસિદ્ધ કોણ જાણે ક્યાં ભટ-"કતો હશે ? સભાઓ ગજાવનાર, વિદ્વાનોનો માનીતો, મ્હારા "જેવા કેટલાક નિરાધારનો આધાર, તે આજે ક્યાં હશે ? શેઠ ! "એને ધ્રુવજીના જેવું થયું. અરેરે, કુમુદસુંદરી જાણશે ત્યારે ત્હેનું "શું થશે? શેઠ, આપના ઘરમાંથી દીવો હોલવાઈ ગયો, પણ "આપને શું?"

"એક વાત આપને કહેવા જેવી છે. એક બાપુ અને ત્હેની "સ્ત્રીને ઘણી પ્રીતિ હતી. એક બીજાથી ત્હેમનાં ચિત્ત જુદાં જ ન "હતાં. ત્હેમના ઘરમાં એક થાંભલાપર ચકલીનો માળો હતો, ત્હેમાં "ચકલો ચકલી રહે અને આનંદ કરે. ચકલીએ ઈંડાં મુકયાં અને "બચ્ચાં થયાં ત્હેની બે જણ બહુ સંભાળ રાખે. એક દિવસ ચકલી "મરી ગઇ. ચકલે બીજી ચકલી આણી, બે જણાંએ મળી બચ્ચાંને "ધકેલી ક્હાડયાં અને ઉડવા સરખું ન શીખેલાં બચ્ચાં જમીનપર "પડી મરી જાત પણ પેલી સ્ત્રીએ ઝાલી લીધાં. ત્હેમનો વિચાર "કરીને પોતે રોવા લાગી, બચ્ચાંને છાતી સરસાં રાખે ને રૂવે.

"એટલામાં બાપુ આવ્યો, સ્ત્રીને રોવાનું કારણ પુછ્યું. "તેણે ન કહ્યું. ઘણું કર્યું ત્યારે બચ્ચાં બતાવ્યાં. ત્હેમનો ઇતિહાસ "કહ્યો, અને બોલી—આ પક્ષીઓમાં બન્યું તેવુંજ માણસમાં

"પણ કેમ ન બને? દેહનો ભરોંસો નથી અને ત્હમારી આજ "મ્હારાપર પ્રીતિ છે પણ મ્હારા પછી આ કુમળાં બાળકનું શું "થશે તે વિચારથી મ્હને રોવું આવે છે, ધણીએ ઘણું આશ્વાસન "કર્યું પણ સ્ત્રીને વિશ્વાસ નજ આવ્યો,"

"પળે પળ જાય તેમ સ્ત્રી રોતી જાય અને આંસુ તો આં-"ખમાં માય નહિ! "હાય હાય! આ બાળકનું શું થશે?" એજ "વિચાર ભરાયો."

"આખરે ધણીએ કહ્યું કે ન કરે નારાયણ ને એવો સમય "આવે તો છોકરાંને કહેજો કે આ થાંભલા આગળ મ્હને આણી "આ વાત સંભારી આપે—શું ત્હારી પ્રીતિ ભુલાય એવી છે!"

"દિવસ ગયા અને બાઇ ભાગ્યશાળી તે સૌભાગ્યવતી ગુજરી "ગઇ. બાપુ ફરી પરણ્યો, પ્રથમની સ્ત્રીથી એક છોકરો ને "છોકરી હતાં."

"નવી વહુએ હળતે હળવે કાન ભંભેરવા માંડયા. નવી તો "ફરીયાદી કરે–છોકરાંનું ખોટું બોલે, પણ નમાયાં બાળક–ત્હેનાથી "માનું ખોટું કેમ બોલાય—ફરીયાદી કેમ થાય? આખરે નવીએ "બાપને ભેરવ્યો અને કહે કે આ છોકરાં ભેગાં મ્હારાથી નહિ રહે-"વાય, ગમે તો એ કે ગમે તો હું."

"ખરૂં! સ્ત્રી હોય એટલાં નમાયાં છોકરાં હોય? છોકરાંનું "તો ગમે તે થાઓ! સ્ત્રી ક્યાં જાય? બાપુએ બાળકને બોલાવી "કહ્યું કે મ્હારે હવે ત્હમે નહિ–બસ જાઓ."

"છોકરાંનાં મ્હોં દયામણાં થયાં પણ દયા કોને આવે? બાપા "ક્યાં જઇએ?" કરી બ્હીલે મ્હોયે પુછ્યું. "બાપા કોના?" રાક્ષસે કહ્યું "મ્હને શું પુછોછો જાઓ ગમે ત્યાં. પડો ખાડામાં."

"રોતાં રોતાં નિરાધાર છોકરાં બારણાં આગળ આવ્યાં. "દૈત્યને દયા નજ આવી."

"એટલામાં છોકરી જરા ડાહીલી હતી, ત્હેને માનું કહ્યું સાંભરી આવ્યું અને ભાઇને રોતી રોતી કહે "ભાઇ, ચાલ આટલું "માનું "કહ્યું કરીએ." બે જણ પાછાં આવ્યાં."

"કેમ પાછાં આવ્યાં—જાઓ!" બાપે ધાંટો કહાડયો."

" બ્હીતી બ્હીતી થરથરતી બાળક બોલી:—" બાપા, અમે જઇએ
" પણ માયે કહ્યું હતું કે આ વખત આવે તો બાપાને એક વાત
" કહેજો તે કહિયે તો સાંભળશો ? "

" દૈત્યને દયા આવી અને સાંભળવા હા કહી. "

" છોકરાંએ ચકલીની વાત અને મા રોઇ હતી તે કહી બતાવ્યું;
" બાપનું અંતઃકરણ ઓગળ્યું, ભૂતકાળ સાંભરી આવ્યો; આપેલું
વચન મન આગળ તરી આવ્યું, છોકરાને રોતો રોતો બાઝી પડ્યો
" અને ઘરમાં રાખ્યાં. "

" શેઠ! આપને પણ બાપુના જેવું થયું છે. પણ સરસ્વતીચંદ્રને
" ચંદ્રલક્ષ્મીએ કાંઈ કહી મુક્યું નથી—તે બિચારા ગયા, અને મના-
" વાનો અવકાશ પણ ત્હમારે નથી. "

" આપના મનમાં એમ આવ્યું કે પૈસાને લીધે આપનો સગો
" છે. હવે એ સગપણ નથી. આપ એને મન બાપ છો. આપને
" મન એ પુત્ર નથી. હોય. એમજ હોય તો! "

" શેઠ ! આપના ઘરમાંથી એ ગયો ત્હેની ફીકર કરશો નહિ.
" એને સોંપેલી અને બીજી વસ્તુઓ—ઘરની—સંભાળજો. ઘરમાંથી
" કંઇ ગયું લાગે તો મ્હને કહેજો. હું ભરી આપીશ. "

" શેઠજી, જાઉં છું. આપ મ્હોટા માણસ છો. વધારે ઓછું
" બોલાઈ ગયું હોય તો ક્ષમા કરજો. રજા લેઉં છું. "

બોલતાં બોલતાં ચંદ્રકાંતે પાઘડી પહેરી, ઉઠયો, અને
ચાલવા માંડયું.

શેઠે હાથ પકડી ત્હેને બેસાડયો.

" ચંદ્રકાંત, ચંદ્રકાંત, આમ શું કરે છે ? મ્હને એનો પત્તો
" આપ, ત્હેં મ્હારૂં ખસી ગયલું કાળજું ઠેકાણે આણ્યું છે. હવે
" પુત્રવિયોગથી ફરી ખસશે તો પછી ઠેકાણે નહિ—આવે હો.

" શેઠ, ઘરમાં છે ઠેકાણે લાવનાર. હું ખરેખર કહું છું કે
" મ્હને ભાઇની ખબર નથી. મ્હને ખબર હત તો હું આમ જવા
" ન દેત. હું મ્હારી મેળે હવે એને શોધાશે એટલું શોધીશ, એના
" જેવો થઇને આથડીશ, મરજી પડે તે કરીશ, એમાં કોઇને
" શું ? આપ હવે આનંદ કરો—ઘરમાંથી કાંટો ગયો—એની
" કનવા કહાડી નાંખો. મ્હારૂં હૈયું ભરાઇ આવ્યું છે.—બસ હવે

"મ્હને જવા દો." શેઠનો હાથ તરછોડી નાંખી બારણું ફડાક ઉઘાડી
"ચાલતો થયો. ગુમાન બારણામાં પેઠી."

શેઠ ઘેલા બની લવતા હતા—"દુઃખી હું તેથી કોને શું ? હેં !
"શું એમજ ? શું તું દુઃખી ત્હેનું મને કાંઇ નહિ ?" "દુઃખી હું
"તેથી કોને શું ? હે !—"—"નહિ જોવું—નહિ રોવું અફળ આંસુ
"ન શીદ લ્હોવું ?" "પિતાજી રોવું તે શાને ?—" ભુલી જઇને
"જનારાને—" "દુઃખી હું તેથી કોને શું ?" "હેં મ્હારો જ
"વાંકસ્તો—" "ચંદ્રકાંત મ્હારો ભાઇ મ્હને આણી આપ." જુએ
તો ચંદ્રકાંત ન મળે.

"ભાઇ, ભાઈ ?"

ગુમાન પાસે આવી ઊભી—"—ભાઈ તો ગયા," ગુમાનને દેખતાં જ શેઠ ઉઠયા અને એક બે લાતો એવી મુકી કે ગઈ ગરબડતી આઘે. બારણા ઉપર અથડાઇ પડી ગઇ. "હાં, હાં," કરતો ધૂર્તલાલ અને બીજા માણસો અંદર આવ્યાં.

હાથથી વાત ગઈ જાણી ભાઈ બ્હેન શેઠની વૃત્તિને અનુકૂળ થઈ ગયાં અને સરસ્વતીચંદ્રની શોધ બાબત શેઠની સર્વ આજ્ઞાઓ દેખીતી પળાવા લાગી. પવનના ઝપાટા આગળ નમી જઇ ઝપાટો પાછો વળતાં ઉભું થતાં ઘાસની વૃત્તિ સર્વેએ અનુસરી તરત સઉ શેઠને વશ થઇ ગયાં. દિવસ જવા માંડયા. માણસો ઉપર માણસો શોધમાં રોકવા છતાં અને દ્રવ્યનો વ્યય નિરંકુશ થયા છતાં પત્તો ન લાગ્યો અને એવી રીતના ઘણા કારણોથી શેઠ હળવે હળવે શાંત થયા અને ગુમાન નિર્ભય બનવા લાગી. શેઠ જે માણસો મોકલતા ત્હેમને દ્રવ્ય આપી, લાલચ આપી, સમજાવી, છેતરી, શેઠની ઇચ્છાનો અમલ કરવામાં શિથિલ કરી દેતી અને શેઠને કાને એમ જ જતું કે અદ્ભુત શોધ નિષ્ફળ જાય છે.

ચંદ્રકાંતે પણ શોધ કરવામાં બાકી રાખી નહિ. પોતાનો ઉભરો નરમ પડતાં શેઠપર દયા આવી; પણ ત્હેના ઘરનો તાલ જોઇ પોતાની જ શોધ ઉપર આધાર રાખ્યો.

સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૧ લો.

અર્થદાસને મણિમુદ્રાની ભેટ.

(સરસ્વતીચંદ્ર, સુવર્ણપુરના અમાત્ય ને કુમુદસુંદરીના શ્વસુર, બુદ્ધિધનનો આશરો લઇ રહ્યો હતો. ચંદ્રકાંતને તે ખબર મળવાથી હેને શોધવા ત્યાં જવાનો વિચાર કરી સરસ્વતીચંદ્રે ધારણ કરેલા નવીનચંદ્રના નવીન નામે હેને પત્ર લખ્યો. તે પત્ર પ્હોંચતાં જ તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો ને રસ્તામાં એને બ્હારવટીયાઓએ લુંટયો. પોતાની સાથે ગાડીમાં એક વાણીયો ને હેની સ્ત્રી હતાં તે સ્ત્રીને બ્હારવટીયાઓ લઇ ગયા ને હેનો બચાવ કરવા જતાં સરસ્વતીચંદ્ર ઘવાયો ને લોહી ઘણું વહેવાથી મૂર્છાવશ થયો. બ્હારવટીયાઓ ગયા પછી અર્થદાસ પાણી લઈ આવ્યો ને સરસ્વતીચંદ્રના મ્હોંપર છાંટી હેને જગાડયો.)

વાણીયો ધીમે રહી સરસ્વતીચંદ્રને ઉઠાડવા લાગ્યો અને ઉઠાડી બેઠો કર્યો.

"હમને આ બ્હારવટીયા ઓળખે છે કે શું? પેલો સંન્યાસી જેવો હમને હમારૂં નામ દેઇ બોલાવતો હતો." આમ કહેતો કહેતો અર્થદાસ સરસ્વતીચંદ્રના ઘા તપાસવા લાગ્યો અને જ્યાંથી લોહી વહેતું બંધ થયું હતું ત્યાં આગળથી રુ જેવું કાંઇ હાથમાં લેઇ આંખો ચળકાવી સુરસંગે ચંદરભાઈ કહ્યું હતું તે સંભારી, વધારે અપભ્રંશ કરી બોલ્યો.

"ચાંદાભાઇ, જુવો તો ખરા આ ઠાકોરજીની માયા! હમારો ઘા રૂઝી ગયો સમજવો–લ્યો આ."

રૂઝતા ઘાની કલ્પનાથી જ બળવાન્ થઈ ગયેલા મનવાળો બની પોતાનું ત્રીજો અપભ્રંશ પામેલું નામ સાંભળી ચમકી સરસ્વતીચંદ્ર ટટાર થયો. "એ શું છે ભાઇ?"

વાણીયો બોલ્યો: "આનું નામ ઘાબાજરીયું; હમે આ ઘાસમાં પડયા હતા તે ઘાસ ભેગું ઉગેલું હમારા લોહીથી ઘામાં એ વળગી ગયું અને લોહી બંધ થઇ ગયું."

"તે એમાં કાંઇ ગુણ છે?"

"હા, એથી ઘા રુઝે છે. આ હમારો ઘા રુઝ્યો હવે હમારે "સમજવો. હમેંજ જુવોને–હવે કાંઈ દરદ છે?"

"ના, છે તો નહિ." સરસ્વતીચંદ્ર પળવાર નીચું જોઇ રહ્યો વિચારમાં પડયો, અને ગળગળો થઇ, છાતીપર હાથ મુકી ભીની આંખવડે આકાશભણી જોઇ મનમાં બોલ્યો.

તોટક.

"પ્રભુ આમ જ આપદ તું હરતો–
"અમ મૂર્ખપણું ઉર ના ધરતો,
વનમાં વણ–ભાન પડી હું રહ્યો–
તૃણદ્વાર વિષે, પ્રભુ ત્યાં તું ઉભો!!"

આ સ્તવન જાતે જ થઈ ગયું અને નવા ઉત્કંપમાં અચીંત્યા રોમાંચમાં, દુ:ખી આંખમાં, દીન હૃદયમાં, અને ઉશ્કેરાયલા મસ્તિકમાં ઇશ્વર પ્રત્યક્ષ થતો લાગ્યો.

આ પ્રથમ ઇશ્વરદર્શન કરાવનાર વિપત્તિનો અર્થ એના મનમાં આજ સાકાર થયો; કારણ પુસ્તકોમાં, સમાજોમાં અને મન્દિરોમાં પ્રાર્થનાઓ ત્હેને કેવળ શુષ્ક અને નિરર્થક લાગી હતી. આર્દ્ર હૃદય અને લોચનથી તે વાણીઆના સ્હામું ઉપકૃત દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો, તૃણનું ભાન કરાવનાર તે વાણીયો હતો એ સાંભર્યું, અને આ ઇશ્વરોપદેશ કરનાર મ્હારો ગુરુ આ વાણીયો છે એ નિશ્ચય સર્વાંગે આ દત્તાત્રેય જેવાને ચિત્તવશ થયો. વાણીયાભણી જોઇ તે બોલ્યો "ભાઈ ત્હમારૂં નામ શું?" તાર્લીમપિ न दद्यात् એ સંપ્રદાયના વણિકને આ પ્રશ્ન વસમો પડયો. "પેલો સંન્યાસી આનું નામ જાણતો હતો–મ્હારો વ્હાલો આયે બ્હારવટીઓ હશે ત્યારે? નામ બામ આપે એવો કાંઇ અર્થદાસ કાચો નથી." એ વિચાર મનમાં કરી વાણીયો હસી પડયો અને ઉત્તર ઉડાવી સ્હામો પ્રશ્ન પુછવા લાગ્યો. "હેં! હેં! હા ચાંદાભાઈ, વારુ ત્યારે ત્હમે આ લોકમાં ક્યાંથી આવી પડયા, ત્હમે શો ધંધો કરો છો? ત્હમારું ગામ કીયું ને ક્યાં જવાનું છે?–હવે તો ત્હમને જરૂર કરાર વળશે. જરા વાર તો લાગશેસ્તો."

"હું ક્યાંથી આવું છું તે ત્હમે જાણો છો અને આ લોકમાં શાથી આવી પડયો તે ત્હમે જાતે નજરે જોયું છે."

"પણ ત્હમે ધંધો શો કરો છો?"

"ધંધો! ખાવું, પીવું, ને ફરવું."

"એમકે?"–વધારે વ્હેમમાં પડેલો અર્થદાસ હૃદયમાં ધ્રુજતો વળી પુછવા લાગ્યો "ને જાઓ છો ક્યાં?"

"ભાગ્ય લેઇ જાય ત્યાં–ત્હમે લેઈ જાવ તો ત્હમારે ત્યાં આવું સુખ મ્હને ને ત્હમને સરખી લાગી હશે."

અર્થદાસ મનમાં બોલ્યો "જો બ્હારવટીઓ ખરો! મ્હારે ઘેર આવવું છે, ત્યારે પેલીને બચાવવા શું કરવા લડ્યો ને ઘવાયો? કોણ જાણે બ્હારવટીયાઓનો ભેદુ થઇ એમ કર્યું કેમ ન હોય?" સ્વાર્થ જળનાં માછલાંએ પરમાર્થબુદ્ધિની કલ્પના ન કરાઈ.

સરસ્વતીચંદ્રે ફરી પુછ્યું "ભાઈ ત્હમારે ઘેર મને લેઇ જશો? હું ત્હમને કામ લાગીશ. આ દેશનો હું ભોમીઓ નથી ને તમે સઉ રસ્તાના ભોમીયા હશો."

"મ્હારે ઘેર તે તને મરવાને લેઈ જાય!–અર્થદાસ પણ ખરો "કે ત્હને ચપટીમાં લે!" એટલું મનમાં બોલી મ્હોટેથી બોલ્યો હા "શા વાસ્તે નહિ? પણ એટલી સરતે જો કે મ્હારી ઘરવાળી પાછી "આપવી!"

"ભાઈ, તે તો હું શી રીતે કરૂં? પણ ત્હમારે ઘેર ચાલો એ- "ટલે હું તપાસ કરવા લાગીશ."

"જો લુચ્ચો!" અર્થદાસ આટલું મનમાં કહી વળી મ્હોટેથી "બોલ્યો. "વારુ ભાઈ ચાંદાભાઈ! આપણે અહીંયાં કયાં સુધી પડી "રહીશું ચાલો ગામભણી જઇએ!"—મનમાં બોલ્યો પોલીસમાં "પ્હોંચાડું પછી એ તો રત્નનગરીની પોલીસ છે ને વાણીયા સાથે "કામ છે."

"બે જણ ઉઠયા અને મનહરપુરી ભણી ચાલવા લાગ્યા. ચાલતાં ચાલતાં અર્થદાસે ખેલ માંડ્યો. અચીંત્યો રસ્તા વચ્ચે બેઠો અને રોવા લાગ્યો."

"ઓ મ્હારી મારે! ત્હારૂં શું થશે? ઓ"—

સરસ્વતીચંદ્ર ચમકી આભો બની આસનાવાસના કરતો બોલ્યો: "શું છે! ત્હમારી માને શું થયું?"

"અરે મ્હારી બાયડીને પેલા લેઇ ગયા–બીચારી રવડી મરશે "ઓ મ્હારી મારે–બાયડી રે?"

"ધીરજ ધરો, ભાઇ, ગામમાં ચાલો અને રસ્તો કરીશું."

"પણ એની પાસે દાગીના છે તે!–એ તો મ્હારું સર્વસ્વ! હવે "હું ખાઇશ શું? મ્હારા ઘરમાં તો ઝેર ખાવા જેટલી ફુટી બદામ "નથી! ઘરવાળાને ભાડું ક્યાંથી આપીશ? મ્હારાં તો હાંલ્લાં અને

"લાકડાં એ વેચાશે ! ને હું મોદીને શું આપીશ ને બાયડી ખોળવા
"સરકારમાં શું આપીશ ?–ઓ ચાંદાભાઇ હું તો અહીંયાંજ મરીશ."

ઘણું સમજાવ્યો પણ અર્થદાસ ઉઠયો નહિ. આખરે આંખો ફાડી
"શેઠ બોલ્યો: "હું તો હવે ફાંસો ખાઈ મરવાનો. દૈવે મ્હને બ્રાહ્મણ
"પણ ન ઘડયો કે લોટ માગી પેટ ભરૂં. મ્હારા તો પેટમાં ગુંચળાં
"વળે છે–ઉઠાતુંએ નથી ને બોલાતુંએ નથી. એ ચાંદાભાઇ ! અબબબ"
જીભ અટકી હોય એમ અર્થદાસ લાંબો થઈ સુઇ ગયો, આંખો ચગાવવા લાગ્યો, ને મ્હોંમાંથી ફીણના પરપોટા કહાડવા લાગ્યો.

સરસ્વતીચંદ્રને અત્યંત દયા આવી ને વિચારવશ થઇ ગળગળો થઇ ગયો. "ઓ ઇશ્વર, હું બીચારાને દુઃખથી છોડાવવા શું કરૂં ? આના
"દુઃખમાં મ્હારી ભુખ તો મરી ગઇ. આને સ્ત્રીનું દુઃખ નથી પણ
"પૈસાનું દુઃખ છે. એનું દુઃખ ભાંગવા જેટલો પૈસો તો મ્હારી પાસે
"હતો તે મ્હેં છોડયો. દ્રવ્યનો આવા પ્રસંગે ઉપયોગ હશે ત્હેનું
"મ્હને ભાન ન રહ્યું. આને ઇશ્વરે વિદ્યા આપી નથી, ગર્ભશ્રીમંત
"પણ નથી ! મ્હારી ગર્ભશ્રીમત્તાપર ધુળ વળી ! આનું આષધ દ્રવ્ય,
"તે હું કયાંથી આપું ! દ્રવ્ય છોડયું ન હત તો આ પ્રસંગ ન આ-
"વત." વળી અર્થદાસ સ્હામું જોઇને શાંત પડી વિચાર્યું. "દ્રવ્ય
"છોડયું ન હત તો અર્થદાસના દુઃખ જેવાં દુઃખ લોકને થતાં હશે એ
"હું કેમ જાણુત ?"

શાન્તિએ સ્મરણને સ્ફુરવા દીધું અને પોતાને જનોઇએ બાંધેલી મણિમુદ્રા સાંભરી આવી. સાંભરી આવતાં મુખપર આનંદ અને ઉત્સાહ દીપવા લાગ્યાં. "હા ! આના ઉદ્ધારનો માર્ગ સુઝયો" મણિમુદ્રા છોડી હાથમાં લેઇ તે પર જોઇ રહ્યો; "મણિમુદ્રા ! કુમુદસુંદરીની લલિ-
"ત આંગળીએ વસવા, ત્હેના ચિત્તને આનંદ આપવા મ્હેં ત્હને આ-
"ટલા મોહથી ઘડાવી હતી ! તે સર્વ હવે વ્યર્થ થયું. આ દીન વણિ-
"કને આનંદનું સાધન તું હવે થા ! આ ક્ષિતિજરેખા ઉપર સૂર્ય-
"મંડળ શોભે છે તેમ તું કુમુદની આંગળીપર દીપત ! સૂર્ય હવણાં
"ક્ષિતિજથી ભ્રષ્ટ થશે ! હું અને તું કુમુદથી ભ્રષ્ટ થયાં ? તું હજી
"ગરીબનું ઘર ઉઘાડશે એ ત્હારૂં ભાગ્ય ! પણ કયાં કુમુદ અને ક્યાં
"આ વણિક ? પણ હું તો ત્હારા યોગ્ય નથી જ ! દુષ્ટને છોડી
"ગરીબનું ઘર ઉઘાડ ! મણિમુદ્રા ! લક્ષ્મીના છેલ્લા અવશેષ ! પ્રિય

" કુમુદની સ્મારક એકલી એક મ્હારી જોડે રહેલી છેલ્લી બ્હેન !
" મ્હારા પિતાના વિભવના છેલ્લા પ્રસાદ ! પ્રિય કુમુદના આજ
" ચીરાઈ જતા અંતઃકરણમાં રસળતો મ્હારો દુષ્ટ હાથ ત્હારે યોગ્ય
" નથી ! મ્હારૂં જનોઈ ભ્રષ્ટ છે-મ્હારૂં શરીર દુરાત્માનું ઘર છે !
" મણિમુદ્રા લક્ષ્મીના છેલ્લા અવશેષ ! પ્રિયતમ પિતાના વિભવના
" છેલ્લા પ્રસાદ ! પ્રિયતમ કુમુદની પ્રિયતમ બ્હેન ! મ્હારા સ્નેહની
" શ્મશાનવિભૂતિ ! મ્હારા આંસુથી કલંકિત કર્યા સિવાય ત્હને તજું
" છું ! જા ! ગરીબનું ઘર દીપાવ ! " સરસ્વતીચંદ્ર અર્થદાસની પાસે બેઠો—ત્હેની આંગળીયે મુદ્રા પ્હેરાવીઃ-અને ભુખથી, દુઃખથી, દયાથી, વિરહથી, નબળો પડેલો વિકલ ગદ્દગદ્દ બનતો તરુણ ઢળી પડ્યો.

સરસ્વતીચંદ્રને બ્હારવટીયો કલ્પતો, ઘડીકમાં ત્હેને રત્નનગરીના પોલીસને વશ કરવા યુક્તિ શોધતો, ઘડીકમાં ત્હેની પાસેથી છુટો થવા ઇચ્છિતો અને આખરે છેલ્લી ઇચ્છાને વશ થતો અર્થદાસ નિર્ધનતા અને દુઃખનો ઢોંગ લેઇ પડ્યો હતો તે એવું ધારીને કે એને નિર્માલ્ય ગણી બ્હારવટીયો પોતાની મેળે પોતાને રસ્તે પડે. તેમ કરતાં આ તો નવું નાટક નીકળ્યું. ચગાવેલી દેખાતી આંખોવડે તે મુદ્રા જોઇ મણિમુદ્રાની પરીક્ષા કરી નજર આગળનો દેખાવ સમજ્યો નહિ અને મુદ્રા આંગળીમાં બેઠી અને સરસ્વતીચંદ્ર ઢળી પડ્યો કે એકદમ વિજળીની ત્વરાથી ઉભો થઇ ચોરચિત્તવાળો પોતાને સમયસૂચક ગણતો, પાછું જોયા વગર અને વિચાર કરવા ઉભા રહ્યા વગર મુઠી વાળી નાઠો.

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૨.

સરસ્વતીચંદ્રને બાવાઓ લઈ જાય છે.

(સરસ્વતીચંદ્રને બેભાન અવસ્થામાં વનમાં પડતો મુકી સ્વાર્થી અર્થદાસ પલાયન કરી ગયો તે આપણે જોયું. સરસ્વતીચંદ્રની મૂર્છા ઘણો લાંબો વખત પ્હોંચી અને રાત પડતાં પણ તે અઘોર વનમાં પડેલો હતો.)

આ પ્રસંગે આખા જંગલમાં પેસવા કોઇ માનવીની છાતી ચાલે એમ નહતું, અને ખરા શૂરવીરો પણ રાત્રિ સમયે આ ભયંકર જનાવરોને છંછેડવા હિંમત ધરતા નહોતા. આખા જંગલમાં માત્ર જનાવરોની કારમી ચીસો સંભળાયાં કરતી અને બ્હારવટી-

ચાઓ રાવણું કરતા તે પણ મનહરપુરીની બાજુના વડમાં ભરાતા. સરસ્વતીચંદ્ર પડ્યો હતો તે જગા વડથી થોડે છેટે હતી અને વડ નીચે ઉઠતો શોર બકોર પણ અંધારામાં કાન ઉપર અફળાતો ત્યારે ઓછો ભયંકર નહોતો લાગતો. આકાશમાં તારાનાં ઝુંડ ઝમુક્તાં હતાં તે પણ ભયંકર પ્રાણીઓની આંખો જેવાં વિકરાળ પ્રકાશવાળાં લાગતાં હતાં અને જંગલનો આ ઠાઠ જોઇ નબળો પોચો માણસ તો ભયથી ગાંડો જ થઇ જાય. સરસ્વચંદ્રની મૂર્છા વળી તો પણ ઉઠવાની કે બોલવાની ત્હેનામાં શક્તિ રહી ન હતી. રસ્તાની ધુળમાં ચતોપાટ પડેલો હતો ત્હેને કાંઇક શુદ્ધિ આવતાં, પ્રથમ કાન સચેત થવા પામતાં, સિંહની ત્રાડતી ગર્જના અને ત્હેની સાથે જ બીજાં પ્રાણીઓની ચીસો, એકદમ એ કાનમાં દોડી આવવા લાગી અને આંખો ઉઘાડતાં એ ગર્જનાઓથી ગાજતો વીંઝાતો ત્રાસ વર્ષાવતો અંધકાર અને અંધકાર સાગરને પેલે કીનારે ચાંચીઆઓની તરવારોની અણીયો પેઠે ચળકતા ચળકતા તારાઓ, દૃષ્ટિમાં ઉપરા ઉપરી ઉભરાવા લાગ્યા. સરસ્વતીચંદ્રના પંડિત વિચાર ન્હાસી ગયા; કવિતા તો પાસે આવીજ નહિ; જ્ઞાન માર્ગ તો સુઝ્યો જ નહિ; માબાપ, કુમુદસુંદરી, અને ચંદ્રકાંત પણ એનાં મનની દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી ખસી ગયાં; મરણકાળે સઉને મુકી એકલાં જવાનું તેવી જ રીતે આ મહાભય પ્રસંગે પણ સરસ્તીચંદ્ર એકલો અનાથ ભોંય નાંખેલા જેવો કાળરાત્રિના ઘોર ભયભૈરવનું ઉગ્ર સ્વરૂપ જોવા લાગ્યો, ઉઠવાની શક્તિ નહિ તો ન્હાસવાની ક્યાંથી હોય ? ન્હાસીને પણ આ અજાણ્યા જંગલમાં અંધકારે કેઈ દિશાએ જવું ? ગમે તો ભુખ અને અશક્તિથી અથવા ગમે તો કોઇ ભયંકર પ્રાણીના મુખમાં આહુતી પેઠે પડી, સંસારને છેલ્લા નમસ્કાર કરવાનો પ્રસંગ. પ્રત્યક્ષ લાગ્યો ત્હેની સાથે ભૂતકાળ દૃષ્ટિ આગળ ખડો થયો. પિતા, કુમુદસુંદરી અને પ્રિય ચંદ્રકાતનાં દીન મુખ નેત્ર આગળ આવી ઉભાં, અને તે સર્વનાં નેત્રનાં આંસુની અખંડિત ધાર વ્હેતી દેખાઈ. બોલવાની શક્તિ વગર, બોલ્યા વગર સરસ્વતીચંદ્રનો આત્માજ આ જોઇ રોવા લાગ્યો, સઉની ક્ષમા માગવા લાગ્યો; કરગરવા લાગ્યો; બ્રહ્મહત્યા જેવી સ્નેહહત્યા ફરી ફરી સાંભરી આવી ત્હેના આખા શરીરને કંપાવવા લાગી, એની આંખોમાંથી આંસુ જાતે નીકળવા લાગ્યાં અને બે પાસ આંખના ખુણામાંથી

લમણા ઉપર થઈ કાન આગળ થઈ પૃથ્વીપર પડવા લાગ્યાં; ત્હેને શીત આવ્યા જેવું થયું; રોવાની શક્તિ હત તો પોકે પોક મુકી રોવાઇ જાત, પણ રોવા જેટલી શક્તિ સરખી ન હતી તેથી શરીર અને મુખ રાંક થઈ ગયાં; લક્ષ્મીનંદન, કુમુદસુંદરી, અને ચંદ્રકાંત એ શબ્દથી ભરેલા નિ:શ્વાસ અને પ્રાણ છાતીમાં ધડકવા લાગ્યા; એ નિ:શ્વાસ અને પ્રાણ હવે તો જાય તો સારૂં એવું ઇચ્છી ત્હેનો માર્ગ મોકળો કરવા ગરીબડું મુખ પ્હોળું થઈ ગયું; પગ ચુસાવા લાગ્યા પણ હલાવવાની શક્તિ ન હતી. પેટમાં દાહ ઉઠવા લાગ્યો અને યમરાજના દૂતનાં પગલાંના જેવા ધબકારા સંભળાયા. અત્યારે એને કોઈ અગ્નિદાહ કરવા ન્હોતું; એના શબ પાસે મરણપોક મુકનાર પણ ન હતું. માત્ર અંધકાર ભરેલું જંગલ ભયાનક અને ગંભીર દેખાવ ધારણ કરી ચારે પાસેથી ત્રાડો નાંખતું, મરેલા શિકાર પાસે ગાજતો વાઘ બેઠો હોય તેમ, બેઠું હતું અને ખાવા ધાતું હતું.

એવામાં રસ્તાની એક બાજુપરની ઝાડીમાં કાંઇક ખડખડાટ થયો અને થોડીવારમાં એક મહાન્ અજગર, કાળો નાગ, ફુંફવારા મારતો ઝાડીમાંથી રસ્તા ઉપર દાખલ થયો, અને ફુવારાના પાણી પેઠે ઉછળતો, સરસ્વતીચંદ્ર પડ્યો હતો એની પાસ સમુદ્રનાં, અટકે નહિ એવા મોજાં પેઠે આવ્યો. સરસ્વતીચંદ્રના અશક્ત શરીરમાં એના ઘસારાએ અને ફુંફવાડાએ અચીંતી લેશ શક્તિ આણી અને ઉઠાયું વો નહિ પણ નાગ આવતો હતો તે ભણી દૃષ્ટિ ફેરવી અને યમદૂત જેવા નાગને એણે દીઠો અને ત્હેની સાથે આંખો આકાશ ભણી હતી તેવી કરી દીધી. સગાં સ્નેહીના વિચાર, પશ્ચાતાપ, દીનતા, શોક અને આંસુ એ સર્વ સંસારના પદાર્થોનો વીજળીની ત્વરાથી ત્યાગ કરી દીધો, અને મંગળસમય જેવા મરણકાળને વાસ્તે સરસ્વતીચંદ્ર આંખના પલકારા જેટલી વારમાં સજ્જ અને સાવધાન થઇ ગયો. આ સર્પ પોતાને ક્યારે ડસે છે ત્હેની વાટ ધડકતા હૃદયથી જોવા લાગ્યો. સર્વ સંસારનું હવે અવસાન આવે છે સમજી, ક્ષોભ તજી, તે શાન્ત થઇ ગયો. વિચારનો અવકાશ મળ્યો, ઉપજેલું મરણ–ભય અવકાશ જતો રહ્યો ત્હેની સાથે જતું રહ્યું. માત્ર આત્મરક્ષણની સાહજિક વૃત્તિ સૂર્ય ગયા પછી પણ સૂર્યનાં કિરણ રસળે તેમ હજી રહી હતી અને એ વૃત્તિએ પણ એવું જ શીખવ્યું કે નાગની પાસે સચેતન દેખાવા કરતાં

જડ દેખાય, જાય તે રસ્તે હેને જવા દેવો એ જ સારૂં છે. મહાસર્પ દોડતો દોડતો આવ્યો તે ક્ષણે સરસ્વતીચંદ્ર આવા કારણથી હાલતો ચાલતો બંધ થઈ સ્તબ્ધ બની શ્વાસ રુંધી પડી રહ્યો. સર્પ આડો અવળો વાંકો થતો એની પાસે આવ્યો, પોતાના માર્ગનો અવરોધ કરતો એને દેખી એની ચારે પાસ પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યો, અને અંતે પ્રથમ હતો તે પાસે આવી, એની છાતીપર ચ્હડી ગયો. સાપ પાંચ છ હાથ લાંબો, ચાર પાંચ આંગળ જાડો અને વિકરાળ હતો. તારાના તેજમાં એની તીવ્ર આંખો, ધોળી મુછો, અને કાંચળીમાંના પટા આભાસ ધરવા લાગ્યા. પોતાની પ્હોળી મ્હોટા પાંદડા જેવી અગ્ર ફણા ઉંચી કરી કંપાવવા માંડી. સરસ્વતીચંદ્રની છાતીપર નાગરાજ ડોલવા અને ભયાનક ડાકલી વગાડવા લાગ્યો. સરસ્વતીચંદ્રના ધૈર્યની સીમા આવી ગઇ અને સાપ કરડ્યો હોય એવી જ વૃત્તિ આ દેખાવ જોઇ એને થઇ ગઇ. ત્હેના ઓઠ, નખ અને દાંત કાળા પડ્યાં હશે તે તો અંધારામાં શું જણાય પણ તે સર્વમાં શીત વ્યાપી ગયું, કાન બ્હેરા થઇ ગયા, શરીરમાં લોહી ફ્ટકી ગયું, અને આત્મા શબ જેવો શરીરમાં માત્ર સાક્ષીરૂપે રહ્યો. પાંચ સાત મીનીટ સુધી વિષમય પ્રાણી આ શરીર ઉપર આમ તેમ ફર્યો અને એના ભાર નીચે ચગદાતા ગયા તેમ શરીરનાં અવયવ એક પછી એક મરી ગયા જેવા થયા. અંતે એકદમ પુંછડું જોરથી સરસ્વતીચંદ્રના મ્હોંપર ઝાપટી, શરીર ઉપરથી ઉતરી, સાપ સ્હામે રસ્તે ચાલ્યો ગયો. તે પળે "એ કરડ્યો!" એવી વેદના સરસ્વતીચંદ્રના રહેલા ભાનના અંગારામાં વિષ પેઠે વ્યાપી ગઇ અને ત્હેની સાથે એ અંગારો હોલાઇ ગયો. જંગલ પાછું હતું તેવું થઈ ગયું; સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયના ધબકારા પણ બંધ થઇ ગયા; એને ધારણ કરનારી રાત્રિચિતામાં અંધકાર ભડભડ લાગવા માંડ્યો, અને જંગલ-શ્મશાનમાં પ્રાણીબંધુઓની પોકેપોક ચારે પાસ ગાજી રહી અને આકાશને ભેદવા લાગી. કઠણમાં કઠણ કાળજાં ચીરી નાંખે એવી મરણપોક જેવી સિંહગર્જના બીજા સર્વે નાદને ડુબાવી દેઇ એકલી સંભળાવા લાગી; અને દશે દિશાએ ઘોર શૂન્ય અંધકારમાં યમને ખોળે પડેલા સરસ્વતીચંદ્રની પ્રાણયાત્રાના અવસાનના સાક્ષીભૂત થવા, એ સુતો હતો ત્યાંથી ફરતા બે ત્રણ ગાઉ સુધીમાં, કોઈ માનવી આ ભયંકર પ્રહરે હશે એવી કલ્પના પણ થવાનું કારણ નહોતું. ચારે પાસનું જંગલ, પૃથ્વી, આકાશ અને સર્વે દિશાઓ એકદમ આ પુરૂષના પ્રાણને વાસ્તે પોકારતી હતી અને એ પોકાર અંધકારમાં પડઘા પામી ગાજી ઉઠતો

હતો. "ઓ સરસ્વતીચંદ્ર!"—"સરસ્વતીચંદ્ર! સરસ્વતીચંદ્ર ઓ! ઓ!"......એવી લંબાવતી કારમી ચીસ આખા અરણ્યમાંથી ઉંચા તાડોનાં વચાળામાં થઇને નીકળતી લાગતી હતી અને ઠેઠ મનહરપુરીમાં પ્હોંચી, ચંદ્રકાન્તના હૃદયને ચીરતી હતી, અને સુવર્ણપુર સુધી પ્હોંચી, ગરીબ કુમુદસુંદરીની આંખોમાંથી ઉંઘને હાંકી કહાડી આંસુનો સાગર ઉભરાવતી હતી અને અમાત્યનો મ્હેલ અને પ્રમાદધનનું રંગભવન ત્હેને મન શ્મશાન જેવું કરી દેતી હતી.

માનવીનો પગસંચાર આ અરણ્યમાં થવો અસંભવિત હતો તેવે આ પ્રહરે જે રસ્તે સરસ્વતીચંદ્ર શબવત્ પડ્યો હતો તે રસ્તાપર કેટલેક છેટે પૂર્વ દિશામાં ભૂતાવળી જેવું એક ટોળું આવતું હતું. એ ટોળું બ્હારવટીયાઓનું ન હતું, કારણ એ લોક તો ક્યારના વડ આગળથી વેરાઈ ગયા હતા. અત્યારે રાત્રિના અગિયાર વાગ્યા હતા. અને રાત્રિ વધી તેમ તેમ ભયંકર થતી ગઇ. ભયંકર પશુઓની ચીસો વધતી ગઇ, અને ઘુવડ ઠેકાણે ઠેકાણે નીકળી પડી ઘુઘવવા લાગ્યાં. જંગલમાં પડતી ચીસોનો પ્રત્યુત્તર મનહરપુરીની શેરીઓના કુતરા મ્હોટે સાદે કરવા લાગ્યા અને ત્હેમનું ભસવું અને રોવું આ રસ્તા સુધી સંભળાવા લાગ્યું. આકાશમાં તારાઓના પોપડે પોપડા બંધાયા અને ત્હેમનું તેજ એકાંત ભયસૂચક લાગવા માંડ્યું. ક્વચિત્ એકાદ રડીખડી કાળાશ મારતી ન્હાની વાદળી સિવાય જ્યાં જુએ ત્યાં તારાં જ તારા અને વચ્ચે ભયંકર કાળું આકાશ. ઝાકળ પણ પડવા માંડ્યું હતું અને ભયભીત જગતને શરીરે પરસેવા પેઠે એકઠું થઈ સર્વને ઠંડાગાર કરી નાંખી કંપાવતું હતું. ત્રિભેટાની પૂર્વ ભણીથી આ ઘડીયે ભયંકર ભૂતાવળી જેવું ટોળું આવતું હતું અને રાત્રિની ભયંકરતાને વધીરતું હતું.

આ ટોળાની આસપાસ કેટલાક જણ વાંસના ભારા બાંધીને ત્હેને મસાલો પેઠે સળગાવી ચાલતા હતા. એ ઉંચા વાંસની મસાલો વગર તેલે બળતી હતી અને ત્હેના શિખરો ઉપર બળતા રાતા પીળા ભડકા ઘણેજ છેટે સુધી પ્રકાશ નાંખતા હતા અને ઝાડો અને તાડોની વચ્ચે અંધકારના ઉંચા શિખર-કળસ જેવા લાગતા હતા. કોઈ કોઇ વખત તો વાંસોની ગાંઠો બળતાં ફુટતી અને ચારે પાસ ત્હેના તનખા કડાકા કરતા ઉડતા હતા. આ ટોળામાં સર્વેએ માથે શિવના ગણુની પેઠે મ્હોટી જટાઓ ઉંચી બાંધી લીધી હતી અને કાળા બાળની ઉભી ગડો અજવાળામાં મ્હોટા સાપની પેઠે ચળકતી હતી

અને જટાઓ ઉભા રાફડાઓ જેવી લાગતી હતી. આ ટોળું બાવાઓનું હતું અને ત્હેમના પગનો ઘસારો ઘણે છેટેથી સાંભળીને સાપ સરસ્વતીચંદ્રના શરીરપર ઘડીવાર સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો હતો, અને તે ઘસારો તથા પ્રકાશ દૂરથી પાસે આવતો સમજી એકદમ ન્હાસી ગયો હતો.

નાગ ગયો અને થોડીક વાર થઇ હશે એટલામાં તે બાવાઓનું ટોળું સરસ્વતીચંદ્રનું શરીર પડ્યું હતું તે જગા આગળથી દૃષ્ટિગોચર થયું, આશરે ત્રીશ ચાળીશેક બાવાઓનું ઝુંડ હતું અને સઉની વચ્ચે એક રથ હતો ત્હેને બળદ ન જોડતાં બાવાઓ જ ખેંચતા હતા. બાકીના બધાઓમાંના કેટલાક હાથમાં કરતાળ, ડફ, કાંશીઓ, વગેરે લેઇ વગાડતા હતા. કેટલાક પાસે માત્ર મશાલો જ હતી, કેટલાકની પાસે લાંબી ઉઘાડી તલવારો હતી અને તરવારવાળાઓ રથની આસપાસ અને ટોળાની આસપાસ ચોગમ આંખો ફેરવતા ફરતા હતા. એક જણની પાસે ભગવા રંગનો ઉચો ઝુંડો હતો તે રાત્રે ઉન્હાળાના પવનના સપાટાથી ફરફરતો હતો અને મસાલોના વીંઝાતા ભડકાઓની ભભક સ્હામે વીંઝાતો હતો, અને લાલ ભગવો રંગ ભડકાઓના રંગથી રંગાઇ ચાર પાસના અંધકારમાં સૌથી ઉંચે જાણે એક ભડકોજ હોય તેમ ભભક મારતો હતો. રાખથી ભરેલી જટાઓ, ભસ્મથી ભરેલાં, માળાઓના ભારાથી લચી પડતાં અર્ધાં ઉઘાડાં અને અર્ધાં ભગવે લુગડે ઢંકાયલાં કાળાં પ્રૌઢ બળવાન શરીર, આકાશ સુધી ગાજી નીકળતી સિંહવાઘને પણ ડરાવતી, આખા વનમાં પડઘા ભરતી, જાડી ફાટી ભજનની નિર્ભય બુમો, અને એકાંત ભયંકર જંગલમા ભજનની લ્હેમાં ઉન્મત્ત પડતા પગના ધબકારા, આ સર્વથી આ અલમસ્ત જોગીઓનું ટોળું આખા જંગલને ચ્હડાઇ કરી સર કરતું લાગતું હતું અને સિંહવાઘનાથી ત્રાસ થાય ત્હેના કરતાં આ સ્થળે આ સમયે ત્હેમની આ દશાનું દર્શન માણસની છાતીને ઓછી કંપાવે તેવું ન હતું. ફાળો ભરતા ભરતા, ત્રાડો નાંખતા નાંખતા, મસાલોની ઉંચી ઝાળોની ગુફાઓમાંથી ઉછાળા મારતા હોય તેમ, ધસતા ધપતા સર્વ બીહામણા બાવાઓ સરસ્વતીચંદ્રના શરીર પાસે આવી પ્હોંચ્યા. ત્હેમના શરીરપર જુદે જુદે ઠેકાણે ગોપીચંદન, કંકુ અને સિંદૂરનાં છાપા તિલકને લીધે મ્હોટા વાઘના ટોળાના જેવા તે લાગતા હતા. ત્હેમના ખખડતા લાંબા કાળા ચીપીઆ મ્હોટા નાગની પેઠે ત્હેમની કેડોથી, ખભાથી અથવા હાથથી લટકતા હતા. સઉના ખભા પાછળ હોડકાના આકા-

રનાં જાડાં લાંબાં લાકડાનાં ભિક્ષાપાત્ર નાખી દીધાં હતાં અને ભરેલી ભગવી ઝોળીઓ સઉની બગલો નીચે ઝોલાં ખાતી હતી. મહારૂદ્રની આસપાસ વીંટાઇ વળી આવતા ભયંકર ગણોના ટોળા પેઠે આ ટોળું કાળો ભરતું સરસ્વતીચંદ્રના શરીર પાસે આવી પહોંચ્યું, અને એ શરીર ચગદાઇ જાય તે પ્હેલાં મસાલોનું અજવાળું એનાપર પડવાથી સઉની આગળ ચાલતો બાવો ચમક્યો ખચક્યો. એ શરીર પર દૃષ્ટિ નાંખી ઉભો રહ્યો અને ત્હેની સાથે સર્વ ટોળું ઉભું રહ્યું, નિશ્ચેષ્ટ થયું, એકદમ બોલતું બંધ થઇ ગયું, અને ગાડીમાંથી જોગીશ્વરે બુમ પાડી. "મોહનપુરી, શું છે ?" આગળ ચાલતા બાવા મોહનપુરીની આસપાસ તરવારબંધ કેટલાક બાવા ભરાઈ ગયા, સરસ્વતીચંદ્રના શરીરને નીચો વળી મસાલવડે ન્યાળતો પ્રચંડ બાવો મોહનપુરી બોલ્યો "ગુરૂજી માણસનું શરીર શબવત્ પડેલું છે." વધારે ન્યાળી બોલ્યો "આજ્ઞા હોય તો સ્પર્શ કરીને જોઉં કે જીવ છે કે શબ છે." પરીક્ષા કરી સર્વેએ ઠરાવ કર્યો કે જનાવરે એને માર્યો નથી અને એ મરી ગયો નથી. ગુરૂજીએ ધ્યાન ધરી આજ્ઞા કરીઃ-" બચ્ચા, એ " પુરૂષને ઉંચકી લે. શ્રી જગદીશની ઇચ્છા છે કે સુંદરગિરિના મઠનો " આ પુરૂષ ઉત્કર્ષ કરશે અને ત્યાંના સાધુ ગોસાંઇઓ જતે દિવસે " એના આશ્રિત થઇ રહેશે-બચ્ચા, એને જીવની પેઠે જાળવજે ! એ " મહાપુરૂષ થશે અને સાધુ સંત એના ચરણારવિંદની સેવા કરશે ! "

ત્રિકાળજ્ઞાની ગણાતા જોગીશ્વરનું આ અણધાર્યું વચન સાંભળી સર્વ સ્તબ્ધ થઇ ગયા. સરસ્વતીચંદ્રના શરીરને બળવાન મોહનપુરીએ બાળકના શરીરની પેઠે પોતાને ખભે નાંખ્યું. આવ્યા હતા તેવાજ સર્વ કીર્તન કરતા ચાલ્યા. આગળ જતાં આખું જંગલ બળતું હતું અને ગાઉના ગાઉ સુધી ભયંકર દવ પ્રગટી રહ્યો હતો. ઠેકાણે ઠેકાણે બળતા વાંસોની ગાંઠો ફુટતી હતી અને તનખા ઉડતા હતા. ન્હાનાં મ્હોટાં પશુઓ પરસ્પર-વિરોધ ભુલી જીવ સાચવવાની સર્વ સામાન્ય ઇચ્છાને વશ થઇ દોડધામ કરી રહ્યાં હતાં. ઉંઘેલાં પક્ષીઓ માળાની સાથે બળી જતાં કારમી મરણ ચીસો નાખી, શાંત ભસ્મ બની જતાં હતાં, દવના પ્રકાશથી અને ધુમાડાથી ઉભસતા આકાશમાં પણ આગ લાગેલી જણાતી હતી. આ ભયંકર દવથી બળતા જંગલ વચ્ચે માર્ગ શોધી કહાડી આગમાં પ્રવેશ કરતું હોય, દવ વચ્ચે ચાલતું હોય, અગ્નિ લોકમાં જ જીવતું હોય, તેમ જોગીઓનું ટોળું પ્રકાશમાં, તાપમાં,

ભડાકામાં લીન થઇ ગયું, અદૃશ્ય થઇ ગયું. મોહનપુરીના ખભા ઉપર પડેલા સરસ્વતીચંદ્રના ઉત્તમાંગમાં લટકતાં લોચન કમળ તાપને બળે ઉઘડ્યાં હોય તેમ પળવાર ઉઘડી, આ ચિત્ર સ્વપ્નને જોઇ, કંઇ પુછ્યા વિના, બોલ્યા વિના પાછાં મીંચાઇ ગયા, અને એ પણ આખરે અદૃશ્ય થઇ ગયાં.

સરસ્વતિચંદ્ર, ભાગ ૨.

કુંવારી–કુસુમ.

(કુમુદસુંદરીના પિતાને રત્નનગરીના પ્રધાન વિદ્યાચતુરની ન્હાની પુત્રી કુસુમને શાશ્વત કૌમાર્યનો અભિલાષ છે. સ્ત્રીઓનું કૌમારવ્રત એ હિંદુ આચારની વિરૂદ્ધ છે. કન્યાના આવા ઉચ્ચ પણ લોકાચાર વિરૂદ્ધના આશયથી તેમ જ જ્ઞાતિમાં સારો વર નહિ હોવાથી કુસુમસુંદરી ત્હેના માત તાતને મ્હોટી ચિંતાનું કારણ છે.)

" ગૃહસંસારના પ્રશ્ન રાજ્યતંત્રના પ્રશ્નો જેવા જ વિકટ છે ! સુન્દરગૌરી કહે છે કે કુસુમને ભણાવી ન હત તો આવા અભિલાષ ન રાખત ! હિંદુ સંસારી કહે છે કે કન્યાને સર્વદા કુમારિકા ન રાખવી. નવી વિદ્યા કહે છે કે આપણા ઘરમાં બાળક વયનું પણ મનુષ્ય જ છે અને ત્હેને બલાત્કારે તો શું પણ સજ્ઞાન વય થતાં સુધી પરણાવાનો વિચાર પણ અન્યાય છે! કુસુમને વિરક્તિના અભિલાષ છે; આર્ય સ્ત્રીઓને વૈધવ્યકાળ વિના વૈરાગ્ય અશક્ય છે! એના અભિલાષ સિદ્ધ કરવાથી આ દેશકાળમાં ત્હેને આમરણાન્ત દુઃખ સિવાય અન્ય પરિણામ નથી. ન્યાય જોવો કે પરિણામ? એક પાસ પુત્રીની સ્વતંત્રતા નષ્ટ કરવાનો અન્યાય અને બીજી પાસ હિંદુ સંસારની વ્યવસ્થામાં કુમારિકા સ્ત્રીને માટે સજ્જ કરેલાં ભયંકર પરિણામ! નવી અને જુની વિદ્યાઓએ મ્હને આમ સુડી વચ્ચે સોપારી જેવો કરી દીધો છે ! "

આવા વિચારોમાં ડુબી ગયેલો પણ હસતો હસતો વિદ્યાચતુર એક મધ્યાન્હે પોતાના આરામાસનમાં ડુબી ગયો, અને કરેલા ભોજનનો નીશો ચઢેલો તેથી નિદ્રાવશ થઇ ગયો. થોડીવારે ત્હેની આંખ ઉઘડી ત્યાં સામે એક આસન ઉપર ગુણસુંદરી બેઠેલી. એના હાથમાં પોસ્ટમાં આવેલા પત્રના લખોટા હતા અને એના નેત્રમાં એકાંત અશ્રુધારા ચાલી રહી હતી. પતિ જાગતાં તે સ્વસ્થ થઇ ગઇ અને ત્હેના હાથમાં પત્ર સમુદાય મુકતી મુકતી કરમાયલે મુખે બોલી; " સૌભાગ્યદેવીએ પણ સ્વર્ગવાસ કર્યો ! "

"હેં! શું થયું?" કરી વિદ્યાચતુર ચમકી ઉઠ્યો અને પત્રો હાથમાં લેતો પત્નીના સ્હામું આતુરતાથી અને શોકથી જોઇ રહ્યો.

"પુત્ર દુષ્ટ નીવડયો અને પરલોકમાં ગયો, કુમુદ પણ ગઈ અને પ્રમાદધનને લીધે જ ગઇ! સાથે લાગો સર્વ પાસથી માર પડ્યો અને માયાળુ હૈયું ફાટી ગયું. બુદ્ધિધનભાઇને માથે હવે બાકી ન રહી. આવી સદ્‌ગુણી અને સ્નેહાળ જોડ ખંડિત થઇ! પ્રભુને એજ ગમ્યું આપણું દુઃખ હવે ઢંકાઇ ગયું. ઇશ્વરે કાંઇક ત્હેના સ્હામું જોયું છે તે છ માસનો ગર્ભપુત્ર અવતર્યો છે. પણ એટલા અણવિકસ્યા ફુલ ઉપરની આશા તે તો કાચા સુતરનો તાંતણો!" ગુણસુંદરી બોલી.

વિદ્યાચતુરે કાગળો એક ટેબલ ઉપર મુકી દીધા અને આસનમાં એનું શરીર ઢળી ગયું અને આંખોમાં પાણી ભરાઇ આવ્યું.

"ગુણીયલ! બહુ માઠું થયું! યુવાવસ્થા ઘા ભુલે છે, પણ ઉતરતી અવસ્થામાં પડેલા ઘા વકરે છે. જ્યારે સ્ત્રી પુરૂષ વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે પરસ્પર આશ્રયની અપેક્ષા વધે છે, મહારાજ મલ્લરાજને અંતકાળે મેનારાણીની સેવાથીજ સુખ હતું! ભવભૂતિએ સ્નેહનું પરિણામ વૃદ્ધ અવસ્થામાં મુક્યું છે—" હરિ! હરિ! મહા ભુંડું દુઃખ—"

ગુ૦—"પુરુષ પુરુષનો સ્વાર્થ જુએ છે. પણ બે ભીંતો સાથે પડતી નથી અને સૌભાગ્ય સાથે ગયેલાં સૌભાગ્યદેવી તો ભાગ્યશાળી જ થઇ ગયાં. માત્ર સંતાનની દુર્દશાની કહેણી રહી ગઈ મ્હારા વ્હાલા! મ્હને એમના જેવા મૃત્યુની વાસના છે. રાજ્યકાર્યમાં આપને મ્હારી જાત વિસારે પડશે, સ્ત્રીઓને તેમ નથી. મેનારાણીનું દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ છે."

વિ૦—"આપણા દેશમાં ત્હારે આવો ભેદ ગણવાનો અવકાશ છે. આપણા લોકનો વ્યવહાર આપણા સર્વ પુરૂષોને માથે આ મ્હેણું ઉભું રાખે છે."

ગુ૦—"મ્હારા વચનમાં એવી મર્મવેધકતા મુકું તો આપના સ્નેહને માથે આરોપ મુકતાં મ્હારો જ સ્નેહ વીંધાય. હું સોળે આની માનું છું કે યુરોપમાં આપણા જન્મ અને સંયોગ હત તોપણ હું આજ વચન કહત."

વિદ્યાચતુર નરમ પડયો. "હુ જાણું છું કે ત્હને મ્હારા ઉપર દયા અને વિશ્વાસ સંપૂર્ણ છે. પણ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે સ્ત્રીપુરૂષ પરસ્પર પ્રેમ રાખે છે તે પણ આત્માને જ પ્રાપ્તકામ કરવા માટે છે, અને મ્હને પાછળ મકી પ્રથમ જવાની વાતને ઉત્કૃષ્ટ ત્હેં ગણી તે એવા જ કારણથી."

ગુ૦—"આજ સુધીમાં હું ત્હમારી પાસે હારી નથી તે આજ હારી, પણ ઓ મ્હારા ચતુર–મરણ આવશ્યક છેજ તો જેનું જીવન વધારે લોકોપયોગી છે તેજ જીવનને લંબાવવાની વાસના ધરે. આપના જીવનનો સદુપયોગ ક્યાં અને અમો સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ કોણ માત્ર ?"

વિ૦—"પર્વત મ્હાન હોય છે પણ તે કોમળ વસુંધરાથી છવાય છે ત્યારે જ પ્રાણીઓને ઉપયોગી થાય છે. જડ જેવા શૈલ સમુદ્ર વચ્ચે ઉભા હોય છે ત્યારે તો માત્ર વ્હાણોના વિનાશના જ સાધક થાય છે."

ગુ૦—"હું બીજીવાર હારી! ઓ મ્હારા ચતુર! હું દુઃખી છું. મ્હને મ્હારો સ્વાર્થ ભુલાવતો હશે અને હું આપને દુઃખનું સાધન થઈશ પણ સૌભાગ્યદેવીના જેવું જ મૃત્યુ હું ઈશ્વિર પાસેથી માગું છું! મ્હારા હૃદયમાં બીજી વાત પેસતી નથી."

વિ૦—"તો એ ન્યાય ઈશ્વરને જ સોંપી એ વાતનો તું વિચાર કરવો જ છોડી દે તો શું ?"

ગુ૦—"હું છોડું પણ વિચાર છૂટતો નથી. 'કુમુદ ગઈ! હવે એક કુસુમ છે ત્હેને કુમારી રાખો કે પરણાવો! મ્હારું આયુષ્ય ન હોય તો મ્હારે વિચાર ન કરવો પડે. સંસાર દુઃખમય છે."

વિ૦—"હવે બીજી વાતજ કરો. આ પત્રોમાં ત્હેં કહ્યું તેજ છે કે કાંઈ મ્હારે જાણવા જેવું વિશેષ છે!"

ગુ૦—"એક પત્ર અલકકિશોરીનો છે ને બીજો વનલીલાનો છે તે મ્હેં વાંચ્યા છે. બીજા પત્રો પુરુષોના છે તે મ્હેં ઉઘાડ્યા નથી."

વિ૦—"આજ સમાચાર એમાં હશે!"

ગુ૦—"અલકકિશોરી પોતાના પિતાને માટે કુસુમનું માગું કરે છે. વનલીલા પણ એજ વિષે લખે છે."

વિદ્યાચતુર આભો બન્યો. "કુસુમ બુદ્ધિધનને માટે ?"

ગુણસુંદરી સ્વસ્થ રહી બોલી:–"કનિષ્ઠિકાએ કાલીદાસ કવિનું નામ આવ્યું અને બીજી આંગળીએ મુકવા જેવો કોઈ મળ્યો નહિ તેથી એ આંગળી નામ વગરની રહી ને અનામિકા કહેવાઈ. આપની કનિષ્ઠિકાએ જડેલા સરસ્વતીચંદ્ર ખોવાયા અને અનામિકા નામ વગરની રહી છે. પણ ત્રીજી આંગળી મ્હોટી છે ને ત્યાં મ્હોટી વયના બુદ્ધિધનભાઈને મુક્યા વગર છુટકો નથી. દેશ પરદેશ નાતમાં કોઈ બીજો નથી."

વિ૦—"ગુણીયલ, તું શું બોલે છે ? દુઃખબા બ્હેનની ભાણીને માટે જે વયનો વર ત્હેંજ ન જોયો તે કુસુમને માટે જોવાની આ વાત તું શી કરે છે ?"

ગુ૦—" ખરી વાત છે. કુમુદના દુઃખથી મ્હારી બુદ્ધિ નષ્ટ થઇ છે. કુસુમની ચિન્તાથી મન ધુમાડાના બાચકા ભરે છે' પણ મ્હને જે સુઝે છે તે આ."

વિ૦—પ્રમાદને કુમુદ દીધી તે કાળે ઉતાવળ થઇ ગઇ તો પશ્ચિમ બુદ્ધિએ પશ્ચાતાપ કરાવ્યો. પણ એ તો એકલી વિદ્યાનું જ કજોડું અને આ તો સાથે વયનું પણ કજોડું !"

ગુ૦—" અલકનો પત્ર કાળજું વલોવે છે. ત્હેને કુમુદ ઉપર ખરો સ્નેહ હતો ને વચન આપે છે કે બુદ્ધિધને દેવી ઉપર જે સ્નેહ રાખેલો તે ઉપરથી સમજી લેવું કે કુસુમને પણ તેવા જ સુખની સીમા થશે અને કુમુદને માથે જે વીતી છે ત્હેનો ખંગ વાળવાને આજ રસ્તો બતાવે છે."

વિ૦—" એ તો ગમે તે કહે."

ગુ૦—" વનલીલા પણ લખે છે કે આ ઘર ઉંધું વળ્યું અને બુદ્ધિધનભાઇને કુમુદનું દુઃખ દેવીના દુઃખ કરતાં વધારે લાગે છે તે સઉમાંથી એમનો ઉદ્ધાર કરવાનો એક આજ માર્ગ છે ને તેથી ઘણાંક અંતઃકરણ શીતળ થશે."

વિ૦—એ સર્વ કરતાં પણ કુસુમ કુમારી સારી. પુત્રી દેતાં પુત્રીના જ સ્વાર્થનો વિચાર કરવો.

ગુ૦—આપ શું બોલો છો ત્હેની મ્હને સમજણ નથી પડતી. શું કુસુમનો સ્વાર્થ કુમારાં રહેવામાં છે? ગમે તો સંસારના પ્રવાહ અવળે માર્ગે ચાલે છે કે ગમે તો દુઃખથી આપણી બુદ્ધિઓ બ્હેરી થઈ છે.

વિ૦—ગુણીયલ મ્હને પણ એમ જ લાગે છે. મ્હને લાગે છે કે આપણે બે જણ આજ ઘેલાં થયાં છીએ.

ગુ૦—બીજા બે પત્રો તો વાંચો.

વિદ્યાચતુરે તે પત્ર ટેબલ ઉપર નાંખ્યા.

" હું તો એ પત્રો કાંઈ વાંચતો નથી! ગુણીયલ સરસ્વતીચંદ્રનું નક્કી થાય ત્યાં સુધી કાંઇ વિચાર કરવો નથી."

ગુ૦—એ તો સત્ય, પણ આયે જાય ને તેયે જાય એમ ન થાય! કોઇ આપણા ઉપર બેસી રહ્યું નથી ને મમતાથી બોલાવનારને ધક્કો મારી આપણે જ ગરજ બતાવવી પડે ને મા તું કહેતી તે કહે ન થાય!

વિ૦—ઠીક ઠીક, જોઇશું.

દ્વાર અર્ધું ઉઘાડું હતું ત્યાં ઉભી ઉભી કુસુમ આ સઉ સાંભળતી હોય તેમ વિદ્યાચતુરને લાગી, અને તેમ લાગતાં તેણે ધીમે રહીને ત્હેને બોલાવી.

“ કુસુમ ”

દ્વાર આગળથી કુસુમ વીજળીના ચમકારા પેઠે ઝપાટાબંધ બીજી પાસ ચાલી ગઇ, ચાલતાં ચાલતાં માતા પિતાની આંખોને પોતાની આંખો બતાવી છતી થતી ગઇ. જન્મ્યા પછી ત્હેમની આજ્ઞા આજ જ પ્હેલવ્હેલી એણે લોપી. એની આંખોમાં તીવ્ર રોષની રતાશ અને અનાથતાના ભાને આણેલાં આંસુની છાલક સ્પષ્ટ હતી. છેટેથી પણ તે બે વાનાં માતા પિતા જોઇ શક્યાં. જોઈ રહે તે પ્હેલાં તો તે ચાલતી અદૃશ્ય થઇ ગઇ. દ્વાર આગળ જઇ ગુણસુંદરીએ એને બે ત્રણવાર બોલાવી છતાં કુસુમ દેખાઈ પણ નહિ અને બોલી પણ નહિ.

ગુણસુંદરીના મનનો સ્વભાવિક શાંત ગુણ આજ જતો રહ્યો. પિતા બોલાવે અને પુત્રી ન બોલે તે એનાથી ખમાયું નહિ. શોકમાં ક્રોધ ભળ્યો. રાત્રિ હતી ત્હેમાં વળી કાળાં વાદળાં ચઢ્યાં. પુત્રીની પાસે જતી ત્હેને વિદ્યાચતુરે અટકાવી.

વિ૦—ગુણીયલ; ત્હારા અને કુસુમના ઉભયના અધિકારમાં જે વાત નથી તે કરવા કરાવવા તું તત્પર થાય છે.

ગુણસુંદરી અટકી. દીન થઈ ગઈ અને બોલી “ પુત્રીને આટલું લાડ ઘટતું નથી. ”

વિ૦—મન ઉપર બળાત્કાર થતો નથી અને બાળકોનાં મનને વાળ્યા વગર ત્હેમની ક્રિયાશક્તિ ઉપર બળાત્કાર કરનાર માતા પિતા બાળકને દાસત્વના બંધનમાં નાંખવાનું પાપકર્મ કરે છે.

ગુ૦—મ્હારી બુદ્ધિ કુણ્ઠિત થઇ ગઈ છે. આપ કહો છો તેમ હશે. હું આજ સુધી આપની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તી છું અને વર્તીશ. હવે ગમે તો કુસુમના વિચાર અને ત્હેના પ્રયોગ ઉભય આપના હાથમાં રાખો અને મ્હને આ ઉપાધિમાંથી મુક્ત કરો, અને ગમે તો સર્વ વાત અમારી સ્ત્રીબુદ્ધિ પ્રમાણે થવા દ્યો અને આ ઉપાધિમાંથી આપ જાતે મુક્ત થઇ જાવ. પણ મ્હારી સ્ત્રી બુદ્ધિમાં આપનું પૌરૂષ ભરવાનું બંધ કરો—સુરંગમાં દારૂ ભરવાથી સુરગનો જ નાશ થાય છે તેમ મ્હારી બુદ્ધિનું હવે થશે. હું આપને પગે પડી આટલું માગી લેઉં છું.

ગુણસુંદરી ગળગળી થઇ ગઇ અને એક ઉંડી ખુરશીમાં પડી.

"જે પુરૂષ પુત્રી ઉપર બળ આજ્ઞા નથી કરતો તે ત્હારા જેવી પતિવ્રતા પ્રિયતમ સ્ત્રી ઉપર કેમ કરશે? વ્હાલી ગુણીયલ! ત્હારો ગુંચવારો હું સર્વથા સમજું છું અને ત્હેમાંથી ત્હને મુક્ત કરૂં છું. પણ એ ભારનો હું જાતે નિર્વાહ કરૂં તે પ્રસંગે સાક્ષિભૂત થઇ મ્હારી સાથે રહેવામાં તો નક્કી ત્હને કાંઈ પ્રતિબંધ નહિ લાગે."

આમ કહેતો કહેતો વિદ્યાચતુર ગુણસુંદરી પાસે ગયો અને હાથ ઝાલી ત્હેને ખુરશી ઉપરથી ઉઠાડી,

ભારમુક્ત થવાથી સ્વસ્થ થઇ હોય તેમ તે ઉભી થઈ અને ધીરે રહી બોલીઃ—

એ મ્હારા વ્હાલા ચતુર, એ મારા વ્રત રૂપ! આપનું વૃત્ત તેજ મ્હારૂં વૃત્ત જેથી થાય અને આપણું અદ્વૈત સર્વ રૂપે થાય એવું આપનું સાહચર્ય મ્હને આપવા આપ તત્પર થાવ ને હું અભિનન્દુ નહિ તો તો પૂર્વનો સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગશે! આજ સુધીના અનેક સુખ દુઃખોમાં જ્યાં ત્યાં पतिरेवगतिः स्त्रीणाम् ત્હેનો અનુભવ મ્હેં કરેલો છે, અને આપે કરાવેલો છે, અને ન્હાનપણમાં માતા પિતાને તેમ આ વયમાં સંતાનને પણ આપની પ્રીતિ અને આપની આજ્ઞા કરતાં હું વધારે લેખતી નથી. ત્હેમની સંભાળ ઈશ્વરને સોંપી અને મ્હારી સંભાળ આપને સોંપી!"

માતા પિતાની વિશ્રમ્ભકથા કુસુમે સાંભળી લીધી અને ત્યાંથી જ તેના મનને મ્હોટો ધક્કો લાગ્યો. પોતાના ખંડમાં તે આવી; દ્વાર બંધ કરી દીધાં, અને સુંદર ઉદ્યાનમાં એક બારી પડતી હતી ત્યાં કઠેરે ટેકો દઈ ઉદ્યાનના લાંબા વિસ્તાર ઉપર દૃષ્ટિ નાંખતી ઉભી.કાને પડેલા શબ્દોએ એને દિઙ્મૂઢ બનાવી દીધી અને તે શબ્દોએ ઉત્પન્ન કરેલી કલ્પનાએ એનાં આંસુને ગાલ ઉપરજ સુકવી દીધાં અને ત્હેના ડાઘ બારીમાં આવતા તડકાએ ચળકાવવા માંડયા. એની રોષભરી આંખોની રતાશ લીલા ઝાડોની ઘટા ઉપર પડતાં નરમ પડી અને ઝાડો ઉપર પડતા તડકાના પ્રતિવમનને બળે એના મનની કલ્પના પણ શ્રાન્ત થઇ અને શ્રાંતિને બળે શાન્ત થઇ ગઇ; આ સ્થિતિ પામતાં ત્હેના વિચાર બીજી દિશામાં વળ્યા.

" પિતાજી અને ગુણીયલ–એમાંથી કોઇનો વાંક કહાડવા જેવું નથી, તેઓ મ્હારા સ્વાર્થનો જ વિચાર કરી મ્હારે માટે જ આટલો ક્લેશ પામે છે. મ્હારા મનની સ્થિતિ ત્હેમને વિદિત હોય તો ત્હેમનો ક્લેશ પણ દૂર થાય અને મ્હારૂં ધાર્યું પણ મ્હને મળે! આ ઝાડોની

ઘટાથી અને તડકાથી મ્હારો ક્લેશ દૂર થયો. ફુલોરા કહેતાં હતાં કે સૃષ્ટિદ્વારા પણ ઇશ્વર પ્રગટ થાય છે અને આનંદ આપે છે તે આજ ? **મીરાં**બાઇ ગાઇ ગયાં છે કે—

" **મીરાં** ભક્તિ કરે રે પ્રકટકી,
ઓ નાથ ! તુમ જાનત હો સબ ઘટકી ! "

" એ પ્રકટ ઇશ્વર તે આજ હશે ! પ્રતિમામાં આ ઝાડોમાં ને તડકામાં પણ ઇશ્વર પ્રકટ થાય છે અને એ પ્રકટ ઇશ્વરનો મ્હને આજ સાક્ષાત્કાર થયો ! ઓ પ્રકટ પ્રભુ ! મીરાંબાઇ વાઘના પંઝામાં પડેલાં બચ્યાં તો મ્હને તો ત્હારે તે પહેલાં બચાવવાની છે ! તે શું તું મ્હને નહિ બચાવે ? હું પણ કહું છું કેઃ—

કુસુમ ભક્તિ કરે રે પ્રકટકી,
ઓ **નાથ** ! તુમ જાનત હો ઇસ ઘટકી !

થોડી વાર એમની એમ ઉભી. અંતે એક ખુરસીપર બેઠી ને ખોળામાં હાથ નાખી વિચાર કરવા લાગી.

" બુદ્ધિધનની, પિતા સ્પષ્ટ ના કહે છે અને ગુણીયલ હા કહે છે. મેં જાણ્યું કે સરસ્વતિચંદ્ર જડવાના નથી, એટલે નિરાંત થઇ ત્યારે આ નવું ક્યાં જાગ્યું ? મ્હારે એકનું એ કામ નથી અને બીજાનું એ નથી. ઇશ્વર કરે ને આ વાતમાં ગુણીયલ હારે ને સરસ્વતીચંદ્ર જડે નહિ, તો મ્હારૂં ધાર્યું થાય. માટે હું પણ હાલ તો એમજ કરૂં કે બુદ્ધિધનની ચોખી ના કહું એટલે ગુણીયલ હારશે ને પિતા ફાવશે."

" પિતા આ વાતમાં ફાવ્યા એટલે અંતે હું ફાવવાની ! "

દ્વાર ઉઘાડ્યું અને માતા પિતાને ગયેલાં દીઠાં. ત્હેમના ખંડમાં **કુસુમ** ગઈ. ટેબલપર પત્ર હતા તે લીધા–" પિતા ઉપર મ્હારા સંબંધના કાગળ આવે તે વાંચવામાં ચોરી ખરી ? બ્હેન સરસ્વતીચંદ્રના પત્ર પિતા ઉપરના હોય ત્હોયે છાનીમાની વાંચતી. "

નરભેરામનો પત્ર વિદ્યાચતુર ઉપર હતો ત્હેમાં બુદ્ધિધનને માટે કુસુમનું માગણું અત્યંત આર્જવ અને યાચના ભરેલું કર્યું હતું. બુદ્ધિધનની હવે લગ્ન માટેની ઇચ્છા નથી પણ મહારાણા સમેત સર્વેનો વિચાર દૃઢ છે એમ પણ લખેલું હતું. કુસુમને આશા પડી. બુદ્ધિધનનો પત્ર વાંચવા લાગી.

" પ્રિય વિદ્યાચતુરજી.

" મ્હારા ગૃહસંસારનાં બે રત્ન ખોવાયાં. પત્થર ડુબ્યો અને ત્હેના ભારથી ચંપાઇ ત્હેની તળે રત્ન પણ ડુબ્યાં. મ્હારી પુત્રી તથા મ્હારો સહાયક મિત્ર નરભેરામ ત્હેમના પ્રેમને લીધે મ્હને ફરી સંસારમાં

પડેલો જોવા ઇચ્છે છે અને મ્હારી ઈચ્છા વિરૂદ્ધ તેમણે લખેલા પત્ર આપે વાંચ્યા હશે. ત્હેમના હાથ રોકવાની મ્હારી શક્તિ નહિ, માટે જ એ થયું છે. પણ એમની કોઇની ઇચ્છા સફળ થવાની નથી એટલું આપ મ્હારૂં સિદ્ધાન્તવચન સમજજો."

"મ્હારા ઘરમાંથી કુમુદસુંદરી ગયાં ત્યાંથી મ્હારૂં સર્વસ્વ ગયું. મ્હારો દુષ્ટ પુત્ર ગયો તે તેણે કરેલા અપરાધને યોગ્ય જ થયેલું છે. મ્હને તેને માટે તિલમાત્ર પણ શોક નથી. ઉલટો પુત્ર જન્મથી બીજાઓને આનંદ થાય એટલો એ પુત્રના મૃત્યુથી મ્હને આનંદ થયો છે. મ્હારૂં ઘર અને મ્હારો સંસાર એના મૃત્યુથી નિષ્કલંક જ થયો છે."

"કુમુદસુંદરીની સાસુ વહુના શોકથી ગઇ ! ત્હમારો ગુણસુંદરી ઉપરનો સ્નેહ છે તે ઉપરથી મ્હારો મ્હારી ધર્મપત્ની ઉપરનો સ્નેહ જાણી લેજો. એણે મ્હારો વિપત્તિકાળ દીઠેલો ને મ્હારો સંપત્તિકાળ પણ દીઠો. સર્વ દશામાં એ મ્હારી ભાગીયણ હતી; અને એ સ્ત્રીનો હું સ્વામી હતો એટલાથી મ્હારા હૃદયમાં અભિમાન આવે છે, મ્હારા પુણ્યનો સંચય આટલા ભોગથી ક્ષીણ થયો હશે એટલે એ ગઇ. હવે વિશેષ સંસાર ભોગની મને વાસના નથી. નવો ભોગ કે નવો અવતાર ઉભય હવે મ્હને અનિષ્ટ છે."

"મ્હારૂં વૈરાગ્ય સ્મશાનવૈરાગ્ય નથી. હું રંક વિધવાનો પુત્ર હતો ને સુવર્ણપુરના મહારાણાનો પ્રધાન થયો. કુમુદસુંદરી સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજીનો કે સરસ્વતીનો અવતાર હતાં. ત્હેમના નિવાસથી મ્હારૂં ગરીબ ઘર પવિત્ર થઈ ગયું, એની સાસુ જેવી પતિવ્રતાના યોગથી મ્હારો આત્મા પવિત્ર થઈ ગયો, જે ઇશ્વરે એ મહાન્ સંયોગો વચ્ચે મ્હને મુકવાની કૃપા કરી હતી તેજ ઇશ્વરે હવે મ્હને એ સંયોગથી મુક્ત કર્યો છે તે તેણે કાંઇ કારણથી કરેલું હશે. મ્હારા મહારાણાની કૃપા મ્હારાથી છુટતી નથી. ત્હેમના રાજ્યકાર્યમાં કેટલાક મોટા પ્રસંગો હજી બાકી છે તે પુરા કરી હું એમની પાસેથી એવું માગવાનો છું કે મ્હારે માથેથી ભાર ઉતારી નરભેરામને માથે મુકવો અને મ્હને આત્મકલ્યાણને માટે કાશીવાસ કરવા દેવો. આ યુગમાં સંન્યસ્ત યોગ્ય લાગતું નથી અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અંતે જે સંન્યસ્ત થવું જોઇએ તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પહેલાં લેવા મ્હને અધિકાર પણ નથી. કાશીનિવાસથી અનેક મહાત્માઓના પ્રસંગ પડશે અને તે શોધવાનો લોભ મ્હને થયેલો છે તે છોડી હું સંસારમાં પડીશ એવું નરભેરામ માને છે, પણ તે પામર છે અને મ્હારા મનનાં અભિલાષ સમજી શકતો નથી માટે જ એ પ્રયત્ન કરે છે.

દેવી એક બાળકપુત્ર મુકી ગઈ છે. જો તે જીવશે તો ત્હેની બ્હેનને હાથે ઉછરશે. નહિ જીવે તો મ્હને શોક નથી. મ્હોટા કરેલો પુત્ર દુષ્ટ થયો અને મુવો તો વીજળી પેઠે ક્ષણવાર ચમકતો બાળક સુપુત્ર નીવડશે એ જાણવું એ કઠણ છે. એની માતા કૃતકૃત્ય થઇ ગઇ. એ સ્વર્ગમાં ગઇ, એનો આત્મા સ્વધામ પ્હોંચ્યો ને હજી અમર છે. એનો શોક કરવો તે મિથ્યા મોહ છે. મ્હને એ મોહ કે શોકમાંનું કાંઇ નથી."

"વ્યવહાર દૃષ્ટિએ જોતાં પણ ઉતરતે વયે લગ્ન કરવાની વૃત્તિ મૂર્ખતા ભરેલી જ લાગે છે. પ્રધાનપદ સુધીના અનુભવની પ્રાપ્તિથી જે માણસ ઘડાય ત્હેને તો આ વાત હસ્તામલક જેવી સુદૃશ્ય હોવી જોઇએ. નરભેરામની સૂચના યોગ્ય છે એવું જો હું માનું તો તેટલાથી એટલું સિદ્ધ થયું ગણવું કે મ્હારી બુદ્ધિ પ્રધાનપદને યોગ્ય નથી એટલું જ નહિ પણ ક્ષુદ્ર છે, કારણ સામાન્ય બુદ્ધિવાળાને પણ આવા મહાન્ પદના અનુભવથી જે બોધ મળવો જોઇએ તે બોધ મ્હને મળ્યો ન હોય તો મ્હારામાં બોધ લેવાની સામાન્ય વિવેકશક્તિ પણ નથી એમ જ માનવાનો પ્રસંગ આવે. કેવળ પુત્રવાસના પામર જીવને માટે છે. ઉતરતી વયના અને પ્રધાનપદે ચ્હડેલા બુદ્ધિમાન પ્રાણીને માટે નથી."

"ન્યાય માર્ગે જોતાં પોતાના સ્વાર્થને માટે પારકી કન્યાનો ભવ બાળવો અને વૈધવ્યના માર્ગમાં મુકવી એ મહાપાપ લાગે છે. એ પાપ કન્યાના વૃદ્ધ થતા વરને તેમ બાપને ઉભયને માથે છે."

"અનેક માર્ગે આ વાતનો વિવેક મ્હેં કરી જોયો છે, એક કલ્પના સરખી પણ આ ઉપાધિ સ્વીકારવામાં દોષ સિવાય અન્યફળ જોતી નથી. નરભેરામ મ્હારા ઉપરની પ્રીતિને લીધેજ ભુલે છે."

"ચિ. કુસુમસુંદરીને કોઇ વિદ્વાન્, નીતિમાન, રૂપવાન, શ્રીમાન્, યુવાન્ સ્વામી મળે એવો મ્હારા અંતઃકરણનો આશીર્વાદ છે. અને મ્હારો પોતાનો આપેલો આશીર્વાદ હું જાતે નિષ્ફળ નહિ કરૂં. કુમુદ સુંદરીની ન્હાની બ્હેન એ મ્હારે પુત્રી રૂપજ છે."

બુદ્ધિધનનો આ પત્ર વાંચી રહી ત્હેની સાથે કુસુમનું શેર લોહી ચ્હડ્યું; ત્હેની નિરાશા નષ્ટ થઇ અને આંખમાં તેજ આવ્યું. ઉતાવળથી પોતાના ખંડમાં આવી અને છાતીએ હાથ ભીડી એકલી બોલવા લાગી.

"હા...શ ! હવે જગત જખ મારે છે. કુસુમની પ્રાર્થના પ્રભુએ સાંભળી. બુદ્ધિધનભાઇ ! તમારૂં ઘણું જ કલ્યાણ થજો ! તમારા પત્રથી

જ મ્હને ઉપદેશ મળે છે. તમારા જેવા અનુભવી પુરૂષોને જે વાત આટલી ઉમરે સત્ય લાગે છે તે મ્હને આજથી લાગે છે. સ્વામીજીની કથામાં પણ મ્હારો જ બોલ ખરો પડે છે. ફ્લોરાબ્હેન પણ મ્હારી જ ગાડીમાં છે. સરસ્વતીચંદ્રને પણ મ્હારી પેઠે જ છે. એતો મ્હારા પ્રથમ ગુરૂ. હવે માત્ર ગુણીયલ અને કાકીને જીતવાં રહ્યાં. સરસ્વતીચંદ્ર નહિ જડે એટલે પિતાની ચિન્તા નથી.

"કાકા શા શા વાંધા ક્હાડે છે ? પ્રથમ કહે છે કે વાસના રોકવી કઠણ છે. પછી કહે છે કે શાસ્ત્રકારો પરણવાની મર્યાદા બાંધી ગયા છે. ત્રીજું સ્ત્રીની એક ભુલ પ્રકટ થઇ જાય, અને ચોથી વાત એ કે કુમારી સ્ત્રીને રહેવાનું ઘર ન મળે, ખાવાના પઇસા ન મળે લોક ચાળા કરે, ને સ્ત્રી જાતને માયા ને કાયા એનાં ભય."

"જો બાવી થઇએ તો આ બધા વાંધા દૂર થાય. મફત ખાવાનું મળે, પુરૂષનો સંગ નહિ એટલે સ્ત્રીને લાલચ નહિ. અને અનેક સ્ત્રીઓ વચ્ચે રહેવાનું એટલે પુરૂષ વર્ગને બ્હાર રાખી વગર ભયે રહેવાનો કિલ્લો ! બાવીઓ રહે છે તે પણ શાસ્ત્રની મર્યાદામાં જ હશે કની ?"

"આ ઘરમાંથી નીકળવું પડે એ પ્હેલું દુઃખ, ને બાવીઓની પેઠે જાડાં લુગડાં પ્હેરવાં પડે અને જાર-બાજરો ખાવો પડે એ બીજું દુઃખ."

"પ્હેલા દુઃખનું તો કાંઇ નહિ, કાલથી જાડાં લુગડાંને જાર બાજરીની ટેવ પાડીશું. વાડીમાં માળણને ઘેર લુગડાં, જાર, ને બાજરી છે."

"નાત જાત બગડવાની બ્હીક નથી. ક્યાં હાથે રાંધતાં આવડતું નથી જે વટાળ થશે ?"

"એ ટેવ પાડવા જઇશું તો કાકી ને ગુણીયલ પુછાપુછી કરશે."

"કહીશું કે વર ગમે તેવો મળે ને ગરીબ ઘરનો હોય તો જાડે લુગડે ને જાર બાજરીએ પણ નીભાવ કરવો પડે કની ? સારો વર મળશે નહિ ને મ્હારૂં ચાલશે નહિ ને મુસ્કે મારી ગમે ત્હેને પરણાવશે તો ભાગ્ય પ્રમાણે વર્તવું પણ પડશે."

"ત્યારે એતો એજ ! એક પન્થ ને દો કાજ ! વળી સ્વામી સારો હોય તે પણ પ્રથમ મીઠો હોય ને પછી કડવો થાય એ તો ફ્લોરાના દેશમાં પણ છે. તેવું થાય તો શું કરીએ ? માટે એજ માર્ગ કે આપણે ટેવ પાડવી." **સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪.**

સમાપ્ત.